

Михась Ткач

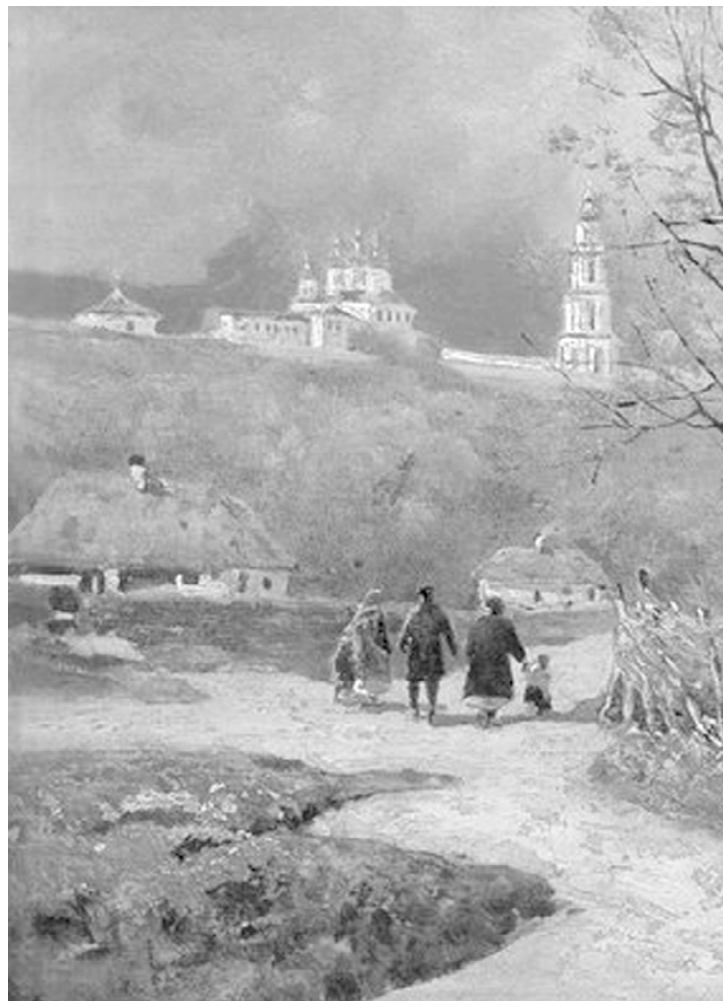
*Зачесться
грози*

Михаель Ткач

ХОЧЕТЬСЯ ГРОЗИ

Михась Ткач

Лачеться
грози

Оповідання, новели

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2015

УДК 821.161.2-1
ББК 84(4УКР=УКР)6-44
Т 48

Ткач М. М.

Т 48 Хочеться грози. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015.
– 400 с.

ISBN 978-617-7223-60-2

У книзі «Хочеться грози» Михась Ткач і упізнаваний, і водночас новий. Цікаві сюжети обіцяють читачам чимало естетичної насолоди. Твори його просякнуті відчуттям гіркоти й водночас радісного замилювання красою світу. А ще гострим бажанням об'єднати душу з розумом і тим самим зробити життя прекраснішим.

Художній світ письменника багатий і різнобарвний. У ньому наявне потужне гравітаційне поле поетичного мислення автора, яке заряджає читача енергією діяння. Його ліричне прозописьмо – явище неординарне й самобутнє в нашій літературі. З оповідань і новел письменника постає людина із чуйним серцем, зірким поглядом на світ, неповторна особистість, яка «натхненно і мудро творить ходу» (В. Симоненко) – наперекір грозам.

УДК 821.161.2-1
ББК 84(4УКР=УКР)6-44

ISBN 978-617-7223-60-2

© Ткач М. М., 2015

НАПЕРЕКИР ГРОЗАМ

Михась Ткач – один із яскравих і самобутніх сучасних українських письменників, належить до тих самокритичних натур, які ніколи не бувають цілковито вдоволені зробленим. Натомість боляче картають себе за марно розтрачені дні, мізерну продуктивність, скромний резонанс від написаного серед читацького загалу. Впродовж десятиліть він прагнув реалізуватися в різних жанрах: писав вірші, гумор, оприлюднив кілька повістей («Недописаний портрет», «Гірка ягода калини», «Веселий Штанько», «Очі зеленого гаю», історію свого родоводу «Пахне любисток і м'ята», добірку казок та книг для дітей («Світанковий ранок», «Зимові сюрпризи», «Ласий ведмідь», «Анюта»), чимало ліричних нарисів, публіцистичних творів, культурологічних розвідок, передмов, рецензій. Здебільшого на всіх його творах лежить карб непересічної особистості й таланту.

Проте мистецьке обдаровання прозаїка – багато висловити, мало сказавши – виявилось найяскравіше в жанрі новели та оповідання, які він розробляв у руслі як класичної української жанрової матриці, так і експериментував із широкими можливостями малих прозових форм (символічною образністю, експресивною, сугестивною, психологічною манерою письма тощо).

Михась Ткач щасливо оминув період учнівства (принаймні, у читача залишалось таке враження), визрівання, він прийшов у письменство вже сформованим майстром з чудовою мовою, відшліфованим стилем і ледь вловимим присмаком В. Стефаника і Гр. Тютюнника.

У видавничій рецензії на рукопис першої книги М. Ткача відомий письменник Володимир Дрозд констатував: «Я не знаю, хто за фактом Михась Ткач, але його умінню висловлюватися «літературно» можуть позаздрити навіть деякі професіонали. Він уміє грамотно і досить точно побудувати фразу, мова його творів справді українська, а не той суржик, яким рясніють рукописи початкуючих. Більше того, він досить майстерно надає тій мові поліського колориту. І я б сказав ще більше: у декількох своїх новелах – «Гаряче літо»,

«Дорога на село», «Хочеться грози» – автор піднімається на такий рівень літературної майстерності, що навіть дивуєшся, як це досі за них не вхопилися хоч би часописи».

Зауважимо, що видавнича рецензія була написана В. Дроздом 12 березня 1975 р. на рукопис М. Ткача під заголовком «Світло в долонях», а книга вийшла чотирма роками потому під іншою назвою – «Сонячний полудень». На жаль, ті твори, які В. Дрозд назвав кращими, так і не потрапили до першої книги прозаїка. Щоправда, критика зустріла її публікацію в цілому дружесливо, засвідчивши появу в літературі не пересічного початківця, а цілком сформованого письменника зі значним життєвим і творчим досвідом.

Михась Ткач є майстром лаконічного слова, місткого образу, густої акцентованої подробиці – художньої деталі. Великою питомою вагою, багатозначністю художньої деталі позначені навіть самі назви його новел та оповідань. «Позика», «Вдова», «Доля» та інші заголовки, як лейтмотив, як приспів у пісні проходять через увесь твір, закликаючи реципієнта ще раз замислитись над гіркими уроками нашої минувшини й трагічними реаліями сьогодення.

Характерна риса мови прозаїка – лапідарність, надзвичайна художньо-сміслова сконденсованість, ущільненість письма. Створення такого тексту вимагало від письменника титанічної праці над пошуком найточнішого слова.

Олесь Гончар говорив, що твір малої епічної форми – як ракета: один грам зайвої ваги – і вона не злетить. У новелах та оповіданнях Михася Ткача якраз все на місці й немає нічого зайвого – все, як на космічному кораблі.

І ота стриманість, органічність звучання фрази відчутна в кожному рядку його прозописьма, спресованого в тугу пружину. Прозописьма аскетичного «не тому, що воно художньо бідне, а тому, що х у д о ж н ь о с п о в і д н е» (Г. Штонь).

Михась Ткач будує твір так, як у давнину будували собори – акустика його текстів дивовижна. Мовлене слово не має кінця, воно заповнює собою простір, підсилюється ним і увиразнюється, і навіть коли стихає для слуху – його присутність відчувається, немов у літню спеку відчутне наближення грози. Чи не тому й героїні одного з оповідань, що дало назву книзі, «...хочеться грози! Як в дитинстві: аби горіло в спалахах небо, гула канонада і дорога кипіла від зливи. Щоб бігти, як раніше, тій грозі наперекір, сміятися, як сміється

сонце, мокнути до рубця, а потім чекати тепла, так чекати, як це вміють тільки птахи...».

Михась Ткач завжди залишався самим собою. Змінювалися часи й література, але і в перших новелах і в книгах «Спадок» та «Зерна слова», оприлюднених нещодавно, автор угадується безпомилково. Він один із небагатьох українських письменників, хто й сьогодні може включати до своїх видань «Вибраного» практично все, що написав за радянської доби. Йому немає за що соромитися. Щоправда, чимало з тих творів, скажімо, таких як «Покалічена душа», «Смерч», «Дике поле» та інші – речі «шухлядні», які й не могли бути надрукованими в тоталітарних умовах, бо в них біль за спустошену Україну, за розтоптану душу нашого народу, на якій так щедро ростуть бур'яни.

Окремі критики звинувачували прозаїка в надмірному, свідомому чи несвідомому так званому культивуванні, надто ж якомусь «су-сальному» обожнюванні сільських дядьків та тіток, бабусь, парубків і дівчат.

Понад століття тому В. Стефаник, один з найглибших і найтрагічніших митців, які писали про українське село, сказав якимось, що своїми оповіданнями він прагнув «струни нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоб з того вийшла велика музика Бетховена». І додав при цьому: «Це мені вдалося, а решта – це література». Але видобути з селянської душі «велику музику Бетховена» – значить і почути, вловити в цій душі щось споріднене з нею. Бетховенське тут означає сильне, пристрасне, чутне на цілий світ, уособлене засобами художнього письменства так, щоб у людині праці, у звичайному селянинові пізнав, відчув себе кожний, хто має свої рахунки з несправедливим устроєм суспільства, адже людина, що працює на землі, злидарює.

До Михася Ткача наша література, здається, майже не впускала в себе персонажів, які живуть за межею бідності, не помічала «бомжів», наркоманів, високопосадових пройдисвітів, «покалічених душ». Доводилось навіть чути: мовляв, навіщо про таке писати? Чи не краще – фіксувати лише те, що навчає людину доброму й корисному?

Можливо, й краще. Проте, хто заперечить, що, скажімо, твір про повію чи злодія не навчає доброму й корисному? Гадаємо, суть

у тім, що хоче сказати своїм твором письменник, що, зрештою, він думає про людей і життя.

Варто підкреслити, що Ткачева творчість навіть у похмурі для України часи багряними громами пробуджувала в спраглих душах читачів світле почуття любові до рідного краю. І в цьому непроминальна вартість художнього доробку письменника.

Утім, світлих кольорів, сонячного проміння, добра і любові в новелістиці М. Ткача значно більше.

Слова «спадок», «душа» – одні з найулюбленіших у прозаїка, зустрічаються вони чи не в кожному творі: чи то дають заголовок оповіданням та новелам, чи то ідентифікують серцевину змальованих персонажів. Знайдено не просто слова – епіцентр, до якого тяжіють напружені пошуки письменника в осмисленні сутності нашого перебування на цій землі. «...Я лишаю вам у спадок цю святую землю, майбутнє...».

Художній світ Михася Ткача багатий і різнобарвний. У ньому наявне потужне гравітаційне поле поетичного мислення автора, яке заряджає читача енергією діяння. Його ліричне прозописьмо – явище неординарне й самобутнє в нашій літературі. З оповідань і новел письменника постає людина із чуйним серцем, зірким поглядом на світ, неповторна особистість, яка «натхненно і мудро творить ходу» (В. Симоненко) – наперекір грозам.

Володимир КУЗЬМЕНКО,
доктор філологічних наук, професор

ВЕЧІРНІЙ СВІТ

*Покотиться сонце у золоті гори на
спогинок і ніщо його не спинить! Датге
долини туманом, засіє луки рососою і його
пригаслий, не такий дужий, як білого дня,
світ відіб'ється у всьому.*

*Вивалками та лососмугою подадуться
з поля жінки до своїх осель.*

*Даторохжотять, збиваючи курявбу,
підводи на шяху: коні, нагнані погонягами,
бігти-муть підтюпцем з опущеними
головами, фиркати-муть раз по раз, а в'їжніх
огах урже горіть-ме вечірній світ.*

СТОПТАНІ ЧОРНОБРИВЦІ

– Шу-у-шугу! – вривається зненацька, немов злодій, осінній вітер на подвір'я, шарудить десь під стріхою, нараз своєю холодною рукою обнімає Улянці, що тулиться на ганку, босі ноги і вмить кудись зникає. Віщун-невидимка? Не впіймати його, не угнатися...

Вискалилося сонце – наче золотий дощ упав на вузьку грядку чорнобривців під вікнами. «І в мене як у мами зацвіли гарненько», – пораділа дівчинка. – Як у мами...» – зупинилася на думці, мрійні оченята пригасили. Десь взялася хмарина, аж потемніло побіля хати. На дитячому серці – смуток. Опустила голівку Уляна – дихання зупинила уява. Рік уже, як бачить маму тільки в снах, як чує її голос повсякчас у собі. А то – лише згадка... «Добре, що тато повернувся! Що б ми робили з Іванком?» Впам'ятку їй і досі той день, коли його відправляли на заслання. І вона йшла услід за підводою тоді, мама плакала... «Це років п'ять тому?.. – задумалася. – Мені тоді вже було шість, а Іванкові – всього один». Уявила братика: такий худенький і блідий-блідий та засмучений.

Нараз принишкла. Біля воріт – тривожний гомін... Холодом війнуло на дівчинку, аж затремтіла. Затаїла подих.

Вона чула ці голоси вже вчора... Серед ночі застугоніло в двері. Батько вийшов з хати, обізався в снігах:

– Хто?

– Одчиняй. Місцева влада.

Уляна, що вискочила услід за батьком, по голосу впізнала сільського активіста Овдія, сусіда, що оббирав льохи, а на тому тижні зняв хреста на церкві.

– А чого це влада вночі?

– А того! Одчиняй – розкажемо, – обізався той же голос. – Один уже взнав... – почувся смішок за дверима. Стало зрозуміло, що він не один.

Уляна похопилася: «Тату, не відчиняй! Тату...». То був не голос

– крик дитячої душі. Серце сполохано забилося, бо чула страшне про сусідів.

Уночі вивели сусіда Степана до колодязя... Старенький батько вискочив услід, умовляв: «Розстріляйте мене замість сина, у нього шестеро дітей». Упав до ніг Овдія – не допомогло.

Дівчинка трясла батька за руку, аби той не зробив помилку. Та він і сам добре розумів, з якими намірами прийшли ці люди. Намацав під старим пальтом рушницю, яку приховав ще п'ять років тому, клацнув затвором. Постояли трохи – пішли...

Згадка – мов блискавка. «Це знову вони – «бригада!» – сполошилися. Шкрябнула хвіртка – обімліла. Підхопилася, щоб попередити батька, проте не встигла.

Троє місцевих активістів, серед яких був і Овдій, разом з нею увірвалися в дім. Один з них ухопив на ліжку сонного Іванка і жбурнув у прочинене вікно. В ту ж мить батька збили з ніг, навалилися на нього втрюх, зв'язали руки і повели з хати. Овдій, що виходив останній, зняв біля порога кожух і накинув на свої плечі.

– Не стріляйте татка, не стріляйте!.. – в розпачі кричала Уляна, вискочивши на вулицю.

– Там Іванко, доню, Іванко... – обізвався батько, оглянувся біля воріт і пішов, зі скрученими за спиною руками, до підводи.

Уляна вибігла на город: братик сидів скоцюблений під кущем смородини і розтирав кулачком брудні патьоки на обличчі. Тихо схлипував.

– Де болить? – допитувалася в нього сестричка. Хлопчик мовчав.

– То – комнезами... Знову нашого татка забрали... – пожалілася братикові, бо більше не було кому. Далі обняла його і повела до хати.

Та не встигли діти оговтатися, як біля двору знову вчулися чоловічі голоси, лайка. На дорозі заторохкотіли вози. Хтось розчинив ворота навстіж, і кілька підвід заїхало на подвір'я. Відтак заповнили все довкола, стоптали смородину, чорнобривці. Перелякані діти поховалися в хаті, але Овдій вивів їх на город, аби не заважали. Бо вже четверо чоловіків здерлися на дах і почали шмагувати солом'яну стріху: курява стовпом піднялася на обійсті. Хата на очах у дітей вмить змінилася – засвітила ребрами. Їм важко було збагнути до кінця, що на обійсті діється. Розгублені і безпорадні

блукали довкола як на пожежі. Плакали обоє. Уляна, розтираючи гарячі сльози, благала чоловіків не займати їхню оселю, поки не прийде батько, однак на те ніхто не зважав. Тоді вона ухопила Овдія за руку, сподіваючись на увагу сусіда, але той пхнув дівчинку...

– Куркульська погань! – кинув злостиво. – Будеш заважати – до білих ведмедів відправлю...

Під обід лишилися тільки стіни – почали розбирати їх. Важке паліччя з гуркотом падало на землю. Деякі колоди від удару розвалювалися навпіл. Всю деревину вантажили на підводи і вивозили з двору...

Над будинком розгулявся дикий смерч. Розтягували навіть хатні речі. Гребли все, що попадало під руки. Цінніше розносили по домівках... Брала доти, поки було що брати.

Під кінець дня хата зникла... Тільки лишилася піч, від якої сумно височів у небо бовдур. Деінде валялося стареньке збіжжя, лежав битий посуд. Дерев'яний рундук, на якому любила сидіти Уляна, перекинутий лежав осторонь. Його чомусь «будівники» нового життя не взяли.

Надворі сутеніло, накрапав дощ – холодний, колючий. Діти налякані, вбиті горем, не маючи над головою даху, позалазили під піч.. Іванко притулився до краю темної дірки і помітно тремтів.

– Тобі страшно? – спитала Уляна.

– Страшно-о... – протягнув хлопчик. Губи його помітно воружилися – Ти бачила? Чорнобривці наші стоптали... – мовив ображено і заплакав.

Дівчинка обняла його, притисла до себе.

– Не плач. Ти ж великий хлопчик. Тато прийде, то нас захистить. От наказаніє! Не розмазуй бруд по щоді, – посварила. Потім витягла з вузлика скоринку хліба, яку підбрала на спустошеному обійсті, розламала навпіл і віддала одну половинку Іванкові. Враз зовсім поруч загавкав собака, і вони, сполохавшись, полізли в глибину підпіччя.

Насувалася ніч...

МАРЕВО НОЧІ

Мати розповідали: свистів вітрами березень, пуп'янилися верби, а голодний сорок сьомий рік, як злодій, нишпорив по хатах вдів та вимітав останні запаси. У Оксани, засмаглої мов циганка, що мала чорні буйні коси, та не мала щастя і жила з дітьми у старенькій хатині, дах якої вже світив ребрами, не було чого вимітати – одні голісінькі полиці та порожні горнятка.

Була неділя, відбувалися вибори. Підхопилася вона ледь почало сірїти, одягла чистішу спідницю і вискочила на вулицю. А люди вже їй назустріч:

- Ось йдіть, Оксано, швидше! Там ситець дешевий дають...
- А кільки нема?
- Кажуть, була – розібрали.
- І коли вже вони встигли? – зітхнула жінка.

Поки бігла до школи, то тільки й думала про ту кільку. Мала карбованця, – відколи його береже! – думалося, що візьме трохи солонини, і буде дітям засмачина. І ось тобі – розібрали! «Пропала», – дорікнула сама собі. І така досада підступилася, що аж в грудях заболіло. Знала ж бо – нема вдома за що руки зачепити. Хоч пробі кричи. Зосталося ще трохи висівок та крохмалю з гнилої картоплі, але ж наскільки того вистачить? Та й ті оладки, що пече вона з тих висівок, самій в горло не лізуть. Меншенький жує-жує їх, а тоді покладе та: «Я, мамо, хліба хочу...» Стоїть і плаче. «Їж, дитино, бо заслабнеш, то що я тоді з тобою робитиму?» – благає його Оксана, а серце наче ножем хто ріже.

«І минулого року було скрутненько, але ж не так. А це дожилася – ні хліба, ні молока. Хоч би корова швидше отелилася», – подумала. Розуміла – трапиться щось з корівкою, то не дотягне вона до нового врожаю. Діти вже від недоїдання так схуднули, що страшно на них дивиться. І сама вона висохла, знесилилася – світ божий немилый. А ще душа болить і за корову, бо нема і їй чого дати. Сінце, яке мала, то згодувала ще до нового року. А тепер що – рубає кукурудзиння, яким хату обставляла на зиму, та стріху скубе.

Усю дорогу горіло в думках: де його що взяти? Куди податися, щоб вижити? Бо чекати їй допомоги нізвідки. Сама, як палець. «Якби не той мінімум, то подалася б на чужі села, найнялася – не пропали б з голоду. Що я вже така ледащо? А так – йди і йди в поле день у день. Демид той ладен на тебе ярмо надіти», – згадала бригадира. Підвела голову. Біля школи гучномовець аж захлинається піснями, на парканах червоні транспаранти. Прочитала по складах: «Вся влада Радам!» «Чого це їм уся влада? А нам що? Робити тільки?..» – подумала. Навіть не відчула, звідки воно взялося. І тут в голові промайнуло таке, від чого аж страшно стало самій... «Голосую – значить підтримую»...

Зайшла до приміщення, спинилася біля дверей.

– Підходьте, Оксано, сюди до нас, – покликав її хтось з тих, що сиділи за столами.

Підійшла, будучи все ще в полоні своїх думок. А коли в руках опинилися бюлетені, то не подалася до урни, де салютували школярі, а наблизилася до свого сусіда Максима, що задумливо стояв біля вікна. На рукаві у нього була червона пов'язка.

– Максиме, – обізвалася, – порадь мені, кого тут дописати, щоб жити нам стало трохи легше? Ти людина грамотна, то краще мене знаєш.

Той спохмурнів, помовчав, а потім:

– Я б тобі не радив, Оксано, це робити. Хіба тим що зміниш? А коли вже хочеш, знайди онде за ширму – кого викреслити, а кого дописати, сама вирішуй. Тільки не хвалися про це, – застеріг.

Оксана, хвилюючись, ніби злодій, зайшла за червоне полотнище ширми, взяла олівець, що лежав на тумбочці і, не читаючи прізвищ, затерла всі підряд. Хотіла, було, йти далі, – опам'яталася. І на всіх трьох папірцях, які тримала в руці, написала: «Терещенко Максим». Потім швиденько кинула їх в урну і подалася до виходу. Члени виборчої комісії порпалися заклопотано в паперах – яке їм діло до неї. «Хай! Потім побачать, то щось зміниться...» – подумала уже надворі.

Йдучи додому, одне тримала в голові: чи задоволений буде Максим, що вона його дописала? Знову згадала оте гасло, що бачила біля школи: «Вся влада Радам!» «І чого вони так пишуть? Сміються з нас? Та як сміються! – про себе відмітила. І тут порадила: – Викреслила найголовнішого – буде по-іншому. А, може, й Максима

поставлять?» Вона не уявляла, як це має відбутися, хто і коли призначатиме її сусіда, однак вірила в те, що не хтось інший, а він керуватиме. І не стільки вірила, як хотілося, аби так було. «Тоді легше жити стане. Авжеж! Більше даватимуть на трудовень – доки ж його даром робити?! І дітей не гонитимуть з поля, не судитимуть за оті колосочки».

Доки бігла до хати, доти й тішилася солодкими думками, як дитина фантазувала – наївності не було меж. Вже й вдома не виходив з голови її вчинок. Груди розпинало почуття тривоги і надії. Їй так хотілося, щоб злостива доля відступила, щоб кращим стало життя, щоб діти не голодували. «Хоч би трохи легше, хоч би трохи легше!» – стугоніло в грудях зболене серце.

До вечора топталася у дворі – неділя та й вибори ж, то бригадир не витурив у поле – все заглядала до хліва: чи не отелилася корова? Боялася прозівати. Бо хоч і не дуже було холодно, а все-таки розуміла, що телятко треба занести в хату та зігріти. Вже й стемніло, діти повкладалися спати, а вона не лягала. Ото посидить-посидить – і до корови. А надворі така ніч: зорі, мов проліски, квітують над селом, місяць у вербах заплутався і горить. А жаби ніби змовилися – так лунко перегукуються на рудці їх голоси! Стояла жінка та дослухалася. «Тепло буде! Як це його город доведеться порати? Ні картоплини, ні зернини...» – думалося.

Уже опівночі, як знайшлося телятко, то занесла його в хату, попоралася біля корови, зачинила хлів і, тамуючи в грудях втіху (слава Богові, що все гаразд), спинилася біля порога. І тільки тепер відчула страшенну втому: ледь на ногах стояла. «Як це його пережити весну?» – засіло боляче в грудях. Згадала про вибори. «Якщо Максима призначать, то піду до нього і скажу: допоможи! Дай сиротам хоч який пуд хліба. Він не відмовить». Підвеселила себе думками, хотіла йти в хату, вже й за клямку взялася – зупинилася. На вулиці враз загуркотіло, так ніби машина під'їхала до Максимового двору. Спинилася. Хряпнула хвіртка, хтось застукотів у його вікно. «Чого це так пізно – дня не буде чи що? – здивувалася Оксана. Зайшла до хати, запалила каганця – діти спали.

На долівці, закинувши голівку, дрімало телятко. «І чого вони до нього серед ночі?» – знову подумала. І тут хтось загнукав у її двері. І з такою силою, що в жінки похолоділо в грудях.

– Хто там? – обізвалася Оксана.

Вийшла тихесенько в сіни і завмерла. Стук повторився.

– Відчиняй! Своя власть...– почулося.

Жінка вагалася. Стояла серед сінець, а зрушити з місця була не здатна – наче закам'яніла.

– Це з сільради, Оксано, відчиняй. – На цей раз голос ніби здався знайомий. «Наче Сергієнко, голова сільради?» – подумала. Згадала, що на виборах у школі він сидів за окремим столиком і щось писав. Трохи оговтавшись, відтягла засув. Двері розчачхнулися, дихнуло нічним мороком, і три постаті враз оточили її в сінях. Блимнув ліхтарик: Оксана з розпущеним волоссям (збиралася спати), в самій сорочці і босоніж, стояла спантеличена і зовсім розгублена. В очах застиг страх. Один з них спинився у дверях, наче загородив вихід – то Сергієнко. А ті двоє, що підступилися до Оксани, були чужі. Обоє високі, у чорних плащах, а на обличчях – в темряві жінка помітила – хижа гримаса.

– Хай Бог милує! Я аж злякалася...– мовила Оксана, ще не розуміючи нічого.

І тут почула грізне:

– Збирайся!

Щось шпигонуло в саме серце Оксани: «Куди збиратися – ніч глупа?» Відступилася, хотіла йти до хати, але один з тих, що стояв поруч, затримав її, узяв міцно за лікоть.

– Поїдемо до сільради – розібратися треба...

– Що там розбиратися? І чого зараз, а не вранці? – не погоджувалася Оксана. Вона відчувала, що її підозрюють, але в чому – не могла збагнути. – Іване Петровичу, – глянула тривожними очима на голову сільради, – у мене ж діти, телятко тільки знайшлося. Я ще не лягала – ледь на ногах стою. Нікуди я не поїду!

– Треба їхати, Оксано, – обізвався нарешті Сергієнко.

Один з них прочинив хатні двері, світло від ліхтарика вихопило з темряви закопчену піч, порожні чавунці на долівці. Заскрипіли на полу дошки, де спали діти. «Прокинулось котресь, – подумала Оксана. – Треба йому світити? Совість така...»

Хрипливатий голос домагався:

– Поїхали...

– Я вам сказала, що нікуди не поїду. Хоч ви тут мені на голові ставайте. Що я таке зробила? – обурювалась жінка.

Ті двоє, що стояли поруч, взяли Оксану під руки і силоміць вивели з сінець.

– Що ви робите? Я буду кричати! – зарепетувала вона. Сіпнула-ся, щоб звільнитися. – Пустіть! Люди-и! – гукнула. Її зойк, як дзвін, сколихнув нічну тишу – і стих. Один з тих, що тримав Оксану під руку, вдарив враз її якимось твердим предметом в бік так сильно, що від болю вона заніміла, зігнулась якомсь незвично і, тамуючи сльози, покірно попленталася з ними до хвіртки.

На вулиці, мов примара якась, стояла машина. Жінці звеліли сідати.

Вона просунулася всередину – і від подиву здерев'яніла. На задньому сидінні побачила ... Максима. Він зігнувся, опустив очі. Поруч нього сидів незнайомиць у чорних окулярах.

– І ви тут, дядьку? – обізвалася Оксана. І більше ні слова. Максим мовчав, дивлячись на жінку розгубленими очима.

Машина рушила – і дворище Оксанине немов хто одрізав перед очима. В грудях запекло, наче душу хто розкріїв навпіл. «Хата ж незамкнена, діти, худоба – все напризволяще. А коли я повернусь? Що буде далі?» – мучилася жінка в здогадках, шукала якогось виходу, і страх, як протяг, закрадався в душу. «А що як дядька Максима звинувачують у чомусь? А я ж сусідка! То і мене разом з ним?..» Ці думки її жахали, завдавали болю. В голові шуміло, паморочилося. Вона навіть не могла уявити, що ж буде з дітьми та господарством, коли її не відпустять?

Машина мчала сільською вулицею до центру. Обабіч дороги дерева стояли в темряві, як у траурі. І місяць блідий, наче мрець, ледь проглядався між хмар. Всі мовчали. Оксана у відчаї завмирала. І все ж часом якомсь намагалася себе заспокоїти – не хотілося їй вірити, що насувається найгірше. Та коли машина не зупинилася біля сільради (голова вийшов раніше), в жінки зойкнуло в грудях – заголосило шинами коліс по битому шляху жалібно-жалібно. «Чи не сон це? – подумалося. – Чого ж мовчить Максим?» Глянула на нього, – а на руках металеві пута. І тут все зрозуміла... Спочатку плакала, ледь коси на собі не рвала від розпуки, тоді умовляла:

– Куди ви мене везете? Серце у вас в грудях чи камінь? Відпустіть, благаю Богом! Діти в мене голодні. Що з ними буде?

– Відпустіть жінку. Вона ні в чому не винна... – обізвався Максим. Обличчя у нього було спокійне і зосереджене.

Той, що сидів поруч водія, повернув голову і надто холодно:

– Помовчи. Там дамо тобі слово...

– Чого це «помовчи?». І як мовчати, коли таке робите? – підхопилася Оксана. Тіло на ній все тремтіло.

– Ти бачиш! Затули їй рота.

Оксана ніби проковтнула щось – заніміла. І чи то від образи, чи від безсилля свого, ковтаючи гарячі сльози, знову тихо заплакала. «Які звірі, які звірі!» Далі схилила голову, наче скисла, задумалася глибоко-глибоко. Зболена душа, мов пташка, літала довкола свого обійстя. «Що ж буде? Хто дітям принесе шматок хліба?» Серце зболіло – терпцю немає. І ні порятунку, ні розваги – на весь світ би кричала: «Що це за люди? Що це за влада така, коли роблять з тобою що хочуть?» Притулилася до дверцят – надворі ніч, як пастка, темна і підступна. Машина мчить наче в прірву. «Що робити? Що? Що?...» Намацала ручку, натиснула – свіжий вітер вдарив у обличчя.

– Люди!..– вирвалося з грудей.

Хтось поклав їй долоню на рота – голос вкляк. Ще поминуло кілька хвилин, і село зникло, мов проковтнула його темна ніч...

Через кілька годин почало сіріти. Ранок пробуджувався поволі, з болем і тривогою. Сонце облило червоним світлом убогі хатки, стоптані дороги. Йшла череда, у дворах, як завжди, метушилися люди, а на Оксаниному подвір'ї було самотньо. У хліві ремигала корова, стогнав пугач на димарі і плакали безпорадні діти на печі. Ніхто не йшов до її двору – стримувалися. Тільки боязко поглядали на вутленький паркан, на якому вночі хтось встиг написати крейдою: «Вороги народу».

СМЕРЧ

Три рази силоміць виселяли Федора Дуная з власної хати, три рази опинявся він з дружиною Євдохою та дітьми на вулиці, а все-таки на диво собі і людям дожив у рідних стінах до старості.

Тоді витурлила нова влада з рідних домівок не тільки Федора Дуная, а й інших більш заможніших селян – всіх, хто хоч якийсь мав достаток, хто вмів господарювати на землі, працював, а не бив байдики, як кажуть, пустили по світу. І за які провини – один Бог знає. Може, за те, що краще інших любили землю, що часом самі не наїдалися хлібом вдосталь, аби придбати сотку чорнозему – хтозна? І землю в них було відібрано, і хліви та клуні розібрано, звезено до купи – там воно все й лягнуло, бо ніхто не дав ладу. Одібрані обійстя, що стали колективним надбанням, осунулися, похилилися та почорніли без догляду. Деякі і досі стоять обшарпані, мов пам'ятники... І господарів змордував той час, розвіяв по несходимих просторах Сибіру. Ніхто з них так і не вернувся в рідне село.

Тільки Федір Дунай, бачте, зачепився за ріг своєї хати. Як це йому вдалося – сам не годен збагнути. Хоч доля не милувала. Було, до білих ведмедів втрапив. У рідному краї не мав де дітися, то ночував з дітьми просто неба, щоночі блукав, мов примара, біля свого двору – згодитися з тим, що він більше не господар своєї оселі, було несила. А тоді таки вдалося під час німецької окупації притулитися на задвірках своєї хати, в якій по війні знову почала господарювати місцева влада. Спершу на обійсті розміщала сільська рада, потім контора, а пізніше – бригадний двір та конюшня. Його витісняли, однак тримався. Виганяли, однак повертався. В кухні, де він тулився з дружиною Явдохою, з ранку до вечора стояв чоловічий гвалт, панувала лайка – щодня було накурено так, що дим виїдав очі: Євдоха кашляла та кляла Федора, що той сидить на ножах. «Краще вже під тинном вмерти, ніж тут мучитися», – казала чоловікові. Умовляла його покинути рідні стіни, бо нічого ж не зміниш, а він тримався.

Не пішов з своєї хати Дунай навіть тоді, як після війни на його

подвір'я – зумисне, щоб його доконати – завезли кілька тисяч курчат. Чекали, що Федір нарешті покине помешкання – і помилилися. Не пішов і цього разу з двору.

Жив останні роки, як поховав дружину, в комірчині, де не було жодного віконця, спав прямо на підлозі, вкриваючись старим недоношеним кожухом. За цей час геть посивів, висох на тріску, а залишати своє обійстя не хотів. Все нахвалявся:

– Заждіть, чортова когутня, прийде і на мою вулицю празник...

І ось прийшла зневіра: згодився на диво односельцям (всі думали, що Федір умиратиме у своїй хаті) їхати до сина, котрий мешкав десь аж на Уралі...

В останню ніч не спалося. «Розтоптали, занастали. Ніхто мені не поверне ні землі, ні життя страченого. І сад не воскресить. Все кінчено...» – нуртувала болюча думка. І від того ставало не по собі. Він крутився з боку на бік, підводився, обмацував у темряві якісь речі, тулився обличчям до лутки і завмирав. По хвилі падав у ліжку, потім знову вставав.

І так до ранку.

Надворі вирувала пізня осінь сімдесят другого: об причілок бив дужими крильми вітер, аж стогнало на горищі. Лист бляхи, що давно одірвався і всю ніч лопотів на даху, упав десь за хатою, – заторокотіло від того, мов хто покотив порожню бочку. «Це як мені їхати – отаке сходилося! Справжнісінький ураган!» Став прислухатися, і тут згадав, що снівся йому колись, як тільки вони з Євдохою побралися, сон, який і досі не стерся в його пам'яті. Хотів відразу розказати дружині, але та, відчувши якусь тривогу, затулила йому долонями вуста: «Мовчи, – застерегла, – а то збудеться...» Так і не хвалився про нього нікому. А це прийшло в голову: приснилося, наче смерч пронісся над селом, і від їхнього обійстя нічого не зосталося – одна руїна... «Того ж ранку прийшли мене розкуркулювати. Все забрали – піч гола світилася».

Коли те було, а серце від згадки зайшлося в грудях.

– Бандити! – сплюнув і підхопився, як в юності, з ліжка.

За стіною торохтіли вози, стугоніла суха земля та пирхали знічев'я коні. Хтось шкрябав у кухні хомутиами – наче колупав дідове серце.

– Мордували, поки Євдоха склала руки. А тепер ось і я залишаю рідні стіни. Діждалися! А до чого довели?! Руїна якась, – приту-

лився до лутки – затис від розпуки куцу борідку в кулаку. «Євдоха благала: «Кинь все – поїдемо до сина». Уперся, ще б жила...» – пожалкував.

Ходив у підштаниках біля ліжка, хитав головою та все постукував ковінкою об підлогу.

– Хати розбудували! На чиїх мозолях? – зірвалося з вуст. Спомурнів, темні очі заграли зіницями. Ступив ще один крок і завмер. Від уяви аж затремтів: з його хліва Павло Гоцька, босий, в латаній батьковій свитці, виводив годовану худобу. «Грабуй куркулів!» – наче ножем під серце.

– Голодранець! – скипів від згадки Дунай. Оглянувся, хоч двері в комірчині були зачинені на засув, важко дихав. Далі гомонів з досади невідомо до кого: – Сам ти до чого дожився? Черевики на ногах розлізлися. Голота бісова!

Хтось застугонів на задвірках, гукнув:

– Діду! Замкніть збруйник!

– Ідіть достобіса. Зуміли одчинити, то й зачинайте, – відповів Дунай. Накинув на плечі стару кирею, якою вкривався, і вийшов поволі на ганок. В бригадному дворі нікого вже не було.

– Роз'їхались! Чортового батька діти!..

Ішов спроквола – в груди в'їдалася дика злість. «Моє воно? Ні, вже не моє!» – стискалося серце.

Пройшов стежечкою аж до низу, оглянувся – хата присіла, ніби впала навколінці: стіни обідрані, чорні, як після пожежі. Там, де були в Дуная хліви, опустивши голову, стояли в кошарі коні. Трохи далі світила голими латами клуня: ворота впали, похилена соха ледь-ледь трималася.

Ту клуню ще з батьком будували. Самі ліс возили, самі і дах зводили, бо теслярів не мали за що найняти. «Радів, що хата у них гарна, і двір, і сад... Думалося, дітям залишиться. Пішло все за вітром. Розвіяли на очах моїх», – тяжко зітхнув. І вже вголос:

– У мене ж криваві мозолі на долонях місяцями не сходили. Босий ходив, а дах бляхою накрив. Дурень!!! – плюнув з досади. «Кожне деревце, мов дитину, доглядав. Вставав рано та все ходив у саду – душу грів. А де тепер її зігріти?» – боліло. Перед ним було кілька напівсухих яблунь та груш, а від вишняку і ознаку не лишилося. Скрізь стояли недобиті вози та гарби. Не міг дивитися – опустив очі. «Сад який був!» – запеклося на вустах. Зринуло,

що дівтора спокою не давала. Було, зеленками з гіллям обіб'ють. Покійна Євдоха сердилася: «Нащо ти їх гониш? Чи твоє воно?» Від згадки про дітей затамував подих – побачив себе: вискочив розхристаний у сад, а тої малечі біля сахарки тьма-тьмуша.

– О, нехрещені байстрята! – гукнув, – що ж ви шкоду робите. Ідіть собі геть!

А вони дражняться. Вхопив тоді глек, що стримів на кілку, і жбурнув на кагал дівтори.

– Глек, глек, – зірвалося у котрогось шибеника і так голосно, що й сусіди почули.

«Так і помреш «Глеком», – подумав. – Євдоха вміла біля них». – Уявив – назбирає у поділ спідниці тих груш, покличе дітей і роздає: – Приманювала. А хто нам радів?» – відзначив.

Підійшов до яблуні, помацав задубілими пальцями обчухраний до живого стовбур – тільки стислися міцно уста. Опустився до низу, аж до криниці, котра давно вже замулилася, заросла верболозом. Обійшов довкола, постояв з одного боку, потім з іншого, прислухався. В очереті, де блищала, мов сльоза, ще краплина води, кумкали жаби, а на сухій лозині озивалася самотня пташка. Стояв і стояв. Ноги налилися свинцем. Згадав, як покійний батько бідкався:

– Бережи, сину, криницю. Запустиш – засохне наше коріння...

– Не зберіг... – зітхнув. Щось перетнуло йому в горлі. То ж, було, притих біль у його грудях в останні роки, а це, коли зібрався кинути цей найдорожчий клаптик землі назавжди, під серцем повернувся камінь... Стояв як мертвий. І вже нічого не хотів у ці хвилини – тільки б бачити зелений квітучий сад і прозоре плесо криниці...

Назад повертався довго і тяжко.

Пополудні до двору під'їхав вантажівкою син, ступив на поріг і вражений спинився. Стіни в хаті були не білені, мов у кузні, вибиті шибки, пахло кінським потом і тютюновим димом. У кухні на почорнілій лавці лежав бригадний реманент, скрізь стриміли товсті гаки, висіли хомути та дуги. Заглянув до комірчини, де лежало батькове збіжжя. Дунай мовчки зв'язував речі – руки тремтіли. «Ось він кінець...», – пульсувало в скронях. Підвів очі на сина – і ні слова. Вуста задерев'яніли.

Надворі збиралися люди: одні здалеку поглядали на машину, інші, більш допитливі, підходили ближче. Дунай вийшов на поріг – нерви напружилися надто тремко. «Радіють? Авжеж». Відчував: ще мить, ще якась крапля напруги, і він жбурне у натовп брудну лайку. Провів очима – під вікнами діти, жартуючи, кидали одне на одного його стару шапку. «На кого ремствувати?», – тяжко зітхнув. Ступив крок до машини і – вкляк.

– Батьківщину залишає, – почувлося серед людей.

Федір стис кулаки так, що на висохлих старечих руках напнулися сині жили. Він по голосу пізнав, хто ті слова вимовив. Відчував, як на нього дивляться з смішинкою сірі очі Павла Гоцьки. «Е-е, і кожух мій не допоміг. Стільки людей розорив, а на користь не пішло. Батько у пана за четвертий сніп робив, а за що ж твої діти роблять?» – кортіло спитати, але стерпів. Топтався біля хліва, вигрібав з мотлоху давно забуті речі, щоб трохи врівноважити зболене серце...

– Стільки на ножах сидів! – сокорила сусідка. І деякі співчутливо хитали головами.

Дунай сховався у хлівчик – не хотілося чути тої розмови. Глянув на горище і там уздрів санчата: ще в молодості колись зробив, а збереглися на диво до цього часу. Дістав їх, обдивився, обер долонею полозки: «Заберу!» – загорілося.

Оглянувся: діввора нишпорила довкіл.

– Киш, бісова кугутня! – кинув тріску в дитячий кагал. Найстарший розпрямив груденята та:

– Глек, глек! Злякався лелек!

По тілу Федора заграли мурахи. Нерви напружилися: аж пекло пожовклі скроні. Ухопив грудку землі, але кинути не посмів. Стояв розгублений – в очах колисався гнів.

Якраз вийшов син з хати, підійшов ближче до батька.

– Нащо вам ті санчата, тату? – здивовано озвався. – Чого вони варті зараз, коли все пішло прахом. Облиште!

– Не хочу, щоб моїм ворогам дісталися, – мовив сердито Дунай. – Нічого їм не залишу на втіху, – прорік останні слова і вдарив санчатами об землю. Потім ще раз і ще. Обличчя його перекошилося від люті. Все те, що він приховував у собі останні роки, враз вихлюпнулося, як та вода, що рве греблю. Годі було його зупинити. Він топтав санчата ногами – де та й сила бралася.

– Дохазяйнувались... Нажилися на моєму добрі?! Ось вам – живіть! Ось вам! – гукав щосили і бив ті саночки на цурочки. Бив і бив.

– Отаке витворяє...

– Набідувався чоловік.

Гомоніли хором люди: хто співчував, а хто і злостиво висловлювався: мовляв, жаліти його нічого, куркуль же був!

Дунай людей не помічав – вони, мов тіні, снували перед очима, тільки в їдливі слова врзувались у його свідомість. Груба полотняна сорочка висмикнулася – тіло колотилося. «Наче на весілля зібралися. Смійтеся, смійтеся на кутні. Прийде час...» – не говорив, а ковтав, як свинець, тяжкі слова.

Поволі оговтався. Скинув шапку, стер нею холодний піт з чола, і, не глянувши ні на кого, сів у кабінку. На свою хату не дивився – несила була очі підвести. Знав добре – сюди більше ніколи не повернеться.

Загула машина... Дунай стис кулаки: аж пальці судомило. І так тримав їх, доки не виїхали з двору.

– Глек, глек! – гукала дівтора і бігла вслід за машиною. Зчинився шум, якийсь хаос.. І в тому хаосі Дунай відчув, як тихо скрипнуло дерево. Прислухався – знову скрипнуло. Наче зойк чийсь... То в кошарі лошак, залишений конюхами на день, знічев'я чухмарився об стару грушу. Глухо: ір-і, ір-і. Серце в Федора стислося. Сидів, мов паралізований. Згадав про той сон, що покійна Євдоха заборонила розповідати. «Таки збувся!» – запеклося на вустах. І застогнав.

ОКУПАЦІЯ

Оніміло село... Наче хтось передавив перетинок. Спелеліла, пішла в небо після триденного бою вся південно-західна частина – Замлинок і Зачубанка. Хати розстрощено снарядами і спалено до призьб. Стоять дими, як хмари, курить під селом ферма. Чорні обвуглені стіни, мов привиди, посивілі дерева. Згоріло добро, зотліло, як жар, горе...

Матері і діти причаїлися у льохах – голодні і холодні. Блукають по селу з жахливими очима корови, виють в садках покалічені собаки. Ой лихо-лихо! Відступили наші: пішли далі на північ, а на зранену снарядами землю ступив чобіт ката...

Сунуться у село німецькі вантажівки – ціла лавина. Чути автоматні черги... Б'ють чужинці чобітьми у двері, стріляють у дворах курей та качок, палять недопалене, грабують. З уцілілої хати виводять дівчину-підлітка. Услід біжить мати у розпачі, благає відпустити її Надію, бо вона ще дитина. Німець проявляє милосердя – б'є жінку прикладом у живіт...

– Німці, німці! Не виходьте, діти, Боже вас борони! – лунає голос надривно. Луна котиться з одного кутка на інший як смерч.

Колона машин заповонила вулицю. Постаті чужинців – страшно виглянути. Вересневе сонце нестерпно палить, сушить пролиту кров, сушить нескінченні сльози і не може висушити. На обличчях жах. «Що воно діється? Що буде? Кінець світу!..»

У льосі діда Скорохода, колишнього куркуля, набилося односельців – дихнути нічим. Від безсоння в багатьох схилені голови, туманіє в очах. Діти плачуть, і жінки ковтають ті сльози як воду.

Варка, невисока повна молодиця, років тридцяти, забилася у сирий куток, обгорнула кофтиною п'ятирічного Грицька, притисла до грудей – так і тримає в зомлілих руках уже другу добу хвору дитину. Знемоглася. Зчорніла – не впізнати жінку. У кишені сухар і жодної краплі води. А вийти не наслідуються. Поруч туляться її дві дівчинки: очі припухлі, ротики розкриті від безсоння та спраги.

– І-і...Німець... Чортова душа! Гнида, бля... Попадись зараз на очі, я тобі... Дізнаєшся, де раки зимують! – промовляє вголос, щоб вгамувати якомсь зболену душу, Варчин чоловік, що сидить тут, у льосі, серед молодиць та дітей.

– Гнате, помовчи. Ось потерпи, бо всіх перестріляють, – просить його Варка.

Однак той не зважає на її прохання. Чоловік він запальний і зовсім нестриманий. Не сидиться в льосі ніяк. Міцний в тілі: могутні плечі аж судомляться від напруги, стискаються від гніву кулаки. Бив би він німця немилосердно, як прадід турка, то біда в нього непоправна: немає лівої ноги по коліно. Було, ще молодим у голод попав під поїзд. Але це його не зломило: працював на рівні з усіма в колгоспі. Кохався в землі, саджав на ній все, що під руки попадалося, доглядав живий світ. І ось його потоптано... У грудях давить, наче там камінь застряв.

Надворі вже обід, напруга посилюється. Чужинці шастають на подвір'ї Скорохода, оббивають у саду груші. Чути вигуки, гвалт. І враз кроки біля льоху... у прочинені двері блиснуло світло – німець вирячив очі, щось гаркнув, звів автомат. Страх скував жінок – всі підняли руки, крім Гната. Тиша. Німець той дивиться на Варчиного чоловіка, наче йому заклинило.

– Що, не бачиш? Присвітити? – каже спокійно Гнат. Підступився ближче, підняв свій важкий кулак і вдарив сухорлявого німця в скроню. Він крякнув, випустивши автомат, і гепнувся головою об східці. Що то за кулак Гнатів, міг би розповісти сусід його Лозинка, який минулого літа мав нагоду відчути під час сварки. І не підвестися німцеві більше ніколи, затих на віки у Скороходовому льосі.

Другий німець, що встиг нагодитися, скорчив обличчя так, наче на нього сім вовків напало, аж позеленів, так ніби в штани наклав. Нараз притис до грудей автомат і затремтів разом з ним. Кулі цвенькнули об цегляну стіну льоху, зойкнула Варка, а Гнат розтулив очі, випустив милицю і, підломивши під себе ногу, впав догори на сиру землю.

Бризнуло промінням під груди гаряче сонце, обцілувало уста Гнатові і покотилося над луками. Все стало на мить біле, осяйне. Бачиться йому, мов уві сні, як чоловіки в білих натільних сорочках топчуть в стоги сіно. Тут і дівора охляп літає на конях, тягають ко-

пиці. Статні молодиці, повногруді, в білих хустках від сонця, в сорочках з помереженими рукавами, гребуть після зібраних копиць сліди, а молоді дівчата, підхопивши подоли спідниць, виносять на довгих жердях з болота сіно. Гнат встромлює в копицю вила – і на стіг... В холодку, під кушем, стоїть невеличке барильце з водою, лежать про запас довгі вилошники, бо обов'язково хтось зламає. Сонце гаряче, чути шурхіт сухого п'яного сіна. «Ще кілька копиць – і вершимо! Готуйте чепілки», – голос зі стогу. Хтось вирубує в куцах чотири вільшані деревця, зв'язує їх до купи парами і подає на стіг «Віршовку!» – гукає стогоправ. І вже чуються Гнатові всілякі звуки: потріскує суха конюшина, дзвенять грицики, відлунює голос жайворонка. І сонце над головою, і небо голубіє безкрає, і пташки довкола, і бджоли, і коники... І він радіє, що є таке диво, як світ. Що є таке диво, як земля, де він живе, дихає – і не надихається. Де він кохається у праці, тішиться – і не навтішається, бо нема в тій любові ні початку, ні кінця. Що є таке диво, як сонце, без тепла і ласки якого він не може існувати, бо не сам по собі, а одне ціле з ним. Але чого те диво гасне? Окупант поціливі у саме сонце? Потьмарилися обличчя, зникли осяйні луки... Нараз – п'тьма...

– Ой, таточку! – зойкнула старша дівчинка.

Сторопіла Варка, до кінця не усвідомивши, що сталося. І всім забракло дихання, наче ті кулі засіли в їхніх грудях – ні крикнути, ні промовити бодай слово.

Десь на подвір'ї крякнув зловісно чорний ворон... То він чатує на зухвалого чужинця... І таки дочекається. Трохи пізніше у витоптаному житі вп'ється кігтями в його дурну голову і виклює очі без зайвих думок, спокійно і зосереджено.

Розлючений вандал – блідий, бо страх Гнат нагнав добрячий – щось белькоче, штовхає жінок і дітей у плечі, щоб швидше виходили із льоху.

Варка стоїть, мов укопана – не може прийти до тями. Тільки зараз вона помічає, що з ліктя і помережаного рукава сорочки сочиться кров. Одна куля одірвала шмат полотна, вжалила тіло. Дівчатка, що туляться до материних ніг, розмазують сльози з піском на щічках та руках, поглядають на батька як на Бога, і ротика їх кривляться в судамах.

– Ідіть, ідіть, Варко! – просять її жінки. Вона ступає крок – і дивиться невідь куди, похитується. Зводить очі на Грицька, нараз

зойкає, кидається до Гната, що лежить горілиць, зовсім байдужий до всього, і кладе поруч нього мертву дитину.

– Ой, Гнатику!.. Підведись, голубчику! Глянь на свого синочка...

Ой, скажи ж хоч словечко. І-і-і, – вдихає в себе повітря, аж задихається, охоплює голову руками. Тіло її якось дивно згинається, як від води коромисло, тремтить – рве волосся, що в одну мить посивіло.

– Шнель, шнель, – чує за спиною.

Жінка зводиться поволі, відтак плює враз в озвіріле обличчя чужинця і в ту ж хвилину, втративши контроль над собою, кидається на нього – тендітні жіночі пальці, як кігті левиці, впиваються в переполохану пику. «Видряпати очі, щоб він ніколи не бачив цього світу», – горить у свідомості.

Німець, притиснутий до стінки, випускає з рук автомат, нестямно прагне вивільнитися: рука, мов паралізована, совається біля кобури...

– Трісь! – ніби хто пугою стьобнув. І тиша...

На порозі льоху з'являється Варка – бліда, розкуйовджена, наче божевільна. Губи тремтять, в очах – сивина.

– Людоньки! – озивається не своїм голосом до жінок, що туляться під хатою одне до одного, оточені німецькими солдатами. – Я задушила його.

ПРО ШО СОНЦЕ ПРОМОВЛЯЛО

Боже, яка то втіха бачити голубе безмежжя осяйним і чистим, коли гуляють у ньому невловимі вітри, біжать невідь куди білі, недоторкані хмарини. Вільно і просторо їм, бо ні початку ні кінця синій течії. І земля, і дерева, і ми в ній – пливемо у просторі у безмовну вічність.

А як зорі зійдуть, і місяць золоті ріжки встромить у голубе диво, засміється, затче світ своїм саявом, невимовно гарно стає у тій недосяжній глибині. Зачарована тою красою земля вмить завмирає, затихає вітер, ховаються хмари – все впадає в диво-сон. І сяють тоді тисячі невідомих сонць, що народжуються повсякчас і гинуть у синій течії.

О синій океан безмежжя, вічна загадка, недосяжна мрія і неперевершена краса! Сині очі наші, і синє полум'я думок – все в тобі тоне...

Але сьогодні та краса оповита димом, засіяна смутком...

На заході велике згарище. Сонце, пробите кулями, кровить, котиться роз'ятрено по землі, обпалює тим багрянцем ліси і луки, заглядає в озера, п'є спрагло воду, перестрибує рудки і, сховавшись в очеретах, нараз засинає на синій подушці туману. Горнутья до нього стомлені хмари, горять тисячами барв. Висвітлюється тонкою смужкою обрій і поволи гасне. А в заплавах та густих лозах, як перед грозою, залягає оманлива тиша...

Снується дрібний морок. Деся далеко в полі горять скирти...

І над всім тим – зчорніла безодня.

Чути поодинокі вибухи на околиці лісу. Ходять луни. Село Вільшане вдивляється в тривожне небо, кожна жива душа жде чогось з страхом...

Береться уже за північ, а Настя все ще сидить, схиливши голову, на призьбі з братовою Хотиною, оселі яких зовсім поруч, притаєно вдивляється в сполохану ніч, дослухається звуків, які долинають із яру. «Невже знову повернуться?» – снується страхітлива думка. Її юне обличчя досить сумне, помітно змарніле від безсоння. З-під

хустини вибілося на чоло пасмо русявого волосся, голубі пригаслі очі ніби посивіли в сутінках.

Ще вранці, було, Настя вискочила надвір і вжахнулася від побаченого. За ці два роки жодного німця не уздірла, одні поліцаї нищпорили по дворах, а це вночі неждано-негадано заповонили всеньку вулицю. І вели себе незвично, все робили похапцем, якось метушливо, були вкрай розгублені, не реготали як першого разу, а тільки сердито перегукувались. І дуже швидко покинули село.

Затим загриміло небо, затремтіли шибки у її хаті, а на узліссі крізь чорний дим вихопилося полум'я. Кілька годин вчувалися вибухи на околиці села, не змовкала кулеметна тріскотня, ревіння двигунів, панічні вигуки. То німець, поспішно відступаючи, наткнувся у лісі на партизан, і тепер кидався сюди-туди, як миша в пастці, щоб якось прорватися.

І коли вдень летіли назад перекошені, з вибитим склом, без кабін німецькі вантажні машини, тягли одна одну на тросах, везли побиті мотоцикли, солдати були змучені, і голови їх забинтовані якось кумедно звисали, то Настя, дивлячись на них у вікно, мимоволі усміхалась, притаєно раділа. І дивувалася, що немає в неї до цих чужинців ніякого жалю. Навіть кортіло дорікнути їм: «Ну що, скуштували нашого хліба? Легко дихається у наших лісах?» Вона по-своєму розуміла і вірила в те, що на світі ніякі злодіяння не проходять безкарно. І що той, хто приніс людям такі нестерпні муки, обов'язково понесе кару. Проклянуть його нинішні і прийдешні покоління.

– Не пускай, Насте, хоч дітей на вулицю, бо німці зараз злі... – застерегла Хотина після довгої мовчанки. – Чула, за Снов'ю, спалили кілька хат...

Настя перехрестилася.

– А я збираюся завтра в Забутне, – похвалилася. – Хочу до корів навідатися. Це ж моя черга. Як оце його дітей кидати?.. – глянула розгублено на Хотину.

Але та не встигла їй на те нічого сказати, дати якусь пораду. Побіля її сінець застугоніло, то підхопилася вмить і гайнула до свого обійстя.

Настя ще довго сама тамувала невимовну досаду. Все думала про свого чоловіка Павла, від якого за два роки не отримала жодної вісточки.

І тільки під ранок, коли вибухи вщухли і руді дими потяглися високо в небо, підвелася і зайшла до хати.

У темряві зупинилася біля дітей, що покотом лежали на дерев'яному полу, легенько пересунула одинадцятирічного Грицька, бо той накотився на середульшого Славка, вкрила ковдрою з домотканого сукна найменшого Сергійка, якому виповнилося тільки півтора року, поцілувала всіх трьох, зати́м довго молилася перед образами, перевірила чи замкнуті двері і нарешті лягла.

Тільки на мить закрила очі – і лупнула. У вікнах жеврів одсвіт неба. Хтось ніби заглядав синіми очима в хату. Настя сповзла тихенько з полу, щоб не побудити дітей, вмилася, як завжди прочитала перед образами «Отче наш» і вийшла надвір. Прислухалася, боязко виглянула за хвіртку. Після вчорашніх подій на кутку вчувався незвичний спокій. Спорожніла вулиця від чужинського чобота ніби завмерла в чеканні чогось непередбачуваного. «Бач, щезли за одну ніч... І поліцаї з ними втекли як погані пси. Отак відмучили. Це ж сьогодні Михайлове Чудо, – згадала Настя. – Рівно шість років у мене родився Славко. В цей день я ніколи не робила, а цього разу треба гріх на душу брати», – тяжко зітхнула.

Постояла ще трохи якась розгублена серед двору – не хотілося залишати домівку напризволяще – відтак обійшла Омелькове обійстя і опинилася за городами. «Я швидко. Сюди-туди...» – подумала. І подалася стежиною, що ледь проглядалася у густій некошеній траві. Була вона в широкій сільській спідниці темно-синього кольору, вишитій кофтині з короткими рукавцями, босонога, з відерцем у руках. Очі припухлі, голубі, мов глибокі озерця. Волосся русяве, гладенько зачесане і закручене на тім'ї. І вся її струнка постава підкреслювала непохитну волю і жіночу погорду. Ці два роки поневірянь, в які кинули німецькі посіпаки, не зламали її, не похитнули віри в те, що рано чи пізно зло відступить.

Вискочила на луки і враз відчула в душі якусь тривогу, оглянулася.

Під густою кроною в'яза, що вже побагровів від осінніх дощів, проглядалася пошарпана війною її хата: повибивані шибки, не білені уже два роки стіни чорніли здаля як рілля. Світився, посічений

осколками, причілок солом'яного даху. Довкола інші оселі – при-тумлені і безпорадні – тулилися на кутку одна до одної як сестри. Їх, як і людей, об'єднувало спільне лихо. Далі виднілися обвуглені стовпи погорілих осель – руді димарі впиралися в саме небо. З від-стані все село її Вільшани було як на долоні. І трохи дивним ви-давалося його розташування. Можна, було, подумати, що воно ви-караскалося колись із цих заболочених луків на горбок на хвилику, щоб зігрітися на сонці, та й зосталося на ньому навіки, приросло до землі розлогими вербами та садами. Уже кілька століть так і стоїть – з півдня, куди пнуться убогі хатки, видно скрізь поле, порі-зане глибокими ярами, з півночі – заливні луки, що підступають до самих городів, усіяні маленькими озерцями, заплавами та рудками, де розкошують очерети, осоки та густі трави, ростуть молоді ліси.

«Боже, як тут все змінилося, пригасло, наче зачаїлося в своїй скорботі. Чужинець не тільки поруйнував наші оселі, а й потоп-тав трави, випалив ліси, понівечив землю. Куди не глянь, чорніють урвища від бомб та снарядів, лежать вивернуті з корінням дерева, мертві птахи.

Чи заживуть коли ці рани?» – заболіло Насті.

Йшла так хутко – босі ноги горіли аж до литок. Вона взагалі не вміла ні ходити, ні робити повільно. Було, жінки стомлені плента-ються з поля, балачки ведуть, а вона далеко попереду. Поки ті ді-йдуть до села, то Настя вже й вдома наробиться. І зараз поспішала – наче б одна нога тут, а друга там, у лісі.

Вересень уже підфарбував кущі ліщини, позолотив молоді оди-нокі берізки, котрих ще діти не встигли зрубати на дрова. Уціліла і калина на узбіччі, то червоніла яскраво – наче увібрала в себе кров людську, пролиту з давніх-давен на цій землі. У долинах уже білі-ли, як рання сивина вдів, осінні тумани, і погойдувались у тривож-ній тиші, наче козацькі курені, почорнілі копиці торішнього сіна.

За лугами синіли мовчазні ліси, принишкли під тягарем війни. На заході – втаємничена Мартоновщина, де ще й досі після вчор-рашніх подій вирувало полум'я, ближче до Снові – діброви та бе-резові гаї, які ніби біжать попід нею услід за течією, часом видив-ляючись у чисте плесо, коли весняна повінь підмиває їм коріння. А за обмілілою зовсім річечкою, притокою Снові, Кричалкою, яку німці нанесли собі на карту, бо в давнину була судноплавною, за-

вмер густий і дрімучий вільшаний ліс, з дивною назвою – Забутне.

Настя, що бігла майже всю дорогу сюди, нараз зупинилася на узліссі, підвела очі – і обімліла: сонце, що тільки зійшло, ховалось на обрії за жовту хмарину і тремтіло в блідій небесній аурі як полум'я свічки. Довго не могла зрушити з місця. Відчула: воно в скорботі. «Якась печаль буде», – прошепотіла.

До сонця у Насті було своє особливе ставлення, в чомусь, можливо, міфічне, а разом з тим, надто святе... Сприймала його як живу космічну істоту, як джерело любові і найбільший Божий дарунок людині. А ще вважала його провидцем земних подій. Завжди приглядалася: як воно сходить, як світить і як на спочинок іде. Сховається у хмари, десь там блукає, до землі не хилиться, не гріє її значить журиться. А як зблідне, обведеться жовтими колами, то гнівається. І вже гуляють вітри, холодом проймають кожну рослинку. І коли виплечеться чи від образи людської, чи так від чого, вилетється хмарами сліз на землю і знову весело засміється на небі, то вже таке щедре, так гарно зігріває земельку, так ласкаво заглядає до Настиної оселі. Весь світ відразу степліє, оживе. І така радість від нього. І думала не раз Настя: «онде сонце безмовне, тихе, а скільки тепла в ньому, ласки до всього. І не зміряти глибини почуттів його, і не осягнути тої любові, що в ньому коїться. Гріє воно земельку, вигойдусь в своїй сонячній купелі як дитину. І вона воскресає».

І свої почуття жінка по сонцю звіряла, бо ніколи не говорила Павлові слово «люблю». А тихо, безмовно, як і сонце, зігрівала душею його душу, світ, в якому вона існувала. Бо те тепло було однаковісіньке і до чоловіка, і до дітей, і до квітів, до всього того, що висаджувала на городі щоліта. Не було в Насті за плечима ні технікуму, ні інституту, певно, не знала, що таке синтез і багато чого іншого, але розуміла, що в кожній рослинці тече кров сонця. І сіяла та висаджувала на городі всеньке тільки тоді, коли сонце, на її думку, горнулося до землі. Бо знала, як посадиш в інші дні, то не зійде або зогніє на корені.

Для Насті схід сонця – то диво. І тільки вона могла помічати в ньому переміни: коли воно сміється на небі і коли сумує.

Уже перед самою війною, як її чоловік порався біля бджіл, вона озвалася: «Павле, ось глянь на сонце!» Той підвів голову, глянув на схід, але там так нічого й не помітив. А Настя дивилася, і з очей ка-

пали сльози. «Ти чого?» – здивувався. «Сонце плаче... Якесь лихо буде...» – мовила тихо і пішла в хату.

І тепер побачила в ньому той самий образ, що й перед війною. «Може, з корівкою що сталося?» – спалахнула думка. І на душі озвалася тривога.

Все ще тяжко дихаючи, бо бігла всю дорогу, зайшла в гущавину, прислухалася, але нічого не чула, крім власного серця. Воно гупало в її грудях, як важкий молот. До втоми додавався страх. На перший погляд, тихо і якось сумно було в лісі. Між старезних вільх, у густих заростях червоної бузини і малини блукало кілька десятків корів, яких переховували вільшанці тут від німців. Ніхто ними не опікувався ні вдень, ні вночі, тільки інколи приходили сюди жінки і здоювали молоко на землю, щоб не перегоріло.

Ступила кілька кроків. Майже поруч побачила корову сусідки, яка стояла побіля вільхи і дивилася на неї розгубленими очима. Озвалася, підійшла ближче і, погладивши під шиєю, почала доїти. Нараз зовсім недалеко пролунав постріл, потім ще два. Ліс сколихнувся, прошумів тривожно і завмер в очікуванні. Настя підхопилася, уклякла, постояла кілька хвилин, прислухаючись, – довкола було тихо. Тоді кинулася йти до іншої корови і, спіткнувшись об сухе паліччя, впала. Молоко з дійнички вихлюпнулося, розтеклося у траві. «Так розбрелися по лісу! Чи знайду я свою?» – задосадувала. І, незважаючи на біль у коліні, підхопилася. Розслабитися не було коли. Душа рвалася додому, бо лишила дітей без нагляду. Замкнула на ключ, але ж розуміла, що коли прокинуться, то сидіти в хаті не будуть. Вчора вона весь день не випускала їх надвір. Бо німці, побиті партизанами, сунули через село лавиною. Обличчя перелякані і злі. До темна не вщухав гул і гвалт на вулиці. А потім зникли, наче їх корова язиком злизала.

«Добре, якщо всі покинули село. А коли ні?» – закрадався страх. Вона вже здоїла кілька сусідських корів прямо на землю, шукала своєї, але натрапити на неї ніяк не могла. Забрела у гущавину, у самі хащі, покликала: «Лиска, Лиска! Але корови не було видно. Де вона запропастилася? Таки щось сталося..?» – вкотре підступилася думка. На мить уявила невеселе сонце, яке щойно бачила на сході – і серце затремтіло.

Хотіла ще далі пройти лісом, ген аж під Слободу, та нараз спиналася від раптового вибуху, що пролунав десь під селом. «Знову німці!» – пройняв її жах. Якусь мить стояла розгублена, не знала,

що їй робити: додоювати корів чи повертатися в село? Та черговий вибух і кулеметна тріскотня розвіяли всі її вагання – подалася поспіхом з лісу.

Йшла навпростець, обдираючи голі литки до крові об сухе галуззя. Коли опинилася на узліссі, то підступила до пагорба, що здіймався над Кричалкою, і хутко здерлася на його вершину, щоб глянути на село. В небі над Вільшанами спалахували якісь дивні вогні і миттєво згасали, праворуч, вбік Мартоновщини, де ткалася рожева імла, пролунало кілька пострілів. Нараз Насті вчувся знайомий свист, і відразу два снаряди розірвалися прямо в центрі села. Завирував густий дим, полум'я охопило кілька хат.

Настя побігла лугом, не відчуваючи під собою ніг. Такою розгубленою до розпачу жінка за ці два роки окупації жодного разу не була. Навіть тоді, коли Павло прощався з нею, йдучи на фронт. Інтуїтивно відчула, що горить її хата. «Боже, Боже, що мені робити!?» – рвалося серце на частини. Пересохлі її вуста жевоніли молитву за молитвою. Вона просила Бога, Матір Божу і всіх святих відвернути те страшне лихо, що вже дивилося їй в очі.

Уже бігла надмір своїх сил, уже задихалася, обливалася потом, голова горіла, серце в грудях задихалося. Відчувала, що ось-ось втратить свідомість, однак не спинялася. Стежки в лузі не бачила, навіть не відчувала її – летіла навмання через болітця та рудки, плутаючись часом між купин та сухої осоки. До села вже – як рукою подати. Сумнівів у жінки не було – горіла її хата. Під широкою кроною дуба паленіла заграва. Там вибухало раз по раз полум'я, і язики його пронизували густий чорний дим, що здіймався високо в небо, огортав вранішнє, зовсім безпомічне сонце. Настя бачила, як те полум'я шаленіло, розросталося на весь куток, гарячими хвилями котилося прямо на неї. Уже відчувала те полум'я в очах, всередині – наче горіла сама в ньому. Жах скував їй груди. Від думки, що діти zostалися в хаті, і їй несила будь-що змінити, в голові потьмарилося, і вона впала... З дійнички, яку весь час тримала при собі, вилилося біля ніг молоко на стежку. Хотіла відразу підвестися, але не змогла. Навалилося на неї щось надто тяжке, в очах зблиснув золотий усміх сонця і згас. Тіло зробилося кволе, земля гойднулася – і Настя ніби кудись попливла... І враз перед нею постав Павло. Уява вихопила ту мить з пам'яті дворічної давнини, коли він ішов на фронт...

Довгою вервечкою тягнуться підводи за село. Павло іде поруч воза: вимальовується смугле обличчя, сірий картуз, карі очі, в яких застиг тугий смуток. Такий, як його Настя бачила в останнє. Ось уже крайня хата, він зупиняється, підхоплює Славка, цілує в чоло тричі і ставить на землю. В якомусь пориві обіймає її, Настю. Вона тулиться до грудей, тремтить вся. Гарячі сльози заливають обличчя, у серці невимовний біль – не може мовити й слова. Павло поспіхом цілує її мокрі очі, розчулені вуста, коси. «Мені пора... Бережи дітей...» – чує його голос. В грудях щось обривається. І дзвін – як зойк. Його звук розпливається, відлунує десь у грудях. В холодній задумі плывуть дерева, імлістий простір розмиває тінь чоловічої постаті. Пече доторк Павлових губ, сумний погляд в п'їтмі. Раптом перед очима засвічується велике зарево і бачиться на ньому образ Божої Матері, яка веде трійко її діток через полум'я сонця. А вслід ступає Хотина...

– Хотино, Хотино!.. гукає Настя, а голосу нема. То тільки озивається її серце.

Нараз ніби прокидається від сну. Жахливі думки про дітей спалахують миттєво і кидають її в розпач. Дивний вихор підхоплює жінку на ноги: очі проймає червоний жах. Значить не помилилася... Горить її хата... Але вона тепер має силу, і буде бігти до кінця. Навіть не чує, як б'ється серце, ніякої втоми. Дух збурює її тіло. Нічого не бачить, крім полум'я. Чує, як готить воно в скронях, озивається нестерпною розпукою в серці. Награється перед нею, палить обличчя. Здається горить увесь світ. Тільки б встигнути... Тільки б... До села так близько. Ось уже і Сажалка, вода чорна в ній. Стежечка знов загубилася. Кущі та пеньки. О, Боже! Він не залишить її в самоті. Ще трохи – і добіжить, знищить те полум'я, розвіє чорний дим, що звівся, як чорний ворон над її оселею, затмарив всеньке село, заткав голубе небо і сонце. Вона накриє те полум'я собою, щоб більше не бачити його ніколи...

Ось воно простягає свої вогняні руки в небо, розпускає червоні коси над Вільшаною, стелється сивиною в садах. Воно живе те полум'я. Уже видно, як дихає своїми гарячими легенями, несамовито росте, шириться і забирає з собою в небуття все довкола – убогі хатки, дерева і перелякані людські голоси...

ХОКА

Від обрію тягнуться криваві смуги: зачервонило світ! На кладовищі ховається присмерк, гудуть верби і пугач затягує пу-гу-у, пу-гу-у – не добра вість.

Село причаїлося – тільки у вухах Хоки дзвенить: «вдома, вдома». Хотів пройти тихо, щоб ніхто не бачив – зморений ступав по рідній землі, а вона пекла, як черинь. Пу-гу-у, пу-гу-у, – почув знову, спіткнувся – загавкали собаки. І тоді в грудях десь глибоко, як у бубон, гуп-гуп: тремтіли ноги. Онде і хата обабіч кладовища проглядається: стіни, певно, давно не мазані, зчорнілі узорі на коробочці, обламані подекуди. Бузок розрісся, а хміль повився аж під дах. На порозі тінь півколом вклякла...

– Зустрічай, мамо, сина!.. – вдарила хвиля вітру, аж луна відбилася.

– Бодай не діждала... Бодай гріх на душу взяла... – зашелестіла липа.

Випав з рук ціпок, намацав – загубив чорні окуляри.

Криваві смуги розтікалися по всьому небу – горіло в очах. Бачив: поруч його обійстя, освітлена ліхтарем, в мерехтливих тінях, гожа, наче в білій блузі, з розцяцькованими віконницями стояла хата сусідки Насті. «Спорудила будинок!..»

І вже не стільки бачив, як відчував – все село причепурилося.

Підійшов ближче – півколом тінь на порозі...

– Може, Одарка?

– Віддалася на чорти... – почув голос вітру. І зареготався той вітер поміж хрестів. На обійсті липа шелестіла:

– А син поволікся...

Відчув як тремтить нога, торкнувся чола – холодний піт. Звів очі в небо – малинове мерехтіння. Десь грала музика, і пісні, як у купальську ніч, долітали сюди, змішувалися з пахом акацій, ткалися мережкою, як при безсилому світлі каганця, в нетривку доріжку. Співали дівчата. Село вільно і розкрилено дихало таким життям – не снилося.

Збирався на коліна ставати – стояв сам: сліпий і стоптаний...

Сперся на ціпок – били відлунням громи... Як сон: «Кругом сіра маса – задрять...» Мати не жаліла нічого – пив та волочився. Любив, щоб корилися хлопчакі, коли не так – бив в обличчя... А тоді війна... І згадалися йому – ні, він би й зараз топтав, змушував повзати на колінцях усіх – ті часи, коли чорно володарював на селі. «Може, забулося? Молоді не знають, а ті: хто помер, хто виїхав... Таке вже лихо: ну видавав німцям своїх, бив – було...» – вертілося на умі.

– Іуда-а! – почулося. І застогнала зігнута півколом тінь на порозі:

– Думала переживу... Кара мені одвічна!..

Пізнав: матір загомоніла. Тоді: «Я ж відбуду своє...» Стара жінка з острахом підступилася і довго дивилася на німічну постать свого сина.

– Денисе!.. – тільки й мовила. Притулила широкий поділ спідниці до грудей і заплакала: – Що людям скажеш? Як їм будеш дивитися в очі?

Мацав на похилій ушуді іржавий обренець, просовував долоню в шпарку, а в очах, як у колодязі, було темно і холодно.

– Сину, сину! Жаліли ми тебе з покійним Хокою.

Мовчав. Мати розповідала: Омелько повернувся, побудувалися, сини повиростали. Старший агрономом у селі, менший – вчителює. І той, і той – добре живуть!

Хотів спитати... – запнувся. Омелько став перед очима, такий, як тоді: простріляна гімнастерка, знесилений, чорні плями крові на синюватому тілі. Біля порога сполохані діти і жінка з блідим, як солома, обличчям. «Денисе, ти ж свій...», – зринуло. І тоді гостро в голову: «Будуть мстити...»

Згорбився, схилив голову – перебирав у пам'яті односельців: хто ще? А воно боляче в саме тім'я: Настя!

Відчув: засвистіла нагайка...

Зойкнула і Настя в себе за столом (збиралася вечеряти) – вогнем пропекло спину давне. У свідомості: «Сусід вернувся!» Зірвалася з ослона і вискочила вражена на вулицю. Приглянулася – іде до своєї хати, як упир з того світу. Онде поруч старої Хокчихи намащує палицею дорогу: вилиняла сорочка, обличчя зжовтіле і запалі приплющені очі. Важко вирізнити, які ті очі?

Дивилася на нього – бачила себе. Вискочила раненько порати корову, метнулася до хліва, а там під дахом хлоп'ята незнайомі стоять – переховуються. Один білявенький, повнощокий – подерта біла сорочка, очі лякливі, а по тілу синці як гудзики. Другий меншенький, років п'ятнадцяти, чорнявий, сумний – наче з хреста знятий. Никають сюди-туди, не знають де себе діти. Оглянулася – німців нема! Винесла попоїсти – дивилася і сльози ковтала. Запам'ятала, що подалися на кладовище. Пізніше дізналася від сусідки: підлітки ті з обозу німців розбіглися. А з якого села, чії вони – нічого не знала.

Біля колодязя підхопила коромисло з відрами, хотіла йти – Денис загородив дорогу. Домагався, силував на слово. Коли б знатте – довіку б не зронила.

– Хлопців бачила? – спитав тоді. Сказала – ні. Полоснув нагайкою... І вона показала, куди подалися. «Бодай мені рученька всохла!.. Все бачила: крутив дітям руки, бив в обличчя цівкою пістолета – бив і бив... Кусала собі руку, а тоді (не могла дивитися) затулила долонею очі. Тріснув світ, і синій димок звився над хрестами... Глянула зараз на нього: тоді на коні – як пан, тепер біля хати – як примара.

Було прокинеться Настя вночі, а тиша трісь-трісь... Лусне постріл – і заніміє серце. Так від болю заніміє – кричати хочеться. І війна відгриміла, діти поросли, слава Богу, чужі й свої – покращало життя, а в грудях як і раніше невигойний біль. «Чиї ті хлопці?» – душить розпука, не спить щоразу, шукає розради собі. Перепитувала у людей, – думалося, що знайдуться батьки, – поневірялася.

На долю не жалілася: захворіє, либонь, корівка, пропаде телятко чи якась інша біда – люди в один голос: «То їй за хлопців». І вона згоджувалась: «Ще за них кара...». Боліли ноги, коли працювала на фермі, вельми боліли – ступити не могла, а з думки не сходило: «Винна – мушу терпіти». Усвідомлювала, що відшкодувати провини не годна до смерті.

І ото досвіток, череда ще не йшла, а Настя на кладовищі. Прийде з дочками, полагодить могилку, квіти посадить. Бузок виріс ладненький і розквітає щовесни ніжно-ніжно голубим квітом, як у білявенького очі... Берізка піднялася. Посадили зелені деревця, такі як хвоя, то влітку і взимку зелено.

– Лежать мої сини, як у раю... – бувало скаже людям.

Дивилася зараз на Хоку – таке прізвисько змалечку ходило за Денисом – і все пережите, зболене за ці роки, наче хто посіяв перед нею і воно буйно зарясніло.

Уже добре стемніло: світло лилося з вікон її хати до Денисового двору. Видно: тінь, як миша в пастці, з кутка в куток. Відтуляв вікна та все припадав чолом до рами то в одному, то в іншому місці.

У небі малиновий колір стемнів, синюватим димом розтікався по обрію: ніч підступалася. Місяць зблід, аж потонув у жовтому колі чи то на вітер, чи на спеку. Настя і на мить не зімкнула очей. Чула, як зіпали хвіртки та гвалтували собаки по селу. Звістка на диво швидко облетіла всі кутки: «Хока прийшов...»

Зринало пережите, щеміли плечі від нагайок і давні сльози падали очі...

Омелько лежав на примостці, крутився, крєктав – боліли рани. Не хотів думати, а воно обступало з усіх боків, близилося, аж давило – тяжкий перестук поїзда котився відлунням на чужину... «Денисе, відпусти...», «Іди, іди, а то...» Підхопився: «Вернувся!» Розтопгуючи власну тінь від місяця, вийшов у сад.

І Денис не спав – шукав собі виправдання. Стара Хокчиха стогнала на печі. На ранок говорила синові:

– Нічку не спала. Удосвіток зведу очі, горить наша хата і люду – яблуку ніде впасти! Наче тебе на суд ведуть... Омелькові хлопці взяли під руки... На тобі чорний піджак і галіфе, що у війну носив... Страшно стало. Прокинулась – тремчу, тіла на собі не чую. До чого б воно? – І вже напучувала: – Іди, сину, проси прощення.

– Я ж відбув своє... Тупцював біля столу, тер долонями очі – не знав, де сісти.

– Прокинуть у печі нічим.

– Хто бригадир? – глухо спитав Денис.

– Омелько.

– Не підю...

– На те власті є... – заспокоїла мати.

Надів чорні окуляри і вийшов. На вулиці гамірно, лагідне сонце вгорі, вигуки дітвори... Відчував, що дивляться з ферми, з дворів і вікон – стрічні не вітаються. Ступить крок, вдарить ціпком об суху землю – спіткнеться, аж дихати стане тяжко! Собаки гавкають, хмуряться верби, а горобці з гілки на гілку і:

– Поліцай, поліцай...

Шкірять зуби паркани, і тітка Пріська – балакуча, хитка, без заміжжя чотирьох дітей викохала – сокорить між бабів:

– Побере останнє... Бач, самого за печінку узяло...

Від злості аж труситься Пріщина стара ушула і плюється трухлявим порохом. А далі хтось каже:

– І голови не підійме.

Зашкреблися долоні. Гульк: Омелько прошкує. Збіліла голова, стріхами брови – міцний, як дуб. Здушило горло Денисові, коле п'яти, так коле, ніби на голки ступає, а збочити не можна. Порівнялися – ні слова, ні півслова. Тільки два голоси поміж них: «Денисе, відпусти...» «Іди, іди, а то...»

Випав ціпок, схилився Денис, хотів підняти, а руки вклякли. Обличчя судомила злоба: кусав губи.

І враз зненавидів усіх і себе: і дерева, і будинки, і той світ, що його оточував. Уже не хотів відтоді іти на вулицю, ховався, тікав від власної тіні. Інколи крався околицею – тільки б не на людях.

Ото наважиться вийти, дійде паркана, присяде біля хвіртки – гомін. Говорять дівчата, засміються, заспівають гарненько, аж за душу візьме.

Денис, як злодій, тулиться до шпарки, а мати нишком плаче...

– Та вийди-бо, вийди...

Того разу, було, зібрався іти по хліб, дійшов до порога, а тоді:

– Хай завтра.

– Та чого вже ти! Злякався?.. – мати йому.

Спустився стежечкою, що текла городами вниз. Шаруділо в сутінках. Надулося небо... Тріснула гілка, Денис позадкував, боляче вдарився об суху корчوماку. Упав і довго не міг оговтатися: повзав, намацав ціпок – відчув: нема окулярів! Зіп'явся на ноги, а воно турнуло...

Лежав ницьма у багнюці, волав у відчаї:

– Люди, простіть!..

То був не його голос – хлюпотіла твань...

Затух Денис у замуленій криниці, отій криниці, що вкрилася очеретом та болотніми купинами з довгою осокою, як коси його Одарки...

Були балачки, що хтось не пробачив минулого. На Омелькових хлопців не було в подумках, бо того вечора старший син був на правлінні (колгосп готувався до жнив), а молодшого викликали до

району на семінар. Казали й так: «Поганий був чоловік. Сам на-
клав руки...»

Наступного дня бралось під обід, сонце пекло нестерпно. Доч-
ки Настини подалися на табір доїти корів, а вона стояла на ганку
і дослухалася як у хліві хрюкають кабани. Наче бачила: «Корито
жбурляє!» Рипнули двері у Хотчихи – оглянулася! Четверо чолові-
ків, усіх Настя знала, винесли з хати труну. У дворі було пусто – ні
душі! Тихо-тихо... Ті четверо перейшли вулицю...

Десь на обрії радісно озвався грім і заклекотав як шалений во-
доспад. Настя заплакала... Не від жалю – від розуміння, що все
таки приходить відплата і правда, рано чи пізно, перемагає.

Захмарилось: сіявся дрібний тихий дощ. Він лопотів по змар-
нілому листю, падав на паркани, на сухий пісок, ніби навмисне
змивав сліди до кладовища...

ВЕЧІРНІЇ СВІТ

Пам'яті В. Стефаніка

Покотиться сонце у золоті гори на спочинок і ніщо його не спинить! Затче долини туманом, засіє луки росою і його пригаслий, не такий дужий, як білого дня, світ відіб'ється у всьому.

Вибалками та лісосмугою подадуться з поля жінки до своїх осель.

Заторохкотять, збиваючи куряву, підводи на шляху: коні, нагнані погоничами, бігтимуть підтюпцем з опущеними головами, фиркатимуть раз по раз, а в їхніх очах уже горітиме вечірній світ.

*Чогось мені сумно, чогось мені дивно.
Вже четвертий рік милого не видно...*

Хтось зачне оту пісню та й стихне. І запечеться несподівано мелодія на серці в кожній вдові...

Йтимуть вони з великими корзинами, оберемками ботви та зілля. Молоді дівчата сміятимуться пустосміхом, бігтимуть, як дикі кізки, співатимуть про калину та чорняву дівчину, що випровадила козаченька, а тепер журиться, і голови їхні триматимуться високо-високо. Жінки прошкуватимуть позаду заклопотані, зігнуті, чим ближче буде до села, тим сильніше хилитимуться до землі. Гомонітимуть про клятву війну, якій нема кінця, про те, хто скільки сполов льону, як болять руки й спина. Згадають за нужду, бо коли розповісти комусь про неї, то наче й легше на душі.

Так і йтимуть юрбами вслід за сонцем, ховаючись у той вечірній світ...

Тільки Харитина одна попереду всіх бігтиме і все на сонце дивитиметься. Не хотітиметься їй, щоб воно отак швидко сідало. Якби хоч трохи потрималося! Якби хоч трохи повисіло над її хатою, поки вона добіжить! Бо вдома все напризволяще: і ячмінь, який, мабуть, кури докльовують, і голодні діти, що десь кубляться

у піску, такі замурзані, що й очей не видно. В хаті ладу нема, а город аж гуде від бур'яну.

І поки той вечірній світ бринітиме, поки хоч трохи буде видно надворі, їй потрібно попоратися по господарству. Бо ніхто за неї нічого не зробить, не порадить і не замінить натруджені в полі руки. Вдова вона, як і інші... Нікому допомогти – одна як палець. Ні свекрухи, ні матері – тільки трійко синів, з яких старшенький, як і вона, ходить щодня в поле...

Не встрає Харитина в розмови, бо ними ситий не будеш. Не журиться перед людьми за свого Остапа. Бо журися не журися, а ніхто тобі чоловіка не верне. А як погомонить часом про нього, то тільки біля серця запече так, що й не знатимеш, куди себе подіти. То краще сама собі.

Обжене всі підводи, боса – ноги аж потріскані – аби тільки швидше. І вже під селом – у довгій, витріпаній вітром, з чорною каймою спідниці, в ледь синій, і не розпізнати якого кольору, кофтині, з латками на ліктях – стане схожою на сіру пташку.

А десь на іншій дорозі в цей час проглядається її син Василь. Теж босий, в латаних штанцях, від куряви аж посірілий.

Зйдуться вони біля хати, мов сонце з землею: Харитина з'явиться з городу з оберемком зілля, а Василь – із вулиці з торбинкою жита. Погомонять. Син розкаже, де він навітрив того зерна. Порадіють. Тоді вхопиться Харитина якийсь лад у господі робити. Дітям насипле холодного борщу, а сама й не присяде. Сюди-туди бігатиме по подвір'ю, аби встигнути й худобу доглянути, й на городі якусь грядку сполоти. Начеб розірвалася, аби тільки б повсюди встигнути. Вештатиметься дотемна. Як риба об лід битиметься, а роботи ще залишиться чимало.

Сяде тоді Харитина в сутінках на рундук – уже й ніг не відчуватиме, – схилить голову на руки й тяжко зітхне:

– Коли я вже відроблюся?

Так і сидітиме як не своя.

Болітиме їй, що хата обсипалася, що в щілини вітер свище, а помазати ніколи. І буде їй в голові, що завтра треба буде послати старшенького, хоч і знає, як у нього від мотузка плечі болять, за сухим суччям, а самій бігти в поле полоти льон. А вдома треба залишити на цілий день Юраська, якому тільки три роки, і середульшого Грицька під шовковицею: хай бавляться з горобцями вкупі,

поки мати додому повернеться. А ще думатиме, як їй доведеться розпалювати вранці ті сирі різки, котрі принесе Василь з-під городів. Ніби бачитиме, як вони довго тлітимуть. Тут треба на роботу бігти, а в печі – тільки дим, що виїдає очі. Нервуватиме, а серце із грудей як не вискочить...

Опам'ятається, гляне на синові чорні, як земля, босі ноги й заніміє: «Тяжко дається тобі хліб. Ой, сину, сину!» – похилить голову.

Поночіє. Скрипнуть сінешні двері. І відіб'ється у її вікні вечірній світ.

Лататиме синові штанці, а на душі лежатиме: «Треба виткати хоч якийсь шмат полотна. Бо в одного сорочка розлізлася, а в іншого штанці в одних дірках. І спати на чомусь треба, і вкритися». Вколе собі пальця, аж біля серця запече: «Ой, Остапе, Остапе, чи ти є де, чи нема, що ніякої вісточки?» Чорне пасмо кіс впаде на високе чоло, й синьо-синьо задимляться очі...

Гомонітиме подумки з чоловіком: розкаже всеньке, як то тяжко їй без нього. І буде згадувати, як жили раніше, ще до війни, як щодня, пораючись, вона чекала його з роботи, дослухалася до кожного звуку, а потім чула скрип хвіртки й тихі Остапові кроки. Як усміхався він щиро й гукав весело до сина: «Біжи до мене, Васильку!» Підхоплював малого на руки й носив по двору, потім сідав до столу, а вона подавала вечерю. А то привозив од вітряка борошно й радів: «Добре змолів!» А вона пекла хліб – аж по чотири паляниці, – викладала його на ослін, де він парував та солодко пах.

«Забулося, коли такий хліб і на столі був...» – заболить їй. І задумається, задумається...

– Аби ти, Остапе, хоч у сні дав яку раду, – заговорить враз голосно. – Прийди, голубе, хоч утіш. Скажи, чи довго та війна буде? Скажи, де мені ще трохи напнутися, щоб вийти з цих злиднів?

Снуватиме сивою ниткою, аж поки вона не заплутається в густому волоссі – задрімає...

А у маленькому вікні горітиме вечірній світ.

Діти – спатимуть. Чекатимуть на них далекі світи...

ЗОРЯНА НІЧ

(спогад з дитячих літ)

Стьопа підпер долонею голівку і дивиться туди, де тільки-що було сонце – було і нема. А над обрієм малиновий колір, так ніби хто відро фарби розлив. І небо ще більш просвітліло, засяяло яскраво, ніби й не збиралося надворі смеркати. Підхопився він та стриб-стриб на «ходулях» до хліва, а там хитнувся і полетів сторчака біля купи гною.

– Стьопо, біжи десь так погуляй, бо телятко мені злякаєш, – чує голос матері. А тоді: дзінь-дзінь! То молоко об дійницю.

Стьопа розстібнув гудзика на сорочці, жбурнув з голови картузика, якого бабуся подарувала, ген аж до тину, і знову зирк-зирк на небо, а воно ще дужче сяє! Було вже злякався: здалося, що горить. А то червона-червона смуга потекла по небу над дядьковою грушею. І вже на кінцях не червона, а наче бузкова. І над хатою по-синіло, а ще вище – ніби хтось чорнило розмазав.

– Що ти там робиш, сину? Ступай вечеряти, – вкотре озивається мати.

Хотів йти в хату, а тоді – і рота роззявив. Хіба було коли отак, щоб сірим димом тягло по землі. Оце вона і є ніч! Із землі виступає. Бач, як маже дядькову грушу чорною фарбою.

А мати знову:

– Скільки разів буду кликати?

І вже в хаті:

– Сьорбай, сьорбай юшку, Степане. І не крутись на всі боки. Бачиш, що Максим тебе где.

Стьопа глянув на брата, який натягнув на себе старий з одірваною полою піджак, отой, що валявся на горищі, та обмотався мотузками. Уже зібрався і стоїть біля порога. Тоді мати підв'язала Стьопу своєю великою хусткою і сказала:

– Ідіть!..

Вискочив він надвір і очі відразу – до неба. А воно вже не таке

світле, як було. Тільки вгорі то тут, то там засвічувалися зорі.

Ото дивиться: наче немає зірки, а тоді морг-морг тоненькими промінцями – і горить. Сірий дим снується, як комашня, туманяться на небі кольори. Позаду Стьопина хата хмуриється, а попереду на городній стежці кукурудзяне листя шелестить. То Максим пробирається донизу. Стьопа не хоче відставати, а тут картопляне гудиння хапає за ноги, то аж злість кублиться під грудьми. Дядькова груша не така вже й чорна, як здавалось, тільки чогось згорбилась, ніби задрімала. А нижче на стежці соняшники своїми головами усе небо затуляють.

Та ось Максим загородив собою стежку, спинився біля капустяних грядок і мовчки поверх дядькової груші виглядається. Стьопа здогадується, про що він думає? Ось тільки чого зволікає? Знає ж: тітка з ферми ще не скоро вернеться, а дядько не так давно поплентався до магазину. Глянув і сам туди, а груш вгорі! Довгасті, жовті, як воскові свічки, аж висвітлюються. Коли це шурх одна поміж листя – гуп! Сіпнувся Стьопа йти, руками соняшники розвів, а тоді назад: «Зараз дасть запотиличника, ще й мамі розкаже». Звів на Максима очі, а він:

– Иди! Та картоплю нашу не толочи, щоб мати не пізнала!

Хутко, але крадькома, пробрався Стьопа до межі і схопив одну грушу, а ті налякані тільки стриб-стриб під сорочку – і холодять за пазухою. Видихнув повітря, прислухався. А воно щось по голові: лусь.

Уже на городній стежці почухав пальцем там, де вцілило, та й гайда до дуба. Наблизився: довкіл сутінки товчуться згустками, покосами жовтіє ячмінь на землі, той що сьогодні мати пожалала, а трохи далі, біля копанки, туман білий кільцями. А за тою копанкою – верби і гола пільма. Він ніколи й не чув, щоб повітря дзвеніло, а то аж тинькає. Нараз біля води хлюп-хлюп, і чиїсь кроки біля ячменю. Притиснувся до дуба, а то... Максим. Він кинув оберемок сіна, поцупив з рук Стьопа дві груші та й каже:

– Ходімо. Та не шльопай своїми постоломи! За селом чути.

Іде Максим перший, хрумтить грушею, за ним Стьопа не відступається. Коли це позад ніби ще хтось човгає... Невже Максим не чує? Вчепірівся за його полотняні штани – глип назад, а там густий морок. Ні хати, ні дуба – як і не було. Тільки попереду синя примара збільшується і прямо на Максима повзе. Пурх-х з-під ніг

– залопотіло вдалечінь. «Пташка!» І кроки хлопців стали повільніші. Обдивився навсібіч Стьопа: не таке все довкіл чуже та незнане, як здалося спочатку. Бо онде той вербовий кущ, біля якого він щодня пасе телят. Зараз перескочать через канаву, то буде гречане поле. Але що там робити? На точку повіяно, бо молотарку забрали ще позавчора? Стьопа й досі не здогадується, куди з братом мандрують? Ось уже під ногами зашелестіла стерня, і з усіх кінців зачигала на них сіра непробудна темінь. Зчорніле небо відступило далеко-далеко у височінь, обсіпалося зорями, наче зацвіла груша. А по землі дві маленькі постаті рухаються манівцями у ніч. Та нараз засіріли хвостаті тіні вітряка, а потому виринула скирта...

– Стій! – озвався Максим. – Будемо брати Маньці.

Корова блиснула білою лисиною і закрутила перед Стьопою рогами. Вискочила мати і подалася до низу, озиваючись: «Стьопа, Стьопа!» А хіба вона не знає, забула, куди він з Максимом пішов? Сама ж виправляла.

Стьопа потяг кілька разів із скирти цупку солому і тут нагнувся на щось м'яке. Полова, а в ній – гречане зерно! Він уже намацав його пальцями. Ось воно: з гострими кутиками, чорняве, міцне та колюче. Та тут його багато! Пусту на вітер – зацокає, попливе одне на одне, мов золоті крупинки. Відкіля той вітер? Стьопа крутить головою, а вітру не чути – ніщо й не ворухнеться. Та й торби ж нема. «Десь з просяними вітками на печі», – згадує. Якби то сказав Максим вдома, куди мають йти? А так – зерно аж лоскоче долоні.

– Максиме, – не стримується Стьопа, – давай навіємо у сорочку. Ми ж так робили на точку.

Але той і цього слухати не хоче. Поспішає – затиснув мотузком дві солом'яні в'язанки, одну з яких, меншу, подає на плечі Стьопі.

– Тільки не відставай, – шепоче.

Стьопа і думати не хоче про те, що не встигне за Максимом. Що в нього – малюсінька в'язочка, а Максим онде яку несе – наче возом їде. «Я ось тільки мотузку більше накручу на руку, а то чогось висковзує... Та хіба тут далеко: поминуть вітряки, а там...» «Ото ж він?» – радіє Стьопа. А вітряк устроїв одне крило в землю, друге в небо – тікає й тікає. Наче йому хто ноги приставив. Стьопа не дуже стомився, тільки мотузок твердіший став. Підмикнув в'язанку, поводив шиєю, а воно однак муляє. І ще більше затягає біля горла, аж дихати нема чим – нема і все. Спочатку в долонях,

а потім по всій руці наче мурашки – кінець мотузка ковзь-ковзь поміж пальців. Та ще й Максим ледь не біжить. «Якби це санки?» – подумалося. І білий сніг затремтів у Стьопа на віях. Підсмикнув в'язанку раз, удруге, а вона, обпікаючи долоні, пливе донизу. Напружує пальці, а вони, як зів'ялі стеблинки, розщеплюються і ще більше мліють.

– Максиме! Я сяду...

– Ти що! Потерпи... Хоч би до околиці. Нас спіймають...

Стьопа зирк позад себе, а скирта – гульк і відлетіла. А над ним чорна постать крильми мах-мах – наче руки простягає до його плеча. «Спіймають!» – чи то він сам, чи знову Максим повторив. «Можливо нікого й нема, то тільки здалося?». Оглянувся – йде... І не тільки позаду, а й збоку... Ну клятий мотузок, хапай обценьками за плече, кусай руки – не сяде відпочивати! Тільки б ноги метлялись швидше, а то, як ходуни, оті, що вдома під повіткою лежать. Блимнув знову очима – наближається! Бо чути ж, як шурхає ногами по стерні, чути, як сопе... А куди втечеш, де сховаєшся, коли кругом чисте поле? І Максим нічого не придумав. «Відверни, відверни», – прошепотів Стьопа, але й сам не второпав, до кого те звертання. Чи не до Всевишнього, справжнього, якому мати щоранку так старанно читає молитви? Звичайно до нього, от тільки назвати не осмілиться, а чого, і сам не відає. Це якби мати? А воно шелестить десь позаду, відлунює кроками звідусіль, ще й зорі з неба як очі – блим-блیم. Пошукав щось у голові Стьопа і знову: «Відверни, відверни, Боже...»

– Досить шептати! – сміється Максим. – Пішло онде зовсім у інший бік.

Він спиняється і кидає свою в'язанку до канави.

Притиснувся Стьопа у канаві до землі – так тихо стало, тільки чути, як серденько в грудях б'ється. Наче руки і плечі ніщо не стискує, а однак пече. Полизав гарячі синці на правій долоні, далі блим-блیم на всі боки з канави. Думає: «Він женеться, хоче мене вхопити, а я вгору – і полетів». Бачить, як попереду ніби коні хитають головами. Але Стьопа знає, що то зовсім не коні, а верби над копанкою. Дуба і хати не видно, та вони стоять. Він певен у цьому, бо вони – завжди стоятимуть. Хай землі не стане, зорі погорять, а хата і дуб – будуть. «О, зірка, наче груша, зірвалась і полетіла. Бач, стухла».

– Максиме, якщо то чиєсь сонце, то й до школи треба ходити поночі? А коли зорі – ну всі-всі сонця погорять? Темно дуже буде?

– Авжеж.

– А як ти крутитимеш жорна вночі?

Максим нічого не відповідає, зводиться на ноги. Піддає Стьопі в'язанку, і вони йдуть далі.

Тепер уже знайома стежечка, то чого не йти. Довкіл кущі стислися один до одного, вкрилися чорним рядном ночі і ніби хропуть. Все причаїлося – спить. А Стьопі зовсім не хочеться спати. Він би йшов і йшов. Та ось уже зігнуті верби вискочили наперед, а за ними – копанка. І все на своєму місці – як і було. Дуб такий товстючий і високий, дядькова груша, ячменю ніхто не покрав, а далі соняшники головаті – і хата! Серед двору, у самій хустині очікує мати:

– Ну, що діти? – тулить Стьопу до себе. А той відразу.

– Нас ловили...

А Максим:

– Дивак ти! То ж такі, як і ми...

Вхопився за живіт та й регочеться. А Стьоба не дуже то й згджується, навіть сердиться: видумає ж таке! Хай буде так – хай. Потроху заспокоюється і лягає спати. І тільки починає дрімати, як знову хтось кричить позад нього. Під ногами лід валиться, санчата за купину зачепилися – і ні сюди, і ні туди. Смик-смик Стьоба їх, а той голос над ним: не втечеш! Ось уже фиркає оскаженіла голова коня. «Упаду – розтопче!» Тріснули, наче кісточки, санчата від його удару. А Стьоба на дуба скік – подерся на самісіньке верхів'я. «Теперки сюди ніхто не дотягнеться», – подумав. Засміявся, що торба при ньому, та й... прокинувся від того щастя. Глянув на вікно, а там – зоряна ніч...

СУНІ ОЧІ МАНЬКИ

Вони йшли поволі шляхом: Горпина, якій уже давно поминуло шість десятків, і Манька – корова червоної масті, з куцими рогами та білою лисиною на лобі. Обоє старі і зморені. Йшли вже добру годину. На узбіччі від їхньої ходи осипався збитий полин і пах гірко-гірко. Холодний осінній вітер проймав їх до кісток, вибивав з очей сльози і вони текли, як березовий сік.

Корова дибуляла знесилено, петляла задніми ногами, біла одна об одну: цок-цок. Голова її звисала до землі, а очі тьмяно з-під лоба дивилися на шлях. Шерсть на животі в неї вилізла, на боках позбивалася у клоччя, і чорні бурульки торохтіли, як горох об стіну. Куди її веде господарка, з якою прожила майже чверть віку, Манька нічого не знала, не розуміла, але відчувала, що в цьому коїться щось лихе. Часом не хотіла йти, упиралася, напинала повід, аж горбилася – однак корилася.

І Горпина, зігнувшись і тримаючи на спині ліву руку (щоб легше було йти), дибуляла, як і її годувальниця, розгойдуючись, збивала ногами куряву з сухої трави та раз по раз оглядалась на Маньку. Вона розуміла, що корові тяжко долати цей шлях. Сходилася, зістарілася за стільки років. Але що зробиш? Відчувала, що і сама не та стала: і ноги не несуть, і руки не беруть. То, було, поле всеньке обходить і город обробить – голодна до півночі топкалася, а втоми такої не відчувала. А це – болять всі кісточки. І душа поневіряється. Якась досада, як хуртовина, крутить її, витіпує останні сили. «Ой-йо, подумать тільки, скільки всього поминуло. Скільки всього пережила з нею», – зітхала жінка і голова її хилилася ще нижче до землі. «Тепер їсти і пити є що – сидіти б, як у Бога за дверима, а воно не сидиться. Нема душі спочину – не буде до кону. Ой не буде, – дивилася з болем на шлях. – Туди якось доплентаємося, – подумала за корову, – а як не продам? Знову вести назад?» Аж страшно стало. Уже наче пожаліла, що пустилася з нею у ці мандри.

І не повела б корову Маньку Горпина ніколи в ту далеку дорогу,

якби не син її Володя. Все наполягав, коли приїжджав на вихідні з міста: «Збувайте, мамо, корову. Несила її вже тримати». Вона й сама відчувала, що нездужає коло неї ходити. «Легко сказати – збувайте. Це якби хто купив у селі. Вона ж хоч і старенька, а доїться гарно», – думала не раз. Хвалила її людям та набивалася. Син і об'яви писав, однак купці не знаходились. А це, як був у ту неділю, сказав: «Я, мамо, здам Маньку на базу. Стара уже – хто її купувати стане? А так – може, і я котлету з'їм...» Горпина аж відмінилася на обличчі, кинула рогача – саме біля печі поралася – та на сина: «А не застряне в горлі, сину, та котлета?» Так її обняла образа, такий жаль накопився на груди, що аж на вулицю вискочила. «Забулося вже... – горіло в неї в думках. – Вона ж нас тільки й на світі тримала...» Весь день тоді не могла заспокоїтись. «Де вже моя тоді совість? Щоб отаке учинити».

Придбала Горпина Маньку первачкою у війну, вже як лишилася без господаря. Шкіра тоді в неї виблискувала, очі горіли, а вим'я пахло молодим молоком. Телятка з'являлися в неї щороку під різдв'яні морози, були з ясними очима, ніжні, з слабенькими ніжками – і тремтіли від холоду. Корова лизала їх старанно і в очах її світилася радість. Потім у хліві з'являлася Горпина, поїла Маньку теплою водою, клала їй оберемок пахкого сіна, а телятко брала на руки і примовляла до корови: «Не дивися так на мене, не сердься. Я зігрію його в хаті і поверну тобі». Манька розуміла і вірила Горпині. І коли жінка бережно несла його з хліва, то дивилася з теплом і любов'ю вслід і тихесенько озивалася: «Му-у». А потім ждала з нетерпінням – доглядалася в щілину, дослухалася стуку в сінях і завмирала від скрипу хатніх дверей. Горпина тим часом заносила в хату трохи соломи і лаштувала теляткові «постіль» на долівці. Було в неї своїх троє діток, які теж гупотіли та брикалися, як і телятко, в хаті. А ввечері Горпина потайки заносила до оселі дійничку, накриту рушничком, в якій пінилося тепле молоко. І пили його всі разом: і телятко, і Горпинині діти. І коли спиналося на ноги телятко і підростали хлопці – обом – і Горпині, і Маньці – було тепло на душі. Так і жили.

«А як тяжко давалася та крапля молока нам!» – прийшло в голову жінці. Оглянулася на Маньку.

Вона вела її і далі узбіччям, навмання, аби не збитися з дороги. Бо шляхом мчали машини, ревли роз'ятрено, торохтіли на вибо-

їнах. Від чого ранок тьмарився, повітря тепло, чаділо від газів та пилу: дихати було тяжко, аж залипало в горлі. Корова ремігала раз по раз, натягала повід – йти їй не хотілося.

– Иди вже, Манько, іди. Не лиха тобі хочу, – благально озивалась до неї Горпина. І чогось було так досадно, що аж сльози душили. Впам'ятку, як день у день ходила в поле, робила задарма, і свій город ніколи було обробити, а щонеділі по базарах та чужих селах літала. Як та ластівка, по соломинці носила до гнізда. Бо й діти босі, і корова голодна. І вночі не спала та думала, як її зиму протримати – так боялася без неї зостатися. Ходила до голови (скільки разів), умовляла його, щоб хоч соломи виписав. І коли привозила чорної, з снігом наполовину, то раділа. Різала її косою вночі (від мерзлої і руки дубіли) та напихала в мішки. Вранці гріла воду, яку підсолоджувала жменюю макухи, і поливала ту січку у ночвах. Від такого харчування корова молока давала стільки, що його ледве вистачало на поставку. А дітям та теляткові брала перегон.

Навесні, як не було вже й соломини в дворі (доживалася і до такого), і просити в голови не сміла, бо колгоспна худоба голодувала, то скубла стріху: хлів латами світив до осені. Зчорніла пріла солома для Маньки була надто нестерпна. Вона крутила сердито головою, чмихала, совала ту січку сюди-туди в ночвах, а їсти не наважувалася. Ото повикидає все геть з ночов, перепадеться, як тріска, і дивиться на Горпину так, що серце стискається. «Їж, Манько, їж. Не муч мене. Сінця хочеш, а де його взяти? Діти онде голодні, шматка хліба нема», – примовляла вона не раз до неї. І терпла від жалю. Вона б її пучки надломилася. Було від рота відірве, а їй пуд сіна купить. Як не тяжко доводилося, а тримала. «А щоб ми їли, як би жили без неї? А то зберу трохи сметани та сиру – і на базар. Десять оцих кілометрів щонеділі – туди і назад. На податок було вторгую, на позику. Іншого разу залишиться копійчина, то й на ноги дітям щось куплю. Їм теж дісталася, – подумала за синів. – Скільки разів вночі ходили в поле за тією соломою. Виправлю, а сама до ранку не сплю – як на голках сидиш. Самі мучилися і корову мучили» – спало на думку. Від тих згадок серце защеміло ще дужче, стало жаль Маньку, що так свій вік прожила: і в холоді, і в голоді. Хлівець той ледь тримався, світився наскрізь. Хоч і мазала Горпина щороку стіни, та вдовині руки не ладні були впорядкувати його як слід. У щілини стареньких дверей свистів вітер, набивав-

ся взимку сніг – замітав геть усе стійло. І підіслати не було чого. Хлюпалася в мокречі та багнуці, часом аж тремтіла від холоду. Від того і живіт виліз, посинів, а на боках позасихали оті, як реп'яхи, бурульки. «Ніколи вона не наїдалася. Солома гнила – і тої не вдо-сталь» – заболіло Горпині.

Пройшла трохи, не підіймаючи голови, зітхнула: «Дісталось їй добре. – І вже вкотре подумалося: – Коли б не вона, то як би ми жили? А він – на базу... Як у нього язик повернувся? Невже він все забув, невже не пам'ятає?» – досадувала. Синова байдужість мучила її найбільше. І не зважилася б вона вести її на базар – ніколи. Якби не налякав син, що здасть на базу. «Обіцявся ж сьогодні приїхати. Може, і вдома», – згадала.

Оглянулася – корова вибалушила очі і тяжко сопла.

– Му-у, – протягла сумовито: в очах гойднулося холодне осіннє небо. І в Горпині сіпнулося серце: «Вона все розуміє». Обізвалася:

– Тяжко тобі, Манько, розумію. А мені хіба легко? Не лиха я тобі хочу, а добра. Ось наділю доброму господарю, хоч справжнє життя пізнаєш.

Вона чомусь вірила, що продасть – все буде гаразд. «Сама якось доплентаюся додому», – подумала. І враз згадала, що вони уже раз отак з Манькою ішли цією дорогою.

Було це того повоєнного літа, як не отелилася вона. Спека тоді стояла, і в лузі вигоріла паша, то до самої осені корова ходила надго-лодь. Молока і дітям не було. Роздоювала щодень – вим'я ранами бралось, руки пухли. Та як не старалася, що не робила, а поставку молока того літа державі так і не виконала. І податок не змогла сплатити, бо нічого було нести на базар. То прийшли під осінь до неї уповноважені: один з району, а двоє своїх – Семен Магула та Петро Щатирко. В хаті і сісти не знаходилося де: долівка була завалена квасолею та іншим збіжжям. Лушити не мала коли, то поно-сила в хату, щоб хоч не мокла на дощі. І в хаті не прибрано: тарілки немиті – як діти їли, так і zostалися на столі – горшки на лавці по-рожні, а серед хати – чавунці. Зупинилися вони біля дверей: трам біля печі прогнувся, то Семен схилив голову, бо мав високу стать, глянув на дітей, що розглядали з цікавістю гостей, обізвася:

– Заборгувалася ти, Горпино.

Той, що з району, розглядав хату якось зверхньо і байдуже. Далі

всі троє посідали на ослін. Розмовляли довго, і так, і сяк – силували, щоб вона знайшла гроші.

– Нема своїх, то позич, – наполягав Семен.

І за молоко домагалися, щоб дала обіцянку, що виносить до кінця року. Попідводилися, обступили її. Горпина, затиснута в кутку біля полиць, горіла наче у вогні. Руки ламала, не знала, як їй бути, губи тремтіли, а на порепані сухі долоні падали сльози:

– Ну де його взяти ті гроші? Що його продати? Діти забули, яке те молоко.

Хвалилася своєю бідною, мала надію, що зважать на те.

Семен Могила намагався говорити лагідно, не підвищував голосу, умовляв, що він чоловік такий, як і всі – нема в нього зла на Горпину.

– Я на службі – з мене вимагають, – повторяв.

А представник з району, агент, як його називали, сердився, погрожував, а тоді:

– Судити будемо!

Те слово так вжалило в саме серце Горпину, що вона метнулася від полиць до печі, де плакали діти. А з грудей вирвалося:

– Судіть! Що хочете зі мною робіть, мучителі. З коліна не виламаю. А хто годуватиме дітей? Я вже рук не можу підняти від тої роботи – ще з вас мало? Пийте кров, як молока нема!

Розійшлася так, що несила було самій стримати себе, вгамуватися. Вдачу таки круту мала. Та й наболіло за всі ці роки – стерпіти хіба можна? Навесні за позику розпинали, не знала, в який бік кинутися, а тут – знову. Свої, сільрадівські, трохи принишки – кривилися, поглядали з-під лоба – мовчали. А той, що з району, нахмурих брови та:

– Не кричи, не кричи. Ми не свою волю чинимо. Хто нам дасть право державні плани зривати. Країну треба зміцнювати, тітко.

Вона б ухопила рогача у ту хвилину, витурила б їх з хати, стільки в неї гніву було, та на подив собі стрималася, не посміла, бо все-таки, як-не-як, а представники влади. «Осудять, а що з дітками буде?» – подумала.

Обступили вони Горпину і силують, щоб шукала гроші. Домагаються так, що й піт рясний котиться з чола в неї. Вже й слова вимовить нездатна – серце з грудей як не вискочить.

– Де їх взяти, як нема? – красти не піду, – видушила.

У холодних очах агента заграли вогники. Він дістав зі шкіряної тужурки, яка була вся геть потерта, цигарки, запалив, не питаючи дозволу, а тоді розгорнув папку і тихо сказав Семену:

– Бачу нічого ми з неї не вижmemo. Будемо описувати. Онде скриня стоїть – щось знайдемо.

Горпина враз сторопіла – не знала, як бути. Далі спохватилася, спаленіла вся і не своїм голосом гукнула:

– Не смійте!

Умить кинулася до скрині, загородила дорогу. Стояла, розкинувши руки, наче пташка крила, і очі горіли як дві жарини в запічку. Та важка руда Семенова рука грубо відштовхнула її. Горпина позадкувала і вдарилася спиною об лежанку. І враз наче похлинулася гарячим борщем, знітилася і змовкла.

Рилися в скрині: Семен швиргав рушники на долівку, а той що з району – писав. Зазирали і на піч. Але там, крім старого коцу і переляканих дітей, нічого не побачили. Тоді зв'язали все збіжжя у вузол і подалися з хати.

– Душогуби, – видавила крізь сльози жінка. До вечора не могла вгамуватися, всю ніч голосила, а на ранок надумалася продати корову.

Підвелася ще до схід сонця, знайшла в комірчині повід, залигала Маньку і, ковтаючи сльози, вивела за ворота. І йшли вони тоді ось цим шляхом, що і сьогодні, молоді ще, але так тяжко з розпачем – годі й казати. «Як житиму, як рости тиму дітей без тебе?» – здавалося от-от зупиниться серце від тої досади і думок. І таки не витримала: біля базарних воріт нараз спинила Горпина корову, постояла і, на диво всім, повела її назад до села...

З тим продаванням вона, справді, тоді погарячувала, бо через кілька днів викликав її голова сільради і сказав, щоб забрала свої речі. І Семен відтоді пішов з тої роботи. Влаштувався у сільпо, але й там не довго робив. Щось накоїв, то осудили. Оце недавно, як повернувся з тюрми, йшов, а Горпина воду несла через дорогу. Підійшов, спитав про дітей, підніс відро.

«Тепер такий добрий, хоч до болячки клади. А тоді душу виймав», – подумала Горпина. Ці та інші згадки (в голові вже терлося давнє повоєнне життя) пригнітили стару жінку, і втома ще більше лягла на плечі. Зігнула її ледь не до землі.

Спинилася Горпина на узбіччі, щоб відпочити, бо й Мань-

ка ухоркалася – далі несила було йти. Стояла, дивилася в поле і згадки, як перекотиполе, переносилися з кінця в кінець її довгого життя. «Ой перейшло, перебуло, – захитала головою. – Тепер уже нездужаю. Та й пасти де її? Змінилося все так! Кущі на околиці зникли, брід, де застрявала Манька по черево, висох. А луг, з пахкою, як чай, травою, переорали. Щодень гудуть там трактори, пахне солярою та перегаром. Пташки де й що поділися, вже не щечечуть, як раніше, на кущах калини та ліщини. «Що воно робиться на білому світі? До чого дійде?» – мучила себе думками Горпина.

Спам'яталася – пішла. Ступала кволо, стомлено. І Манька дубуляла услід неквапом, шулилася, підгинала зад. Бо осінній вітер бив її, як батогами, по сухих жилах, хвицькав зненацька і діймав до живого. Ноги її підсікались, плутались одна за одну – з-під копит курів пісок.

Зовсім поруч замекало телятко, заторохкотіла підвода. Горпина підвела очі – підходили до містечка, колишнього районного центру. Попереду, де вже починалися будівлі, пішки йшли люди, їхали кіньми, машинами.

– Ступай, Манько, сміливіше, – озвалася Горпина до корови, натягла повід і повела її через широкі ворота.

Базар вирував: лементували люди, мукали корови, мекали маленькі телятка, одірвані від дому, гнулися і тремтіли від холоду на повідках. Хрюкали кабани на возах і машинах, пов'язані мотузками. А в мішках та ящиках поросята, кролі, кури і качки – чого там тільки не було. Вереск, переполох, гамір людський, як хвиля, а між тим вигуки і сміх. А то й сварка – торгуються!

Затяглося на повідку телятко – мале, ще й ріжки не випнулися, – душить повід під горло так, що й дихати нема чим. Хоче звільнитися – і так, і сяк. Відступиться назад і аж хропе, а господар байдужий, тупцює біля воза, наче й не бачить. Тоді вдарить зненацька кирзовим чоботом у живіт. Підскочить воно, поверне від болю розкіс білого яблука – і замре. В Горпини наче всередині щось обірветься: «Нащо ж його так бити? Чим воно завинило». Дивиться вона на те телятко і очей не може одірвати, а в думках свої, котрих доглядала, як рідних дітей.

До неї ніхто не підходить – нема покупців. Ідуть люди, поміж себе балакають. Коли це за спиною:

– А що баба за цього старця хоче?

Горпина ні слова, навіть очей не підвела. Вона все ще купалася в тих думках: метушилася вдома на подвір'ї, хапалася за всяку роботу – брязкала дійницею та гнівалася на Маньку, що не хоче стояти. Наче відчувала запах сиродюю та сіна з чебрецем і деревієм. І враз – пусто в дворі... І від усвідомлення, що хтось поведе її корову звідси назавжди – наче закам'яніла.

Чоловік обійшов довкола Маньки уже двічі. Очі його обмацали з усіх боків сухі лопатки корови і блиснули на Горпину.

– То чого ж мовчите, бабулю? – обізвався вдруге.

Горпина опам'яталася: це ж до неї! Вона наче відкинула ту досаду, зраділа (продавати ж треба – іншого виходу нема), що знайшовся врешті покупець. Може, все буде гаразд: віддасть вона свою Маньку в добрі руки. Почала хвалити корову: мовляв, дарма, що старенька, а молоко дає добре, і жирність висока. І не вередлива – їсть все, що під ніс поставиш. Прибалакувала біля Маньки, заглядала в очі, ніби хотіла спитати: «Ну що, згодна до нього йти?» Та корова тільки дивилася на неї добрими розумними очима смутно-смутно.

– Намучилася вона в мене. Я б рада була, якби знайшовся добрий господар, – зітхнула легко жінка.

Чоловік здоровий з вигляду, у брезентовому плащі та чоботях, тупцював на місті. Маленькі очі його, під насунутим на лоба картузом, бігали крадькома і сполохано. Горпина бачила, як він зиркав на Маньку, кривлячись, дивився на її худі стегна, синю висушену шкіру на животі. Його не цікавила ні маківка хвоста, ні зуби, ні пуп'янки вим'я, від якого в жінки не раз мліли руки. «Дивний якийсь купець?» – подумала. І враз її пройняло жаром, по тілу забігали мурахи. «Заготовач!» – здогадалася.

Він глянув на Горпину насторожено, стрівся очима. І байдуже, наче корова не так уже й потрібна йому, – це так тільки щоб виручити стару, – сказав:

– То що, бабулю, давай заберу.

І між іншим, як на сміх, назвав надто мізерну ціну. Але для Горпини гроші вже не мали значення.

– Не буде діла, чоловіче, – відповіла вона сердито.

– А що ж ви хотіли за ці кістки?

– А нічого! Вам я ні за які гроші не віддам! – вирвалося в неї з

грудей. І загорілася вся: на зморшкуватих, обрезах щоках засвітилися червоні яблука.

– А чого це? – знітився чоловік.

– За її чесний труд – на бойню? Совість у вас є?

Чоловік пересмикнувся, звів на Горпину здивовані очі – мовчав якусь хвилину. Чи то слів не знаходив, чи здалося, що баба розумом не сповна. А далі зареготав голосно:

– Бабулю, це ж корова – худоба! А що на її ребрах – бариню вибивати?

Горпина на те не мовила жодного слова – від образи закам'яніли уста. «І відкіля така жорстокість у людей? Де вона береться?» – горіло в її думках. Не помітила навіть, як зник той чоловік.

Відіграла одного покупця, а більше ніхто не підходив. Базар спустів – стояти далі було безглуздо. Від холодного осіннього вітру в Горпини руки закоцюбли. Манька згорбилася і тремтіла чи то від холоду, чи від страху, як навіжена.

– Підемо, мабуть, – обізвалася Горпина якось глухо. Підхопила на землі оберемок сіна (хтось забув) і повела Маньку до виходу. І так їй боляче, так жаль чогось було – не передати. Даром сходили. А тепер самій тяжко плуганитися до села і Манька підбила ноги: чи доплентається? «А що далі робити?» – мучило її. Боялася за Маньку. Розуміла, що син її, Володя, свою волю вчинить – відвезе на базу. Йому перечити годі. Від таких думок стискалося серце, мліли ноги, підтиналися – несила було йти. «Невже це в селі нікому не треба корова? За півціни б віддала», – шукала вона якогось виходу. Знову перебирала в пам'яті односельців (уже вкотре!), наївно тишилася думкою: а ось знайдеться така людина. Хоч добре знала, що висіла місяць об'ява і ніхто не зайшов у хату. Знала і те, що в багатьох дворах немає корів: позбували і купувати не збираються. «Тепер і сіно є, не так як раніше, і солома – а тримати не хочуть. Хліви онде по п'ятнадцять метрів – яка розкіш! А собі в якому вік мучилася», – зітхнула Горпина. І наче побачила враз своє обійстя. Перед очі витиснулася латка городу, хлівець низенький, як гриб старий, верба біля воріт розчахнута вітром, повітка, що тупилася до сінець, заткана картопляним гудинням та сухим соняшничинням, і хата – така вже сіренька, вимита дощами та замучена часом. Випнуті стіни в «лисицях» і вікна кривенькі від просяду, на яких ще висіли трухлявенькі мальовані карнизи, – як zostалися

від війни, так і висять досі. Не до них було всі ці роки. Збиралася, як діти підросли, і хлів пересипати, хоч трохи розширити, бо вже так тісно в ньому – як зайде Манька, то й повернутися не може – збиралася щороку, але так і не вдалося. Думала, сини зведуть їй нову хату і двір загородять, бо ворота від вітру хитаються, але вийшло не так, як думалося. Сп'ялися на ноги – і подалися. Тепер тільки загорілося, як з'їхалися того літа, то в одну душу: давайте ми вам збудуємо хату! А Горпина заперечливо похитала головою – не хочеться вже клопотів на старість. «Буду вже в цій доживати», – подумала. І знову за корову: «На городі онде і кукурудзяні стебла, капуста та бурячок – повно всього. А де його діти, як не буде Маньки? Старалася, робила – ніщо не треба».

Обтяжена думками Горпина ледь переставляла ноги. Манька наче тяглася на повідку. Вона витягувала голову, сопла тяжко, пускала з губ густу білу піну і трохи накульгувала. «От лихо мені. Хоч би вже довести додому», – бідкалася Горпина і поглядала ляжливо на її ходу.

Довго вони пленталися на узбіччі – не хотіла корова йти, то Горпина її підпасувала. Вже добре звернуло на полудень, коли добралися нарешті до села.

Горпина вже ніг не відчувала – здерев'яніли. І Манька зовсім знесилася, ще більше почала накульгувати. А під городом (повела її Горпина через околицю) спинилася, заремигала, потім підломила передні ноги і уляглася прямо на стежці.

– Що з тобою, Манько? Вставай, вставай! – ми вже вдома, – захвилювалася Горпина. Вона сіпала її за повід, плескала долонею по шиї, але корова не підводилася. Тільки, наче у відповідь господарці, тихенько озивалася:

– Му-у, му-у.

Потім поклала голову на траву і почала тяжко дихати.

«От Боже мій, що його робити?» – розгубилася жінка.

– Ну вставай, рідненька, вставай. Онде й наша хата. Чого тобі лежати тут на сирій землі? – умовляла її Горпина. Вона відчула, що з коровою щось негаразд. І коли побачила, що з однієї ніздри сочиться кров, то зовсім запанікувала: «Треба було мені її вести на той базар? Ще гірше наробила».

На стежці зашелестіла кукурудза. Підняла очі – від хати біг Володя. Він тільки приїхав, ще й сумку не встиг занести. Кинув її біля порога – і до матері.

– Хто оце вас, мамо, змусив у таку дорогу йти? Ай-я-яй! – напався він. – А що з нею? – підступився ближче.

– Сама не знаю, мабуть, захворіла. Ступай, синку, поклич ветеринара. А я буду біля неї, – розпорядилася Горпина. А тоді вже, як побіг Володя, подумала: «Може, якби поміг хто підвести, то й дійшла б до двору?»

Та Маньці, певно, було непереливки. Бо витягувала шию, пускала піну, а очі затьмянилися, наче загусли. Сопла та легенько мукала.

Горпина, як не своя, не знала за що ухопитися і куди кинутися? Швендяла сюди-туди від хати до корови, забувши про втому, носила то хліб, то картоплю в приполі. Та все біля неї примовляла.

– Що ж ти так, Манько, занедужала? Болить щось? Поїж осьде трохи. Випий водички – легше буде. Чуєш, легше буде. І синок наш приїхав – може, дохтора тобі приведе.

Притуляла свою сиву голівоньку до її чола, заглядала в очі – не знала, чим і зарадити. Чекала все сина, а час так довго йшов. Вона певна була, що він майнув до фельдшера, бо куди ж інакше? То й радила Маньці:

– Потерпи. Ми з тобою натерпілися в цьому світі...

Корова позіхнула, простягла голову і лизнула Горпині руку. Далі глянула на хату, котра ледь проглядалася за кукурудзинням, на хлів, що згорбився від старості як і вона, і якимось знесилено і холодно заремигала. З очей сочилися, як два струмочки, сльози.

Це ще більше завдало болю Горпині: аж стисло груди. «Що я наробила!» – картала себе. Водила з тої розпуки долонею під горлом у Маньки – жалувала. Вона б наче притулила її до себе, серцем би гріла, аби тільки легше їй стало, тільки б не трусилася отак! Дивилася розгублено на неї і знову згадувала ті перші повоєнні роки. Задумалася: щось навалилося на неї тяжке і незрозуміле. І чи то з досади, чи то сама собою зринула впам'ятку пісня – давня-предавня, забута в селі, яку її покійна ненька співала у лиху годину. Не зчулася, як і в неї забриніла вона на устах:

*А ще сонечко не сходило,
Щось до мене та й приходило.
Приходила моя матінка,
Вона в мене не обідала
Тільки мене та й одвідала...*

Далі змовкла і сиділа біля корови, простягнувши ноги, прямо на землі, мов спросоння. Схаменулася тоді тільки, як загуділа на леваді машина.

Володя підлетів, як вихор, до корови. Похапцем зірвав з себе піджак і, глянувши на матір, сказав хутко і зовсім байдуже:

– Домовився, мамо. Одвеземо, бо загине.

– Синочку, не бери її на базу. Послухай, не треба. Краще тут хай гине, – підхопилася мати. Вона ходила вслід за сином, умовляла його, щоб не займав корову, та він не хотів слухати. Тоді Горпина здалася – мовчки відійшла до межі.

Кілька чоловік, що підспіли від машини, обступили Маньку. Вона голову покляла на сиру землю, вибалушила очі, але нічого вже не бачила. Ніщо їй не було миле, – ні небо, ні земля, ні пахучі трави, в яких вона кохалася стільки літ. І голос Горпини, до якого вона звикла за ці роки, був невиразний і далекий. Щось лягло на неї і тисло, давило з усіх боків, наче гори звалилися на її тіло.

Горпина бачила, як піднімали її на мотузках, як силували вставати, і від того серце її зболене наче в шпару заходило. «Та вона ж не колода?!» – хотілося їй гукнути, але голосу не було.

Манька вдарилася кілька разів об борт. Біль повернув її до свідомості, і корова відчула, як голова її лягла на щось цупке і холодне. Хотіла зрозуміти, що від неї хочуть, але нездатна була повернутися.

– Му-у! – озвалася тихенько.

– Це добре придумав, синку. Така дяка їй. Тепер моя черга. Куди мене одвезеш? – вирвалося в Горпини.

Загула машина – наче серце хто з її грудей вирвав. Теліпала до хати, а стежки не бачила.

Біля порога обвела поглядом небо, що зтяглося надвечір хмарками, присіла – і враз згорбилася, обсіялася зморшками, як поділ складками, і застогнала від гнітючого болю: так їй тяжко було. Безглуздим видавалося життя Маньки, бо змарнувала свій вік в не-

статках та труднощах, як і вона сама. І не думала цього, і не ждала. Хотілося Горпині хоч під кінець чимось догодити, віддячити їй за добро – добром.

Сиділа на порозі, опутивши голову і склавши на приполі руки, і похитувалася: хить-хить. Вітер кружляв пожовкле листя біля ніг, свистів у сухому соняшничинні біля повітки та куйовдив поскубаний дах на причілку. У дворі було пусто і сумно – як після похорону. І знову Горпині нагадалася та давня пісня. Але вже заспівати не спромоглася – уста змертвіли. Тільки в душі десь:

*...Вона в мене не вечеряла.
Тільки мене дай запечалила.*

Дослухалася. Далі підвелася, повісила на кілок дійничку, що лежала перекинута серед двору, і почала поратися. Кошик, з якого Манька їла яблука, занесла у хлів. І сінця трохи в ясла поклала, і підстилку потрусилася, щоб сухо було. Все зробила, як і раніше. В хаті запалила свічку.

Сонце вже сховалося за обрій, тільки дві довгі смуги червоніли над селом – вечоріло. Горпина сиділа на покуті, тримала в долонях голову, а на неї все дивилися і дивилися сині очі Маньки...

СИРОТУ

Йде городом дівчина – у білому серед зеленого, тоненька, сухорлява, засмагла від гарячого сонця. Іде, раз по раз нагинається, ніби крадеться до ставу, до верб, що лягли прохолодною тінню на воду.

І отак щодня.

Прийде до ставу, розістеле хустину, дістане окраєць хліба, пляшку молока та й загубить свій погляд на небосхилі. А звідтіля, як з-під землі, вирине на білогривому коні хлопчина, по хвилі стрибне на землю, зірве з ніг важкі кирзові чоботи, вдарить об землю поношеним картузом – і до води. Потому озветься до дівчини:

– Катю, ти що, подоїла?

– Чи не бачиш – череда потяглася ген на вигоні. А ти чого забарився?

– Гонив коней до водопою... Метелиця, чортяка, ніяк не ловиться. Спутану ганяв до самої річки. Визмку воза нездужала тягнути, а то, бач... Я ось за неї візьмусь! – посвариться хлопчина і, мов підкошений, впаде на травицю поруч сестри. З'їсть хліб з салом, потому з апетитом перехилить пляшку з молоком – наспіх, так йому ніколи.

– І куди це ти спішиш? Коні твої де дінуться чи що? Гай-га-а-й...

Задивиться на нього Катря великими оченятами, нараз ніби спіткнеться на думці, смутком сколихне її всю, аж заболить всередині. І це вже не перший день, либонь, від того часу, як Василь, женучи коней до водопою, зачепив свій погляд на хуторі біля крайньої хати. Добре таки зачепив – мов прив'язала його кароока Христіна, що вийшла одного разу розвішувати білизну.

«Знаю, як гониш ти коней до водопою, знаю чого затримуєшся», – хочеться сказати Катрі, та вона мовчить.

Випнулися дугою, аж біль в очах, оті ще недавні роки, коли хвораненька все чекала листів з фронту... «І війна поминула, а ви, тату, все десь воюєте... Мама ждали – та й не діждалися... Сама я одвела Василька до першого класу. Боже, як швидко! То по колоски, то

по дрова. Невже це мій Василько, такий кирпатий, чорноокий став вже дорослим?» – думає Катря.

А Василя вже, мов вітром здуло. Дивиться Катря вслід, аж поривається за баским цоканням копит, руки простягає і: «Василю, братику, невже так відразу? Наче грім з неба. Ні до клубу не ходив, ні дівчат не знав – все було ніколи, все було ні в чому. В полотняній сорочці, немитий, нестрижений – тільки коні й коні... І ось тобі – жениться! Ох, зустріти б тебе, Христіно! Знала б, як Василя зачіпати... Якби мати були ще живі, щоб вони сказали? Мати б його відженили. А мене, бач, і слухати не хоче. Онде знову помчав, певне до неї...» – холоне в грудях Катрі. Їй видно, як він поодинці зганяє до купи коней: літає на білогривому сюди-туди.

Катря хутко збирає рештки обіду, зав'язує у вузлик хустини і біжить попід городами до Омельчиного обійстя... «Он дядько на городі. Скажу йому...» Роздумує якусь хвилину, відтак підходить до Омелька і розповідає, хвилюючись і трохи червоніючи, наче не про Василя, а про себе.

І вже надвечір, як під селом почне збивати куряву колгоспна череда, Катря летить на ферму. Цвіркає в дійницю молоко, аж піниється, про щось шепчуться доярки, а вона уявляє, як Омелько веде з Василем розмову: «І чого це ти такий задуманий, Василю? Чи не причарувала тебе ота кароока Христіна? Знаю, не крийся. Щовечора на хутір веде тебе стежка». «Причарувала, то й що?» – в Катрі гучніше затарабанило молоко в дійницю. Однак ніби чує, як Омелько своє: «Христя – дівчина, що квітка серед поля. Але ж сирота ти, вона теж без батька. А треба будуватися – одному тяжко. Чого тобі поспішати? І на фермі гарні дівчата є... Онде Галя – вогонь! Вона тобі всього доб'ється, що хочеш дістане. Батько хату зведе...» Василь хмуриться, смикає за повід коня – на ходу кидає Омелькові: «Галя? Та хай на ній біс жениться. Не треба мені її хати! Сам збудую! А Христю не чіпайте! Христю...» – обривається голос, напружується тиша – Катря розгублена. Дужче струменить молоко у дійницю. Вже й пальці терпнуть, а в думках: «Галя останню додоює... Горить у дівчини все під руками. І чого вона Василю не подобається? Те, що хлопці до неї залицяються, навіть одружені ходять? Вийде заміж – все відпаде. Оженився б на Галі Василь – мені б притулок знайшовся... А так – хто його знає, як буде з тою Христею».

Далі прийшло в голову, що, мабуть, отак самій і доживати свій вік. Бо все вже минулося, пролетіло. Ніби відцвіло на городі червоними маками, жовтим соняшником та й поблякло. Тільки теплим молоком та ранніми досвітками озивається давно прожитий день. «То що, і йому той шлях? Ні, хай жениться. Скажу: бери Василю, аби тобі добре було» – думалося їй.

Повертаючись ввечері з ферми, Катря шепотіла сама собі, підбирала слова до розмови, яка мала відбутися поміж нею і братом. Та розмови не вийшло. На порозі її зустрів Василь і шалено випалив:

– Ми сьогодні розписалися!

Сестра мовчки зайшла до хати і, побачивши Христину, що сиділа на ослоні, розгубилася: ходила з кутка в куток, не знала, де себе притулити. Врешті, оговтавшись, почала подавати на стіл вечерю: нарізала сала, витягла з печі борщ, що стояв від ранку, на полиці знайшла пляшку вина.

А через два тижні в низенькій хатині було святково. В дворі виграла гармошка, швендяли з хати в хату люди, заглядали у вікна та питали один в одного:

– Чи не вішають рушників?

Але рушників так і не вдалося нікому запримітити у Василевій хаті. Та й саму Христю опісля весілля мало хто бачив. Бо через кілька днів уже подалася на хутір до матері. Василеві сказала:

– Вибач, Василю, не можу я жити тут...

І що їй за гедзь укусив, навіть Катря не знала. Тому на людях відмовчувалась. Встане ото раненько, ще тільки літньої пори видніти почне, та й подається на ферму. А ось, дасть Бог, мине день, там щось зміниться. Василь щодня біля коней сумний та сердитий, ганяє їх день, наче зганяє злість, аж пуга стогне.

І ото прибіжить Катря з ферми, спуститься до ставу, а Василя немає. Не виринає білогривий кінь, не цокотять копита – не чути. І тільки пізно ввечері увалиться в хату: знесилений і напідпитку. Впаде, не роздягаючись, на глиняну долівку і лежатиме до ранку.

І так щоразу.

Не стрималася Катря, схопила одного разу ганчірку та по спині нею Василя:

– Лишенько, пити почав! Вже побудувався, довів до ладу хлів?

Пропадеш, нечиста сила! І від чого? Сам же вибрав – грім би тебе побив!

Отак посварила сестра, і Василь пішов з дому.

А рано-вранці, коли ще й череду не гнали, сусіди бачили, як він до свого двору чимчикував разом з Христиною.

Відтоді підхопитися удосвіта, полагодить у хліві двері, загородить тин від вулиці, – радісний, якийсь збуджений іде до коней. Проте з Христею однак діялось щось незрозуміле – смуток незвіданий обіймав її серце. Двоїлося в душі: тяглася до Василя, а разом з тим поривалася на хутір до матері, до того, що її оточувало з дитинства... Тому й господарювати не квапилася. Тільки ото щодня в святковій одежині, розгойдуючи валізою, ходила до магазину за хлібом та ситром.

Почали подейкувати сусіди. Василь сказав їй. Христю, як вітром здуло...

Знову чорний, як ніч, щодень чарка...

Катрі від того було нелегко, тому раз по раз насідала на брата, наче біль свій виливала, коли той з'являвся на очі:

– Оце, щоб знав, як не слухатися сестри. Вона тебе, дурня, призведе до лиха. Навчить чому хунт любові... Що, дівчат у своєму селі не було? Наробив поголосу та й ще не кінець...

Послухає сестру Василь, стрибне на коня та в боки, в боки – як вихор полетить невіглас, аж в голові туман. Біль якийсь пекучий в грудях – нема чим його загасити. Хіба що чаркою, отою отрутою, котра уже зеленою тінню стелеться в очах. Зупинить дядько Омелько, відбере коня:

– Ти ось що, Василю, – не муч себе. Не клеїться з Христею – забудь, викинь з голови. Поговори з Галиною...

Хоче думати Василь про Галю, а вона відлітає, губиться десь поза ним. А як тільки зостанеться ночувати біля коней, довкіл посутеніє, то залишить табун і кущами, навпростець, гайне на хутір. Прокрадеться до вікна, мов заворожений, припаде до шибки. «Христино, доле моя...» – всю ніч шепотітимуть примарні дерева в її саду. І вже коли почне світати, збере до купи коней, прижене їх в бригаду на наряд, а сам у гумових чоботях, з пугою за халявою, сп'янілий, недоспаний, побреде до хати. Десь на півдорозі зупиниться, гляне на свій город стомленими очима, присяде на межі та й задрімає.

Усім те видно, та ніхто не може допомогти хлопцеві. Дядько Омелько, бувало, почне:

– Василю, та схаменися ти! Невже це світ клином на ній зійшовся? Молодий, здоровий – і отакої!

Ні слова не скаже Василь. Підхопиться і піде навмання. І ніхто тоді, окрім нього, не чує, як стомлено лягає під ноги земля. Як за городами сумовито шумить очерет...

– Хоч би не пив! Як почне – ні кінця, ні краю. Осінь підійшла, город треба впорати, а скажи – на очі не з'являється, – бідкалася не раз на фермі Катря.

Слухала оті балачки і Галина, а в думках снувала своє... І ось, коли в полі і на городах завзято почали копати картоплю, коли бабиним літом сплинув гарячий день, перестріла вона Василя, як той брів мимо ферми. Довго стояли – Галина голосно сміялась. Бачили їх разом і наступного дня. А через кілька днів уже господарювала на Василевому обійсті.

Ця звістка, мов та блискавка, облетіла село та й стихла. У Катрі повеселішало на душі. Картоплю викопали разом, а через деякий час Галинин батько, вусатий здоров'як, розібрав на своєму обійсті недобудовану хату та почав перевозити на Василів город. Недалеко від старого подвір'я залили фундамент. Катря і Галя не сперечалися, дружньо допомагали одна одній доїти корів. Раділи кожна про себе, що Василь врешті-решт вгамувався і день у день тупцює тепер біля нової хати. Справді, зовні Василь наче переродився – пити менше став. Але Катря відчувала, що все то не так. Не раз помічала: ночами до світанку не може стулити очей.

Уже була пізня осінь, щодня йшли дощі, а Василь наполегливо майстрував хату – крокви ставив. Хотів до снігу вкрити, але так і не встиг. Того дня, старанно працюючи, не помітив, як розбрелися поміж кущів коні. Надворі сутеніло. Василь спохопився. Хутко розпугав білогриву лошицю і поскакав до хутора – там проглядалося двоє коней. Вже коли став було вертатися назад, хтось озвався:

– Це ти, Василю?

Він зупинив коня.

– Сина б провідав... А то, бач, як женився, то й дорогу забув...

Гаряче стало сидіти Василеві на коні, задубілі від дощу пальці

ледь тримали повід. Зліз з коня і навпомацки, спотикаючись, ніби б'ючись грудьми об землю, пішов до Христининої хати.

Вода крапельками стікала з чобіт, падала з плаща, з голови і маленькими потічками текла по долівці.

– Ну прохось...

Василь ступив крок вперед і відчув, як застугоніло серце. Христина сиділа біля дитини, розплітаючи чорну косу. Далі схилилась над дитиною, поправила ковдру і підвела голову.

– Василю, чого мовчиш? Цілу годину стоїш і мовчиш. Сина не впізнав?..

А він не міг зрушити з місця, не годе́н був слова мовити. «Христино, Христино...» – не сходило в нього з вуст. Ще постояв, а тоді:

– Я піду. Може, заїду завтра...

– Не треба, Василю... Одружився – живи.

Ударило боляче оте слово «одружився», і він, розхитуючись, вийшов з хати.

«Одружився, одружився», – вистукує у скронях в такт бігу коня. А в голові: «Все це облуда! Галя сама прийшла. Прийшла, то хай і йде! Буду один...».

Увірвався до кімнати сам не свій.

– Ти ще не спиш? – спитав стримано.

– Знову п'яний?.. – дорікнула Галя.

Василь підлетів до ліжка, здер з Галини простирadlo і жбурнув на підлогу. Зойкнула на печі Катря. А Василь уже викидав за поріг подушки.

– Дурень ти, Василю, – обізвалася Галина і зникла за дверима.

А вранці, коли трохи розвиднялося, Василь запряг коней і відвіз її майно до батьків.

Катря мало про це розповідала людям, хоч всі бачили, як Василь розібрав нову хату до фундаменту і витягав деревину геть за ворота. Бачили, як днів через два привіз Христину з дитиною.

Тої ж ночі випав перший сніг, наче освіжив їхнє обійстя, окутав Василеві думки прохолодою. Тепер не треба було йому ходити на ночівлю до коней. Зате щодня мусив їздити далеко в поле за збоїнами чи половою. Ото подасться у хуртовину – і до вечора. Катря на ферму щодня – від темна до темна. Христина прокинеться – і до дитини: ходить цілісінський день біля неї. Повернеться Катря з

ферми стомлена – нема де притулитися. В маленькій хатині тісно, речі порозкидані – по-своєму господарює Христя.

Ось тоді Катря кинула доїти корів та пішла працювати у бригаду. Але від того мало що змінилося. Вдома ні спокою, ні настрою.

– Що ти з ними сидиш? Побудуй окрему хату собі – та й живи. Ти ж дівчина – треба заміж, – не раз говорили їй люди.

А тут якраз почав залицятися Петро – син конюха Омелька. Щоправда, був одружений, але не жив у сім'ї, то й не відлякувала. Хлопець подобався. Нишком раділа і боялась: чи буде з того що? Якось напирала стару хату, колгосп дав їй гроші в позику, навіть скласти хату пообіцяли на правлінні, якщо вона піде знову працювати на ферму.

Хату перевезли відразу. Трохи нижче до ставу залили стоянці під фундамент. Оживилося обійстя, заговорило неспокоєм. І Катря повеселіла, – худюча, але завжди пружна, літала з одного кінця села в інший.

Треба було подоїти корів, знайти теслів, які б склали хату, приготувати їм обід, допомогти в чомусь, а тут ще й город сама мусила порати. Христя й досі нудьгувала, – не могла заглушити в собі незрозумілу самоту, тому й робота повсякчас валилася з рук. Мало хто її в селі розумів, а від того ще більше цуралася людей. Мала свою гордість, яка навіть на Василя наганяла страх. Катря, хоч яка була гостра на язик, тепер не зачіпала Христину.

«Хай живуть, як уміють. Скоріше б відокремитися... Більше нічого не хочу – тільки б свою хату добудувати... Тоді я сама собі...» – думала Катря і відчувала, як болісно щось крає серце. «Він знову почав пити. Як здурів! Коли б не городи. А то від одного господаря до іншого. ...Свій ще неораний, а людям навіть поволочив... І навіщо вони дають горілку? Його й так ледь ноги носять. А тут, бач, п'яний заночував надворі та простудився. Тепер ходить перев'язаний, чорний, змарнілий...»

– І що тобі від того, що ти людям ореш та губиш горілкою себе? – говорила Катря йому не раз.

– Що я за горілку? Просьять люди – от і орю. Не можу інакше! Ти сама бачиш, які зараз коні. Їм би місяць ще розгулювати десь в лузі. А хто їх жаліє? Як запряже, то поки в оглоблях не впаде... Краще сам – душа не так болить.

Наговорить отакого Василь сестрі, і та сама не знає, що йому порадити, як далі бути? Та й ніколи було роздумувати над тим.

Закінчувався травень місяць. Корів тримали на таборі далеко в полі, відпасували на конюшині. Доїти їздили чотири рази на день. Було, Катря не встигне вернутися, зробити щось на городі чи поїсти, а вже треба знову бігти на ферму. Дехто залишався там цілісінський день, але вона мусила навідуватися додому, бо працювали телсі. Та й Василь уже третій день підряд возив глину до її хати.

Цього разу машина запізнювалась, і на ній все тремтіло – людям обід треба готувати. Коли зайшла до двору, подумала: «Машини йдуть одна за одною вулицею, пилюки страх, а Христина повідкривала вікна». Обізвалась, але ніхто не відповів. У кімнаті теж не було нікого, навіть дитини.

– Василю, – гукнула, – а Христа де? Чи не подалася на хутір?

Василь швидко розпріг коня. Полетіла дуга, хомут... Зіскочив на нього і шалено помчав до хутора.

Христина йшла спокійно, ніби й не чула глухий стукіт копит. В одній руці тримала дитину, в іншій – вузол. Уже під самими хутірськими вербами він наздогнав її і, зрівнявшись, натяг вудила:

– Стій!

Зупинилася.

– Ти чого? Вернись! – Василь не відпускав повіддя, і кінь люто гарцював під ним.

– Ні, Василю, більше не можу... Не можу! Не так я думала жити. Хотілося, щоб ти завжди був поруч. А де ти? Тільки коні – тобі більше нічого не треба! Тільки людям робиш. Хата наша завжди завалена квасолею, картоплею. І нема цьому ні кінця, ні краю. А я хочу жити інакше, розумієш? Піду я, Василю.

– Зачекай! – стрибнув з коня і пішов поруч. – Тобі тяжко буде з дитиною одній, а мені без тебе – ще тяжче... Слухаєш матері, подруг, а так хотілося, аби були – тільки я і ти, Христино. Іди на ферму – працюю. І тобі буде легше.

Василь взяв дитину на руки і обережно поніс її до хати.

Додому не вернувся – лишився на хуторі. Однак коней доглядав, як і раніше.

Катря добудувала хату і під осінь увійшла. Василь заїхав на носілля: сухий якийсь, зчорнілий, ледь упізнала.

– П'єш? І до чого вона тебе доведе? – бурчала. – А я все збираюся кинути доїти. Оце вже до весни, то мо' відроблю гроші, що позичала на хату. А тоді – хай йому грець! Піду краще буряки полоти. А ти чув? Галина в лікарні...

– Що з нею?

– Дитину має родити... Від тебе.

Василь задумався:

– А ти знаєш, Катю, немає ладу і там... От кидай коней і все. Ні! Я їм кажу так: не знаю, що ви хочете, а мені, крім коней, нічого не треба. Крім лугу, моєї околиці і ставу... Кинув би конюхувати, Катю, – не можу. Ось від того і п'ю – душа болить.

Катря гнівно зиркає на нього:

– Дурню, якби був батько та відмолотив тебе добре, то відпала б охота пити. Теперки наше подвір'я зовсім пустокою стане, зчорніє, заросте бур'янами.

– Я, Катю, батьківський двір не залишу. Переїду на зиму сюди. А на весні проскочу до Білорусі, куплю там хату і обов'язково збудую свій дім.

Василь випив у сестри сто грамів і ніби веселішим став, та нараз скис, схилився на стіл і знову почав про своїх коней:

– Наближається знову зима. А коні вже зараз не напасуються...

– Та годі тобі про них!

– Жалко їх... У них завжди такі сумні очі...

Катря дивиться на брата і відчуває, як щось стискує серце. Немає того чорнобривого, смуглявого і завжди сором'язливого Василя. Перед нею сидить зігнутий, знесилений дядько. Коли і де розгублена буйна молодість? Колись росли, мріяли... І все розгубили... Думки, наче громові хмари, купчаться одна до одної... Адже й вона на роздоріжжі. В її роки давно вже пора мати сім'ю.

Поїхав Василь, а Катря ще довго сиділа сама в новій хаті. Тепер вона все частіше стала думати про Петра, який завертав іноді до її оселі. Він був у неї єдиний, котрого покохала ще в юності. І коли з'являвся, то випромінювала все тепло своєї душі, виливала всю ніжність, на що спроможне було серце.

І таки крига скресла.

Ранньої осені, як тільки почали копати картоплю, Петро посе-

лився у Катрі. Тихо, без гучного весілля, без обмовок – так тихо, що тільки на третій день про це заговорили люди.

Тепер Катря частіше, ніж раніш, спускалась городньою стежкою до ставу і там замріяно дивилась вдалечінь, ніби на когось очікуючи. Хоч на те і не було багато часу. Петро по господарству допомагав дуже мало. Все біля трактора: якщо не робить, то так сидить біля нього цілісінький день. А треба було покопати картоплю, обмазати на зиму хату. А тут колгосп перейшов на механічне доіння корів, то додалося клопоту. Тож не дивно, що навіть не помітила, як Василь повернувся з хутора і поселився у батьківській хаті. В обіди ця звістка вже гуляла на фермі: хтось бачив, як вранці відбивав вікна.

Попоравшись і не діждавшись Петра з роботи, Катря шмигнула до старої хати. Василь лежав на печі і щось про себе бурчав.

– Що, один пришльопав?

Василь підвів голову:

– Я ось зараз піду – всіх там...

– Не мели дурного. Знову посварився? Хто тебе любити буде, коли ти щодня не просвітаєш?

А Василь дивився на сестру і плів бозна-що:

– А я їй що, а я їй хто? Запне біленьку хустину щодня – і до лавки. А вдома хоч би палець об палець вдарила! В городі картопля бур'янами востає. Ні поросяти, ні корови! А тоді: ти пропиваєш. То що ж я пропиваю? Голі стіни?

– Ти краще скажи, що збираєшся робити? Сам отак і житимеш у цих стінах? Забирай тоді Галю чи що? Твоя ж дитина, – радила Катря. Та він мовчав. Що він мав казати, коли вже й сам не знав, як йому далі жити. І хоч не пройшло й місяця, як Галина знову галасувала на подвір'ї Василя, змін особливих не сталося в його житті.

Ходив та все жалівся сестрі:

– Прийшла, господарює. А я її не люблю! Пив і буду пити...

Ото вранці женуть череду, а він на вигоні крайню хату підпирає.

– Галино, а де твій Василь? – питають жінки.

– Та сьогодні не ночував.

– То йди забери. Он там під вербою... – показують.

– А хай йому грець! Надоїв, щоночі отак...

Учує те Катря, зірветься з ферми, приведе Василя додому, почистить одєжину на ньому, приготує сніданок та й сяде поруч нього:

– Василю, ну де оце ти так?

– Город у Петрихи орав. Катю, прости – це востанне...

Давав обіцянки сестрі, Галині, сам собі, але пити не став менше.

Весняні дні спливли дуже швидко. Літо було в розпалі. Закінчувалась косовиця трав, і всі чоловіки щодень були в лузі. На останній день привезли буфет. Палали вогнища, лунали пісні – гуляли допізна. Та Катря нічого про те не знала, навіть не здогадувалась. Бо за роботою влітку і в небо ніколи глянути. Вона мала ось-ось родити, тому хотілось все на городі довести до пуття. А тут Петро раптом зник... Виявилось: утік до першої жінки... Похвилювалась, то попала в лікарню.

Василя ховали без неї: їхав з косовиці, заснув п'яний і більше не прокинувся...

Помине літо. А потім прийде осінь, як і завжди, впаде позолотою на сади, посіється дощем, туманами попливе вздовж околиці. На обійсті Василя буде якось тихо. Тільки ото зненацька заірже на околиці кінь, озветься чоловічий голос. То дядько Омелько почне збирати коней до водопою. Тоді опустілим городом пройде з дитиною на руках Катря, зупиниться біля ставу. Потім з'явиться Галина – триматиме одну дитину на руках, друга поруч дибулятиме. Прилине з хутора в білій хустині чорнява Христина з двома хлопцями. Всі сумно дивитимуться на коней, що понуро брестимуть у вечірній прохолоді до води.

ДУКЕ ПОЛЕ

По війні село вдовині сльози засівало. Які ті жнива були – лихо та й годі...

Як зосталася Марійка Осташко без чоловіка – ще молода, і тридцяти не було – з двома діточками, то не знала куди податися і до чого руки прикласти. День у день робила в колгоспі, вдома не присідала, але витурлити нужду з хати було несила. Злидні, мов вовки, голодними ротами гризли пусті полиці. Чула (не снилося) вночі шастали по всіх закутках. Від того аж ціпеніла. «Взяли в руки – охо-хо!» – зітхала тяжко.

Хата її, що стояла в кінці села, була без причілка, – не встиг її чоловік Омелько до війни приробити сінці, – обставлена очеретом, биті шибки у маленьких вікнах, затулені ганчір'ям, а обідраний дах світив латами. Від вулиці похилений тин, перехляблена хвіртка та ворота, що ніколи не зачинялися – з однієї жердини. Все ледь трималося – і хата, і хлівець, в якому Марійка тримала корову, схожі швидше були на стіжки сіна, ніж на якусь будівлю. Де вже там що лагодити, коли в печі не мала чим протопити, діти на холодній черені спали, а вночі хліб снівся пахкий-пахкий...

Було, ляже Марія біля них спати – горять всю ніч долоні. А голова, мов важкий камінь, на подушці. «Ой дожилася-дожилася! Ні соломи, ні сіна – корову хоч на вулицю виганяй. А без неї що робити?» – завмирала від такої думки.

Уночі вивели з хліва її корівку злодії – зовсім від того запанікувала. Душа наче відчувала: прокинулася ще до схід сонця, вискочила надвір – до хліва, а двері навстіж... Щось ніби обірвалося всередині, стисло в грудях – ледь встояла на ногах. Людей кликала на поміч, голосила та тремтіла вся, як від пропасниці. «Ой, Боже мій, Боже; то ж моя годувальниця. А як ми тепер без неї житимемо?»

Побивалася, аж зчорніла від тої біди. За кілька днів зробилася така немічна та худа – хоч крізь паркан тягни. Чорні коси побіліли, груди, що високо здіймалися, зів'яли, мов квіти без води. І впізнати жінку було тяжко. Ото день у колгоспі відробить, а надвечір бі-

жить у сусіднє село, щоб заробити дітям шматок хліба. Дожилася до того, що й юшку не мала зварити з чого. Старша дівчинка, Орися, поки здужала, то ходила в поле та збирала по ріллі тайком, так щоб не побачив бригадир, гнилу картопельку – торішню. А тоді змарніла, заслабла, очі засмутилися, аж пригасли – дивитися Марії на дитину було несила. Прокинеться, було, дівчинка зовсім рано і вже не спить – дивиться голубими оченятами в стелю і дивиться. Якось Марія не стрималася та й питає:

– Чого це ти, доню, не спиш?

А вона:

– Я, мамо, їсти хочу так, що в грудях болить.

Матері і слів забракло. Посиділа трохи, зітхнула. Далі почала говорити, що скоро новий урожай люди почнуть збирати, задумалася... А тоді й каже:

– Ти сходи сьогодні, дитино, до яру та нарви цвіту акацієвого. Є трохи крохмалю, то я тобі оладки спечу.

Виправила її до гаю, а надвечір уже каялася: «Краще б я німою стала, ніж отаке придумала...» Не прийшла дівчинка додому – її привезли орачі з торбинкою акацієвого цвіту. Через два дні померла: лежала на лаві, мов заснула, а поруч сиділа Марія. Не плакала – тільки дивилася і давилася на дитину. Обличчя наче закам'яніло.

А вже як занедужала меншенька, Катруся, то ночами не спала, душа німіла – думала, що з глузду зійде. Дослухалася до її дихання, завмирала в думках, цілувала та приказувала:

– Катруся гарна дівчинка, така гарна! Ось наварю трав – і все минеться! Все минеться... І хлібець у нас буде, і картопельки восени накопаємо.

Кликала лікаря та по аптеках бігала – так боялася за неї, що й казати годі. Але рятунку не було. Сонце сутеніло, і день бляк. Від турбот та тривоги знемоглася: лягла біля дівчинки, поцілувала її засмучені оченята, бліде чоло та й задрімала... Спить і спить. Тоді підхопилася – Катруся мертва...

Наче світ змінився для Марії: хтось сонце сховав і зорі погасив. Город її травами заріс. Щороку, на диво людям, вона сіяла на ньому всілякі лікарські трави. Чого тільки на обійсті не було: нагідки жовтіли, височів коров'як, горіли червоні маки, щороку квітували петрові батоги, пижмо, ромашки – багато-багато. Марія збирала ті трави, сушила та складала у вузлики. Всім, кого бачила, жалілася:

– Болить серце. Інколи так стисне, що й дихати тяжко.

Однак в колгосп на роботу ходила: скаже бригадир іди, то йшла. Тільки неговірка стала та дивна. Зайде хтось увечері на подвір'я – не видно Марії. Ото й стемніє гарненько, і місяць запалає, а вона на городі топчеться – все квіти та лікарські трави доглядає. Одна їй втіха. Люди вже їй казали:

– У тебе, Маріє, не город, а «дикє поле». І нащо ти все те сієш? – питали.

Вона відповідала:

– Щоб діти не хворіли...

Потім показувала на лелеченят, що вивелися в неї на старому в'язі, і мовчки йшла до хати.

І вже коли спати лягала, то і в снах ті трави пестила, бігала серед городу прудко, немов на крилах літала, озивалася та усміхалася до червоних вогників... Тиснуло на плечі, судомило ноги – стогнала. Інколи будив її на світанні гомін: ніби летіли лелеки над її хатою. Котився той гомін левадою, губився в травах, а в ньому – розпачливий крик дитини... І серце, мов сполоханий птах, завмирало. Бігала тоді Марія від вікна до вікна, доглядалася, гукала когось... На ранок людям казала:

– Чула, наче лелеки летіли?

– Так рано?! – дивувалися.

Розуміла: то їй тільки снилося.

Потроху на обійсті посохли вишеньки, двір пустів і хата ніби вrostала в землю. І сама вона нестримно марніла – висохла на тріску. Їй несила було ходити в колгосп на роботу, а бригадир далі змушував. Він лаявся, лякав, що відбере город і переоре трактором трави. Марія жалілася людям, що отаке хоче зробити, зітхала тяжко і хвалилася:

– У мене вже є що їсти і пити. Слава Богові, і дах над головою не тече, а тяжко... Так тяжко! Наче якісь кайдани на мені. Наче світ – велика тюрма. Полинула б я туди... до діток своїх – крилець не маю...

Люди слухали, що вона казала, співчували, а порадити щось були нездатні.

Восени, як впорали городи, Марії не стало... Поволі хата її осунулася, впала. А на городі й далі росли та квітували буйно дикі трави. Блукали лелеки. Ніхто той город не займав – і стали його називати Диким полем.

ПОЗИКА

Майже всю ніч Настя не спала. Всяких думок було. Василь не виходив з голови: другий рік як війна скінчилася, а про нього жодної звістки. Боліло їй, що дітям взуття нема за що купити. А тут ще розпочалася кампанія по підписці на позику. Ходять щодня сільські керівники та вимагають, щоб підписувалася на ту суму, що вони хочуть. Вчора з'явилися – то й піч нетоплена залишилася. От, підписуйся їм на сто карбованців – і все! Так вимучили, що й до вчора не могла оговтатися. То де вже той сон візьметься?

Тільки очі звела, підхопилася, – а в небі золоті дими... Тішиться голубий ранок на причілку, ген за левадою палахкотить обрій червоно-червоно, а в саду, як сніг, білий туман – цвітуть вишні. І під вікнами той вишневий цвіт. І хата її, що під солом'яною стріхою, схилилася на один бік, наче розквітла. «Ой цвіту, цвіту!» – пораділа Настя. «Як перед війною...» – згадала. Похилилася на одвірок, тяжко зітхнула. Терпко запахли вдові той цвіт і земля, що звільнилася з-під снігу, і хліб, якого вже давно не було на столі. «Сама їстиму макуху, а що дітям дам?» – застряло в грудях.

Підпалювала в печі – руки тремтіли. Хотілося якнайшвидше витопити, бо зібралася сусідові Гнату город копати (відро картоплі обіцяв), а дрова не горіли. Принесла з околиці вчора в'язку сирих різок, то тільки димлять та й годі.

– Що оце його робити? – кинула з досади рогача в куток і похитнулася. Від недоїдання та важкої роботи так знесилася, що ноги вже не тримали. Якби хоч діти не драгували. Тільки прокинулися і почали сваритися. Не стрималася:

– Ось сидіть, бо як схоплю лозину, то мало не буде!

Хотіла вийти надвір, щоб знайти щось сухіше на підпал, коли це голоси під вікном. Підвела очі: ідуть від сусіда навпростець до її хати (навіть грядку не обійшли, що вчора скопала на цибулю) чоловіки – душ п'ять! «Бригада! Знову будуть силувати, щоб підписалася на позику!» – вжахнулася Настя. Хотіла запнути білу хустину, бо стояла біля печі в старенькій, і не встигла.

Двері враз широко розчинилися – всі п'ятеро чоловіків зайшли до хати.

– Оце іди підпишися, молодице, як ми казали вчора, щоб не гаяти часу ні тобі, ні нам, – обізвався бригадир Архип Дубина. Він сів на ослін біля столу, дістав папери. Решта – голова сільради Федір Заїка, парторг Іван Малахій та ще двоє активістів, стояли серед хати.

– Підпишуся, Архипе, а тоді що? Торік згодилася на п'ятдесят, то ноги відходила на базар. Як неділя – торбу на плечі та й біжу до району. За літо діти молока не бачили – все продала. А що цього року продам, коли корова не доїтьця? Де візьму оті сто рублів? А ще податок треба сплатити, бо ніхто його не подарує. А діти голодні й босі – того ніхто не бачить. Не підпишуся, хоч до стінки ставте! – мовила роз'ятрено Настя і губи її затремтіли. Совала в печі горщики сюди-туди, аби трохи заспокоїтися.

– Ти, Насте, не гарячкуй. Ми тут не свою волю чинимо – державну, – каже Федір Заїка. – Усім тепер скрутно, а що зробиш? Я підписався на двісті.

– Тобі можна і триста заплатити – не обіднієш! – різонула жінка. – Ти ось живий, здоровий, а мій чоловік десь голову поклав. Діти твої не носять на плечах дрова і збирати колоски ти їх не посилаєш. Ви поприходили з фронту, то що – в поле пішли працювати? На нас, вдовах, їдете. Онде троє сидять на печі, що я їм завтра дам? – розходилася Настя. – Хіба підписатися, а тоді руки на себе накласти. Тоді ти, Архипе, будеш ростити отих нещасних сиріт.

– Ти не лякай нас. Бач, яка гостра на язик! – обірвав її балачки секретар Іван Малахій. Обличчя його побагровіло, в сірих очах заляк холод. – Не підпишешся – будеш город копати. І корову вилучимо з череди, щоб не ходила на колгоспне пасовисько. Підеш проти влади – худо буде.

Такий тон вразив Настю. Вона зблідла. Відчула, як всередині щось ніби повернулося, стислося серце.

– А що я не по правді живу? Чи злочин який вчинила? – образливо мовила. – Я вже ледь на ногах стою, в очах темніє, а день у день біжу в поле.

На ті слова ніхто не зважив, наче й не почули. Обступили жінку з усіх боків біля печі, далі тиснули.

– Поки не підпишешся, то з хати не підемо, – заявив Архип.

– І що вже ви з мене хочете? Ну ведіть на Голгофу, розіпніть, як сина Божого – годі мучити! – не стрималася Настя. Вона заплакала і, вивільнившись з кільця чоловіків, вискочила з хати.

Стояла біля повітки босоніж, в старенькій, вилинялій кофтині, з-під якої помітно пнулися груди, ще молода, вродлива, але змучена важкою роботою та нуждою – сльози текли, як вода. Так було тяжко, так боліло в грудях, що наче б закричала на весь світ, як їй нестерпно від неправди. «Хіба це мій Василь десь голову поклав за це, щоб вони мене отак мучили?» – запеклося у неї в грудях.

З хати один по одному повиходили всі п'ятеро чоловіків, зупинилися серед двору та почали гомоніти. Далі Федір Заїка озвався:

– Ти ось що, Насте, подумай гарненько. А ми ще навідаємося.

Жінка нічого їм не відповіла – говорити було несила. Вже й за хвірткою зникли агітатори, а вона все стояла, схилившись на вутленький тин від городу. Біля ніг терся кіт, в хаті плакали діти – не чула. «Не дасть він коней город виорати! А за що ж я гну спину в полі? Де важче – туди Настю. І по сіно, і в ліс – нарівні з чоловіками. Не давай – Бог з тобою! Копала вже не один раз – і цього року скопаю», – душила її образа.

Боляче їй було – отак щороку: земля пересихає, бо город високий, а Архип воду варить. Поки всі його друзі та ті, в кого чарку п'є, не попорають городи, то нічого в нього не доб'ється. Торік отак ходила, ходила за ним, а тоді взяла заступ та давай копати. Бо що ж на ньому виросте, коли пізно посадиш? «Думала, цього року кіньми виорю, аж, бач, – лізь у кабалу!» – досадувала. Але не так її город лякав (не звикати), як боялася, що корову з череди вилучать. «Де її тоді пасти?– лякалася. – Та невже вони посміють? Невже Бога не побояться?» Настя відчувала, що не вистачить сил з ними боротися – підпишеться на сто карбованців. І від того страшно ставало. «Що тоді робитиму? Так уже затисли, так затисли – хитала головою. – Німці стріляли та вішали, а свої, бач, що виробляють! Як це його далі жити? Куди податися, де шукати правди?»

Думки роз'ятрили Настю, вивели з рівноваги і вона, мов одурена, довго стояла біля повітки. Далі захопилася, зайшла в хату та й знову підступилася до печі. Підпалювала дрова, а в голові було одне: «Підпишуся на сто, то хіба я наторгую стільки?» Уявила десятикілометровий шлях до районного містечка – і тупий біль запальсував у попереку. «Якби хоч раз хто з керівників пройшов тим

шляхом – не вимагав би отакі гроші. Самі не ходять, а їздять. А щоб хто підвіз – ніколи!» – боліло їй.

Було, отак іде з базару (скільки разів!) стомлена, ледь ноги переставляє, а чоловіки, в кого коні в руках, їдуть возами, жінок своїх везуть – і ніхто не зупиниться. Наче й не бачать. Оглянеться Настя, а позаду неї ще такі вдови, як і вона, чепуляють, зігнувшись. Ну хай там хтось із іншого села, що не знає Настю, а то ж свій бригадир обжене швиденько – ні слова, ні півслова. Якось одного разу, коли він наздогнав її конем, обізвалася:

– Архипе, підвези, бо так щось нездужаю.

– Куди я тебе візьму? – буркнув, далі глянув на свою жінку Оксиню, що сиділа на возі, простягнувши ноги, йокнув на коня, і віз лунко заторохкотів по сухій дорозі. Зосталася Настя як є – сама з собою. Тільки запекло всередині, мов хто жару притулив до грудей. Повітря забракло. Наче грозові хмари скупчилися над нею: світ вельми посмутнів, і йти стало втричі тяжче. «Ой Василю, Василю, – згадала чоловіка, – чи знаєш ти, чи бачиш ти, як мені тут жити?» Всю дорогу шкодувала, що потягнуло за язик проситися. «Принизилася та й годі» – дорікнула собі. Відтоді більше жодного разу нікого не просила, щоб підвіз: їде конем, то на узбіччя зійде, постоїть, поки обжене, а тоді далі йде. Це тільки Омелько, як побачить, то обов'язково зупиниться», – згадала мірошника, що товаришував з її чоловіком ще до війни.

Совала горшки на припічку – горіло в неї в грудях. «Помагати державі треба... – повторяла слова Архипові. – Авжеж треба. Тільки не так! Де хочеш візьми, а віддай. Останнє віднеси, а твої діти хай з голоду помирають». Заслонила піч і, наливши дітям супу, пішла на город. Але за що не бралася – настрою не було. Відчувала, що бригада та ось-ось має з'явитися. «Прийдуть і будуть силувати, щоб підписалася на сто карбованців, бо їм треба відрпортувати, що план виконали. А я не потягну таку суму! – жахалася Настя. – Хай хоч заходять, хоч ні – не підпишуся на стільки!» Чекала їх, прислухалася до кожного чоловічого голосу на вулиці, до стуку, шурхотіння і завмирала. Але на подвір'ї ніхто не з'являвся. Вже й обід минув, сонце почало сідати за садом, а їх не було. Потроху витягла візком гній з двору на грядки (так ухоркалася, що ноги тремтіли), далі дістала з горища соломи, нарізала січки корові – топталася в дворі навмисне, щоб керівники, коли прийдуть силувати на пози-

ку, в хату не йшли. Уже коли зовсім повечоріло, ухопилася паркан лагодити, бо впав від вулиці. Стукала невміло сокирою по кілку і думала: «Невже їм не видно, як живу? Все валиться! Хлівець тече – корову, хоч на вулицю виганяй. Дітям нема чого на ноги взути, а вони отакі гроші правлять. Сто-о! І язик у них повертається. Де їх узяти?» Душа не вгамовувалася. Гецькала сокирою з розпуки, не вчула, як до двору зайшла посильна з сільради Олена Маслачшина, пристаркувата, рудувата дівчина. Тільки, коли та обізвалася: «Тітко, Насте» – підвела голову.

— Вас у сільраду кличуть. Ось ідіть розпишіться.

— Це, може, за позику? – спитала Настя. – Не буду я розписуватися – і не піду!

— Ви розпишіться, а там як хочете, а то скажуть, що я не була у вас, – підійшла дівчина ближче.

«Бач, уже в сільраду звуть, щоб там розпинати...» – подумала Настя, коли посильна зникла за хвірткою. – «Як це його діяти? Не піду! Що вони зі мною зроблять?» – вирішила. І тут передумала:

– Оштрафують? Отоді буде! – кинула з досади сокиру до дровітні.

– От уже мучать! Якби не діти – світ за очі поїхала б, – зітхнула.

Умилася наспіх над відром, одягла чистішу спідницю, дітям наказала, щоб не виходили з хати, бо вже смеркалося, та й подалася на село. Хату не замкнула і хлів одчинений покинула, бо корову ще не порала. «Хіба вони мене довго триматимуть? Скажу, що така сума непосильна для мене. Може, все-таки увійдуть у моє положення?» – міркувала в дорозі.

У сільраді вже сиділо кілька чоловік. За дверима, на яких висіла табличка «Голова», хтось голосно сварився, кричав, вчувався жіночий плач. Туди викликали по одному. Тих, хто відразу підписувався, відпускали, а тих, що упиралися, залишали подумати у загальній кімнаті. Потім викликали ще раз і ще.

Настя сиділа, мов на голках, – ждала своєї черги. Сусідка Параска – теж удова, в якої не було ні кола, ні двора, лише хатка з двома віконцями, обставлена соняшниками, сказала:

– Хай мене хоч вішають, а підписуватися не буду!

Її довго тримали – вийшла з червоними од сліз очима і, нахилившись на одвірок, тихо мовила:

– От мучителі...

Настю покликали останньою. Вона зайшла поволі, стримуючи хвилювання, провела поглядом по кімнаті. За столом, відкинувшись на спинку стільця, сидів Федір Заїка, ліворуч Архип, а трохи далі, біля вікна, засунувши руки в чорне галіфе, стояв Іван Малахій.

— Ну що, обдумала? – глянув на Настю голова сільради.

— Скільки не думай, Федоре, то гроші з неба не впадуть, їхдесь треба взяти.

— Ми це вже чули, – перебив її Федір Заїка. – Ось підписуйся – і не мороч нам голову.

— Я вам сказала, що на половину підпишуся, а більше – несила.

— Ти що, за дурнів нас вважаєш, – підбіг до неї Іван Малахій. – Чи думаєш, нам нічого більше робити, як, теє, умовляти вас отут. Та ми тебе звідси не випустимо... – процідив крізь зуби і холодним поглядом провів жінку з голови до ніг.

— І чого ви вже так на вдову навалилися. Зважте хоч на сиріт, – промовила Настя зніяковіло. І тут відчула, як у грудях щось здушило, наче камінь там застряв.

— Ти тут нам, теє, не кривися. Москва сльозам не вірить, – безжально застеріг секретар.

– Дай Бог, щоб твої діти отак плакали, – не стрималася Настя. Хотіла вийти з кабінету, але їй загородив дорогу Малахій. Из-за столу вийшов голова сільради – всі троє обступили жінку. Почали змушувати Настю, аби підписувалася. Більше всіх сатанів Іван Малахій: він то засовував руки до кишень галіфе, то виймав їх, бігаючи по кабінету. Розмахував кулаками перед Настею, торохтів стільцями, матюкався. Залякував:

– Ти ще пожалієш! Ми тебе туди... до Сибіру! На Колиму!

Настя ледь стояла на ногах, тіло було напружене до краю, горіли скроні. «До Сибіру! – пульсувало в голові, – на Колиму». Вона добре усвідомлювала, що це таке, добре розуміла: Іван Малахій на вітер слів не кидає. Ще до війни, як він головував у сільраді, не один десяток односельців було відправлено у ті далекі чужі краї – відправлено навіки, бо звідти так ніхто й не повернувся. Настя це пам'ятала, але поступитися, підписати собі вирок на своїй землі не сміла. «Хай краще загину на чужині, ніж отут...» – думала вона.

Надворі вже зовсім потемніло, а в кабінеті лампу ніхто не запа-

лював. Якась пташка билася у вікно чи то спросоння, чи знетямки. Було сумно.

– Відпустіть мене, – почала проситися Настя.

– Ось підпишися на сто – і на всі чотири сторони, – тицьнув їй до рук список та ручку Федір Заїка.

– І на копійку не підпишуся! – відхилила той папір Настя. Така упертість жінки ще більше збісила Івана Малахія.

– Ти бачиш, – grimнув він. – Всі підписалися – Скороход, який був, теє, непідступний, а здався. А вона: «і на копійку». Підпишешся! Як миленька! Узнаєш, де раки зимують, твою матю! – матюкнунвся Малахій і вдарив Настю п'ястуком руки у скивицю.

Жінка знітилася враз: слів забракло. Притулилася до одвірка – невимовний жаль застиг на її змарнілому обличчі. Але Малахій пхнув її від порога і силоміць запроторив до сільрадівського ізолятора.

– Посидить ніч – стане розумніша, – мовив сердито і замкнув двері.

Настя спочатку плакала, притулившись до стінки. Потім спам'яталася: «Не мають права вони мене отут тримати!» Застугоніла в двері та почала озиватися:

– Одчиніть мені! У мене хата не замкнена, корова без догляду, і діти десь плачуть голодні. Випустіть, що це ви робите! Бога побійтеся!..

У коридорі вчулися кроки, а потім голос чергової:

– Тітко Насте, не кричіть, бо їх немає нікого. А я ключів не маю. Вранці прийдуть – відімкнуть.

«Що оце його робити?» – запанікувала жінка. Всю ніч вона тинялася з кутка в куток, як пташка в клітці, поневірялася – шукала виходу, а його не було.

На ранок, коли через загразоване віконце в ізолятор почало пробиватися світло, Настя сіла на підлогу, бо ноги вже не тримали. Русі коси її були розпущені, а в голубих, як небо, очах відбивалася безвихідь.

Коли зовсім розвиднялося і в сільраді вчулися голоси, Настя підвелася і знову почала стукати та проситися, аби хоч на годинку пустили її до дітей. Але ніхто на неї не звертав уваги, так ніби в цілому світі не було жодної живої людини. Голодна, роз'ятрена – душа, мов рана, горіла, – а що робити Настя не знала. Їй страшно

було не за себе – за дітей. Розуміла: поки не підпишеться на сто карбованців – не випустять. «А підпишуся – як житиму?» – поставало питання, але відповіді не знаходила. Від думок паморочилося в голові, відчай сковував усе тіло. «Якби це хоч Василь був...» – думалося.

– Ех, Василю, Василю! Де ти, голубе, є? – зітхнула з болем. Уявила його таким, як знала до війни. І погляд його, і добра по-смішка, і слова ті ніжні, що колись казав їй – все зринуло в пам'яті. За згадками незчулася, коли й день поминув. І знову ніч застала її в ізоляторі. Тепер вона вже не просилася, щоб випустили, а сиділа тихо, мов закам'яніла. З голови не виходив той останній день, коли Василь збирався в дорогу... Все дивилася і дивилася в його голубі засмучені очі. І враз ніби голос Василя: «Насте...» Далі почула кроки... Жінка підхопилася – все в ній перевернулося. Не злякалася, а так ніби втратила контроль над собою.

– Це ти, Василю, – прошепотіла. – Господи – живий! А я журюся-журюся...

Хотіла сказати: «Іди швидше до хати, бо діти там напризволяще», але не мовила жодного слова – уста не розімкнулися. Подумала: «Це ж він у госпіталі лежав». Прислухалася – десь наче озивався дзвін, і голос якоїсь пташки, і гомін людський. А потім їй вбилося в голову, що вона надворі. Пригадалися слова з пісні, яку чула від матері: «Ой матінко зірко, як у чужій сторонці...» І вже позбутися тих слів була не здатна. Повторювала їх раз по раз, аж поки не настав ранок.

О десятій годині двері одімкнув голова сільради. Настя, що сиділа у кутку, не підводячись, озвалася:

– Відпустіть мене швидше. Ви ж чули, Василь прийшов...

– Хто? – не зрозумів голова її останніх слів. Жінка повторила:

– Василь мій вернувся з фронту. Був тут уночі...

Голова сільради прийняв те за вигадку і сердито буркнув:

– Ось підписуйся на сто – ніхто тебе тримати не буде. Настя не стала заперечувати, як раніше, а підвелася, підійшла ближче до Федора і мовила тихо:

– А хіба я проти – підпишуся на сто. Треба ж державі допомагати.

– Бач, як подіяло! – відзначив задоволено голова. Він дістав списки і показав Насті, де розписатися. Та вивела поволі своє приз-

вище проти цифри сто і вийшла з сільради. Але подалася не додому, а зовсім в іншому напрямку.

Згодом її бачили, як ходила по селу та хвалилася своїми бідами. Дивна така: обличчя від безсоння та поневірянь геть зчорніло, в очах відчувалася хижа пустка. Коли хто питав, куди вона йде, то казала: «Позичила державі сто карбованців, то несучи ось у вузлику». І показувала синю хустину, що тримала у руці. Хвалилася людям, що Василь її прийшов з війни, а для переконання додавала: «Сидить з дітьми вдома». Хто чув таке від неї, то дивувався: «Коли це він прийшов?»

Потім її бачили на вулиці і наступного дня: ходила по селу зранку до вечора. Говорила одне і теж: «Я позичила державі гроші, яких у мене немає», – і сміялася. Той сміх, як дрібні хвилячки у холодну погоду на воді, морозив односельцям тіло.

Удома вона ні за що не бралася – не топила піч, не поралася біля худоби – все їй було байдуже. Дітей то пестила надмірно, то забувала про них зовсім. Люди всьому лад давали.

Восени, як почалися заморозки, Настю відвезли до лікарні. Коли її виводили з двору, то просила:

– Василеві скажіть, щоб дітей не обіжав. І гроші хай віднесе у сільраду, ті, що я державі позичила. Там – у голубій хустині зав'язані...

ЗЛОДИЇ

За солом'яними стріхами вихопилося червоне покотьоло. Усміхнувся ранок п'ятого повоєнного літа.

Стоїть Павло серед двору й дивиться на зруб нової хати – очі йому несила одірвати. Зняв картуза: голова мокра, аж пара йде. Ноги від утоми: тинь, тинь. Ще одну деревину, укравши, удосвіта з лісу приніс. «Як буде все гаразд, то завтра покладу – буде по вікна. А потім короткі сумаки підуть. Буде легше», – душа радується...

Із сінець тихо озивається жінка:

– Ти б, Павле, снідати вже йшов.

– Снідати то й снідати. Тільки треба прикрити хоч яким гіллям оці ломаки. А то – ще нарветься хтось... Бригадир був?

– Ще до череди! Боже, коли все це кінчиться? Ніч не спиш – як у лихоманці! Дай сама прикрию. А ти йди вкоси щось теляті. Бо знову полетиш на весь день...

– Не хотілося б... То ж поділена трава – на пайки.

– Як у ліс, то можна, а як трави жменю вкосити, то вже й ні! Люди ж косять!

Павло щось буркнув під ніс, узяв косу й пішов стежкою донизу. «І що їм ота хата? Для кого будую? Шестеро дітей гасає по глиняній долівці, а жінка он знову ходить уповні. То чого далі ждати? На кого надіятися? Тільки на свої руки!» – вертілося в голові, як повертався з околиці. Ніс в одній руці косу, іншою тримав оберемок трави. Кинув її в ясла, сплюнув: «Хіба це кінець! Он свині вже кричать. Треба йти за половиною в поле».

Переступив поріг хати – усміхнувся... Діти, як голубенята, обліпили стіл. Сам примостився на ослоні, поклав на білу скатертину великі, червоні кулаки. Дружина обізвалася від печі:

– Руки б помив.

– Ніколи! Давай щось перекусити, бо бігти треба до кузні.

Наспів поснідав, ухопив ключі і вилетів за двері.

– Отак щодня! От лишенько, робить-робить, і поїсти нема коли. Не лети! Дітей полякаєш, – озветься услід.

У горні вже гуде полум'я, іскриться на чолі Павла піт, а в голові думки: «А що як гайнуть до Забутного? Там гарні вільхи. Діти, слава Богові, не голодні, так хата засіла в грудях. Не спиться через неї. Усі ці роки кожному копійчку туди гачу. Ліс, мов те золото, ні за які гроші не купиш. Хто зараз у селі зводить хату? Можна на пальцях порахувати. Терещенко бляхою вкрив – йому добре: на машині працює, та й жінка у коморі сидить... Трактористи добре тепер заробляють! – спало на думку. – А що як собі до них піти? Робив же колись... Бо що в кузні я маю? Тю на тебе! Бач, як у голові загуділо?»

Павло дійсно не знав, куди діватися від думок, що клубилися над ним, мов сивий туман. «Оце б уклеїв себе! Чого це раптом збунтувався? То терпіти не міг трактора, а то... Хату треба будувати дітям! Хату!» – не сходило з думки. Аж вилаявся!

Вихопив із горна шмат червоного заліза і жбурнув у воду. «Хай йому грець!» Витер рукавом спітніле чоло – велетенська постать Павла протиснулася на вулицю крізь закопчений отвір кузні. Походив трохи сюди-туди, роздумуючи, а потім – двері на замок та й гайда до хати. Тільки біля двору згадав, що викликав сьогодні голова колгоспу, однак вертатися не став.

Притесав у вишняку деревину, яку ще вдосвіта приволік із лісу, і затяг її на стіну. А коли сонце розтануло за синьою смугою обрію, підперезався мотузком і подався попід городами в поле... Але й у дорозі трактор ніяк не виходив йому з голови. Повернувшись пізно вночі додому, не стримався й натякнув про це дружині.

Та ніби згодилася, однак застерегла:

– Запряжешся, а мені що робити? Сам знаєш, що скоро родитиму...

І Павло ніби змирився.

А наступного дня покликав його голова – спокій ніби вітром здуло. Повертався Павло від контори додому, промовляючи сам до себе:

– І чого мені запропонували зварювальний агрегат? От ще! А кому?

Згадувалося: «Приймай, бо нема кому на тому апараті працювати. Був хлопець – кинув. Молодий, то в город подався. Приймай! Десять процентів сіна дамо».

«Бач, як заговорив. А рік тому за пуд картоплі бив кулаком по

столу. Ну, Павле, – запитував сам себе, – згоджуєшся? Піду, – вирішив, – бо і платити обіцяють добре, і робота цікава. А може, ще й трохи лісу дадуть...»

– Ти що, кузню здаєш? – гукнув хтось услід Павлові з гаража, наче штовхнув межі плечі. Аж в грудях замуляло.

Відповідати не хотілося. «Від людей нічого не сховаєш, – подумав. Підійшов до кузні, не одмикаючи, закурив. – Воно б і в кузні можна, але що тих тридцять трудоднів! Якщо голова погодиться – буду тут і там».

І таки узявся! Відтоді то в кузні лоба гріє, то на вулиці біля зварювального апарата тупцює. Траплялося, що й сонця уже катма, сховалося за кузнею, а від комбайна привезли поламану деталь. Павло аж сплюне спересердя.

– Хлопці, – озветься, – мені додому вже давно пора. А сам подумає: «Скотині нічого послати».

І коли ж повернеться до хати, то й жінка за оту підстилку нагадає. Повечерявши, візьме Павло знову мотузок та й подасться в поле.

– Що ти з отією в'язанкою соломи носишся? Хіба не можна написати? Сусіда он скільки навозив! А ти крадеш... Спіймають – оштрафують! – дорікала часом жінка. – Все на плечах і на плечах. А люди: «У тебе Павло, як віл робить». А що, я тебе посилаю?

Павло тільки усміхався. Пестив долонею діток, що сиділи на лавках та ослоні, а думками вже гуляв у новій хаті.

«Варити взявся, а нічого не знаю. Піти б у вечірню школу?» – подумав.

Похвалився дружині, а вона:

– Тебе послухаєш, то луснеш з подиву. Нащо воно тобі? Онде Андрій Боровик закінчив десять класів, то що міністром став? Так і робить на фермі...

– А я піду!

І таки записався. Кілька вечорів на уроках посидів, а потім – годі. В сім'ї з'явилися нові клопоти – ще дві дочки додалося. Сів на лежанці та й задумався: «Тепер уже не до школи. Хату кінчать треба!»

Ночами майже не спав. Часу не було, та й не давали діти. Ото повернеться з роботи, а вони на долівці – ні пройти, ні сісти.

А між тим у селі дехто зауважував:

– Треба ж, стільки дітей! Попробуй їх одягти. А він ще й будинок зводить! Звідки воно в нього? З мозоля?

Потроху ті балачки доходили і до Павла. Відмовчувався, тільки думав: «Хай чешуть язика! Ніби я один грішний... Хто каже, той більше мене бере».

Однак образа підспудно краjala серце. І якось на свята, добре випивши у кума, не стримався – спинився серед вулиці і, розмахуючи червоними кулачищами, кидав у простір, наче говорив усьому світові:

– Злодій я?! А чие беру? Може, твоє, Іване, що тичеш на мене пальцем? Але ж твоя нога і в полі не була. А соломи віз привіз! Іч ти! Він не вкрав – виписав! А чий то мозолі?... А я не криюся – краду соломі, сіно... Бо жити треба. А плачу чим? – гукав Павло і підіймав угору два важкі кулаки. – Ось чим плачу! Ось у що це мені обходиться! – висмикував із-за пояса довгу сорочку й без усіякого сорому показував на животі велику грижу. – Ось що для мене ота хата... А ще багацько роботи біля неї – уже зовсім тихо бурмотів він, сідаючи до бабів на лаву під хлівом.

– А навіщо таку велику розпочав? Ні кінця їй, ні краю... – говорила йому сусідка.

– Один раз будую. Думав, ще до жнив поставлю крокви – трамів немає.

Посидів, подумав, а тоді піднявся і подався знову до кума.

Пізно вночі під хатою у Павла гупнуло – на трам розжився.

Уранці до його двору зайшли дільничний міліціонер і голова колгоспу.

– Показуй, Павле, що ти привіз? – каже голова. – Так, так...

Із печі на долівку стрибають, як горобці, одне за одним діти. Щось сичить у печі, а посеред кімнати з рогаčem у руках стоїть розгублена жінка.

– Ну от – тепер посадять! Треба тобі було їхати? Хліб на столі є, так лізе в кручу, – взялася вона за Павла, коли несподівані гості пішли з хати.

– Помовчи! – кинув зі злом той і подався на роботу. Хоч самому теж було невесело. «Посадять, мабуть, – думав. – Жаль, що хата без даху так і зчорніє. А завались ти лихом! І навіщо я ото крав?

Хто гнав мене до лісу? Ох, засіла ця хата в грудях. Закінчити б... Накрити б... Ат!»

Через кілька днів Павла викликали на допит, а згодом прийшла повістка в суд. У селі, від хати й до хати, тільки й говорили, що про Авраменків. Одні співчували, інші втішалися: «Так йому й треба!» Все валилося з рук у Павла. А тут ще жінка захворіла.

– Хоч сядь та й плач. Дітей нема на кого залишити, – скаржився людям Павло.

Покликав сусідку, щоб доглянула дітей, і подався до району на суд. Мало хто сподівався, що Павлові зійде, а таки зважили на дітей – у колгоспі відробляти присудили.

– Нічого, якось обійдеться. Добре, що хоч біля сім'ї. А роботи я не боюся, – говорив Павло, весело стукаючи молотком по наковальні.

І знову раненько піде з дому, а повернеться пізно. А в гарячу пору, у жнива то й дотемна затримається.

– Ти хоч би відпочив трохи, – озветься дружина.

А він до нової хати біжить. І так щоразу.

І таки закінчив! Уже як діти на ноги зіп'ялися. Але схуд за останні роки, наче аж зігнувся. Людям навіть не вірилося, що це той Павло, який заносив та перекидав колись вози з сіном, самотужки тягав колоди на стіну.

Відсвяткував новосілля саме тоді, коли найстарша дочка закінчувала десятий клас, і поїхав до міста. Хотілося десь прилаштувати дитину – чи то до навчання, чи то до роботи. Довго блукав вулицями, читав оголошення, розпитував людей, але так нічого й не виходив.

Під вечір, повертаючись додому, надибав знайомого, з яким колись служили в морфлоті.

– До міста перебрався? – поцікавився Павло.

– А ти в селі? Де робиш?

– Та в кузні... Варив кілька років, бо ніхто того робити не вмів. Григорій, сусід – він із Донбасу приїхав, – поробив місяць та й покинув. Подався до міста. А я сам, без підміни чотири роки працював...

Коли підійшли до невеличкого кіоску, знайомий зашепотів Павлові на вухо:

– Я працюю заготовачем... Може, корівку потрібно здати – допоможу.

Павло поклав на землю валізу з хлібом, став шукати у кишнях гроші.

– Я б то і в бригаді робив, – ніби не розчувши, знову зачав про своє Павло, – клопотів хватає. Торф у нас ріжуть... Я б ото пішов туди, так знову ж – молодиця не робить, а треба ж комусь у колгоспі. Бо як тоді виореш город або підводу візьмеш?

– Хату побудував? Може, бляха потрібна? – поцікавився знайомий.

Ці слова збентежили Павла.

– Накрив шифером. Воно ж бач, як усе міняється. Коли будувався, то не міг збагнути, де того лісу дістати. А теперечки і ліс, і цеглу виписати можна.

Випили, пообідали разом. В голові Павла зашуміло, обпикало жаром сухі груди, і якийсь невимовний сум наплив Павлові на душу.

– Треба було раніш думати, а тепер...– говорив. – Он Володя Окраєць разом зі мною починав у вечірню школу ходити – лікарем працює. Молодець! А я... Треба було школу не кидати. Ат, треба було! Так знову ж роботи багато, а тут ще й двійня народилася. Хата маленька – тісно. Одна думка – будуватися... Ні, все-таки треба було вчитися...

– За чим сумуєш? – казав знайомий. – Згине воно! За наукою не побивайся. Хліб, сало є – слава Богу! Дивись вузол не загуби, – кричав йому вслід, бачачи, як Павло петляє то в один, то в інший бік.

Павло повертався до села збуджений, збаламучений у душі до краю. Пильно дивився на кожне обійстя, де серед зелені то будувалась, то вже стояла накрита бляхою або шифером нова хата. «Ось воно те прийшло. Живи, будуйся!» – думав. А коли дивився на свою хату, то кожна деревина муляла плечі, пекла шкарубкі долоні...

З тривогою думав про своїх дітей, які зводилися на ноги, мужніли. Одного він боявся: «Не муляла б їм мотузка плечі, що й досі десть у сінях валяється. Тільки не манила б їх стежка вночі в поле...» Не міг заспокоїтись, що так і не закінчив сам десятирічки. Від тої думки аж боляче ставало на серці.

Того року найстарша дочка так ніде й не прилаштувалася. Наступного, проводжаючи її до автобусної зупинки, Павло говорив сусідці:

– Ще раз збирається поступати... Минулого року на вчителя не пройшла по конкурсу. А це вже в академію зібралася. На агронома, каже, не хочу, на зоотехніка – теж. Отакі забаганки. Та поступай, куди поступиш, – лаявся Павло.

Ото проведе дочку за село, а сам задумливо піде до високого будинку на горі, якого звів власними руками.

Ще не раз він ходитиме від нього і до нього, проводжаючи своїх дітей до міста. А коли й найменша дочка зникне за селом, то стоятиме на околиці й гомонітиме невідомо до кого:

– Хай вчаться й не починають із того, що я...

А біля хати тихо шумітимуть ним посаджені явори, духмяна акація сипатиме на вулицю свій медозбір. Вечорами, як завжди, осідатиме сивий туман: на городи, сади, на той шлях, яким діти повергатимуться до своїх батьків.

ЧОРНІ ГУСИ НАД БІЛОЮ ХАТОЮ

Кружляє довкіл пожовкле листя й тихо лягає на солом'яну стріху. А під нею стара жінка маже хату. Не маже – серцем гецькає по трухлявій стіні.

– Коби оце в останній раз! Краше б ти розвалилася отут... Одне б знала: нема в мене хати. А то ось уже другий день пальців не відчуваю, а ще скільки того шпаріння.

Тицькає трав'яним пензлем та й гомонить:

– Наспіх тоді зробив! Не оштукатував, не потесав до ладу... Поспішав. Ніколи було за роботою. Тільки говорив: «Це щоб пережити, поки збудуємо хату». А коли загриміла війна – все покинув і пішов. Дітей троє... То ось і живи тепер як хочеш! Бач, усе хотів дочок... Побачив би зараз, яка від них поміч... Вже пора вмирати, а здається, що ти десь ходиш, що все-таки повернешся. Господи! Все життя сама – тільки діти, діти... День у день у полі, то коли вже було думати про хату, коли турбуватися про себе. Тебе чекала та їх берегла... Як та пташка – по краплині, по колосочку... Теперки все є, жити б тільки, так діти непутящі».

Водить жінка пензлем поміж глибоких шпарин, де чорніє гнила деревина, а з-під нього бачиться її злиденне повоєнне життя.

– Була б у мене така хата, як у людей, – день і ніч би пестила. Зробила б чепурну, білесеньку. Та де там! Куди мені за іншими тягнутися? Вдова я, то ніхто й не горнеться. В інших жінок чоловіки, а в тих – коні та машини в руках. А що в мене? Одні діти непутящі, що загонять скоро в могилу. О лиха година! Хай би раз пережити, а то все життя отакий сором! Як мені людям в очі дивитися, як його по землі ходити? Засміють, і піде нехороша славонька про наш рід...

Жінка відривається від стіни, б'є пензлем у груди, щоб заглушити дитячий крик, щоб розігнати свої сумні думи...

– Чуже воно мені... Безбатченко! Хоч від рідної доньки, а чуже. Гріх таке думати, а не можу! У двадцять років – покритки... Дітоньки мої... Я вік прожила без господаря – все не так, як у людей...

У мене війна, будь вона проклята, взяла чоловіка... А хто ж у вас відібрав отеє щастя? У людей діти поженилися, заміж повиходили, чомусь понавчалися, а ви й досі одні. Нема кому в дворі кілка забити, словом захистити. Тільки дітей наплодили!

Домаже вона останній клаптик, опуститься на призьбу, мов приросте до білої стіни, – сухорлява, зчорніла, як підбита птаха. Упаде пожовкле листя біля її ніг, на її побілілі коси, і тихо-тихо стане на душі. З околиці дихне прохолодний вітер. Повернуться одна за одною із ферми дочки, знімуть із себе пропахлі молоком халати, візьмуть на руки дітей та й присядуть на призьбу...

Дивитиметься на отих дітей стара жінка та й поволі відтаватиме душею: «А може, й правильно, що отак учинили, – подумає. – Усе ж таки не самі!».

– Байстрята... – враз долине з вулиці.

«Боже!» – зойкне зболене серце. Підхопиться вона, зведе голову вгору та й побачить, як над її побіленою хатою летять чорні гуси.

ПРОПАВ БЕЗВІСТУ

Братові Андрію

Після важкої праці в порту – всю зміну йшли надто габаритні вантажі – Сергій поволі плентався берегом Карського моря до висілка, де мешкав в одному з гуртожитків. Дужі хвилі раз по раз набігали на піщану мілину, підтоплювали його ходу і швидко зникали, але він не помічав того. Іншого разу навіть погрався б, тільки не сьогодні. Не той був настрій. На душі діялося незбагненне. Увірвалося у його життя щось вельми небуденне і бентежне. Від думки, що все те не видалося, а реальність, зупинялося серце. «А якщо справді. Не хтось інший, а... батько!» Був у полоні загадок і домислів.

Ще вранці, він дізнався від хлопців, що в бригаді з'явився новачок, але не придав тому ніякого значення. Тільки подумав: «Чи не з України? Скільки тут нашого брата!» До того ж Петро, так звали прибульця, був уже в літах, то на якусь дружбу не було чого розраховувати. Та трапилося так, що під обід зіткнувся з ним – допоміг прикрий випадок. Сергій переносив ящик зі склотарою і враз підковзнувся. Уже мав рухнути на підлогу, але в ту мить поруч опинився Петро і підхопив вантаж.

Глянули одне одному в очі, посміхнулись, обмінялися кількома словами. І від тої короткої розмови, від погляду його в душі хлопця щось стрепенулося, повіяло чимось домашнім. Голос видався знайомим, нагадав щось давнє... «Так схожий на батька...» Відчув, як бентежна хвиля прокотилася по тілу. І раптом: «А може, то він?!» Аж злякався того усвідомлення. Стояв – не міг зрушити з місця. Потім до кінця зміни не міг заспокоїтися: цілий день доглядався до новачка та дослухався його голосу. Довів себе до такого стану, що надвечір все падало з рук. Це підсилювалося дивним збігом обставин: Петро теж весь час намагався ближче триматися Сергія, постійно щось запитував, спостерігав за ним.

«Може, видалося, хіба не буває схожих людей? Нащо серце три-

вожу?» – подумав, як пройшов вже добру половину дороги. Далі спинився, глянув убік моря, щоб якось позбутися тягаря думок. «Але чого тоді він так цікавиться мною? І очі... Ні, помилитися в них тяжко...» На мить відчув погляд на собі: ніби від контейнера Петро дивиться і дивиться... А ось іде сам по палубі: широкоплечий, ще міцний у тілі. Ось уже перед ним: середнього зросту, смоляне волосся, наче припорошене сибірськими снігами, і поруділі вуса. Сергій завмер від уяви, аж сповільнив кроки. «Батько!» – ледь не вигукнув. І тут переконання захиталося. «Але чому Пилипчук, а не Пилипенко? Яким чином опинився тут? Стільки літ жити на чужині і мовчати? Що його змусило?» На жодне питання відповіді не було.

Глянув вдаль, задумався. Згадав, як мати одного разу хвалилася: «Мені оце, Сергію, сон такий приснився, що батько наш десь живий». Щось заворушилося в грудях. І враз перекинувся за тисячі кілометрів. Перед очима уже синіла вузька річечка, бачився понад заплавами дубовий гай. Задзвеніла жайворонкова пісня у золотому безмежжі, і хата під почорнілою солом'яною стріхою та перекошеними віконницями враз постала перед ним. А над нею небо світилося маминими очима.

– Ех, були б крила... – зітхнув.

І в ту хвилину тіло пройняло струмом: відчув – хтось позад нього є... Йде вслід. «Це він!..»

Оглянувся – відчуття не зрадило. Метрів за п'ятдесят темніла на просвітленому обрії постать Петра. Помітно було – здоганяє. Серце в хлопця сполохано забилося, перехопило подих.

Думки знову завирували шалено: «Батько! Навіть мало змінився, такий, як до війни був. Тільки сивина з'явилася. Мені тоді було дев'ять років, то добре пам'ятаю його. Навіть посмішку його. Дивно все-таки. Невже всі ці п'ятнадцять років тягав у портах вантажі? Мати ж говорила, що до війни мав слабке здоров'я. А тоді табір полонених...»

Згадав, що про той табір чув ще в дитинстві від сусіда Пилипа. У німецькій кошарі він батька бачив кілька разів. Востаннє стрілилися вони в черзі за баландою. Пилип признався, що готується втеча, запропонував приєднатися, але він відмовився. «Хіба що сам зважився? Ні, це малоймовірно. Хворий, знесилений... То що ж воно таке? Якийсь міраж?...» Думка шугала з однієї крайності в іншу:

то стверджувалася в бажаному, то заглиблювалася в сумніви. Одне було зрозуміло: ця загадка для нього людина опинилася на березі моря не випадково. І від того холод проймав тіло. Відчував, що Петро майже поруч, але не оглядався. На душі була розгубленість і тривога.

– Та почекай ти! Не вгонюся, – прозвучали слова українською мовою.

Сергій спинився на мить, чомусь глянув у бік моря, звідки дув дужий і холодний вітер, і коли хвиля набігла на піщану міліну і почала відходити, щоб якимось врівноважитися, пішов услід. Проте, прилив нової хвилі змусив його тікати.

– Награєшся з морем? З ним жарти погані... – мовив Петро і, порівнявшись із Сергієм, поклав руку на плече.

– Сьогодні воно спокійне... – виправдався хлопець і враз, наче його хто за язик потягнув, спитав: – А як це вас по батькові?

У Петрових похмурих очах, як у глибокому колодязі, спалахнув промінець світла.

– А навіщо? Просто – Петро. – Хотів ще ніби щось додати, але промовчав. Переглянулися, як давно знайомі.

«Здається батько колись носив довгі вуса, а в нього коротенькі. І отої глибокої зморшки між брів не було. Дуже вже молодий – років п'ятдесят п'ять. А батькові мало бути шістдесят один», – подумав Сергій. Напливло відчуження. І вже з болем:

– Він теж за когось іншого прийняв мене...

– Ти коли сюди прибув? – поцікавився Петро.

– Тут, у порту, всього місяць. А так – другий рік, як з дому поїхав. Працював під Архангельськом на лісопавалі, – почав хвалитися Сергій. – Снігу за коліно, ледь переступаєш з ногу на ногу, а ще треба бензопилу за собою тягати. Як находишся – ноги, мов пудові гирі. Коли б сам, то перепочив би – хай воно горить. А підручний – мушу плуганитися услід, хоч і сили покидають. Взимку такі морози... Я ж з України. Ой, як згадаю...

– Бачу, що з України. І чую. Ще не навчився російською говорити.

– Не дуже стараюся. Навіщо мені? Жити тут не збираюся.

– Це ще невідомо. Як доля повернеться... – перебив його Петро.

– Ні! Я приїхав заробити трохи грошей, щоб хату збудувати нову. Бо наша посічена осколками у війну – мо' найгірша в селі.

Боязко, щоб не завалилася. Стеля прогнулася так, що трам тріснув. То ми його підперли стовпцем... – розповідав захоплено, наче був переконаний, що перед ним не хтось, а рідний батько. Далі похопився, замовк. Соромно стало за свою надмірну щирість і розчуленість.

– А вантажником чого пішов? Тут легше?

– Обіцяють більше платити. Мене мати не пускала сюди, а я пообіцяв, що через два роки повернусь у село.

– А батько?.. – глянув Петро на Сергія з-під чорних брів гостро.

– Батько... – зам'явся хлопець. Не прийшов з війни...

– То мама сама зосталася?

– З молодшим братом, Грицьком. Йому вже скоро дев'ятнадцять. У січні сорок першого народився... Може, цього року в армію заберуть, то житиме сама.

Обличчя в Петра відмінилося, наче якась тінь упала раптово. Він глянув на Сергія, але не сказав жодного слова. Йшов поволі, ледь переступав ногами, наче ніс на плечах щось важке. Сергій теж мовчав. З голови не виходив один пам'ятний день з дитинства.

Було це над вечір. Тоді він з околиці приніс в'язанку дров, забіг у хату, щоб похвалитися матері, а вона сидить на ослоні біля столу, долонею голову підперла і похитується. Хустка зсунулася на плечі, кінець якої тулила до обличчя. В руках був папірець... Помітила Сергія поруч, обняла і міцно притисла до грудей. Тіло враз стрепенулося, уста стислися, болісно затремтіли. І тут Сергій зрозумів, що батько, якого вони так довго очікували, не повернеться додому. Потім папірця того, що принесли з сільради матері, прочитав. Слово «безвісти», хоча й добре не розумів його значення, терпко і надовго засіло в його дитячій свідомості. Пізніше чув, як мати сказала сусідці: «Може, й мій де живий, хтозна? Онде на Кузьму прийшло теж таке повідомлення, а, бач, повернувся». Сергій довгий час і собі вірив, що так воно й буде. Чекав повернення батька, як чогось небуденного. Здавалося – ось прийде він зі школи, одчинить двері, а в хаті сидить батько у військовій формі, ніжно усміхається.

«Мати й досі вірить, що десь живий і в церкві ніколи не поминає», – подумав. Відтак глянув на Петра. «Сказати? Чого я вагаюся? А якщо ні? Розкаже хлопцям – сміятимуться», – виважував думки.

Попереду засвітилася бетонна смуга аеродрому, ліворуч до ви-

сілка прямувало кілька чоловік. І враз мимо, як вихор, промчали в тундру кілька упряжок оленів. Сергій провів поглядом, подумав: «Під Архангельськом несходимі ліси, а тут – безмежна, скільки світу Божого, тундра і тундра...»

– Милуєшся? – кинув у бік оленів Петро. – Тут все прижилося: нарти, всюдиходи, літаки, навіть корови.

– Не в захопленні. Чуже воно...

– Не привик?

– Трохи. А спочатку – не знав, де дітися. Безпричинно досада точила груди. Ночами не спав. Хотілося все кинути...

– Скільки тобі треба грошей, щоб побудувати хату? – враз спитав Петро.

– Не знаю. Хоча б тисяч десять.

– Ну, це не так багато, – весело сказав Петро.

У центрі висілка він запропонував зайти до їдальні.

– Ви йдіть, вечеряйте, а я побуду тут, на свіжому повітрі. Їсти зовсім не хочеться, – відмовився Сергій. Праглося побути на самоті. Розвіяти думки, розібратися хоч трохи в своїх передчуттях і здогадках, що ятрили душу.

– Та ні, тоді я теж утримаюся. Просто думав разом посидіти, – змінив своє рішення Петро.

Далі йшли мовчки, кожний думав про своє, а, можливо, про те спільне, що мучило обох. І тільки, коли спинилися біля гуртожитку, Петро спитав:

– Ти що зараз будеш робити? Заходь у тринадцяту, то пограємо у шашки.

Сергій, кивнувши в знак згоди головою, помітно зблід. Відчув, що розкриття загадки має все-таки відбутися. Через якийсь час прожитий день набере іншого смислу, зміниться все його життя. Хвилювання посилилося, аж запаморочилося в голові.

У кімнаті, не роздягаючись, упав на ліжко, затулив долонями обличчя. «Невже батько?! Боже! А коли вигадка? Як далеко я зайшов. Серце в грудях калатає, як дзвін, – нічого не вдію». Підхопився, накинув на плечі безрукавку.

– Іду! – видихнув повітря і вискочив за двері.

У тринадцятій нікого з хлопців не було, тільки сидів за столом Петро і розставляв шашки. Сергій підсунув стільця, сів з протилежного боку – почали грати. Після кількох ходів погляди зустрі-

лися, ніби потонули один в одному. Потім уже поволі переставляли шашки – не було настроеності в тому дійстві. Сергій відчував якусь скованість. Від думки, що покликано його не для розваги, а важливої розмови, ледь стримував хвилювання. Чекав з нетерпінням її, і від однієї уяви кидало його то в холод, то в жар. Але Петро мовчав. Відкинувшись на спинку стільця, дивився на шашки, але їх не бачив. Погляд блукав десь надто далеко. І тому грав слабо, помилявся раз по раз, а після невдалих ходів швидко програв.

Розпочали ще одну партію. Петро мав зробити перший хід, однак не поспішав. Задумався і враз тихенько заспівав:

Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину...

Щось ніби обірвалося всередині хлопця. Цю пісню він чув від батька не раз у дитинстві. І зараз від Петрового тихого голосу вийшло таким рідним, що на очах у Сергія виступили сльози. Було таке відчуття, що він не тут, на чужині, за тисячі кілометрів від рідного дому, а побіля хати, де батько лагодить вулики для бджіл.

Коли пісня стихла, Сергій підняв голову. Петро сидів якось зігнувшись, дивився вбік, на вікно. Обличчя осявалося не так світлом, як внутрішнім теплом – нічого в ньому не було чужого. Серце у Сергія билось з подвійною силою. Від усвідомлення, що це не сниться йому, хотілося гукнути: «Тату – це ти! Я тебе відразу впізнав». Але голос у хлопця пропав. Відчутно тремтіли вуста. Настала дивна тиша, немов зупинився час. Здавалося, ось-ось настане довгоочікувана розв'язка. Та Петро сидів у задумі і далі, наче закам'янів. Обличчя його вкрилося крапельками поту, в очах затаїлася незбагненна туга. Щось мучило, стримувало розкритися до кінця. Нарешті ворухнувся, глянув на Сергія винуватим поглядом: на вустах світилася гірка іронія.

– Це мій хід? – мовив і бездумно посунув шашку.

Сергій підвівся – грати далі не міг. Якось урівноважитися, а тим більше приховати те, що з ним діялося, було несила. Голова зробилася важкою, обличчя паленіло. Відчував, як ніби над ним і в ньому самому лунала давня пісня – в пам'ять стукало дитинство.

– Вибачте... – мовив і наче спіткнувся. Ледь не зірвалося з вуст «тату». – Піду, бо так голова розболілася...

Петро підвівся, подав руку: долоня була гаряча як жар.

– Йди відпочивай. Не муч себе... – порадив. – А партію дограємо іншим разом...

Біля дверей Сергій на якусь мить затримався, в коридорі ще постояв, здалося, що хтось кличе, і тоді тільки зайшов до своєї кімнати. Хлопці вже спали, то, не вмикаючи світло, роздягнувся і ліг. Заплющив очі. І все те, що кілька хвилин відбувалося з ним, нараз постало знову. Вдивлявся і вдивлявся у задумливо-загадкове обличчя Петра, пригадував розмову. Кожне слово оживало в пам'яті, повторювалося. Раптом відчув у кімнаті запах липового цвіту. І спочатку тьмяно, а потім все чіткіше почало вимальовуватися рідне довкілля – верби понад копанкою, город у квітучих маках, груша-сахарка у саду і постать батька...

...Топчеться він у сутінках біля бджіл, до когось озивається, але голосу не чути. Чорний чуб і вуса припорошені борошном – тільки повернувся з вітряка, де мірошникує (і вітряк проглядається за селом, на горі). З околиці холодком тягне, видно лелеченят, що дрімають на сусідньому в'язі, а за хатою чути пісню – високо-високо, мов на крилах здіймається...

...Мати посміхається, весело щось розповідає – вечерю подає. На стільці патефон: батько приєднується дужим голосом: «Грицю, Грицю, до роботи...» І Грицько у колісці озивається...

...Сільська вулиця така сумна. Багато підвід на ній, чоловіки з торбами, йдуть жінки і діти... Немов похоронна процесія рухається на цвинтар. Батько іде побіля воза. На ньому великий сірий картуз, біла сорочка. Ось і крайня хата... Мати затуляє обличчя і хилить голову, як зів'яла квітка. Якийсь тривожний дзвін. А далі околиця, білий туман...

Сергій розплющив очі, перевернувся на інший бік, потім ліг горлиць. Та уникнути думок було тяжко. Якийсь був потік... Тиснулися силоміць, накочувалися хвилями – то яскраво засвічувалися в пам'яті, то раптово зникали. І що дивно, у тій суцільній п'ятмі маячили двоє батькових облич: одне з них юне, інше – в літах... А крізь них – копи за селом, обмолочені скирти, луки зі скошеними травами, яри та березові гаї. І постать хлопчини, як тінь, на тих просторах угіддях, з поколотими п'ятами на стерні, потрісканими до крові, брудним від піску обличчям і торбинкою, в якій жменька колосків та вивітрене зерно на точку. А там – яке воно все щемно-солодке – недоспані ранки, густі досвітні тумани і крізь тепле сон-

це грозові хвилі дощу. «Було насправді чи хтось невідомий переповів цю вразливу казку? Як там зараз? – вирвалося з душі. – Чи так цвітуть вишні, як тоді? Не заросла стежечка на околиці? Грицько, певно, щонеділі вудить на Снові. Чи згадує мене коли Марійка? – І враз материна печаль – в очах холодна осінь. – Боже, як хочеться додому!»

Далі лежати не міг – схопився. До ранку ще було далеко – всі міцно спали. Володя, що приїхав з Полтавщини, лежав горілиць, підклавши руки під голову. Одна нога висунулася з-під ковдри і вперлася в ліжко Сергія. Обережно переступив, щоб не розбудити, і, підійшовши до столу, увімкнув настільну лампу. По хвилі узяв ручку, підсунув папір. «Добрий день, мамо! Привіт Грицькові, всім, хто мене пам'ятає», – написав. На цьому спинився, довго сидів, дивлячись невідь куди, потім з абзацу почав: «Те, що напишу зараз вам, мамо, можливо не стільки радості принесе, як смутку. Не знаю, з чого почати. Вчора зустрів...» На мить ручка застигла на папері. «Це ж вона буде переживати. А якщо помиляюся? Може, то дядько Денис?» – подумав про батькового брата, що до війни парубком подався на Донбас і теж пропав безвісти. Гніт ліг на душу. З рук випала ручка. Тоді згріб п'ястучком долоні листа і розірвав на маленькі клаптики. Підвівся, глянув на будильник, що стояв на підвіконні. «Без четверті чотири... Це якісь торттури. Далі так не можу. Треба поговорити відверто, з'ясувати все до кінця. Помилувався – значить помилювався. Сорому тут ніякого. Тим більше трагедії. Виріс без батька, то тепер проживу. І зараз, тільки зараз! Бо помру від цієї нерозгаданої таємниці».

Ухопив светер, що лежав на стільці, вийшов у коридор. Біля тринадцятої постояв якусь хвилину, щоб вгамувати хвилювання, постукав.

– Хто там? – почувся голос, шкрябнув замок.

Сергій переступив поріг – розгублено водив очима по кімнаті.

Хлопці, що попідводили голови на ліжках, дивилися на нього, як на пришельця з того світу.

– Ти диви на нього. Що сталося? – спитав той, котрий відчинив двері і був поруч Сергія.

– У вас тут учора поселився новачок, дядько Петро...

– Хе-е. Уже утік. Годину тому зібрав свої речі.

– І... куди?

– Мабуть, на Діксон. Туди о четвертій відходить теплохід «Салехард».

Сергій зробив якийсь рух, ніби струснувся від холоду і страшенно зблід. І це всі помітили.

– Гроші позичив?

– Щось зникло в кімнаті?

– А, зачекай, ось він тобі записку залишив, – згадав котрийсь.

Стримуючи хвилювання, Сергій розгорнув складений учетверо папірець. Там було тільки три слова: «Бережи себе, Сергію».

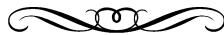
У грудях хлопця спалахнуло, в очах засвітилося так яскраво, що на мить перестав бачити оточуючих.

– То мій батько... – видихнув одним подихом.

Тепер всі в кімнаті зацікавилися, немов понабирали в рот води. Ніхто нічого не питав.

Сергій ще якусь хвилину дивився на порожнє ліжко, потім кинувся до дверей – прожогом вискочив на вулицю.

Довго біг щосили в бік моря, незважаючи на дужий вітер і холодний дощ, аж поки забракло повітря. Далі спам'ятався, глянув на годинник. «Теплохід відпливає о четвертій, а вже п'ята година. Все! – махнув безнадійно рукою. – Е-ех!.. Знову безвісти...» – прошепотів і стис міцно вуста. Стояв серед тундри, немов один у цілому світі, не відчуваючи, як вихльостує дощ по обличчю. Було невимовно гірко, жаль чогось нездійсненого, а, можливо, втраченого назавжди.

КОЛО МОЇ ХАТИ ЗАЦВІЛИ БЛАВАТУ

Хай вибачить мені читач за наївний романтизм, але мені хочеться розповісти цю історію, бо вона мені запала в душу з дитинства.

Так уже трапилося, що приводом до розмов у селі стало Баглайове обійстя. Було воно начебто таке, як і всі, нічого, на перший погляд, особливого. Хіба що вишні... Їх росло так багацько, що коли приходила пора цвітіння, то все проймалося білим туманом. Серед того густого вишняку з вулиці ховалася, а з городу ніби виглядала на когось хатина. Почорніла настоббурчена стріха, низенькі двері, маленькі вікна, що глипали шматками голубого неба у світ – така собі хатина... А біля неї, бувало, вигулькне дівча, підмете подвір'я, білизну розвішає – приворожить чийсь погляд з вулиці та й зникне.

Був біля того обійстя город великий. Улітку зеленів, укривався картоплею, квасолею, огірками, а найголовніше – кожного року на стежці, яка бігла від хати в поле, зацвітав соняшник. Він ріс на диво високий та стрункий. І поміж тих соняхів було вранці прошмигне дівоча постать у білій хустині, прошелестить платтячком аж до криниці, а там притулить до боку здоровезного кошика та й подається на колгоспний лан...

Восени город пустів. Зелень поволі вигорала від сонця, схоплювалась різнобарв'ям фарб і тихо блякла. Згодом спалахував сад, багровів вишняк, наче дозрівав останній плід... Потому, зненацька, від першого морозу починало облітати листя. Воно лягало м'якою подушкою на дах, слалося по стежці і, мов латаття, прикривало холодну воду криниці...

Іноли задивиться дівчина на ту красу, засумує на хвильку, з тим розгойдає та закине на плече коромисло з білизнаю і гайне босоніж до хати. А там – зима не за горами. Прийде, насипле снігу під вишні та стару яблуню, заморозить криницю. Ось тоді вистукує мерзлими кирзовими чобітками біля ополонки дівчина – наче танцює, крутить розчервонілими від холоду рученятами батькові сорочки, аж поки не сутеніє. А ввечері, коли задимляться вишні холодним маревом, заблимає світло у вікнах, скрипнуть раптом сі-

нешні двері – вигулькне дівоча тінь і припаде до хвіртки.

– Марисю! – озветься зраділо кілька дівчат, – заспіваймо...

*Чом, чом ти не прийшов, коли я казала,
Чи коня не мав, чи стежки не знав,
Чи мати не пускала...*

Зупиниться на мить людина, мов оступиться, аж сколихнеться в неї щось у грудях від шаленої хвилі. Хвиля та розбудить вечорову тишу, відгукнеться стоголосим хором у білому гаю, в серці кожного та й розквітне. Наспих, не вечерявши, вискочить на вулицю якийсь парубійко і спішно помчить на той спів. Стихне, припаде до вікон дівтора і непомітно ласкавіше озветься чоловік до жінки:

– Чуєш? Марися співає...

*І коня я мав, і стежку я знав, і мати пускала,
Найменша сестра, бодай не зросла,
Сідельце сховала...*

Хтось відгукнеться, сп'янілий від тої пісні, радісним зовом, а на другому кінці села, зовсім не випадково, засумує молодий юнак...

Старий Баглай запалить самосаду і теж вийде на вулицю послухати свою доню. Дивно батькові: ніяк не добере, що з нею діється. Одні дівчата біжать у клуб – до хлопців, інші – вдома відсиджуються. А їй хтозна-що. Ні те, ні інше не підходить. А як співати, то й хлібом не годуй. Вже давно пора заміж – хлопців тих в'ється тьма-тьмуца... Батько мав би ще женитися – не хотів дочці завадити, то так і зостався сам.

Погомонять люди за старого Баглая, поспівчують, тоді за Марисю...

– Павло такий парубок у селі! І чого вона жде? – дивувалися одні.

– Ще пожалкує... – говорили інші.

А Марися хоч би хни – щовечора співає, ніченьку співає... А рано-вранці протопить сяк-так піч, зварить абищось батькові, який цілісінський Божий день тупцює біля хати, майструючи колгоспні вози, а сама мерщій у поле. Мороз такий, сніг аж скрипить під колесами машини, вітер колючий шматує обличчя, а в кузові – пісня. І вже не розібрати, на якому кінці села чи, либонь, у полі відчувається той подих весни.

А ввечері, як завжди, скрипнуть сінешні двері, промайне попід тином дівочий стан, схилиться Марися на стареньку хвіртку... Над селом легкою лебідкою попливе її хвилюючий голос:

*Коло мої хати зацвіли блавати,
Хотіла мене мати восени віддати...*

Від того зникне втома, розсіється вечоровий смуток і далеко ніби сні відступлять печалі...

Непомітно з'являлась і зникала, немовби в гості завітала до них в село, золототкана осінь. Хлопці женилися: хто крадькома, а хто й з гучним весіллям; батьки віддавали своїх дочок вдома заміж або на чужі села. Тільки старий Баглай мовчав, а на другому кінці села Павло приречно слухав вечорами пісні свого кохання.

– Зведе хлопця з глузду.

– Дивна Марися. Любові все шукає дурненька, – патякали подружки, що давно повилітали заміж. – І сум свій та біль піснею виливає. Що з того? Вийшла б за Павла, то горя не знала б.

А вона буцімто у відповідь на ті балачки, прилетівши з поля і дещо зробивши по господарству, серцем припадала до своєї старенької хвіртки...

*Ой, казала мені мати, ще й приказувала,
щоб я хлопців не любила, не принаджувала...*

Звиклись люди. Тільки заїжджий хлопчина один раз всього наслухавшись пісень і вгледівши оті русяві коси та чорні бровенята сполошився. Все шукав розгадки, сам з себе дивувався; либонь, не наснилася ота дівчина-русявочка? Та, мабуть, ні – і потягло його вдруге у ці краї...

А на Баглайовому подвір'ї майже нічого не змінилося. Тільки старий більше змарнів і вже не в змозі був ремонтувати колгоспні вози. Як розпочне, то ціле літо біля одного воза вовтузиться, аж поки той не почорніє. Проте Марися біля хвіртки невтомно виспівувала.

Ой, казала мені мати, ще й приказувала...

Якось під осінь, коли на городі відквітували соняшники, а на околиці односельці скошили траву та застогували сіно, в селі хтось бовкнув на диво – спочатку дехто, затим загомонило все село: Ма-

рися зникла... Ця чутка облетіла навіть навколишні села. Та ніхто в те не вірив. Просто не хотілося вірити, хоч цю втрату вже кожен відчував. Вечорами було тихо і якимось сумно. А на опустілому подвір'ї інколи блукав, смалячи цигарку, самотній Баглай.

Ото ідуть вулицею жінки, поглядають на старого і таке гомонять:

– Нема нашої Марисі... Хто б подумав! Павло так біля неї упадав, – досі не жениться, – а вона покинула враз все і подалася за тим кіношником бозна-куди.

– Та не схотіла в колгоспі...

– Ні, на неї гріх таке казати. Змалечку без матері: і в полі, і вдома встигала. Город он як ряснів, не гірше інших. А що співала – хай їй добре згадується...

Почує оте старий Баглай, затамує біль під серцем та й годі. І чи то йому набридло вислуховувати оті балачки, чи, може, й так що скоїлося, бо, зібравши під осінь урожай з городу, зовсім не став з'являтися на люди.

Поблякло обійстя, стихли розмови на селі, але кожен по-своєму сумував за піснею – кожен, проходячи мимо, споглядав на стареньку замурзану хатину, що уже кілька літ не бачила жіночої ласки. Рідко вже скрипіли сінешні двері в цій хатині, мало коли запалювався вогник у маленьких сірих віконцях, тільки вишнева сутінь щовечора товклася побіля хати, снуючи свої невтішні акорди. Всі жалкували і насторожено чекали... Десь глибоко в душі кожен про себе, а то й поміж інших думав, що Марися таки повернеться у своє село.

І коли на подвір'ї Баглая заметушилися незнайомі господарі, то односельці сполошилися: щоб воно значило, чи не Марися повернулася? Сусідка Маслачиха не стрималася – заглянула до господи. І відразу звістка збудила все село. Тільки й говорили про те, що Баглай продав хату. А куди подався сам – ніхто толком нічого не знав. Більше було розмов таких, що старий поїхав до міста у інших дітей шукати притулку.

Поговорили та й згодом оговталися. А навесні село знову пройнялося тривоگوю. Спалахнуло Баглайове обійстя. І так запалало, що нічого не могли вдіяти – все до призьби згоріло. Пошвендяли чужі люди трохи по сусідах, будувати не наважилися, то подалися у свої краї, до далекого Уралу... Тільки згарище лишилося: чорні

обсмалені вишні, верба від вулиці та уціліла низенька хвіртка. По-троху обійстя заростало бур'янами, бо ніхто його не займав. Всі якось обминали те згарище, неначе коїлося в ньому зло. Навіть город не хотіли засівати, а довкіл криниці зрубали верболіз.

Якось голова сільської ради запропонував водієві Павлу будуватися на старому подвір'ї Баглаїв, – той ніби згодився. Прийшов, цілий день щось обмірковував, але так і не наважився будь-що робити.

А того ж вечора, коли сутінки впали на село, через околицю, взенькою стежиною, яка вела до Баглайового обійстя, йшла просто-волоса жінка. Була вона ще молодою, та вже з помітною втомою в очах. Русяве волосся, вибілене вітрами, розгойдуючись, прикривало голівку сина, якого вона тримала на руках. Двоє інших діток дріботіли поруч. Навпомацки, по пам'яті, вона обережно підійшла до криниці, далі схилилася, опустила долоні в холодну воду глибоко-глибоко, аж блуза підмочилася, набрала в пригорщні води і притулила до очей...

До подвір'я йшла попід вишняком все швидше і швидше, а коли відтак зупинилася – відчула, як потягло з темноти солодким щемом. Десь поміж всього вирвався, ніби зустрічав жінку, легкий запах квітів. Вона уловила цей теплий повів, помітила під похиленим тином червоно-гарячий сонях, відшукала стару поламану хвіртку, припала до неї грудьми... І спочатку тихо, а далі так, як і колись, заспівала:

*Коло мої хати зацвіли блавати,
хотіла мене мати восени віддати...*

Прокинулося село та й причаїлося, мов напилосся зілля-трути.

А вранці, тільки-но блимнув Божий світ, до Маслачихи застукотіла ланкова:

– Чи знаєш, яка новина? Мариська наша повернулася! Сама чула, як поночі співала... І пішло: загомоніло село. Ні кінця, ні початку тим розмовам – все змішалосся. Хтось навіть бачив, як вдосвіта разом з дітьми вона дибуляла по старому опустілому подвір'ю...

І все ж Марисі не було чути. Ніхто її не бачив опісля тієї ночі – мов камінь у воду. І тільки якось років через п'ять хтось з односельців приніс радісну звістку: ніби чув у недалекому селі голос Марисі...

ПОКАЛІЧЕНА ДУША

Він підійшов ближче, відкинув милиці і, заплющивши очі, покотився, як лантух, на залізничну колію... Серце не зойкнуло, тільки в грудях стало гаряче, коли вдарив грім і загойдалася земля. Якась сила шарпнула його тіло, підхопила, і воно, як пір'їнка, закружляло в повітрі...

«Оце все!...» – відбилося в свідомості.

– Що на хаті зілля, а в хаті весілля, – що на хаті зіллячко, а в хаті весіллячко, – заспівали дівочі голоси.

І тут враз не то побачив, не то тільки відчув – ... грають-виграють музики біля його двору, б'ють бубони без упину і п'янкий, нестримний, навіть божевільний сміх здіймається над його обійстям. І мати сидить в хаті біля припічка: зігнута, обтяжена клопотами, дивиться вона на те дійство нерозгадано і трохи розгублено – син її Семен Окраєць жениться! Треба б радіти, а їй не дуже весело. Всього місяць, як повернувся з війни – і ось тобі! «Не нагляділася, не натішилася...» – шкребеться в неї на душі. І час такий – самі злидні. Можна б і не затівати свайбу, але ж сина не переконаєш.

Б'ють бубони біля воріт, ох б'ють! То тут, то там зринає весілля на пісня, підхоплюється високо в небо, і вже роз'ятрено радіє і тужить за чимось незбагненим людська душа. В сінях нишпорить боса дівора – і їм свято. Вдови та дівчата тиснуться біля дверей, печі, потайки шепчуться, дивлячись на рушники, які розвішала наречена, а між тим крадькома поглядають на Семена та Мотрю.

– Бач, яка доля – до війни стрічалися, а тепер побралися, – котрась каже.

А тоді:

– Гірко, гірко!

Семен підводиться спроквола – висока постава у низенькій хаті ледь не сягає стелі. Смоляний чуб, обвітрене, засмагле обличчя – чим не козак! І Мотря стоїть поруч – як царівна. У гаптованій сук-

ні, – до війни вишила, – з русою косою, завітчана, трохи змарніла від поневірянь у Німеччині, але ж юна і осяйна. І очі її як тернинки горять, і уста спрагли і жадані після довгої розлуки...

– Є в нашого молодого хрещений батько і хрещена мати! – лунає в хаті.

Співають дівчата, хтось сипле молодим за пазуху жито: хай Бог помагає, щастя та долю посилає в парі. І знову п'янке:

– Гірко, гірко!

Сусід Сашко, щоб розрядити ситуацію, розтягує трофейну гармонію і, прихиливши вухо до міхів, починає гопака.

Заходиться гармонія – аж лопаються міхи. Закинувши на потилицю картуза бубоніст б'є в бубон, дослухаючись звуку.

– Ех, не гуде! – каже.

Запалює шматок паперу і, постукуючи, підігриває бубон на вогні. Потім обмотує палець носовою хусткою, засовує його в отвір, а великим пальцем правої руки проводить по барабану: дзвенять, заливаються бубонці. І вже витанцьовує якась молодиця з приспівочками так, що й дух захоплює.

– Давай-давай! Ух-ух! – сплескує в долоні Семен за столом. Ураз підхоплюється і, стрибаючи на одній нозі та милицях, втискується у коло дівчат та молодичь.

– Веселіться, друзі! Війни більше немає... Тепер ми господарі на цій землі. Хай гримить весілля! Семен Окраєць жениться! Ось так, ось так, – вигукує він, гецькає ногою, спираючись на милиці, і, спіткнувшись, падає на долівку. – Семен жениться!.. – промовляє, стиснувши зуби, гамселиць кулаком себе в груди, де на вицвілій гімнастерці поблискують фронтові медалі... «Тримайся, тримайся...».

А весілля вже буває своєю невгамовною радістю на сільській вулиці як і сто років тому: хлопці тягають без полудрабка воза, качають пусті бочки, обливаються біля криниці водою, сміх довкола, жарти – танцює сп'яніле село, забувши на мить чорний день війни...

У хаті вже нема гостей, тільки самотні столи ще стоять, порожній посуд та перекинуті ослони – тихо, як після бою. На комині ледь блимає каганець, змайстрований з гільзи: Семен сидить на стільчику в одній натільній сорочці і дивиться, як Мотря лаштує на свекрушиному ліжку постіль. Стеле, яке ще до війни відбілювала,

полотняне простирадло, кладе дві гаптовані подушки – ніби долю його віншує. І зболене серце від розлуки бентежно б'ється в грудях. Впам'ятку – вийде ще до війни на вулицю: і голос її чутніший від інших, і сміх дзвінкіший. Було, горнеться Мотря до нього, – така юна і ніжна, – а він пестить її коси, цілує очі і бачить, як зоря на її личеньку сходить. А ніч ясна та тепла, і місяць-красень пливе по обрію, і зорі біжать Чумацьким Шляхом. І хатки, і сади, як у ві сні, стоять заворожені. У такий час дітям солодко спиться, а їм – і ніч коротка. Тоді все село про їхню дружбу гомоніло.

Ні, не хочеться йому думати про те, що в чомусь вони змінилися, пригасли їхні почуття за ці роки, розвіяли вони його на дорогах війни. І все ж якось напівсвідомо вривається в його душу відчуття смутку, болю за чимось втраченим, пригнічує ці найщасливіші хвилини в житті. Він розуміє, що обоє вони вже не ті, що обоє обпалені війною, стомлені від страждань, які випали на їхню долю. Вже по-іншому сприймають світ, і почуття їх, і радість затьмарюються болючим відрізком пережитого. Їм тяжче віддатися безрозсудно почуттям, згоріти в обіймах святості, не думаючи ні про що. І все ж радіють, що доля їх звела знову – не сподівалися. Але радість та не повниться в душі по вінця, не світитиметься так безневинно і сонячно, як колись до війни.

– Доле моя, троянда запашна, – каже він їй і цілує навхрест вуста, очі і чоло.

– Ти живий! Ми знову разом, Семене. І ніщо вже не розлучить нас, – шепоче Мотря.

Понівечена, розтоптана німецьким чоботом їхня молодість пробуджується, як запізніла квітка...

Надворі стихають голоси – весілля вгамовується. І вже заспіває котрась дівчина, а, може, молодиця, що не дочекалася свого судженого з війни, так тихесенько, наче легкий вітер повіє, наче струмочок у долині озветься, якусь давню-предавню пісню, котру бабусі і матері ще співали, про гірку долю дівчини. Стихне гамір і гармонія, бубоніст покладе свій бубон на лавочку – спокій запанує на сільській вулиці.

Тільки Горпина, що притулилася на лавці, не спить, сушить голову думками: «Про Мотрю люди гомонять всяке... Балакуча та хутка – тяжко буде синові з нею. Не хотілося, щоб до війни брав, то тепер не обминув...». А по хвилі вже: «Їй теж нелегко: сиротою

зосталася. Клопоти – вельми подобається, то хай живуть. Аби в господарстві лад вела», – втішає себе мати. Потім розмірковує про Мотрину покійну неньку, що любила з хлопцями погуляти, згадує свою молодість, як вони побралися з Паримоном. Від згадки про нього боляче стає в грудях – віриться і не віриться, що його нема серед живих... Проводила за поріг чоловіка, а прийшов тільки болючий папірець – загинув безвісти... І знову думки про сина: «І як оце їм жити? Нема ж нічого – ні картоплі, ні зерна». Чула від людей, що на просянищі, хто не боїться, то збирає потайки вітки. «Чи схоче Мотря у поле піти? Хоч би на кашу принесла. Воно й страшно, як наспіє об'їждчик. Буде, як тій Варці Трубиній – вісім років дали! – хитає головою. – А син, Боже мій, що він на одній нозі зробить?! А треба дровець привезти, гній витягати з двору. Ой-ой, отаке з тобою, синочку, лихо!» – зітхає. Довго сидить, схиливши голову, відчуваючи на серці важкий камінь, а тоді знову майже в голос: «А хлопців скільки не вернулося – півсела перебито!.. Тільки подумати – серце зупиняється. А треба ж матерям пережити. Семен мій, хоч і без ноги, але, слава Богу, живий!..» – шепочуть її губи.

У вікнах засвічується ранок, і Горпині видно, – так і не заснула за ніч, – як син, підхопившись з ліжка, починає пристібати дерев'яну кульгашку під коліно. Лаштує на поясі очкура, та й жартує з своєї «ноги»:

– Хе, зараз ти в мене забігаєш липова.

Мати витирає подолом очі, не зводить з нього погляду, питає:

– І куди це ти, синку, так рано збираєшся?

Семен мовчки шкандибає до сінець: чуб розкуйовджений, гімнастерка солдатська без очкура – ніколи йому підперізуватися. Стугонить за дверима чавунцями, далі озивається:

– Ви не бачили, мамо, пугу, яку до війни брав до коней? Піду в бригаду. Не сидіти ж мені вік удома. Треба хліб заробляти, бо як ми житимемо?

І вже дорога за селом, як сувій полотна, стелеться до обрію, а по ній підводи вервечкою – ідуть коні повільно, тяжко ступаючи під гору.

– Ньо-ньо! – підганяють їх хлопчачки, що біжать поруч. Семен, що тулиться на краєчку останнього воза, зсовується і стає на землю.

– А ви, дядьку, сидіть. Вам же тяжко...

– Нічого, хлопці, ось скоро наберемо висоту, тоді всім легко стане... Вперед, до перемоги! – каже чи то жартома, чи всерйоз.

Ідуть коні і йдуть, худі, з опущеними головами, битим шляхом за село – день у день. Семен возить гній з вдовами та підлітками на колгоспне поле. А ввечері біля хати: десь заб'є у дворі кілок, полагодить тин від вулиці. Хоч і тяжко на одній нозі, але прошкандибає городньою стежечкою донизу. Звідти раз по раз дивитиметься на свою стареньку похилену на один бік хату, обідраний дах. Не помітить, коли зажевріє, а потім спалахне думка: «Хату нову треба!». Аж затуманиться в голові. Ото зупиниться на городі – стоятиме і стоятиме. Вийде з хати Мотря, гукне, щоб ішов вечеряти – не вчус. Ще довго ходитиме на обійсті – так, не вечерявши, опівночі ляже. А вранці похвалиться матері:

– Надумався я, мамо, нову хату будувати. Бо поростуть діти, а ця старенька завалиться. Де їм тоді дітися?

– Ой, Боже мій! Не нам, сину, за це братися, – сплескує в долоні Горпина. – Я ось нездужаю. Ти каліка... Уб'єшся, сину, на той світ підеш. А Мотря... Ти бачиш?..

– Мамо! Мотрю не чіпайте!

– Чого ти її так балуєш? Бач, якої! Мо', дурманом споїла. Вона в ж у тебе і за холодну воду не береться!

Семен підхопить п'ястуком руки з чола чорний чуб, шарпне з осла на піджака, а тоді хряпне сінешніми дверима так, що осиплеться на голову крейда і, мов підхоплений вітром, пошкандибає до бригади. А там почне качати порожні вози сюди-туди, ляпатиме глоблями об землю та голосно соромити невідомо кого:

– Оце дожилися – жодного воза справного! Кат би вас побрав! Запряже вола – коня йому не дістанеться – і з криком «цоб», «цабе!», «а цоб ти скрутився!», «а цоб ти здох!» прямо з двору пожене його вздовж вулиці. Зупиниться на околиці біля косарів: сам тяжко дихає, а віл аж сопе. Хтось озветься:

– Що це тебе, Семене, силос виправили возити? Тут же болото!

– Хе, косарики, задирайте хвости – будемо план виконувати. Дамо вугля, хоч дрібного... – віджартується. А в грудях щось ніби давить – буря зріє. Візьме на вила трави, а віл потягне воза. Семен кинеться вслід – і застряне дерев'яною культяшкою в болоті.

– Тп-р, стій! А цоб ти сказився! Стій, цоб тебе мухи з'їли! А

віл, як на злість, йтиме далі. Ухопиться тоді за полудрабок Семен, зіпнеться ськ-так на віз, ухопить вила і почне ними гамселити по хребту вола з такою силою, що в того в очах потьмариться.

– Ось тобі, ось!.. Бодай ти пропав!!! А щоб ви повиздихали! І хто ці колгоспи придумав? Чорти смалені! Самі позашивалися в контору, байдикують. А тут одні вдови, підлітки та ми каліки, що чудом вернулися з того пекла. І за що ми робимо? За трудовень... Подавіться ви їм! – кричатиме він на всю околицю. І далі лупцюватиме невинного вола, наче битиметься головою об віз від незрозумілої розпуки, що охопить його душу. Віл скорчиться в голоблях від болю, стрибне вбік і, мов окаянений, побіжить щодуху наосліп. Віз підлітатиме на бездоріжжі доти, поки не відлетить колесо. Вісь зарийється в землю, а Семен, як лантух, недалеко від ферми гепнеться на купу гною...

І це вже не вперше – щоразу ще з двору жене Окрасць Семен ту тварину як навіжений. І мордує день чи коня, чи вола, бо ні стрибнути йому з воза, ні пробігти вслід, тільки лається всяк – і Гітлера, і Сталіна згадує.

«Чи в нього жалю немає? Отак бити тварину, хай Бог милує!» – дивуються люди ті, що бачать.

Дехто і йому поспівчуває: «Якби був партійний, то знайшли б якусь легшу роботу. А так – ніхто не помічає». Але Семенові від того не легше.

Піде наступного разу собі просити підводу, щоб дровець трохи привезти, бо дожився до того, що піч протопити нічим. Ніби й рано встане, а поки дошкандибає до бригади, то спритніші розтягнуть вози, розберуть кращих коней. Кинеться лагодити хоч те, що залишилося – в одного воза полудрабок розтрощений, інший – без колеса. То голоблі нема, то отоси – одні недобитки. Хомут є – дуги не знайде. Запрягти нічого, хоч ти плач. Ходить він, ходить по двору, поскрипуючи дерев'яною культяшкою, а тоді настромить собі хомут на шию та:

– Комуністи, комсомольці, вперед! До світлого майбутнього!.. Так і пошкандибає з тим хомутом через усе село до своєї хати, не шкодуючи дошкульних епітетів творцям колективу. Люди на те дивацтво поглядатимуть, підсміюючись:

– Що, вже й тебе запрягли?

– План треба виконувати, о! – відповідь жартом на жарт. Вдо-

ма шльопне той хомут у сінях, візьме мотузок та сокиру і поплентається на околицю за різками. Принесе опівдні в'язку дров на плечах, нарубає, а коли, добре стомившись, зайде до хати, тільки тяжко зітхне. Мати на лежанці хвора стогне – тиждень як злягла і не підводиться. Піч нетоплена, діти – двоє дівчаток – у брудних сорочках на холодній долівці повсідалися – ждуть матері. А Мотря, як пішла удосвіта на ферму, то досі не навідалася. Біля порога якесь збіжжя, бруд – у хаті ні пройти, ні сісти. Город бур'яном заростає: матері вже несила обробити, бо нездужає, а Мотря з ранку до вечора десь блукає. Боляче йому стане, що живе так – не може розвернутися, як інші. Всі будуються, а за що він ту хату зведе? День у день робить, а кінці з кінцями звести не може. Люди носять з поля соломку, з околиці сіно, беруть на полі, хто що зуміє, а він – нічого, бо куди на одній нозі дошкандибаєш, що принесеш? Та й не прагне це робити – хочеться чесно жити.

– Ех, дожився, догосподарювався... Кат би мене побрав! – скаже волос, наче видихне тугу, що засіла в грудях.

Витопить с'як-так піч, зварить дітям та матері картоплі, понакладає у миски, а сам вийде надвір. Всядеться на ганку, мов з хреста знятий. «На війні мені легше було...» – відзначить з болем. Задумається – і довго так сидітиме. Відчує, що ніби загнаний в якийсь кут, з котрого і виходу вже нема. «Я крайній. Той, на кому їдуть, кого підганяють – бидло, – з гіркотою думатиме Семен. – Щодень б'юся, як риба об лід, та й годі. Нікому не болить, як ти живеш. Сьогодні кожний думає про себе, топче слабкішого, дурить, – і все ради власного благополуччя. Як його жити в цьому світі? Е-ех», – протягне. І від туги, що переповнить йому душу, тихо заспіває:

Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю:

Чому я не сокіл, чому не літаю?..

Далі змовкне на півслові і, несподівано для себе, заплаче. Оглянетися чи ніхто не бачить, витре сльозу і пошкандибає до дровитні. «Що це зі мною? На війні за п'ять років жодного разу не заплакав, а тут отакої», – дивуватиметься.

Надвечір з'явиться Мотря: вона стугонітиме чавунцями та відрами на подвір'ї, аж поки потемніє, а тоді зайде в хату. Семен сидітиме на маленькому стільчику біля припічка і плестиме кошика.

– Господи, робота й робота... То в колгоспі, то вдома – ні кінця їй, ні краю, – заговорить. – Сьогодні всі біжать до клубу... Кіно, кажуть, ловке.

– Мені хоч яке! Сходи полупай очима на тіні, – скаже в'їдливо Семен.

– І чого ти такий сердитий?

– А чому радіти? Хіба не бачиш, як живемо?

– Тепер усі так живуть... Та пропади воно пропадом усе! Як є – так і є! – махне враз Мотря рукою. – А що робити? Ти думаєш мені не боляче. Інколи так тяжко на душі, що в світ би пішла Жаль чогось, а чого, сама не знаю. Як згадаю чужину... Ото тільки, коли з дівчатами чарку вип'ю на фермі, трохи відляже од серця. Оце зайшла до Оверчихи – посиділи, погомоніли... Кому зараз легко? Загнали в кабалу – і роби даром. Але не треба падати у паніку, Семене, – мовить розважливо Мотря. – Може, щось зміниться на краще.

Семен наче аж повеселіє від Мотриних слів, гляне на неї, але сказати нічого не встигне. Вона притиснеться враз грудьми до його плеча і зашепоче:

– Ой, Семене, ти знаєш, що я чула? Всім інвалідам, таким, як ти, у кого немає ноги, даватимуть машини. Такі маленькі, справжні...

– Де ти чула? Хто це тобі казав? – оживиться Семен.

– Оверчиха. У неї дядько у сусідньому селі – теж без ноги прийшов...

Від цієї новини Семенові тепліє на душі. Він усміхнеться як дитина, доторкнеться незграбно долонею каштанових кіс Мотрі і задивиться в її темні, як ніч, очі, наче побачить там порятунок від усіх бід. Ніби загубиться в них на мить. Відтак зір впаде далеко за вікно... І перед ним осяється вимріяний, виплеканий надіями його світ – з новою хатою, криницею, садом, з пахощами і теплом її рук...

З того часу Семен почне навідуватися до сільради мало не щодня, – так, ради цікавості – може, що й почує про ті інвалідські машини. Відтіля – до контори. Напише заяву на правління, аби лісу трохи дали на хату, то кортітиме дізнатися: чи не розглядали? Сподіватиметься, що допоможе колгосп, то й шкандибатиме через усе село туди щоразу. Ото прийде до контори надвечір, усядеться серед вдів у маленькій кімнатці для бригадирів, у якій накурено так, що й вікон не видно, – жартуватиме з молодицями, а між тим

дослухатиметься, про що йде мова на правлінні. Жодного слова не прозіває – все знатиме. Коли і звідки возитимуть ліс, де будуватимуть хліви та що і де мають сіяти в наступному році. А коли почнуть розглядати заяви – Семен протиснеться ледь не до столу голови, щоб чути все, про що йде мова. Але лісу йому не дадуть. Хоч бригадир і казатиме, що Семен Окрасець у нього безвідмовний працівник, наполягатиме на тому, аби дати йому трохи деревини на хату, однак голова відкладе заяву вбік, гляне на Семена, що стоятиме на дерев'яній культяшці недалеко від нього блідий, як крейда, від почутого, і скаже тихо, але так, що всі почують:

– Він худобу дуже мордує. Мені вже казали – куди це годиться!

– Ти людей гірше худоби мучиш! Собі скільки кубів лісу привіз?! Ах ти наволоч! – різко скаже Семен, повернеться і пошкандибає з контори. Вийде на вулицю – все тіло тремтітиме. Всю дорогу буде як буря. Тільки біля двору трохи оговтається, але в хату не стане заходити, а поплентається на город. Кілька разів обійде довкола хаги, спиниться під вікнами, тяжко зітхне від думки, що й досі не спромігся змурувати фундамент, – і стоятиме. На ганок вийде Мотря, гляне за причілок та:

– Ой, йой! А я думаю, хто воно ходить тут. Ти як привид – не сидиться тобі і не спиться. Все хатою мариш. Та плюнь ти – доживемо віку і в цій. По мені... Ха-ха! – засміється Мотря ні з сього, ні з того якось дивно.

Семен змовчить, хоч слова її і сміх надто боляче шпигонуть в саме серце. Тільки подумас: «Плюнь – легко сказати, ех!» – зітхне. Спитає:

– Ти чого так рано з ферми?

– А я не ходила сьогодні! Ти ж допікаєш, що вдома ніякого ладу. Не розірвусь – і тут, і там. От і кинула! – Мотря шмигне у хату. Семен піде за нею вслід, підступиться ближче:

– Знову заходила до Оверчихи? Ти п'яна?

Мотря спалахне геть вся, відскочить до порога як навіжена:

– А що? Не дозволяєш? А що ти мені дозволяєш? Куди я з тобою ходила – в гості, до клубу? В чотирьох стінах сиджу! А я молода ще... Дурна, що пішла за тебе заміж, за каліку, а тепер мучуся...

Семен зблідне, зірве з голови картуза і шльопне його на долівку:

– Замовчи ти! Підстилка німецька...

Мотря припишкне, блискучі вогники в очах пригаснуть, хміль,

мов дим, розвіється – дивитиметься прямо перед собою, а по щоках тектимуть сльози. Далі впаде на ліжко і нестямно заголосить.

Семен, виведений з рівноваги, розстігне на поясі солдатського очкура, але голос матері його остудить:

– Сину, дитину пожалій...

Стоятиме розгублений – наче в грудях щось обірветься. По хвилі підійде до Мотрі, почне говорити тихо і лагідно:

– Перестань. Мотю, не муч себе... Ну сказав не те – не подумав.

А їй і далі щось роздиратиме душу – так і не підійме голови. Діти тулитимуться до матері: в лякливих оченятах відіб'ється тривога. На лежанці стогнатиме Горпина.

Довго, заплутавшись в думках, дивитиметься Семен через вікно в поле, де начебто з'являтиметься і зникатиме мінлива тінь... І бачитиме він у тій тині себе – то босоногим юнаком з батьком Паримом на косовиці, – підрізає йому п'яти, кепкуючи, – то ще зовсім юним у лісі з хлопцями, – спускається у яру з верхівок струнких беріз, – то парубком до війни, з Мотрею біля криниці – стоятимуть під плакучою вербою до ранку. Відтак бачитиме себе у сирому бліндажі за десять метрів від ворожих танків, у глибокій від бомби вирві – зчорнілий, обірваний, стікаючий кров'ю... Пригадається шпиталь, де прийшло тяжке усвідомлення, що ти вже каліка, тяжка хода на милицях до рідної хати і – весілля... До ранку і очей не зімкне. І хоч та ніч, як і все на світі, швидко забудеться, ще буде чимало світлих і радісних хвилин, але від того часу тривога і пустота якась ще глибше проникне в його душу.

Непомітно відпливе гаряче літо грозовими хмарами за обрій. Але в полі ще стоятимуть вже почорнілі, необмолочені скирти пшениці та жита – робота не припинятиметься. Семен возитиме безтаркою зерно до комори, воду до молотарки, буде скиртувати соломі – день у день працюватиме в колгоспі, а вдома господарство занепадатиме. Хлівець з обідраним дахом ледь-ледь триматиметься, впадуть ворота, а старенька хата ще більше осунеться, наче в землю влізе. Стоятиме в бур'янах, мов печериця червива. Нової Семен так і не розпочне будувати, бо не матиме ні часу, ні грошей. Мотря все частіше забігатиме до вдови Оверчихи посидіти за чар-

кою. І це болітиме Семенові вельми. Отак, вертаючись з бригади, зустрів сусіда Сашка і почав скаржитися на свою долю:

– Живу так – ніякого просвіту. Жінка п'є, а я надриваю останнє здоров'я.

– Просився б ти на легшу роботу, – порадив сусід.

– Е, Сашок, хто мене візьме і куди? Освіти не маю, – зітхне Семен. – Знаєш, коли я дивлюся на все це неподобство, на всю цю вакханалію, то хочеться одягти оцю петлю... На кого я все життя працюю? Що маю? Як подумаю, що вік у злиднях, у важкій праці, і нема нічого за душею і не буде! І дітям та ж дорога... Хочеться кудись зникнути... Коли йшов під кулі, то уявляв інше: зостанусь живий – буду вчитися, пізнавати. І хата в мене буде гарна, і сім'я...

Поговорить він з сусідом – трохи відведе душу. І вдома наче повеселіє: жартуватиме з дітьми, підсоблятиме Мотрі по господарству – весь вечір клопотатиметься біля худоби. І тільки, коли стане за північ, ляже, щоб хоч трохи відпочити.

А на ранок – знову в поле... Коні йтимуть поволі, опустивши голови, похлопуватиметься в бочках вода, та Семен того не помічатиме – тяжко буде на душі. «Коли так життя нестерпне, то ще дуріє, – думатиме про Мотрю. На кінець дня заїде до двору, стягне кілька оберемків соломи з воза, – корові на підстилку, – позкочує порожні бочки під паркан і пошкандибає в хату.

– Мотре! – покличе, щоб солону сховала. Але ніхто не озветься. Прочинить хатні двері. Біля столу тихо схлипуватиме дівчина, на долівці валятиметься купа брудного збіжжя, а поруч, розкинувши руки, лежатиме Мотря. Обличчя бліде, з жовтими плямами, – груди розхристані. Кинеться до неї Семен – і відсахнеться: п'яна! Гнів, як вибух, кине його в стан божевілля:

– Уб'ю, гадюка! Голову відрубую! – вигукне зопалу. Ухопить Мотрю за коси – розвітрену і безвольну – і наспіх потягне через поріг до дровітні, де стримітиме сокира. – Кінець! Більше не буде кохана похмелятися... – скаже ніби з полегшенням.

– Та не смикай дуже за коси – боляче, – зарепетує нарешті Мотря. – Будеш голову рубати – рубай!.. А мені хочеться тебе цілувати... Семене, голубчику...

Ці слова, мов струм, обпалять до млості все його ество: гірка іронія застигне на стомленому обличчі.

– Гадина! Отруїла моє життя, – мовить з болем, облишить Мотрю і піде від неї геть.

Довго сидітиме під хатою, але врівноважитися так і не зможе. Вийде потемки з двору – заторохкотить порожній віз. А коли розпряже коней, сховає зброю, то пошкандибає з бригади поволі, відчуваючи надто гостро, як мордує його щодень немилосердне життя. Навіть слова з пісні згадаються: «Та нема в світі гірш нікому, як бурлаці молодому...» Думки обсядуть його, давитимуть, гнітитимуть серце. І раду їм дати буде несила. «Що з нею робити, як поступати?» – одне стоятиме в голові.

Але Мотрі вдома не буде. Трохи оговтавшись, вона зв'яже постіль, забере дітей і майне до сестри. Хвора мати з досади дорікатиме:

– Бач, сину, казала тобі...

Семен мовчки вийде з хати, постоїть якусь хвилину у дворі, дивлячись на місяць, що позолотився у вербах, а тоді поплентається вздовж вулиці, уникаючи зустрічі з односельцями, до Мотриної сестри. Гнів потроху розвіється, відступить, то вже жалітиме, що повівся з нею надто зухвало. Розумітиме, що там, у Німеччині, у неї вкрадено молодість, покалічено душу. І п'є вона з тої причини, і мучиться, бо на серці вічна рана.

Зайде на сестрині подвір'я – таке убоге, що ні кола, ні двора, – і ходитиме крадькома попід вікнами, дослухаючись, що там діється в хаті. Зайде в сад, притулиться гарячими грудьми до дерева, а серце жебонітиме: «Ненавиджу її падіння, а терплю!.. Мучуся і люблю...»

Довго Семен блукатиме на обійсті з надією, що з'явиться Мотря на порозі, але не діждеться. Опівночі постукає в двері. Шкрябне засув, і Семен зайде до хати.

Мотря з розпущеними косами та посоловілими очима від горічаного хмелю, в одній сорочці стоятиме біля вікна як русалка. Її напівоголені плечі і груди висвітлюватимуться в темряві манливо – все тіло, що відчуватиметься під просторою тканиною сорочки, буде таке потайне і звабливе.

– Чого прийшов? Голову рубати?..

Семен говоритиме по-доброму, умовлятиме Мотрю, щоб збиралася та йшла додому, однак вона чи то з образи, а чи сорому

відмовиться йти з ним. Не з'явиться і наступного дня, бо зап'є у сестри ще більш зухвало.

Відійде холодними дощами осінь, і небо напне біле вітрило над селом – вдарять морози. Погомонять люди про Окрайців – Семена та Мотрю – та й вгамуються. Бо чуже лихо – темний ліс. А Семен, як і раніше, щоранку шкутильгатиме з вузликом харчів до бригади. Ото запряже коней мовчки – нікому ні слова, ні півслова, – і в поле. А там від скирти до скирти гнатиме їх з розпуки. І вдома, мов упир, снуватиме щовечора сюди-туди на городній стежці...

Зайде якомсь до нього сусід Сашко – говоритимуть довго про всяку-всячину, а коли мова перекинеться на Мотрю, то Семен тільки тяжко зітхне:

– Гірко з нею було, але зле й так жити самому... Чого я вартий, каліка?.. Як подивлюся – і той, і той – люди будуються. Терешко такі хороми звів! А я завів цегли на фундамент – то й досі лежить. Ех, все життя пішло шкереберть! – махне рукою. Дістане з полиці пляшку горілки, яку не встигла допити Мотря, налле сусідові чарку і собі – вперше за багато років вип'є, але хмелю в голові не відчуватиме. І коли Сашко піде, то упаде, не роздягаючись, на холодне ліжко – так і лежатиме до ранку. Боляче буде від того, що якесь безглуздя панує на світі, бо коли б не так, то не мучився б він у цих злиднях, не працював так тяжко за шматок хліба.

Прийде весна, а з нею ще одна біда. Як тільки проглянеться на проталинах жито, набруньчаться молоді вербички, то матері не стане... Того весняного ранку світ ніби перевернеться. Довго стоятиме безпомічний і самотній над свіжою могилою, а коли підійме важку голову, то враз побачить Мотрю, що йтиме повз кладовище з дочками. Щось наче обірветься всередині – квапливо, петляючи між хрестів, пошкандибає їм назустріч. Обабіч дороги відламає гілку зазеленілої черемхи, забгає до кишені – так і стоятиме на стежці, очікуючи Мотрю з доньками. Дивитиметься на неї здивовано і розгублено. Так змінилася за ці роки, що тяжко пізнати. Схудле обличчя, запалі щоки, згаслі очі – наче не Мотря, а тінь якась від неї. Тільки діти – дві дорослі дочки, в яких коси такі пишні, очі глибокі, втаємничені – нагадуватимуть її молодість. І все ж Семен зрадіє тій зустрічі. На якусь мить забуде про своє горе, поневіряння, людські пересуди і піде з ними попід вербами до свого обійстя: на душі стане якомсь тихо і замріяно.

Відтоді Семенове дворище ніби звеселіє – на подвір'ї вчуватиметься жіночий голос. І сам він, на перший погляд, спокійніший стане, пожвавішає, однак не на довго. Ухопиться зводити хату: фундамент сяк-так змурує, та й на тому зупиниться. Візьметься возити молоко з ферми до молочарні – тягатиме щодень бідони з воза на віз, натомлюватиме ноги так, що стогнатиме вночі, а заробітку ніякого. Було, привезе в кінці серпня, як жнива в колгоспі закінчаться, мішок чи два пшениці від комори – ото і все! Як хочеш, так і живи цілий рік. І від того тяжкий гніт лежатиме на душі. Одне буде в голові: як збудувати хату? Діти вже дорослі, заміж треба дочок віддавати, а хата стара так осунулася (прогнулася в ній стеля), що й заходити чужій людині боязко. Щодень шукатиме якогось виходу. І тоді зважиться продати корову. І хоч Мотря заперечуватиме, Семен все-таки переконає її і наступної неділі відведе свою годувальницю на базар.

Надвечір повернеться з районного містечка надто стомлений, прив'яже біля двору коня і, тамуючи в грудях підступну досаду, пошкандибає з повідком до порога. Вдома нікого не виявиться: двері будуть замкнені, а ключ лежатиме під колодою. «Де це вони є? Дівчата, мабуть, до клубу подалися, а Мотря?» – снуватиме здогадки. Вийде на вулицю, постоїть трохи біля хвіртки, а тоді подасться до сусідки Оверчихи. Постукає. Шкрябне замок, а по хвилі з'явиться на порозі господарка – повна, розчервоніла. І Мотря просунеться у прочинені двері, блисне мутними очима на Семена і мовчки, ледь тримаючись на ногах, поплентається до свого двору. Семен наспіє її в хаті.

– Знову за своє! Я тебе наведу на розум! – вигукне Семен від злості. І в ту ж мить поцупить щось під лавкою – гримне постріл. Мотря зойкне, і на той зойк забіжить в хату старша дочка, вхопить батька в обійми – з рук Семена випаде обріз.

– І ти вже на мене... Добре, дочко, добре! Чого ж не б'єш батька? Тепер уже ваша сила. Глуміться – ось він каліка!..– безтямно кричатиме. Розгніваний до краю, упаде серед хати, відстібне очкура і, відкинувши вбік дерев'яну кульгяшку, повзатиме сюди-туди, метляючи пустою колошою від штанів, битиметься грудьми об долівку, рватиме на собі одіж. Руки тремтітимуть – все тіло тіпатиметься, як у лихоманці. Сили його покинуть – буде то зводитися на

ноги, то знову падатиме. Дочка покличе сусіда Сашка і той допоможе Семенові перебраться в ліжко.

На ранок почне крутити ногу – і такий біль буде в коліні, що наче шилом хто шпигуватиме до самого серця. Підвестися не зможе. Відтоді лежатиме прикутий до ліжка майже півроку. За цей час схудне, випнуться вилиці, очі вилиняють, а чорний чуб забіліє. Без нього возитимуть молодші і здоровіші солону та сіно на ферму, молоко до молочарні.

Знову прокинеться від зимового сну обвітрене поле, попливе весняний гомін за село. Надворі буде гожа днина, і Семен вийде на милицях на город. Гляне на фундамент – чотири стоянці, що виліпив минулого року, – і серце стрепенеться! Стоятиме, мов приросте до землі. І в ці хвилини вперше відчує, що сподівання його на пристойне життя марні. Що він ніколи вже не збудує нову хату, ніколи не вилізе з цієї кабали. Бо ні здоров'я, ні коштів. «Це вже все! – охопить його зневіра. І далі думатиме з болем: – Яку я втіху маю? Що надбав, чому радіти? В колгоспі всі згрупувалися, щось дістають спільно, крадуть, будуються, п'ють та гуляють, а мені серед них нема місця. Не вписуюся я туди, бо каліка. Ні, це не життя – страхіття, рабство! За ці роки воно висмоктало всі мої сили, висушило розум і я, мов та конячина, що тягне колгоспного воза, іду, опустивши голову, бо запряжений, і на мене є погонич...».

Від такого усвідомлення стане йому надто тяжко. Поволі пошкандибає на милицях городньою стежкою до криниці, оглянеться звідтіля на стару хату – і знову стоятиме. Так та хата засяде йому в грудях. Потім поплентається через околицю до бригади, зайде до контори – буде вештатися по селу, аби не навертатися додому. Уже під кінець дня загляне до сільради – чув, що у сусідніх селах хлопцям дали інвалідські машини, то, може, і йому пообіцяють.

Зайде до голови, спитає, а той йому:

– Не заслужив, голубчику! У тебе третя група. Якби вище коліна не було ноги, то їздив би, а так – вибачай. Ось постанова... Почитай сам, тут написано, кому положено...

— Значить, не заслужив... – після довгого мовчання промовить Семен, і голос його затремтить. Обличчя побагровіє, відтак стане біде, як стіна. – Жаль, що не маю автомата, а то б я показав тобі,

хто чого заслужив! Падлюки, на передову б вас...– випалить зозла. Крутнеться на милицях – і з кабінету.

– Ти чого?! Що я ті постанови пишу? – підхопиться з-за столу голова. – Там, де можна – йдемо назустріч. Ось учора прийняли рішення – виділяємо тобі сто листів шиферу на дах. Перекриєш, бо одна в тебе під соломою хата. І не треба ображатися, ще, може, змінять цю постанову...– говоритиме той Семенові вслід. Далі дожене його в коридорі:

– Візьми осьде наряд. Машина завтра йде колгоспна до району, то поїдь та випиши шифер, – скаже вже зовсім по-доброму і пихне того папірця йому до кишені.

Семен навіть не гляне на нього. Вишкутильгає хутко на вулицю – в голову наче хто цвяхи битиме. «Не заслужив...» – пектиме в грудях. Незчується, як і до двору дійде. Постоїть трохи біля порога, але вгамувати серце не зможе. «Не заслужив...» – стукатиме ніби молоточками в саме тім'я. Ця образа посилюватиметься, крутитиме його, як віхола, в гарячому вирі, спопелятиме все єство. І вже коли зайде до хати і побачить простоволосу, з посоловілими очима Мотрю, що лежатиме на ліжку, то не буде в душі вогню – тільки якась болюча пустота. І все те, про що він думав раніше, до чого прагнув – стане нікчемним. Все життя – безглуздям.

Це відчуття посилюватиметься – піде з дому. Блукатиме на околиці, де бовванітимуть двоє коней, яких не раз доводилося запрягати, стоятиме у вербах аж поки стемніє, а тоді пошкандибає попід городами до кладовища. Сяде біля могили матері – задумається. «Для чого я прийшов у цей світ? – стоятиме в голові. – Щоб отак мучитися?...»

– Ех, мамо, у лиху годину ви мене породили. Скільки міг тягнув, а більше несила. Простіть...– зітхне тяжко.

Щось підступатиметься до нього невідворотне, бентежне і до кінця незрозуміле. Він боятиметься його – і сам наблизатиметься до нього. Серце – то кам'янітиме, то розчулюватиметься від незрозумілої причини. Всі ці роки, все своє п'ятдесятирічне життя він тягтиметься до чогось світлішого, можливо, вищого, шукатиме гармонії для своєї душі в безкінечному, любитиме свій край, рідну землю, носитиме в своєму серці ту любов як скарб, але про це ніколи не думатиме, не говоритиме вголос. І ось тепер, у ці хвилини,

в його зболеному серці ті почуття озиватимуться надто зримо. Так і сидітиме всю ніч на кладовищі.

На ранок мимохить з'явиться думка: «Шифер треба забрати в районі». Але то була тільки зачіпка, адже хату перекривати не збирається. А треба йому зараз кудись їхати, десь подіти себе, бо заволоділо ним таке, чого вже позбутися несила. То й пошкандибає до контори. На дорозі його стріне бригадир, не відчуваючи його настрою, озветься:

– Ти куди зібрався?

– На той світ...

– Не жартуй. Ти мені так потрібний... Нема кому воду везти у поле, – розведе руками бригадир, – хоч сам їдь!

– Догосподарювались! Такий колгосп, а робити нікому, – підчепить насмішкою Семен його і плюне з огидою.

Біля контори лаштуватиметься машина. Бухгалтер, що везиме звіт до району, вже сидітиме в кабіні. Люди, аби не прозивати, хапком лізтимуть на кузов, то й Семенові допоможуть здертися. На машині, обершись на милиці, він мовить свою улюблену фразу:

– То як, комсомольці-добровольці, ентузіазм не погас – побудуємо комунізм? Вперед, товариші! Хе-хе!

Однак цей дотеп не приховає стану душі: гірка іронія відіб'ється на стиснутих вустах, а в очах відчуватиметься глибока безвихідь. Жартуватиме з молодицями, посміхатиметься, але й сам бачитиме, що ті жарти силувані, а сміх поверховий і нікчемний. Ніби кепкує із себе – сама доля сміється над ним. «Який світ огидний...» – не виходитиме з голови. Підводитиме голову, і вже в інших глибинах душі: «А небо яке світле, просторе! А сонце, а луки, а квіти!..» Заплющуватиметься, щоб нічого не помічати, нічого не чути. Тоді перед ним буде обличчя голови сільради, його єхидні очі, що лізтимуть у груди як п'явки. Відтак бачитиме своє убоге обійстя, напіврозвалену хату, захмелілу Мотрю, що вже навіки втопила свою покалічену душу в чарці, і нудота підступатиме до горла, тиснутиме як зашморг. Нестерпно ставатиме в цьому світі.

Водій гнати машину по розбитій дорозі так, що кидатиме всіх з одного боку в інший. Семен падатиме кілька разів, вдарятиметься покаліченою ногою, але болю не відчуватиме. Більше того, його хотітиметься, аби більше його трясло та жбурляло. Він ладен

був битися головою об ті дошки, аби заглушити в собі те, що вже невідступно наростало.

У райцентрі, як розбіжаться односельці, Семен поволі зайде до чайної, де за брудним столиком сидітиме двоє захмелілих чоловіків, візьме в буфеті пляшку вина і, притулившись на стільці, вип'є за кілька ковтків його наче воду. Гаряча хвиля підступить до обличчя, шумітиме в голові – і поки сидітиме, то все дивитиметься крізь вузьку щілину часу на своє повоєнне життя. Горітиме, як смолоскип. Невідворотне наростатиме. І вже не буде нічому жалю.

Вийде з чайної – спустошене серце летітиме навмання. Шкандибатиме до залізничної станції і не бачитиме довкола себе нікого. Обличчя скам'яніє, а очі стануть холодні, роз'ятрені.

Наближатиметься потяг... Тук, тук, тук, – стугонітимуть колеса вагонів, наче власне серце, – все відчутніше і відчутніше! Засвисить тривожно гудок – від полудневого сонця Семенова тінь упаде на шпали.

Бігтимуть люди, чутимуться схвильовані голоси:

– Що з ним?

– Живий! – з полегшенням. І вже голосніше з жалем:

– От бідолаха, ще однієї ноги відцурався!..

1975 р.

ПОСМІШКА ГАННИ

Євген добре пам'ятав, як все почалося. Вперше він побачив цю молоду жінку в сільській школі, куди приїхав за направленням вчителювати. І відтоді відчув, як дивний неспокій заволодів ним, який з часом посилювався. Щось в ній вразило його, приворожило, коли погляди їх зустрілися. Більше всього, що посмішка. Саме вона. Бо, на перший погляд, Ганна чимось особливим не вирізнялася. Була невисока на зріст, худорлява, трохи задумлива. Навіть дещо сувора. А посмішка засвічувалася на її обличчі під час розмови якось раптово, спалахувала як блискавка і відтак довго стояла перед очима Євгена.

Це сталося восени, коли він після уроків мимохідь разом із сином-першокласником заглянув до шкільної бібліотеки, де Ганна працювала. Тоді не стримався, сказав їй:

– У вас гарна посмішка. Якби був художником, то неодмінно намалював би ваш портрет.

У відповідь Ганна тільки усміхнулася, сором'язливо відвела очі.

Потім, того ж дня (чи випадково?) Євген знову побачився з Ганною. Уже надвечір, повернувшись зі школи, заходився лагодити паркан біля свого помешкання, яке орендував з дружиною біля ставка, коли почув:

– Бог у поміч. Ви як метеорит. Тільки що були в школі – і вже вдома.

Євген оглянувся. Ганна стояла обабіч дороги, всього за кілька метрів від нього. Звідки взялася тут у ці хвилини – не міг збагнути. Як з-під землі виросла. Така несподівана зустріч змусила його зніяковіти.

– Треба ж наводити лад на подвір'ї, – ніби виправдався.

– Добре, коли про це думає чоловік, – мовила Ганна з помітним підтекстом, і посмішка білим полум'ям спалахнула на обличчі. У Євгена вмить перехопило в грудях, серце вибилося з ритму. Він дивився на жінку ніби на якесь диво, що наразі йому випало зустріти. Ганні, певно, стало незручно, то обсмикнула бузкову блузку, яка міцно облягала її стан, взяла за руку дівчинку років п'яти, що стояла поруч, озвалася лагідно до неї:

– Ходімо, доню. Будемо щось робити вдома. Батька нашого, певне, нема. За горілкою світу не бачить...

І тут Євген помітив, як обличчя в Ганни спохмурніло на мить, затим жінка похопилася, повернулася граціозно в один, затим в інший бік, поправила русяве волосся, що злягло на плечі, і, кинувши крадькома погляд на Євгена, усміхнулася. Та посмішка ніби затремтіла, засяяла, як сонячний промінь, у просторі.

Євген стояв помітно зворушений, потім глянув на Ганну, постать якої поволі віддалялася, у небо, на синє плесо ставка, над яким вирувало уже багряне полум'я верб – в якомусь захопленні споглядав на все довкола, наче вперше бачив. Йому було невимовно легко на душі від передчуття чогось світлого і нерозгаданого.

Євген став навідуватися до бібліотеки. Було, хоч як ніколи, а заїде хоч на кілька хвилин до Ганни. Інколи і двічі на день забіжить. І на те завжди знаходив якусь потребу. Йому постійно кортіло зайти до неї, про щось поговорити. Було, брав книжки, а потім ділився враженнями від прочитаного. Ганна в такі хвилини пильно дивилася на Євгена, часом завмирала, слухаючи. В широко розкритих її очах горів звабливий вогонь. У тих очах можна було помітити, що отримує жінка насолоду не так від Євгенової розповіді, як від його присутності. Було видно, що жінка не байдужа до нього. Сама вона намагалася свої почуття якось приховати. Але чим далі, тим тяжче їй було це робити. Все частіше стала з'являтися на очі Євгенові всюди – в учительській, у коридорі, побіля школи чи то на сільській вулиці. І в тому не було якоїсь випадковості.

Вони все частіше бували разом. Євген уже багато чого знав про Ганну – знав, що приїхала сюди з Полтавщини сім років тому. Знав і про її заміжжя недале, співчував їй. Якось уже перед літніми канікулами запитав, між іншим:

– Може, шкодуєш, що приїхала сюди?

Ганна, яка уже не приховувала нічого про себе, зізналася:

– Зараз, ні. Бо тебе зустріла... А раніше – думала побуду рік-два та й повернуся додому. Але так сталося, що батьки загинули. А потім і бабуся померла. То вже не мала до кого повертатися. А за Миколу вийшла так... У чужому селі самотньо було, якось сумно. І коли він почав умовляти, щоб стала його дружиною, – ми навіть не зустрічалися, – то погодилася. Він уже тоді пив, але я про це не знала. А тепер... Я б його вбила, що він ото вештається по селу п'яний. Повір,

у мене до нього немає ніяких почуттів. А серцю хочеться любити...

Та розмова помітно вплинула на Євгена. Поступово він почав розуміти, що його дружні стосунки з Ганною переросли в щось більше. Однак не вбачав у цьому нічого поганого. Вважав, що це не завдасть якоїсь шкоди його родині. Тим паче, не допускав зради. І все ж відчував, як нестримно тягнеться його душа до цієї жінки. Повсякчас прагнув у чомусь їй допомогти, хоч порадою. До школи йшов з одним відчуттям, що там побачить Ганну. Будь-які труднощі не були для нього тягарем тільки тому, що ця жінка працювала поруч з ним. Тут ходила шкільними коридорами, розмовляла, сміялася. І хоч інколи не бачив, однак знав, що вона є, існує в цьому світі, у його житті.

Того вересневого дня Євген затримався в школі. Вийшов на вулицю вже, як добре стемніло. Ступив кілька кроків, нараз спіткнувся об корінь клена, але не впав, а застрибав на місці, щоб утримати рівновагу, пробіг трохи і спинився.

– От, якби впав, я б сміялася! – почув знайомий голос. Оглянувся – за спиною була Ганна. Очі її в темряві горіли якимось втаємниченим блиском.

– Мало не впав, – мовив для годиться і собі Євген. На якусь мить затримав ходу, але не зупинився. Назустріч біг син.

– Куди це на ніч зібрався? – спитав, підхопив хлопця на руки, підняв високо.

– У лавку. Ось мама дала гроші на хліб.

– Тоді вертайся. Я вже купив.

Ганна йде назирці. Ось-ось порівняється. Євген чує її кожний крок. Якийсь магічний шерех, тремке дихання. Відчуття присутності цієї жінки поруч будить у ньому щось емоційне, до кінця незрозуміле. Якісь невидимі струми проймають все його ество і тримають у полоні. І світ такий казковий, дивовижний. Наче б ішов вулицею і йшов, аби їй не було кінця. Він насолоджується цією миттю і чує, як щось ятрить душу: «Якщо почуття – це неможливо». Ця думка навіть лякає його, обличчя паленіє.

– Тату, я побіжу, – почув голос сина.

– Біжи, – мовив без усвідомлення, механічно.

Ганна порівнялася. Дихала поривчасто. Помітно було, що надто хвилюється. Інтуїтивно Євген відчув: щось має сказати важливе, можливо, не зовсім приємне для нього. Але вона мовчала. Певне,

не знаходила потрібних слів. Євген перший теж не наважувався говорити. Щось наче скувало його вуста. Так і йшли мовчки, певно, розуміючи, що відверта розмова неминуча.

Біля вулички, котра повертала до Ганниної садиби, Євген зупинився, і Ганна, відчувши, що тут вони можуть розстатися, ухопила його за руку, пройняла палаючим поглядом:

– Не йди!

Євген на мить ніби втратив опору.

– Ганно, ти не боїшся, що завтра гомонітимуть люди про нас? – спитав тихо і оглянувся. Сільська вулиця була зовсім безлюдна. Вечірні сутінки вже добряче притьмарили садиби, крону верб, що задумливо схилилися над ставком.

– Ні, нічого не боюся, Євгене. Хай кажуть, що хочуть – байду-же! – враз вибухнула вона. Голос її затремтів: – Що і далі так жити, ховатися... В грудях моїх тамується подих, а серце – не знаю, Євгене, що з ним? Чи то з ним, чи зі мною щось діється? Я хочу бачитися з тобою і боюся. Я жду тої миті, коли ти з'явишся в школі. Радію від того. Дурне, глупе серце. Тільки й живу тим, тільки й того, що можу побачити. Чи маю право на це? Можливо, ні. Але як переконати серце. Розумію: дороги у нас різні, їм ніколи не зійтися. Але добре, що вони поруч. Не знаю, як би я жила, коли б доля тебе не занесла сюди. Не знаю – на щастя це чи на біду...

– Тільки на щастя.

– Яке вже там щастя, коли серцю так тяжко. Я довго боялася признатися собі, навіть думати про це не сміла. Я, мабуть, Євгене, слабовільна, що не змогла зберегти в таїні те, що в мене на душі. Не суди мене. Пробач, – на очах Ганни виступили сльози.

Євген занурився в її м'яке волосся, завмер на мить – серце його палало, озивалося взаємне почуття. Він не міг уже його приховати.

– Ганно, я кохаю тебе, – прошепотів збуджено.

Вона намацала його руку і притисла до грудей. По хвилі Євген вивільнив її і в якомусь пориві обійняв покірний стан жінки, поцілував її вуста.

– Чую твоє серце. Це ніби сон.

– Євгене, мені тяжко. Щоночі вдивляюсь в твої очі і потайки від Миколи плачу. Знаю, що тебе любить дружина. Ну й хай... Я теж маю право на це. І на все згодна, на все. Як я хочу бути з тобою!

Євген мовчав. Такого розвитку подій не передбачав. І не був

готовий до будь-яких змін у своєму житті. Навіть уявити не міг, що подібне доведеться вирішувати. Нарешті сумно мовив:

– Так боляче, Ганно, що ми не зустрілися раніше, хоча б років п'ять тому. А тепер... У твоєї доньки є батько, скучатиме за ним. І я маю сина, дружину, яку теж люблю. Як нам бути?

– Євгене, я не зможу так. Придумай щось. Знайди вихід. Якщо не знайдеш – я покину село, щоб не бачитися, не мучити себе.

Євген відразу не наважувався казати Ганні те, що думав, щоб не завдати болю. Він добре розумів, що в їхніх стосунках повна безвихідь. Однак заспокоїв:

– Ти не переживай. Я подумаю. А зараз маємо розстатися.

– Не йди, Євгене! Побудь ще трохи зі мною, – похопилася Ганна.

Але той враз поцілував її в чоло і хутко подався попід вербами до свого обійстя, вгамовуючи розчулене серце. По хвилі оглянувся – Ганна стояла на тому ж місці, немов закам'яніла. У темряві її постать чорніла, неначе привид. Відчув: жінка у відчаї. Якесь незбориме передчуття втрати пройняло його. Залишати Ганну саму у такі хвилини не смів. Було, зупинився, постояв, хотів вернутися, але не зробив чомусь цього.

До хати зайшов роз'ятрений, обтяжений думками. Не став вечеряти і, уникнувши розмови з дружиною, ліг у ліжку. Тільки на мить заплющив очі і, здається, все зрозумів: те, що відбувалося останнім часом з ним, то не сон, який можна викинути з голови та більше ніколи не згадувати, а реальність. Захоплення цією жінкою закарбувалося в його душі вже міцно і надовго.

Не спав зовсім, був сам на сам з ніччю, котра нашептала, що виходу нема, і з цієї неоднозначної історії, в яку він потрапив випадково, просто так виплутатися йому не вдасться.

Надворі розвиднялося, а він лежав. Нараз почув кроки – то зайшла в кімнату дружина. Озвалася:

– Євгене, там прийшов Микола, Ганнин чоловік. Хоче з тобою поговорити.

Той підхопився.

– Микола? – перепитав. Уявив його на мить. «Чого це, раптом?» – промайнула думка. Ніколи ж до того не заходив. Та й рідко з ним спілкувався на вулиці. І враз похопився: «Дізнався про наші стосунки з Ганною! Може, щось сказала про мене в суперечці. Чи від людей

почув». Помітно розгубився: «Що йому скажу? Щось приховувати – нема чого. Скажу все, як є», – подумав.

Вийшов на поріг, подав руку. Микола був суворий, в очах за-таїлася тривога. Сумніву не було – прийшов на чоловічу розмову. І щоб уникнути якось гніву, перший спитав:

– Що сталося, Миколо?

– Ганни не стало...

Євген обм'як, наче його груди прошила куля. Дихання стало тяжким.

– Як не стало? Кажи! – зірвалося з його вуст. Так він не розгублювався ніколи.

– Ще звечора не повернулася. А сьогодні валізу знайшов під кущем біля ставка... – мовив Микола і замовк, опустил очі.

– Де знайшов валізу? Де? – допитувався Євген, але Микола мовчав, говорити йому було, певно, тяжко.

Євген дещо збагнув – і вжахнувся. Ця звістка стала для нього настільки непередбачуваною, що в середині все ніби перевернулося. Затим увірвався біль. Він уже не міг від нього захиститися. Таке було відчуття, що біль розірве його серце на шматки. І раптове усвідомлення: йому вже не сховатися під спільним небом від того, до чого причетний, від того, що, певно, сталося.

– Не може бути! – розгублено вигукнув Євген – його голос прозвучав серед двору, немов постріл. І, не звертаючи уваги на Миколу, кинувся в бік ставка, де у вербах тривожно озивався невідомий птах. Він біг щосили і повторював у голос «Ганно, Ганно», а перед ним, вдалині, у сизій імлі вранішнього туману ніби засвічувалась раз по раз її посмішка...

ДОЛЯ

*Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер старому...*

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Було ще темнувало, обрій на сході тільки висвітлювався рожевим відтінком, мов недостиглий плід, а Катерина з чайничком води (з відром їй несила) дибуюляла від колодязя ледь помітною стежечкою до братового двору. Поспішала, але той поспіх був постаречому якийсь конвульсійний і притужений. Постаць жінки вельми зігнулася, руки звисли до землі, наче від носіння клумаків і в'язанок повитягувалися, стали покрученими, мов перевесла; голубі очі вилиняли, пригасли, а на голих литках повипиналися сині жили – то від важкої праці. І в тому було не тільки щось дивне і надприродне, а й надто трагічне, епохальне. Бо то не стара жінка, а селянська Доля прямувала з минулого в сьогодення...

І так зримо проглядалася в світанковій імлі. Ріденький сивий туман, що вигойдував її коси і осявася голубим німбом над нею, і жовтогаряча пляма обморожених чорнобривців – осінь під парканом догорала – доповнювали той образ, додаючи болючого смутку.

Біля хвіртки спинилася, щоб перепочити, чайник поставила на землю, а руку поклала на спину – небо навалилося.

– Весь вік отут... Ніщо моїх рук не минуло... Братика берегла... А тепер – у сестри притулку шукати? – прожебоніли старечі вуста. Їй здавалося, що ось зараз, ледь на світ благословиться, з'явиться сестра Марина (обіцялася приїхати сьогодні і забрати до себе в місто).

– А в мене он ще скільки роботи! Треба доглянути худобу, бо не можна так кинути. І в хаті, і на городі дати лад. Хоч би соняхи поносити, – забідкалася, наче це було найголовніше.

Раптом прийшло в голову таке дивне: «Живу, а не знаю для чого? Могло б і не бути мене. Як немає якоїсь бур'янинки, як не вродилася якась пташка...» І вже інші думки підступилися, закружляли в пам'яті згадки. Дивилася на себе в якусь туманну далечину... Ніяк не могла збагнути свій початок на цій землі. Відкіля вона?.. Може,

постійно була в цьому світі, постійно мучилася, важко робила? Заглядала в найвіддаленіші куточки свого минулого, яке ледь проглядалося. Клапті поля, зелена околиця з верболозами, старе подвір'я – її дитинство. І було воно чи ні? Ніби сон...

Запам'яталося: йде вона стежечкою від копанки, обід уже, а з бовдура чогось дим валить. Забігає в хату – батько лежить на лаві... І сусід, що прийшов прощатися, сидить біля нього. А ось те, як ховали, випало з голови. І який був той батько – хтозна. В пам'ятку, що співав гарно. Ото помолиться Богу, сяде на ослін і наспівує:

*Ой чий то сірі воли край моря ходили,
Чи не того козаченька, що ми вдвох любили...*

Та ще Шевченка декламував. Від нього і Катерина те успадкувала. Читати не вміла, бо в школу так і не довелося ходити – не до того було в тридцяті роки, – а «Кобзар» ледь не весь напам'ять знала. Як його опанувала – то сам Бог тільки знає. Хто до пісні тягнувся, а вона – вірші переповідала. Вранці, як сядуть перепочити дівчата, відразу «Катерину» починає.

Навіть на чужині, в німецькій неволі тішила себе Тарасовим словом. Було, рознесе свиням харч, поки ті їдять, то стане біля сажу, гляне нишком у скалку відбитого дзеркальця на своє змарніле обличчя так, щоб господар не бачив (помітить, то буде бити), і шепче:

Лічу в неволі дні і ночі, і лік забуваю...

Вона ту неволю взяла добровільно – сестру Марину підмінила. Понесла їй молоко в сусіднє село в останній день перед відправкою та й залилася там замість неї... «Дівчата, бач, не вернулися в село, а мене милувала доля... Ой-йо-йой», – захитала головою.

Відсахнулася надокучливих думок, зайшовши до двору, вилила з чайника воду – відро було неповне. Тяжко зітхнула, бо треба знову йти до колодязя. Це її ще більше пригнуло до землі. Але не втома гнула жінку, а образа. Пережила і голод, і німецьку неволю, а братового глуму не могла далі терпіти.

– Поїду до сестри, хай як хочуть. А де мені дітися, – прошепотіла з болем. Глянула на вікно. – О, вже повставали! – подумала про невістку та брата, бо фіранка загойдалася. – Треба щось робити, бо буде мені... – похопилася. І знову подибуляла до колодязя.

Як притулилася вона до братової сім'ї (він побудував на батьковому дворі нову хату, а стареньку, в якій жила Катря з матір'ю, розібрав та склав хлівець), то нічого іншого, крім роботи, в житті не знала. Город порала і худобу доглядала братову. За день, було, не присяде. І рано, і пізно топчеться біля тої худоби, а щоб перепочити бодай хвилину – не сміє. І в хату зайти не наважиться. Братової боїться.

Та щоденна непосильна робота – скільки клумаків з городу переносила – зігнула її під прямим кутом. Так і ходить горизонтально до землі, носить ті клумки, бо хто її підмінить. Діти братові, яких поростила Катерина, подалися до міста. Брат Федір уже слабує, а невістка й досі покрикує на Катерину. Все їй не так. Лютує та палки кидає. Було по литці поцілила, то цілий місяць на ногу не могла стати. І брат підпрягається. Обое пхають у спину.

Ото посвять, надають стусанів, то виїде вона на город, сховається в соняшниках, поплаче, згадає Шевченкового вірша, продекламує сама собі:

*Закувала зозуленька в зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька – дружини не має.
А дівочі, молодії веселі літа, як квіточки,
За водою пливають з сього світа...*

Інші рядочки його помережить у пам'яті, потішить саму себе, зітхне полегшено і, повеселівши трохи, знову йде до хати.

А це невістка та брат почали лякати, що віддадуть у будинок пристарілих. Вчора нестерпіла, сказала:

– Я у Німеччині у панів не таких як ви робила – і годила. Двічі тільки німець побив за чотири роки. А вам не може – все не так...

Відійшла до причілка і скривилася від жалю. Так їй не хотілося в ту «тюрму» йти.

Сказав би їй хто раніше, що рідний брат отаким стане – очі б повидряпувала. Все життя тільки турбувалася про нього та його дітей. Бо про кого ж більше? Сама, як палець. І живе так – копійчки за душею не має. Так повелося, що невістка сама її пенсію одержує. То Катерина іншого разу і не знає, коли ті гроші поштарка приносила. А питати в неї незручно.

А це почала соромитися сидати за стіл разом з ними. Ото знайде в хату, невістка з братом вже обідають і не кличуть її, а в неї ще й

руки брудні, то й не тулиться до столу. Опісля, що зостанеться. Або відріже кусень хліба, помочить у воду та цукру на нього посипле, з'їсть біля порога – так день і живе. І одягачка на ній – одне дрантя. Недоношена невістчина спідниця та кофта. У чому ходить, у тому й спить. Залізе на голу піч, коли брат та невістка повлягаються у ліжко, згорнеться клубочком, бо холодно, а вкритися нема чим. Є в хаті і ковдри, і простирадла, гора подушок, але не для неї, то не бере – боїться.

Як почали бити, то хотіла йти у сільраду пожалітися, а тоді передумала. «Соромно за брата, що він такий», – розсудила. І терпіла. А тоді-таки сестрі Марині, що нагодилася з міста, похвалилася. Але застерегла:

– Ти тільки їм не кажи нічого, сестро, не кажи, бо вони мене заклюють. Ось подивися, які синці, – підняла поділ спідниці Катерина.

Та тільки головою з подиву захитала. А тоді:

– Давай я тебе до себе в город заберу, хоч з місяць поживеш, відпочинеш.

Катерина таки зважилася.

– Уже так дозолили – поїду! Бо невістка хоче мене зовсім позбутися, – мовила вголос, ніби хто стояв поруч неї.

Вона вже й води наносила чайником, дровець нацюкала, щоб було чим протопити піч невістці, курям посипала, підмела подвір'я. «І чого це її нема?» – подумала про сестру. Підняла очі на хвіртку: щось просочувалось у її свідомість тривожне. Уявила батькове подвір'я, як було раніше, і хату стареньку, і хлів – задумалася. «Якби я мала свій куточок, хоч маленьку хатку, то хто б мене кривдив? Дурна, довірилася брату! А люди казали: не йди Катерино з своєї, буде гірко», – зітхнула тяжко.

«В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», – згадала Шевченка. І ще більше заворушилося в душі бентежне.

– Боже, як не хочеться все це кидати! – вирвалося з грудей. Стиснулося до болу серце.

Катерина добре розуміла, що не має тут ні на що права. Про це їй нагадували не раз у докір. Це обійстя і сад, і земля, на якій вона робила довго і тяжко, не належали їй... І все ж воно було для неї надто близьке, рідне, бо тут жили її батьки, тут вона з'явилася на світ Божий. І цей простір, небо голубе, і пташки, і вітер – все те, в

чому мала відраду, в чому бачила суть життя, то її надбання ще з дитинства. «Не маю права... А яке мають право соняшники, що квітують щоліта? А дерева, а квіти? Воно щось одне, ціле. І я в тому цілому, як часточка», – думалося їй. Бо разом з усім, що її оточувало, жила в купі. І ці дерева, і пташки, і худоба, яку вона доглядала, і все, що вона вирощувала на городі, в її люблячому серці як щось цільне, невід'ємне від неї. І ось тепер Катерина мусила розірвати себе з цим світом, кинути його і податися зовсім в незнайоме помешкання до сестри.

– У ту бетонну клітку... Як же я там буду жити? Я ж без роботи помру... Буду клопотом для сестри... – Знала, що і сестра трапила в скруту. – Куди їй податися, де ту копійчку взяти? Люди торгують всякою-всячиною, а в Марини нічого не виходить. Пробувала цигарки продавати – не можна! Дільничні міліціонери та інспектори відберуть, що в неї є, а пожалітися нема кому.

«Раніше, після війни, отак не давали жити фінінспектори, – спало на думку Катерині. – Ходили по хатах та останнє забирали в тих, хто вчасно не сплатив податку. А чим його було платити, коли ми хлібом не наїдалися? І в колгоспі зараз нічого не платять як і після війни. Худоба гине, поле в бур'янах. Тоді німці довели до такого, а тепер хто?..» – подумала. І враз згадала, що дають якісь марки за німецьку неволю. Сестра і на неї уже документи подала.

– Може, й мені щось буде. Якщо дадуть, попрошу Марину хай купить за них копченої риби. Так хочеться, аж пахне, – прошепотіла і подалася на город.

Носила соняхи, ледь переступаючи, і сполохано оглядалася на кожний стукіт хвіртки. «О, Марина йде!» – проймалася думкою. Та сестра не з'являлася. Уже й полудень поминув, сонце жовтим соняхом зависло над грушею і сумовито якимось дивилось на Катерину.

Від хати кликала невістка. Кинула на стежку соняхи, підступилася ближче. З сінець вийшов брат, спираючись на палицю.

– Ти не чуєш, що телятко вже відколи мекає. Чи давала що?

– Кукурудзи і бурячок різала. А трави не ходила жати.

– А що ж ти півдня робила? – сердито мовила невістка. Та в плечі Катерину, в плечі. Вона впала, закрила обличчя руками. А брат палицею по литках. Полежала трохи, а тоді звелася, взяла ряднину, але йти не могла. Світ ніби хитався. Сіпалося в куточках губ. На зморшкуватому обличчі запеклася, як живиця, скупа сльоза.

Невимовно жаль було чогось у цьому світі. Жаль було, що він такий чарівний і неповторний, а разом з тим – такий жорстокий. Що тяжко у ньому жити. Що доля до неї немилостива. Бо не зазнала вона за свій вік нічого доброго. Не відчула себе людиною в ньому, бо скільки й пам'ятає себе – була підневільною. «Поїду до сестри, ніколи до них більше не вернуся...» – душила її образа.

Уже вечоріло, а Марини не було. «Обіцялася ж... І не приїхала», – з боєм хитала головою Катерина, ніби витрушувала думки. І в голос:

– Ой, сестро, якби ти знала, як я тебе жду!

Раптом скригнула хвіртка, до двору зайшла дівчина з поштарською сумкою, озвалася:

– А дядько Федір вдома? Вам ось телеграма. Сестра Марина... – зупинилася на слові, а тоді тихо додала, – померла.

У грудях Катерини щось обірвалося, затремтіли ноги і вона випустила з рук рядничку.

– Боже мій! – мовила, наче зойкнула, і змовкла. Довго не могла ні вдихнути, ні видихнути – так і стояла. А в голові бриніли Шевченкові слова, які чула від покійного батька ще в дитинстві:

*Ой, піду я степом-лугом
Та розкажу свою тугу.
«Не йди, – кажуть, – з цієї хати
Не пускають погуляти».*

ДОРОГА НА СЕЛО

Йдуть юрбами і поодинокі, з валізами, кошиками, сумками, а то й просто так ген шляхом... Ще трохи – і цих хлопців та дівчат зустрінуть заклопотані батьки.

Тоді оживе село, загомонить. Забіжить сусідка до сусідки:

– Твої приїхали? А моїх немає, аж досадно.

І так від неділі до неділі.

Рветься з-під ніг гарячий збитий шлях, хилиться сонце до землі, й усе ближче стає до села.

Серед інших прагне до матеріної хати і Катеринине серце. Йде дівчина, як завжди, босоніж, тримаючи в одній руці черевики, а в іншій – великий вузол хліба. Йде Катря і раз по раз озирається: чи не мчить, бува, колгоспна машина, чи не з'явився той автобус, що мав їхати до села. Можливо, наздоженуть її дівчата й котрась озветься:

– Катю, ти теж у першу зміну працювала?

А потім усі загомонять разом:

– А мені завтра в другу... Я позавтра в ніч...

Далі зачнуть говорити про свій сільський клуб, про хлопців, яких там зі свічкою не знайдеш.

Катря поглядає вдалечінь, жмуриться від сонця й відчуває неспокій, що блукає десь у душі, наче вітер у зеленому житі... Знає, що не піде вона до клубу, бо вже й забула, коли там була. Не піде, бо нема там ні подруг, ні хлопців її віку. Роз'їхалися. Дівчата повиходили заміж, хлопці поженилися, а сама вона проїздила свої літа від села до міста.

Скоро вигулькне з-за пагорба село – сколихнеться в її грудях тепло. Під вікнами низенької хати вчувається голос матері:

– Доню, а в нас город заріс, у сінцях тече, від вулиці тин повалився.

І тоді Катря дотемна буде сапати город, невідомими дівочими руками лагодити тин, носити воду. Якщо ж ненароком на вулиці з'явиться жінка з дітьми, яка колись відняла в неї перше кохання,

то Катря мерщій заховається в хату. Вечором заб'ється на піч до матері та так і просидить аж до ранку. Аби тільки люди не бачили, аби не говорили, не носили на язиках, що вона – сама.

Мати гомонітиме довго про всяку всячину, про своє господарство. Бідкатиметься про щось стиха, а потім за Катрю візьметься:

– Не дасть Бог талану, то ніде його й шукати. І чого воно не так, як у людей? У Петрихи теж сиротами діти після війни zostалися, теж тяжко було їх ростити, а, дивись, у люди вибилися, заміж повиходили. Зять побудувався: бляхою хату накрив, віконниці розмалював – живуть гарно. Чи я вам добра не хотіла, чи гірше від інших виховала?

Затим стане нарікати на старшу дочку, котра гайнула десь у далекий світ, живе там одна-однісінька, а додому навідатися не може.

Вона вірила в те, що якби Катря залишилася в селі, то все склалося б інакше.

– У селі краще жити, – переконувала дочку.

Катря не раз чула подібне від матері, від подруг, які повиходили заміж. Чула й бачила, та ще більше досадувала з того, що в неї так склалося. Часом і матері зізнавалася:

– Ви думаете, мені хочеться в тому місті жити? – І додавала: – На очі людям показуватися соромно, бо одна... Зустрічатися, бачити щодня Василя... Лихо мені, мамо, та й годі: там жити не хочу і тут – не зможу!

Злізе стара мати з печі, заторохкотить горшками та й мовить:

– Хіба більше хлопців немає, що він і досі в твоїх очах? Пішла б до клубу... Бач, минулося, все пройшло. Казала ж тобі раніше: прийде час, силою тебе туди не зтягнеш. А було ж, Боже мій, прилетиш із роботи, гайнеш туди – і до світанку...

Схопиться Катря після таких слів, пригорне матір, проведе пальцями в неї під очима й скаже журно:

– Будемо разом, мамо. Якось воно буде...

І замріється хатина, голосно зацокає годинник – проб'є дванадцятку. З вулиці у прочинене вікно долине пісня – то йтимуть дівчата з клубу. Катря хутко вискочить на подвір'я, помаячить там трохи, поки всі порозходяться, та й знову повернеться до хати.

Довго виднітимуться у нічному мороці дві жіночі постаті. Катря розповість про кооператив, про те, як стала на чергу, скільки грошей збрала.

– Будемо жити вкупі, – усміхнеться до матері, – якщо нічого не зміниться.

Мати подобришає, повеселішає, почне слати постіль і ніби ненароком поцікавиться:

– Доню, а може, в тебе на прикметі підходящий хлопець є? Чого тобі одній заходити в глибоку старість?

Катря оживиться, схилить задумливо голову і мовить зовсім тихо лише одне слово:

– Жонатий...

Мати однак його вчує.

Погасне світло в хаті, та спати ніхто не наважиться. Мати буде лежати до світанку з відкритими очима, ніби вдивлятиметься у своє довге нелегке життя. І буде їй усю ніч ввижатися, що в її дітей склалося життя гірше, ніж у будь-кого в селі. Мовчки лежатиме й Катря та все шукатиме розгадки тому, чого їй досі не зрозуміла... От не може вона порвати з цією сільською вулицею, тягне її сюди, а повернутися назавжди несила.

Так і лежатимуть до ранку наодинці зі своїми думками – мати й дочка. І коли Катря на хвилику задрімає, то вже крізь сон почує, як заторохкотить селом перша підвода, загуде машина та й зупиниться біля чийогось двору – озвуться чоловічі та жіночі голоси. То водій Омелько збиратиметься везти до міста своїх дочок. Підхопиться Катря, проміє сьак-так очі й хутко почне лаштуватися в дорогу.

Мати покладе до сумки огірків, цибулі, трохи сала.

– Щоб голодна не сиділа, – скаже. – А тут однак пропаде. Недужаю продати.

Потім Катря похапцем вийде на вулицю. За нею подибуляє і стара мати до Омелькового двору, буде просити його, щоб підвіз дочку. Однак Катря їхати відмовиться – піде лугом.

Вийде на широку дорогу, що пропахла їдким димом та полином. Здіймаючи куряву, по ній поспішатимуть кудись вантажні та легкові машини, можливо, й підводи, але Катря зупинити їх не стане. Йтиме, перекладаючи з руки в руку свою валізу, дорогою, яка ось уже десять років водить її від села до міста. Коли ж підведе голову, то побачить, що й далеко попереду тягнуться до міста їхні хлопці та дівчата, полишаючи за пагорбом у зеленій долині своє село.

ХОЧЕТЬСЯ ГРОЗИ

Сутінки потроху відступають у яри та долини, малинові пасма тихесенько облягають ліс і поле – ген до села. На пружі здіймаються багрянисті дими. Благословляється на світ...

До ліжка аж через дві кімнати сіре прозріння досвітку тчється – тонке-тонке плетиво. У дзеркалі білий коленик сорочки. Чиркнула вишнева гілка об вікно. Ніби крізь сон: дзінь... «Хто там? Хто? Ой – день!» Оленка майнула до вікна. Глигнула, а серце, як пташка, стриб з підвіконня – і полетіло за ранньою зорею...

«Ви чули, Степан Хоменко з Оленою машину купили!»

Це вчора – заглушив трактора після ночі (сам бригадир вийшов на зміну!), сіли з кумом у машину, що везла зерно у поставку – подалися до міста.

Ох і довга година чекання! Корів подоїла Оленка, двічі збігала на ферму (здалося, що відра в яслах забула), попоралася вдома, а Степана нема. Коли це «пі-пі» під ворітьми – все на ній спалахнуло. «Ший, Оленко, чохла! Вранці їдемо на базар...»

І вона шила – до півночі тримала в руках голку.

Спалахнув обрій. Небо світиться, як росяна крапля. «Коли б грози не було!» Припадає Оленка до вікна, дрімає, а роздмуханий на обрії ранок гріє її худенькі груди. Долає сон, гойдає на крилах – ох які ті крила! Тихо – в мрійливих оченятах думка: «Зажили ви, Олено, з Степаном – на все село!» І тоді крізь сон: «Рано, ще дуже рано...» У потемках падає в ліжко, а згадки танцюють: «Відвеземо на базар поросю, то купимо телевізор». І знову: «Одержиж за молоко – привезу килими».

Відігнала думки, однак молоко циркає у дійницю, шумить у бідонах... Оленка прополіскує цідилки, мисє відра, дивиться на гумові чоботи й каже:

– Побіжу! Вдома худоба десь стогне.

І біля своєї хати: то кролям, то курям несе в приполі. Топчється попід вишнями – картоплю копає. Надворі роститься, сутеніє, наче криє чорною ковдрою. «Ото горе! Такий короткий день». Випро-

стується й бачить, як околицею йде з вузликом її Степан. «Звороти обсіяв і не знаю, куди переїжджати. Піду до контори. Докопаєш – здамо...» Вхопилася за попереk: «Ой, Степанку, де гроші дівати? Ще ті у вузлику лежать...» А він пальця до рота і ледь виразно: «Гс-с. Машину купимо!»

Чир, чир – колишеться вишнева гілка під вікном. Пробуджується день – такий осяйний світ. Ранок розчиняє навстіж двері. Зіп'ялась Оленка на лікті – Степан ворухнувся. «Хай ще спить. Мигає... Коли б грози не було».

Пригадує. Ще ледь світ, а чути з вулиці: «Вони, Хоменки, скрізь попереду: Оленка роздоїла свою групу – більше всіх має молока від корови. І премії їй, і до району возили... – Далі таке: – Степан змалечку до роботи звиклий. Ще тоді малим: мати прикута до ліжка, бо ревматизм здолав, а він сам на господарстві. Пізніше в полі – все біля тракторів. Причіплювачем був і на всяких тракторах робив, а це бригадиром призначили».

А не так давне: тарах-тарах у коридорі корито. Степан з роботи повернувся! Розчиняє Оленка двері – диво. Схилився у брезентовому плащі до стінки і куняє. «Бач, коли робив на тракторі, то не було цього...». А він: «Не сердься, Оленко. Хіба я свої... По запчастини їздив. А не постав пляшку, то що візьмеш?..»

Опанували Оленку думки – ворухнутися несила. Відчула поміж пальцями м'яке волосся Степана. Глипнула – день на задвірках!

Шкрябнув у коридорі засув, пурхнув наляканий вітерець з-під стріхи, заплутався у листатій вишні і стих. Степанів сірий піджак, наче парус серед двору – Оленка вискочила із сінець.

Одімкнула хлів: рохкають кабани у закутку, гелгочуть гуси, а біля ніг кури юрмляться – радіє.

Сьогодні неділя: на ферму не піде, бо за неї подоять дівчата, а вона... Оглядається (чи не приснилося?): під ворітьми голубий «Москвич», в нікельованих ручках червоне сонце аж грає. Відступилася до піддашшя, усміхається Оленка, полоще в чавунці руки, а за парканом веселий гомін – доярки на ферму йдуть.

– Ті-і, ті-і, – ластів'ята раді ранковій зорі.

– Оленко, не мнися, – це Степан озивається. – Поробиш, як приїдемо.

Він зупинився біля «Москвича» у сірій сорочці, застєбнув під яблучком комір, намацав у кишені ключа, відімкнув дверцята, сів і,

відкинувшись на спинку сидіння, увімкнув стартер. Пирхнув двигун, машина легенько гойднулася. Щось колихнуло Оленчині схудлі груди – змикалася: хай тобі цур! Глянула сполохано на вулицю і, притуливши долоню до щоки, метнулася в хату. В кімнаті подумалося: «Вишень уродило цього року – сила-силенна! Сохнуть і нема коли обірвать. Чисто вбилася від того варення – де його дівати!»

Переодяглася: розчинила шафу, а в ній сонце золоті промінці розсіяло. «Оце літо пошила це плаття і не одягала, – накинула на плечі хустину – і до дзеркала... – Петрівною будуть величати!» Підвела руки, а порепані пучки сірими нитками в'яжуться. Тихо. Намацала в кутку шафи вузлик з грішми: «Куплю рушничок на свекрушин портрет, бо вишити однак часу немає». А тоді:

– Є в тебе, Оленко, все!

І десь раптом гостро Надійчине:

– Оленко, ти любиш Степана?

У голові останній шкільний дзвоник. Надійка тулиться близьенько до Оленчиного плеча. «Ідеш за Степана? Він що, розвівся з Насею?»

– Оленко, де ти там, не мнися, – гукає Степан.

Вискочила на поріг і розквітла.

Степан одчиняє дверцята, протирає скло, тицяє черевиком під колесо і навмисне голосно:

– Їдемо, Оленко!

– Мо', когось візьмемо?

– Проситиметься, то чого ж, – устромляє ключ. – О! Одчиняй ворота – їде голота!

Пурхнув навсібіч кагал хлопчаків, схилився клен баби Варки і наче завмер від подиву. Дивляться через паркан липи – охо-хо! А попереду берізки: біжать босоногі навпростець, тиснуться, відкланюються Хоменкам і стелять зелені коси на шлях. Рветься дорога як нитка, котиться червоне сонце, лишаючи рожевий слід на обрії.

Фру-у – на асфальті машина. Степан, не повертаючи голови, питає:

– Хто там?

А Оленка:

– Тітка Палажка.

Або:

– Семен кривий, рахівник.

А сама не збагне як сидіти, де подіти руки. Кладе їх на коліна, тулить до грудей, а тоді схрещує на животі і два великих пальці обертас один навколо одного. То в один бік, то в інший.

Сонце усміхається – скрізь людські очі... Глип – Надійка.

– Степане, зупини!

Скриплять гальма.

– Сідай, Надійко, підвеземо! – гукнула Оленка. – На базар їдемо! «На базар їдемо! На базар...» – летять вилиски на дорогу.

– Як живеш, подруго? – Рука в руці... Та туман ярот котиться, гулять хлопцям хочеться. На обочині молоді дубки танцюють навприсядки.

Ворухнувся Степан:

– Ти на камвольному робиш?

– Ні, вчуся.

Тихо. У Надійки серце на долоні – думка: «Степан як парубкував, жодну дівчину не проводив. Заглушить трактор. Зайде до клубу, побалакає, в шахи зіграє – це коли в доброму настрої, гірше – постоїть в кутку та й зникне. Все будувався...»

У Оленки схрещені руки, труться пальці один об один: «Степан до роботи – землю б гриз! А Настуся примха! Сватався – згоджувалася, а тоді пожила, дитину народила і годі: не хочу мучить його і себе...» Нараз покійної свекрухи зринуло: «Ото прийде Степан з поля, сяде за стіл: Настю, каже, забіли борщ. Знаю, що сметана є, а вона: нема чим. Постоїть мовчки і піде. А мені – наче хто з грудей серце вийме – так тоскно. Душа в неї до нього холодна була...»

У Степана вузлуваті пальці стислися на кермі. Сюди-туди крутить кермо – погляд скам'янів... «Про Ленку і в думках не було. Мати її: чого світом нудиш? Пішла Настя – хай! Побудувався – хазяїн! Сватай онде мою...» І знову:

– Не шукай гарних – студити будеш. А Оленка працює, проворна...

Стелється й стелється під машину дорога, свистить у відкритому біля Степана віконці вітер легко-легко, ніби у такт двигуна. На Степановому чолі світлі думки.

– Я тут зйду, – раптом збуджений голос Надійки.

На обочині гойдається березова гілка. У сум'ятті мовчання.

– Дякую. Ось...

Принишкла Оленка, щось хоче сказати, а слів нема – пусто.

Тільки оте: «Дай, подай бідному». Жартували в школі з Надійкою.

– Оленко, дай здачі... – зухвалий голос Степана.

А в неї у голові жар. Шерхотить вузлик, обмацують пальці м'які папірці...

Хряпнули дверцята. Майнуло жовто-бліде Надійчине платтячко, б'ють об брук каблучки віддалено й глухо. Тягнеться ниточка і ось-ось обірветься. Ніби хто тягне її з грудей. «Як це вийшло?.. Пішла Надійка. Вернути б...»

– Нащо взяв гроші? – озивається знічено Оленка до Степана.

– А що вона родичка яка? На бензин буде.

«На бензин буде...» – фиркає двигун і кладе свою котячу лапу Оленці на уста: «Цить! Хе-хе! На бензин буде... «Ні, ниточку не обірвеш», – закручує. Душно стає.

Блимає Оленка у віконце, а там уже простір потьмарився, просякли димом дерева. Спохмурніло у Степана чоло, і одіж дихнула пахом дорожнього пилу і соляри. Хтось обірвав крила, і машина в гуркоті ніби впала грудьми на асфальт.

Душно. Тиснуться один до одного килимки, гарнітури. Ох, удруге за сьогодні врізалось в пам'ять Надійчине: «Скажи, ти кохаєш Степана?» Мулько від тої ниточки, боляче – як боляче!

– Зупини, Степане!

Дивні в нього очі – спиняє.

Оленка вийшла, притулилася на обочині до берізки, прикусила гілочку і на устах гірко-гірко. Небо застигло, холодне, а біль – як камінь. «Одержиш за молоко гроші – привезу килими...» Як стогін вирвалося: «Є в тебе, Оленко, все!» І обірвалася ниточка... Побачила свій будинок, найкращий у селі, і за його стіною враз стало пустельно і сухо.

Напливла маленька хмарка, і впала на сухий лист одна-однісінька крапля... Відчула – хочеться грози! Як в дитинстві: аби горіло в спалахах небо, гула канонада і дорога кипіла від зливи. Щоб бігти, як раніше, тій грозі наперекір, сміятися, як сміється сонце, мокнути до рубця, а потім чекати тепла, так чекати, як це вміють тільки птахи...

Та й її хочеться грози!

... Степан заводить машину. Знову гойдається простір, вже розпечене сонце, мов крапля металу, в цупких долонях Оленки...

НОВИНА

Щось небуденне, тяжке – терпка тиша. Наче світ завмер, закам'янів у ці хвилини. У відділлі ні душі, тільки столи і стільці усамітнені і безмовні. Стою непорушно від розгубленості і беспорядності думок. Вірю і не вірю тому. Не знаю, як бути, як діяти. Ще за спиною відлунює Лідин беспричинний сміх, чую до болю знайомий голос, від якого наче спалахує серце, завмираю на мить, хоч знаю, що її тут нема – і вже ніколи не буде... Однак бачу невідступно її – ні не на портреті, що стоїть на робочому столі, перев'язаний чорною стрічкою, а перед собою – зовсім розчулену і бентежну. Вона в погляді, перед очима душі моєї, в пам'яті, як болюче прозріння того, що сталося...

...Ось заходить до відділу: висока, струнка, довге русяве волосся, а очі мов вранішня блакить неба. Трохи ніяковіє, обличчя при розмові раз по раз безпричинно спалахує рум'янцем. А я, тридцятилітній холостяк, скориставшись тим, що нікого у відділі нема, починаю залицятися. Дістаю з шухляди маленьку збілочку поезій і починаю читати. Опісля цікавлюсь, між іншим, де проводить свій вільний час. «Ой, я нікуди не ходжу. Тільки в гуртожиток влаштувалася, – хвалиться. – Оце недавно сусідові Грицьку кажу: ти хоч місто мені покажи. То ходили з ним. Були на Валю. Треба записатися в бібліотеку, бо нема чого почитати. І в театр хочу сходити». В юних очах ніякого лукавства.

– А давай разом підемо, – пропоную якомсь безцеремонно. Ліда опускає очі, підводиться і йде до сусіднього відділу.

Сиджу і сиджу – не можу вгамувати бентежну хвилю, що раптово сколихнулася у грудях...

Уже іншим разом в обідню перерву всі розійшлися, тільки я і Ліда.

– Як там твій Грицько? – починаю розмову. «Я вже не розмовляю з ним, – киває рукою. – Не знаю, що за хлопець. Недавно виходжу на вулицю – сидить біля під'їзду. Голосно розповідає дівчатам всяку-всячину, сміється. Куди тобі, такий веселий! Побачив мене

– і під три чорти. Як у рот води набрав. І я мовчу. Більше години сидимо – хоч би тобі слово сказав. Ну я пішла, кажу дівчатам, підвожусь, бачу – зблід... Ой, не можу!» – Ліда поправляє волосся, що пишними пасмами лягло на плечі, підходить ближче, зітхає, потягуючись: «Ой, Сашко, нікому не хвалюся про свої походеньки, а тобі – все розповідаю. Оце завжди чекає біля під'їзду, поки не з'явлюсь з дівчатами. Допитується, де була. Вчора йду з подругою – сидить. Пожди, думаю, я тобі пограю на нервах. Оббігла поза будинком, роблю враження, що повертаюся з міста сама. Бачу, відмінився – і до мене. Ой, не можу! Думає, що з іншими хлопцями зустрічаюся. А я б оце знарошне пройшла б з кимось у нього на очах. Щоб він робив? Забігав, певно?»

– Мо б посивів за вечір, – жартую.

Ліда сміється, потріскує пальцями, витягуючи один по одному. «Ні, чесно, так хочеться пройти повз нього з хлопцем. Сашко, може прийдеш до нашого гуртожитку? Хай побачить мене з тобою. То він лусне від ревнощів. Прийдеш?» – дивиться мені в очі.

– Ти так хочеш? – перепитую.

Беру її тоненьку руку в свою долоню, перебираю пестливо пальці. «Ой, треба збігати в місто, бо шеф дав термінову роботу», – знаходить привід. Одягається і зникає за дверима. А я дослухаюся самого себе. Такий стан, ніби ластівка ранньої весни стукнула у моє вікно...

Дивуюся, що змінився останнім часом: відчуття самотності непомітно де й ділося. Став життєдайний, наче мені виповнилося тільки вісімнадцять. На роботу йду щодня як на свято. Ловлю себе на думці: від однієї уяви, що ось-ось Ліда з'явиться у відділі, серце б'ється сполохано. Якесь магічне хвилювання. «Боже мій! Я кохаю її...» – шепчу. Усвідомлення таке глибоке, що на мить перестаю дихати.

І те, що відбулося вчора, не дає спокою, найбільше болить. Бачу її стомлену, зі смутком в очах. «Ой, так не хочеться працювати!» – тяжко вимовляє.

– Ось тобі! – дивуюся. – Поїхали у відрядження, коли так, – пропоную жартома. «О, згодна. Ні, – враз заперечує, – роботи багато – начальник не відпустить. Я вже казала йому: пошліть мене куди-небудь. Може, втечу від самої себе. Знаєш, Сашко, оце ми розмовляємо, а повернешся – чи доведеться... Ти поїдеш у відрядження, а я ... зникну».

– У відпустку підеш? – питаю розгублено. Стоїть задумлива. – Заміж вийдеш? – спадає на думку. «Сама не знаю, як бути? Приїхав хлопець один – пропонує... Чого чекати? – зводить очі на мене. – Пригадую, в школі бігала за ним, а він обминав. А тепер – байдужа. Мати каже: виходь доню, доки ти будеш сама. Хай буде так... А Грицька я ніколи не забуду... Хоч нічого в нас не вийде – душа моя чує. Зійдуся з Романом і поїду звідси. Звикнуся. Мої подруги всі так повиходили. Отримала це від однієї листа – пише: живу, Лідо, як дерево, ніякого почуття. І в іншій так склалося. Кохала хлопця дуже, а він загинув. Тепер вийшла заміж так, аби не сама. Оце і мені така доля...»

Щось гостро-болюче, мов ніж, впивається в мої груди. А разом з тим, спалахує нестримне бажання пригорнути дівчину в цю мить, зізнатися у своїх почуттях, бо серцю несила далі мовчати. Підходжу ближче – її рука опиняється в моїх долонях, поруч жадані вуста, але торкнутися їх не смію. Нащось кажу: вийдеш заміж – розрахуюсь. Не зможу тут... «Всі за мною будуть сумувати...» – говорить задумливо Ліда. – А я найбільше... «Правда!» Трепетно підношу до вуст її тендітну руку. – Я люблю тебе... – вимовляю тихо. Дівчина ніяковіє. На обличчі з'являється подив, мов світле прозріння. І враз – тінь. Очі полонить загадковий сум. – Лідо, – озиваюсь. Голос мій бринить надто схвильовано. – Хочу, аби ти була зі мною завжди... «Пізно, Сашо», – Ліда вивільняє руку з моїх долонь і йде до вікна. Чую, плаче. До відділу заходить прибиральниця. Тягуча пауза, горять на устах недомовлені слова.

Уже надвечір'я. Стою на засніженій вулиці, плутаюсь у думках, ніяк не можу вгамувати роз'ятрене серце. Між тим, чую що хтось штовхає під лікоть. «Здоров, Олександр!» Піднімаю голову – поруч давній товариш Іван, що працює комп'ютерником в одній із фірм. «Ти куди йдеш? Зачекай трохи, поговоримо. Це я тее... Тут у вас дівчина Ліда працює...» Кивком голови стверджую, що є така, і з острахом дивлюсь на нього: якась тривога в душі. «Та вона з моїм братом стрічалася», – каже. – Грицьком, – питаю. «Ти що знав про це?» – похоплюється. – Та він же халамидник дитину їй приробив. І дівчина оце тепер ходить щодня до нього. Там листа написала. Я, каже, з собою покінчу, але й тобі жити не дам. Їй-Богу, оце таке нещастя. Мати плаче, боїться, що той з собою щось зробить. Прошу – женись, а він: я її терпіти не можу». Мое тіло наче струмом проймає – стою приголомшений. Шугає споло-

хана думка, як підстрелений птах. «Ти поїдеш у відрядження, а я... зникну». Холод і порожреча. Коїться зі мною невідомо що: мовчу, ніби хто стиснув горло. «Яка ж там дівчина, навіть не бачив», – порушує мовчанку Іван. Хвалю Ліду, кажу, що хай одружується, коли така справа, не кидає її в самоті, і чую, як тяжко ті слова вимовляти. Він кладе на моє плече руку, дивиться в'їдливо в очі, наче в душу. «Тільки їй не говори нічого. Добре?» Подаю Іванові руку – вмить влітаю до контори. Ліда стоїть у коридорі: зібралася вже додому. Спрямовую на неї погляд: ти чого не хвалишся?... Може б, чим допоміг. Вона червоніє, розгублено дивиться, затим на мить зникає за дверима. А з'явившись, хутко підходить до мене. «Ти звідки дізнався?» – питає. На очах дівчини з'являються рясні сльози – прожогом вибігає на вулицю.

Це було вчора. А сьогодні... маю неперехідний біль. І матиму його до скону.

– Ех, Лідо, Лідо, моє непізнане щастя, – шепочуть губи вже вкотре, як молитву. – Йду на побачення, вигадане тобою, вперше і востаннє... Безглуздо, навіть страшно. Світ зруйнувався, змалів, немає в ньому ніякого ладу. Таке жорстоке відчуття, аж холодніє кров.

Мої колеги вже давно подалися за вінками, а й досі не повернулися. Треба рушати туди, до неї... При цій думці уявляю непорушну Ліду, бліде обличчя, під опущеними повіками погаслі очі, русяве волосся, розсипане на біле простирадло... – Ні, я сильна людина, можу дивитися в очі прямо будь-якій біді. Чи прийде Грицько? Якщо так – пізнаю одразу, хоч і не бачив жодного разу. Вкарбувався він у мою плоть давним-давно, проник у кожную клітину. Не з'явиться – однак знайду. Зустріч відбудеться...

Виходжу з контори. Біле небо, біля земля. І береза заледяніла в дворі. А я в светрику, з непокритою головою в заметілі.

Купчаться обабіч кілька стареньких бабусь. Хиляться одна до одної: хустки їх як квіти. Гомонять побожно:

– Ви чули новину?... Та вона тут робила. Зовсім молода, струнка, така русява... Ходив, ходив, а брати не схотів. У них тепер усе на віру. І жити нема де. Так, ото пішла...

Боже, Боже! І дитинку не пожаліла...

Голоси пригаслі, нерозбірливі. І вже крижаний звук, мелодія сумної музики. Десь за будинком – акорд за акордом... Відступаюся від жінок, стаю під заледянілою березою і завмираю в непробудній самоті.

ХАРИТОНОВІ КЛОПОТУ

Заб'є на вишках крильми півень, закукурікає – ще й зорі на небі й обрій тільки тепліє, а Харитон Шатирко, що овдовів рік тому і тепер живе з донькою та зятем, хоч у вихідний, хоч у будень, уже на ногах. Вийде з хати, курить і все кахикає, а собачка під хлівом так весело, як дзвіночок, бреше від радості, що господар устав.

Поки видніє, то порається біля кролів, води наносить, дровець нарубає, а потім за свій чемоданчик, в якому ліки та інструмент, – і на ферму. Вже відколи він санітаром робить.

Це коли все гаразд. А бувало, ще й на зорю не бралосся, а Харитона вже нема вдома. Добре, якщо якусь годину поспить, а то іншим разом і перепочити не вдасться. Як трапиться іноді якесь лихо на фермі з корівчиною чи іншою худобиною або в когось із людей захворіє кабанчик, то, хочеш не хочеш, треба бігти.

Де й коли набрався Харитон тої кебети, ніхто в селі не відає, ніхто не задумується: уміє чоловік – і добре! Так уже повелосся – є в колгоспі ветлікар, молодий хлопець, з вищою освітою, – їх змінилося за останні роки кілька, – а як трапиться щось, то йдуть до Харитона. Знає він, у кого яка худобина в дворі, скільки хто тримає поросят, хто збув телицю, а хто придбав – без нього ніхто не обійдеться. Рука в чоловіка вміла, тверда. А якщо вже свіжина в когось, то й Харитона кличуть, бо, бач, робив добре діло, коли хворіло оте поросятко.

Раніше, було, посидить за столом, заспіває, нарозказує цікавого, наче вином упоїть. А це як поховав свою жінку Палажку – одмінився чоловік. В балачки не вкидається і весь якийсь не такий. Як іде на ферму або з ферми пішки, бо мотоцикла він не визнає, а на велосипеді їздити не можна – нога контужена, – то опустить голову (раніше високо тримав) і нікого не бачить. Одежина проста на ньому: сірий піджак із рубчикowego краму, приношений, зім'ятий, шапка із задертим вухом, гумові чоботи. Його здалеку видно, бо трохи накульгує. Як прийде з роботи стомлений, то приляже, в чому прийшов, на стареньке ліжко в хліві. Під голову шинель сіру,

ту, що в сорок п'ятому приніс, покладе, під боком – сінник. Так і ночує.

Ще як жива була Палажка, то, рано чи пізно повернувшись із ферми, завжди щось робив. Коло городу разом із жінкою порався, як біля дитини. Бережок, яким вода з поля шовесни біжить, обсадив вербами та вільхами, добрива підсівав, щоб трава краще росла і все розкошувало. Було, зацвіте отой бережок жовтими та рожевими квітами – пахощів на весь куток. Під вербами, чимось схожа на око, дивилася в небо голубим одсвітом велика копанка. Це він копав, здавна вона там, але не засмічував, беріг. Унизу, щоб не відмокла городина, рівчаки покопав – за все турбувався. А це – ніби воно й не його. Ніхто його тепер на городі не бачить. Зять Петро господарювати не любить – йому завжди ніколи. Через те й верби перевелися, трава зниділася. І половини того нема, що раніше було. То завжди стіжок сіна у дворі стояв – на зиму ставало, а цього року лише копичка. І та зсілася, почорніла, мов журиться – боляче дивитися.

Того дня Харитон піднявся рано – не спалося. Крутився всю ніч, бо нога боліла. Та й сон якийсь дивний приснився... «Мо', яка звістка буде...» Походив у бережку біля копанки, постояв, подивився на копичку сіна: «Що, до цих пір не можна перевезти?» – злився на зятя. Досадував. Бачив, що й дочка далеко не все до ладу робить. «Обижається, бач, що людям казав: витопить піч, ляже і спить, а город аж гуде! А що – неправда?» – скрутно глянув на обніжок.

Учора завфермою йому радив:

– Ти б женився, Харитоне. А то он зчорнів, перевівся на нінащо. Узяв би добру молодицю – хай суп варить. Ще ж тільки шостий десяток розміняв!

Задумався: «Ні, такої вже, як була, не знайду!» Зітхнув. «В неї ж і в городі був порядок, і в дворі, і в хаті, – опустил низько голову, як стомлений кінь у спеку, і стояв. – Як це його далі бути? З ними я не живу...» – пекло біля серця. Аж образа брала на дітей. Дочка його, Віра, все нападається, що пізно із роботи ходить, щодня десь чарку вип'є. Воно й гріх, як кажуть, батькові на дітей обижатися, але ж і їм не варто так батьком нехтувати.

– Що я вже такий п'яний приходжу чи гроші пропиваю? – ніби вирвалося.

Вийшов на околицю аж до рудки: обрій зарум'янився, як молодича. Деревя знімали чорні киреї, молоділи, прокидалися пташки. «Ті-ті-ців-ців», – чулося десь зовсім поруч. А з душі не сходило: «Воно ж так – із сином, то наче й жив би, а з дочкою хіба вживу? Мо', дійсно оженитися?»

– Ой, діти-діти, горе, та й годі! – мовив голосно.

Дивився у простір, у безмежжя, а думки кружляли, як гайвороння.

Зібрався уже було йти на ферму, та тільки дійшов до воріт, коли чує Христя, що через дві хати живе, тихенько каже:

– Харитоне, зайти-но сьогодні вечірком. Діло є...

І рано ж ще – черета не йшла. Мо', спеціально стерегла, щоб не прозивати. Харитон здогадався, про що піде мова. «Мене вже сватають, а я нічирк. А таки вкоськають...» – промайнуло в голові.

Варка Трубна, стара й трохи підсліпувата ще з дитинства дівка, заміж ніколи не ходила. Жила раніше на тому ж кутку, що й Харитон, а як мати в неї померла, то продала свою стареньку хату й перебралася в сусіднє село Кам'янку. Думка була така: у селі її всі знають, то вже ніхто не посватає, а там поталанить вийти заміж.

Вона Харитонові подобалася здавна. Ще як парубкував, то трохи дружили.

Якось зустрів її навесні – побалакали. А тоді вона й приїхала до подруги Христі, а та передала Харитонові. То він надвечір, щоб менше бачили люди й нічого не знала дочка, зайшов до них. Сиділи тоді за столом довгенько, випили пляшку самогону. Згадували, як колись гуляли, жартували, сміялися, а під кінець Харитон, на диво обом старим дівкам (Христя теж ніколи не виходила заміж), скис. Підступилися Палажчині очі – відсахнутися несила. І серце дріботить, і кров обпалює скроні. Бачиться вона біля печі – виймає рогачами горшки на припічок – весела, метка, ще й білим фартушком (любила так поратися) підперезана. Харитонові тепло не так від печі, як від дружини. Аж квітне хата. Гріється він тим теплом, розповідає про доярок, нові порядки, про всеньке, що діється на фермі, що де чув і бачив – щось гнівається, але по хвилі душа стає м'якою і лагідною. Бо на столі парус картопля з салом і часник молодий пахне. Палажка то хліба наріже, то огірків подасть. А тоді присяде та й скаже: «Не бери, Харитоне, все так близько до серця, бо так було до нас, і ми помремо – так буде...»

То йде до копанки сорочки прати... На плечі коромисло погойдуються – хить-хить. Палажка йде легенько – струнка й замріяна якась, – підтримує те коромисло рукою, і білий рукав сорочки, вишитий червоною заповоччю, видніється ще здалеку. Харитон кидає сокиру і йде услід за жінкою: ладнає їй кладку, щоб зручно було стояти. А як повернеться Палажка з білизнаю, підтикана високо, з замоченим подолом спідниці, то він напинає біля хати мотузку, навішають тих сорочок – аж світ забіліє!

Ні кінця, ні краю отим згадкам... Жінки припишкли – розпалася гульня. Розмови з Варкою про спільне життя не вийшло. Харитон для годиться пообіцяв заїхати до неї в Кам'янку, а коли дійшов до свого обійстя, пошкодував: «Хіба вона мені вгодить? Характер маю складний...»

Люди про оте сватання погомоніли та й вгамувалися, бо ніхто толком нічого не знав. І Харитон не ходив, як ото обіцяв, до Варки – приїхала сама. То один вечір тасмно, – не хотілося, щоб хто знав, – вів мову про одруження. На цей раз Варка нарядилася: кофту одягла домов'язану шерстяну із зеленої нитки, – на худих сухих плечах вона звисала надто вільно, – і намисто червоне, мов калина, на шії було. Сиділа, як Харитон зайшов, та на карти гадала. Загулялися тоді допізна.

– З дітьми нажився – годі. Давай, Варко, сходитися, – сказав, як виходив з хати. А надворі знову чортихався. Забрів на кладовище, щоб у Палажки вибачення просити.

А це знову з'явилася...

«Буду, мабуть, ладнати. Чого ж жінці голову дурити, – подумав відразу, а потім похопився: – Хай не мудрують! Я такий, що не прошибу. Я й сину так сказав. Та він мене знає!»

І все-таки йому кортіло зайти до Варки, щось тягло до неї. Хоч стримувався, бо добре знав, що з усього того нічого не буде. То тільки силкується одружитися, а як до діла дійде – відсахнеться. І не тому, що дочка злиться і слухати не хоче про Варку. Кривляє її та допікає батькові: вона ж сліпа! Ні, не це, а щось інше його стримувало. А що – навіть сказати тяжко. І в свою хату Варку нікуди було вести, і в чуже село до неї їхати не хотілося. Жаль було залишати двір: стільки праці на нього пішло!

Увесь день Варка не виходила з голови.

Уже, як зовсім стемніло, Харитон пішов із ферми.

– Чогось так стомився – хай йому грець! – мовив спересердя.

Літній день довгий, а роботи якраз набралось багато. Був на таборі, де молодняк випасують – це кілометрів десять від села. «Воно почистити чи обрізати ратиці не так складно, але повалити бичка на землю одна морока», – розмірковував. Плентався вулицею, наче силуючи себе, так був невисокого зросту, а від думок та журби ніби ще понижчав. Сірий піджак на ньому звисав ледь не до колін, тіпався, пах силосом. Шапка, яку Харитон не знімав ні влітку, ні взимку, вигоріла й вилиняла від сонця, насунулася йому на очі. Ще й вухо в ній, як завжди, задерлося вгору. Гумові чоботи були надто важкі, то шльопав ними голосно, добре накульгував, бо контужена нога розболілася, аж «стріляла» – чи то від втоми, чи на негоду. «Дош, мабуть, буде», – визначив. І знову про Варку. Не міг ніяк вирішити, як йому бути: заходити до неї чи ні? «Хай не думає, – це про дочку, – що я з глузду з'їхав. Я такий, що не прошибу. Питає у мене: «Чого, тату, як ще жива була мати, то ходили додому нормальні?» А того, доню, що тоді, як ішов до хати, то співав, а тепер плачу, тільки ніхто тих сліз не бачить, – розмовляв у думках з дочкою. – Зайду, певне, до Варки та побалакаю. Буду сходитися, бо з дітьми життя не раде».

Коли дійшов до свого двору, то зупинився, дістав «Приму», закури́в. Згадав, що цієї ночі приснився сон: затисли його вівці під якимось мостом. Хотів виплутатися, та не зміг. Так і прокинувся. Хоч у сні не дуже вірив, а все ж подумав: «Нічого, мабуть, із мого сватання не вийде. Тільки знову дочка розсердиться та зайві розмови підуть». Стояв та думав.

Підійшов Омелько – сусід, високий, з чорним кучерявим волоссям. Сів на лавочку, уп'явся в неї руками, сховав голову в плечі та й проказав:

– Дошу давно не було, от нещастя, – і чомусь засміявся не устами, а тільки очима. Це так жартома, бо дош уже надоїв йому. – Посидь, Харитоне, спочинь трохи, – запропонував.

Харитон пом'явся, переступив із ноги на ногу і сів. Не хотілося йому на очах в Омелька минати свій двір, бо здогадається, що до Варки пішов, і буде завтра в бригаді розказувати та підсміюватись.

– Сьогодні не присів за день, – сказав Харитон, намацуючи в кишені цигарки. І щоб не мучила Омелька цікавість, додав:

– На таборі був, де бичків випасають. Профілактику робили.

Припустився дощ. Дрібний, але густий, аж зашумів на асфальті.

– Оце моя трава лясне, – закусив нижню губу Омелько.

– А я свою встиг сховати. А якби вчора не прибіг раніше, то лежала б і досі, – подумав.

У Христі, де мала бути Варка, світилося. «Ждуть», – здогадався Харитон. Сидів як на голках. Таке зло брало на Омелька, що дощ переіщить, а він балачки розводить.

– У тебе трава цей рік добренна була, – засміявся знову чомусь очима Омелько й відвернувся. Знарошне так сказав, бо бачив – нікудишня. Один кінський щавель як ліс поріс.

– То зять добриво посіяв, – відповів Харитон теж з іронією.

Омелько покрутив головою – і ні слова. Тільки задоволено картуза на очі насунув – цвів. Бо знав добре Харитонові звички. Вигадає таке, чого не було й бути не могло. Ніхто тих добрив цього року не сів і не збирався! Якось вийшов Харитон до бабів, що сиділи на лавці, та хвалиться: «Був у саду колгоспному. Так рясно яблук. Пепенка аж гнеться. І всі дивувалися, бо цієї весни сад ні в кого не цвів: «Бачите! А в мене на городі жодного яблука». Ті, хто більше знав Харитона, тільки усміхалися. Було, сказав: «Я сей год три дички прищепив». А в нього на обійсті жодної дикої яблунки нема. Або: «У мене в березку калина, як черешня».

Набрид Харитонові Омелько, бо сидить і сидить. «Сховаюся у двір, то, може, піде?» – вирішив. Хотів підвестися, а він:

– Та посидь ще трохи.

Довелося затриматися. Ще раз закурив.

– Дивись! – торкнув його Омелько за плече, – Гнідий чи що, вирвався?

Від ферми, запряжений у віз, летів шалено кінь. Чулося, як стугоніли копита, гриміли колеса. У сутінках Харитон побачив закинуту догори голову, роздуті ніздрі й блискучі, меткі, як вогонь, очі. Впізнав Гнідого. Сам запрягав не раз, то добре знав його примхи: побачить машину, мов гедзь укусить...

Дивилися, що ж воно буде? А кінь, зрівнявшись із Харитоновим двором, різко повернув убік – і на них. Омелько враз перекинувся під лавочку. Затріщав паркан, і Гнідий, як вихор, тяжко дихаючи, помчав далі.

Харитон застогнав, коли віз перекотився через його плечі. Здалося, тріснули кості. В очах потемніло. Лежав, як куль соломи.

Хотів підвестися, та тільки ойкнув. І груди, мов окропом, облило гарячим потом. «Перелом?! – узяв страх. А як же тепер з тими бичками, що zostалися на завтра? – застугоніла думка. – Обіцяв Хіврі заколоти поросля... А як же вівці, телята? Як уся ферма буде зі своїми недугами? Хто їх порятує, хто визволить від здутого живота чи збитого копитця?» Здалося в одну мить, що всі людські клопоти не буде кому розрадити, крім нього. Що гинутимуть свині від корости, мукатимуть корови від болю, й голова колгоспу бідкатиметься – битиме руками об поли. Від того, що через травму він не зможе здійснити задуманого, запланованого заздалегідь, заболіло біля серця сильніше, ніж нога. Клопоти, що постали в його голові, злилися як свинець, у важкий злиток. «А може, я встану? Нема в мене часу лягати в лікарню. Розходжусь», – ухопився за думку. Ворухнувся і:

– Ой-йой-йой!

Застогнав так, що аж кленок молодий стрепенувся і буйна роса впала на лавочку.

Омелько підвівся блідий, як солома. Одна пола піджака в нього була відірвана аж донизу. А так все гаразд: повезло. Гукнув Петра, що саме озивався у дворі. Той вийшов, і вони вдвох підвели Харитона.

По хвилі вискочила з хати Віра, витерла ганчіркою руки – видно, вечерю готувала – і побігла навпростець, городами, кликати лікаря. Якраз, на щастя, вдома його застала. Прийшов – не забарився. Перебинтував рану, а тоді:

– Хай Петро піде до контори та попросить машину – до району треба везти, – сказав.

Зять побіг до голови. Той таки знарядив машину. Водій, що тільки приїхав з району, збирався помити кузов, бо возив на базу корів і ті забруднили геть дошки, але коли така біда, то час гаяти не стали – вкинули два оберемки соломи, яку Петро приніс від гаражів, та й підігнали машину до двору.

Харитон лежав біля печі на лежанці в тій одежині, що прийшов з ферми, блідий, сам жовтий, руки тремтіли: поки зять шукав машину, то викурив пачку «Прими» – недокурки валялися по всій хаті – і випив пляшку вина, яку дочка ховала в коморі на всяк випадок. Гришко, онучок білявий, крутився поряд та все загадково поглядав на діда. Батько в хату, а він:

– Дід ще живенький...

– Дід і не збирається вмирати, – Харитон так йому. На обличчі з'явилася посмішка.

Хлопці взялися класти старого на носилки. Віра, щоб не дивитися на батьковий біль, вийшла з сином до іншої кімнати. Харитон тримався – не привикати старому фронтовику. Тільки як опинився на кузові машини, лайнувся як умів.

Дочка теж вибігла на подвір'я, накрила батька ватною ковдрою, ще й поверх плащем, а під голову подушку дала, щоб не так трусило. Петро сів у кабінку – поїхали. У дорозі кузов, що пропах гноєм та коров'ячим потом, від трясіння, терпко смердів. І здавалося Харитонові, ніби десь мукала корова – то ближче, то далі. Доки їхали, доти вчувався той звук.

Після того, як зробили рентген і ногу (був перелом) взяли в гіпс, Харитон сидів на носилках і хвалився лікарю:

– Моїй нозі таки не повезло. Отут куля, – мацнув біля коліна, – вище – берлінський осколок. А це ж треба – перелом.

Простяг обидві руки вперед і поклав їх біля покаліченої ноги: на широких долонях обвітрені, пошерхлі та потріскані пальці знекровилися і пожовтіли. Врухнув ногою й застогнав – очі спинилися на чомусь на мить, аж завмер. Перед ним було поле, обпалене вогнем та зрите снарядами. В нозі вже сидів осколок, на плечах тримав «язика», а попереду – десять кілометрів шляху під кулями. Вертався з розвідки... Одсахнувся від того видива, підвів голову, якимось незвично обмацав кишені свого піджака – забув, що цигарки докурив і пачку викинув, – озвався:

– Дайте, пожалуста, закурити...

Лікар дістав пачку «Космосу», вдарив по ній знизу пальцем і висунути цигарку подав делікатно Харитону. Тоді сказав:

– У нас зараз нема місць. Та вам вдома й краще – молодиця догляне! – додав чи то жартома, чи то всерйоз.

Харитон не встиг нічого відповісти, тільки міцно зціпив зуби, як підняли його на носилках і затягли у кузов.

Загойдалося вечірнє небо: хить-хить, попливло перед очима. Згори сіявся дрібненький, наче мак, дощ.

– Негадки, додому їдемо! – сказав так ніби хтось був поруч нього.

І стало йому чогось весело-весело. Навіть співати захотілося. Жодного разу, відтоді як не стало Палажки, він ще не співав, від-

чував, ніби над ним щось тяжке висіло, а це відкіля і взялося: забриніли в душі роз'ятрено слова:

*Поїдемо, Галю, з нами козаками.
Лучче тобі буде, чим у рідної мами...*

Він і не співав голосом, а тільки так – у думках. «Як здурів! Плакати треба, а воно пісня на умі», – здивувався.

Співалася йому ота пісня на солдатських привалах після тяжкого бою, і тоді, як з фронту повернувся. Дзвеніла ця пісня у маленькій хатині, що мала всього два віконця – одне – у двір, а інше – на околицю, тоді як були вони з Палажкою молоді й невтомні й, здавалося, невмирущі. І ось знову:

Ой ти, Галю, Галю, молодая...

Машину кинуло вбік, затрясло, аж носилки підскочили. Харитон зіппив зуби, застогнав глухо, а пісня, що билася в його свідомості, притихла. І від теплих почуттів до Галі, що обманулася на хлопцях, викотилася з його очей скупа сльоза.

Удосвіта, як повернувся Харитон з лікарні і задрімав, хтось підійшов до хати та – стук-стук ушибочку.

– Дядьку Харитоне, вийдіть! З корівкою в мене нещастя... – обізвалося.

Харитон, як раніше, мацнув на стільці штани, сіпнувся, хотів підвестися і:

– О-ой! – застогнав, стиснув кулаки і завмер.

Знову стук-тук – в інше вікно. І голос лякливий:

– Віро, збуди батька...

– Е, дитино, я в гіпсі лежу, – озвався з болем Харитон.

Під хатою стихло. І стало чоловікові так досадно, так тяжко – не від болю, а від якоїсь кривди-долі, що посміялася над ним. Бо в людини, бач, горе, а він безсилий чим-небудь допомогти.

Надворі засіріло. Озвалася сонна пташка, пурхнула од вікна і полетіла на зорю...

Заснути Харитон більше не зміг.

ПРИТЧА

Ще ранок. Невеличке село ніби тоне у густих вересневих туманах, а за ним на пагорбі поля видно чорну примару – то вітряк, що якимось дивом уцілів до цього часу. У його дужих крилах посвистує вітер-східняк. Чути, як біля коша напружено скрипить редуктор, цокотить шестерня. Камінь гуляє легко, невимушено, і біле, мов молоко, борошно бесперебійно струменить і струменить у широкий ящик. Поруч, припорошений тим борошном, тупсує Трохим Лахнеко, ще кремезний дядько, років шістдесяті – мірошник з діда прадіда. В очі кидаються лапасті долоні, пальці непомірно товсті, такі, що ледь згинаються. Він підставляє їх під білий потічок, промацує його та перемовляється з присутніми чоловіками, що зібралися тут.

У всіх на умі хліб – про нього й мова.

– По війні, скажу вам чесно, я ніколи не наїдався ним, – зізнається невисокий на зріст чоловік, зовсім сивий, що сидить у кутку на мішках.

– А хто тоді наїдався? Хіба комуністи? І ті, що крали... Було, день голодний ходиш. А запалиш цигарку, посмокчеш – і легше ніби працювати, – це Степан, сусіда Лахнеки, щось весь час мовчав, притулившись до лутки дверей.

Трохим розпростується, підводить голову.

– Послухайте. Я ось розповім вам притчу. Чув її від батька. Було ще в тридцять роки, коли заганяли в колгосп силою. Тих, хто не писався в комуну, розкуркулювали. Хліб вигрібали під мітлу, то й спричинився голод. Батько наш тримався і нас тримав, бо були запаси – молоток тоді у цьому вітряку. А його сусід, Семен Бондаренко, – може, ще хто пам'ятає, його хата стояла якраз навпроти нашої, де зараз ферма, – не знав за що ухопитися. Продав корову та купив два пуди жита з камінцями. Змолот, але їсти його не можна було. Діждав свого урожаю, нажав півкопи, а на другий день Давид, той що по селу льохи оббирав, заїхав і забрав у колгосп.

Троє у нього було синів, мої ровесники, і всіх одвіз на цвинтар. А як і свою дружину Онисю закопав, то зайшов до батька. І вже такий – одні кістки шкірою обтягнуті. Батько саме палив цигарку, то він і просить: «Дай докурити. Хоч один ковток солодкого диму. Знаєш, – каже, – коли затягнуся, то наче не так смокче під ложечкою, не вивертає шлунок. І сила звідкілясь береться». Батько подав недопалок. Досмоктав він його до губ, повеселів. Тиждень не було чути, а тоді знову з'явився. Брезкий, на ногах ледь стоїть і очі зовсім не дивляться. «Є в тебе що-небудь? – питає. – Знайди хоч крихту хліба...» «Та де він у мене? Онде у мисочці кілька картоплин з половою. Жінка курям варила, то зосталося», «Дай! – просить. – Буду їсти...» «А ти закури, то легше стане», – пожартував батько. Скрутив цигарку самосаду, припалив її, підніс до рота Семену. Той затягся у себе, заплющив очі і завмер – у грудях щось заклекотіло. Стояв, похитувався і не випускав диму. По хвилі ворухнув головою, відтулив повіки – очі блищали, як лід – глянув на батька та й каже: «Спасибі тобі хоч за дим. Вона таки, напевно, відступила... Ще буду жити...» Це він про смерть. Зробив кілька кроків, переступив поріг – і впав...

Трохим задумується, щось ніби згадує. І всі мовчать, пришикло дослухаються, як бунтівний вітер готує то сильніше, то слабкіше. Ті пориви – як гомін минулого. В них щось до кінця нерозгадане...

– Ми вижили, бач... Лахнеки живучі. Батькові, як помер, було дев'яносто. А я житиму до ста, – хвалиться по хвилі Трохим. Затим дістає з кишені пачку цигарок, припалює одну від запальнички і глибоко затягується. І тут диво – всі бачать, як від Трохима відділяється, ніби з нього виходить, ще одна постать. Сіра тінь, схожа на нього, пропливає в просторі і розвіюється разом з цигарковим димом угорі.

– Дивіться! То душа його... – шепче Степан, що вкляк біля лутки. Інші від розгубленості заціпеніли. Та й ніхто не встигає ні підтвердити, ні заперечити бачене, бо в ту мить з рук Лахнеки випадає цигарка, обличчя враз стає білим як ящик з борошном, затим земляним. І тіло, неприродно перехилившись, падає на підлогу...

Це стається так несподівано, що кілька секунд всі стоять, мов паралізовані. На обличчях панує жах. Угорі шалений гул і свист. Штормовий вітер, що налетів зненацька, рве крила, розкручує їх до критичної межі. Від того ходором ходить камінь, трясуться підлога і стіни. Здається, ще мить – вітряк перекинеться. І пожене його вітер як перекотиполе по безлюдному полю.

Нараз все стихає...

Отямившись, Степан кидається до мірошника, нахиляється над ним.

– Трохиме!!! Трохиме, що з тобою?.. – озивається. Силкується якось зарадити йому, але марно...

– Ось вам і вся притча. Така хвилинка... – каже і, підвівшись з колін, поволі знімає картуза...

ЧЕРВОНЕ ЛИХО

Одарка вночі чула, як лихо кралосся до неї... Було б вхопило – прокинулася.

Воно і раніше приходило – відігнала.

Лежала та дослухалася: було воно чи тільки привиділося?

Як внадиться, де вже від нього сховатися. Від малечку і до сьогонді по задвірках ходить. Побралися з Максимом – з'явилося, взяло чоловіка під руки та й повело... «Відвело на біси – досі не вертається». А само умостилося на покуті і жерло всеньке. Робила Одарка день у день, з шури лізла та все годувала його.

Поблякла осінь: вигоріли Одарчині коси, виболіли – аж одбілили, як коноплі в ставку. Наїлося, то й пішло світ за очі...

А це знову лихо: горіла Одарчина хата, а вона корівку пасла. Ждала сина з міста – не діждалася, то й подалася на вигін. Все бідкалася, що горнятко з борщем забула витягти з печі – скисне. А тут полум'я перед очі.

Сусід продав свою хату – чужі люди вселилися, розвели пияцтво, дуріли, казилися, та й з того дуру підпалили хату. Вогонь як зайчик перескочив і на Одарчину... Солом'яна стріха зайнялася, розчервонілася – обрій спламенів. Старий клей шелестів, листя крутилося від болю, тріщало... Бігли люди, а Одарка корівку гнала.

– Ступай, ступай – забарилися ми з тобою.

Вийшла на свій куток і остовпіла.

– Де воно горить?

– Одарчина хата...

Як почула – кричала, то бігла вперед, то верталася до корівки. Гнала і гнала, ніг під собою не чула. Схаменулася: «Куди я тебе жену?..» Очі увібрали в себе червоний вогонь, і вона затремтіла. Кинулася до хати. Обхопили люди – не пустили.

– Не йдіть туди, Одарко, не йдіть, – гукали їй. А вона йшла.

– Там горнятко в печі – вечере синові...

І знову йшла – сивий дим заломлював руки. «Киньте, кумо, мене у те полум'я...».

А вогонь справляв червоне весілля: пив та пританцьовував у парі з лихом. І котився той вогонь з Одарчиних очей, і жер той вогонь її літа, її думи, і палив її серце. «Горить – най і я згорю, як мої мозолики...»

Чорні хмари над селом опустилися і задерев'яніли. Якби хто проколов ті хмари, щоб стекли сльозою на червоне лихо. Дерев зомліли, і сонце стало безкровне і німе. «Чим я тебе, Боже, прогнівила?»

Сохло в горлі, сохла її земелька, болота сохли, і криниці знемагали від спраги.

Як вогонь поволеньки хилився до попелища, так Одарка хилила голову до рук, витканих синіми лініями, і плакала-плакала: «Життя в неї своє вклала... Так багато її мазала, шпарувала, пучки тріскалися, кров з них струменіла... Хотіла, щоб була чепуренька, біленька і світла. Доглядала, як дитину – віконця щодня мила». І водила очима у сивому волоссі.

Падали краплі буйні і червоніли від вогню як кров. «Пішло все за вітром...», – сумно хитала головою. Сина шукала очима.

– Ви, Одарко, не мучте себе. Одіж винесли, а хата?.. Колгосп побудує.

Одарка лежала в сусідки: світ розступився, і дим, і чорне сонце пливли у її свідомості. Червоне лихо мостилося поруч: тулилося, загравало та лоскотало маленькими кульками. Жерло сонце. Боронила, знемагала – топилася у тій пропасниці.

Рипнули двері – син зайшов. Підхопилася Одарка – лихо по ній топчеться, тисне з усіх боків. Звела очі: полум'я вирує...

– Нема нас більше, сину, нема!.. – озвалася.

Застоғнала піч: зареготало червоне лихо і пританцьовує.

Ухопив син за барки його, аж долоні запекло. Довго вовтузився з ним, потом обливався, млів від втоми, а тоді скрутив і жбурнув у вікно.

А воно причаїлося...

ПОЛОВІЛУ ЖИТА

Починав Прокіп причіплювачем. Льон брав – досвітками будив жайворонка, молотив – небо дзвеніло. Половіли жита, то сів на комбайна. Ніхто на ньому тоді не згодився збирати хліб, такий був занедбаний. Коли ж Прокіп узявся, сміялися:

– У мішку його назад з поля нестимеш...

Не знав із чого почати – тяжко він йому давався. Спочатку кле-пав ланці: вдарить, а деталь і розсиплеться! А то попаде себе по пальцю. Жбурне тоді Прокіп молоток з усього маху під колеса, сплюне, а в грудях грудка грому.

– У-у! Узав би оце тебе та в брухту! А щоб тобі...

Посидить, посидить, зітре рясний піт із чола, зітхне: «Мо', в бригаду повернутися? Скажуть: злякався. Ні, таки доведу до пуття! Коли таке було, щоб Прокіп здався?»

І далі крутив шнека, бив молотком по зубилу, аж у грудях бри-ніло... Піт заливав йому обличчя, обволікав все тіло, кров сочилася з пучок, а він не відступався.

Син сидів поруч. Якщо Прокіп жбурляв надто далеко молоток, то підхоплювався й боязко приносив його батькові.

Приходив Прокіп на табір ще до схід сонця і працював до гус-тих сутінків. Ні поснідати, ні пообідати – згорить день, як одна мить. Інколи й додому не повертався, біля комбайна ночував. Хлопці дивувалися, наче рано вони підвелися, сонце ще тільки-но одіпхнулося від землі, а Прокіп уже за роботу взявся.

– Мо', ночував? – кепкуватимить.

І жінка було надме губи. Присікається, де ти, мовляв, оце всю ніч ходиш...

Спаленіє Прокіп, вийде на рундук – довго куритиме. «Ревнус... Та я навіть і в думках її не зраджував! Сином клянуся: на таборі був. За роботою світа білого не бачу. Кохаюся, так кохаюся... Пучки тріскаються від того залізяччя...», – говорив у душі.

Дружина кликала вечеряти. Не йшов. Надворі ніч тихенько тлі-ла, а він сидів і сидів на порозі.

Оженився Прокіп рано. Мати померла, то не знав, що й робити. Гучно парубкувати не вмів. Сяде, було, біля дівчат на лавочці й за вечір жодного слова не скаже. Тож коли напители йому дівчину – згодився. Думки були такі: «Хай підтоптана, аби роботяща...»

Господарство у нього велике: корова, двоє кабанів, гусей і качок до криниці не підступитися. Є настрій, то всеньке вдома поробить: біля худоби до пізна топчеться.

Вийжджав у поле, в очах цвіло літо. Сонце пестило світ, ясне проміння лилося на дозрілі жита, біленькі хатки та зелені луки. Коли збирав хліб Прокіп, то частенько стояв у загінці в саму гарячу пору. Клепав заново ланці, злився: «Заки відремонтую – сонце стебло спалить! Заки ці вутленькі вали відрихтую – хлопці бункери зерна намолотять! Оце щось трапиться – не стану возитися. Покину комбайн – хай заростає бур'яном та кропивою...»

Та коли той ламався, роботи Прокіп однак не кидав, тільки ще більше суворішав й лагодив механізм доладно й терпеливо. А потім гнав свого комбайна полем і благав: «Тримайся!» аж поки не червонів обрій.

Повертався додому, переступав поріг і голосно обурювався:

– Де тонко, там і рветься. Барабан крутиться, то косу зайло. Клеплю й клеплю – рук не чую... Сорочка як після дощу!

Грюкав дверима, гримав на худобу.

– Я таки доведу його до пуття! – переконував невідомо кого.

– Себе доведеш... – не мовчала жінка.

Після жнив розібрав агрегат, бо той уже своє відпрацював. Знову сердився, бігав до голови правління, показував йому побиті підшипники. Нахвалявся кинути свій комбайн і знову обходжував його як дитину.

Сонечко теплішало: то зводилося, то падало за обрій...

– Весна не за горами, а потрібних запчастин нема. Переглядай, перемивай та став стареньке, – знову скаржився Прокіп.

А таки зібрав той комбайн докупи. Підстигли жнива, викликав його голова та й каже:

– Отримали нового комбайна – приймай!

Вагався. Як вийшов з контори, то людям говорив:

– Хотів би на нового сісти, так от не знаю, як зі старим бути. Обійду, постою – тягне мене до нього. Ніби щось рідне залишити мушу...

І знову його молоток витьохкував біля старого комбайна. Прокопа ще кілька разів викликали в контору. Таки згодився.

Прийшов із сином. Запустив двигун, поставив на малі оберти жатку, дослухався та все розповідав і показував синові. Навідалися голова та агроном – розпитували про нову техніку. Обліковець прилаштував над бункером червоного прапорця. Уже всі розійшлися, смеркалося, зійшов рожевий місяць, а Прокіп із сином все ще тупцювалися біля комбайна...

Намолотив того року Прокіп хліба найбільше, вийшов у передовики, й відтоді повелось: прийде в колгосп новий комбайн, порадяться на правлінні та й дадуть його Прокопові. І уже хтось там у будень у своєму дворі порпається, доладно майструє ворота чи хвіртку або подається в неділю на базар, щоб купити чи збути порося, а Прокіп – у полі. Почнуться жнива – і є він вдома, і нема.

– Не чую, коли приходять, коли встає, – хвалилася не раз дружина сусідам.

Не було йому рівних у колгоспі. На правлінні говорили про успіхи, хвалили та преміювали, писали в газеті. Читав про себе та сміявся:

– Добре виходить. І я й не я...

Хтось намалював олійними фарбами для Дошки пошани його портрет: обличчя вилицювате, губи дудочкою й червоні-червоні. Сердитий вийшов. Як побачив Прокіп той портрет, то все стояв перед очима. Було, і вночі снівся: ніби підходить Прокіп-намальований до Прокопа-живого, вітається та й каже: «Пізнаєш себе?»

Відшуміли жнива – осінь стигла. Хтось настромив на тичку сніп жита – справляли обжинки. І співалося, й танцювалося... Обрій червонів, і зорі засвічувалися, а люди все веселилися.

Прокіп цього разу не відставав від гурту: пив багато та вихвалявся своїми успіхами. Обнімався з хлопцями, співав так голосно, що аж у горлі деренчало, здавалося, що то його останнє в житті свято.

Розійшлися хлопці з обжинків, стихло в полі, а Прокопові камінь на серце звалився. Плакав та розмовляв сам із собою: «Вночі пливуть у голові жита як хмари... Щоб боліла дуже – ні. Просто жовті кола з'являються... Чи то від сонця, чи від недуги якоїсь?»

І знову прийшло літо. Сонце лилося гарячими хвилями на землю. Тріскалося сухе повітря, аж гук летів на далекі гони.

Комбайн ішов швидко. Голосило жито, знемагаючи від спеки. Піт заливав Прокопові очі. «Ех, скупатися б!» – подумав, і в уяві загойдалася річка. Нечасто він був біля неї за все своє життя. Вузьенька, береги порослі верболозом та ситняком, у заплавах колихалися лілеї: жовті – як маленькі сонця, білі – як лебеді. Вода чиста, глянеш – дно світиться. Минулого літа кум на мотоциклі возив до неї. Похлюпався, було, біля берега Прокіп, розтерся рушником – наче на світ заново народився! «Нема мені зараз часу відпочивати. Цим інші займаються. А я все біля комбайна...»

Пурхнув вітерець і побіг по стерні як лоша. «Скошу норму і трохи оддишу», – втішав себе. На обрії побачив хмарку. Незабаром упали перші краплі. «Ще встигну!» – міркував. Забаглося руху, то погнав хутчіше комбайна. Глухо завивав, аж захлинався барабан. Від важкої хмари темніло. Блискавка розколола небо. Прокіп заспівав:

Налетіли журавлі, сіли-впали на ріллі...

Голос здійнявся високо, колихнувся десь у хмарах і пропав.

Грім і Прокіп упали разом... Обпалилася стерня, хвилями вивувала злива.

Прокопів комбайн стояв того і наступного дня у загінці. Від обрію котилися важкі темні хмари.

Прокіп марив, відтуляв очі й питав:

– А чого це я не на уборці?

Пояснювали. А він знову про своє:

– Оце в самі жнива трапилося зі мною таке: Заплющу очі – поле бачу.

Лежав, а думками був далеко... «Хотілося ще нову марку комбайна випробувати. А тепер... Ех, була молодість! Була...»

Дивився сивими очима.

Підійшов син, озвався:

– Я за вас, татку, на комбайні.

Суха сльозинка випнула з Прокопових очей і застигла.

– Ти, синку, заслуховуй двигун. Стогне – спинись і пропусти жатку. Там струмент під шафою: два торцеві ключі й зубило...

Торкнувся синового чола – в очах половили жита.

ГАРЯЧЕ ЛІТО

Стояв липень. Сонце висіло в zenіті так, ніби ніколи й не заходило. Відцвітали акації: в лугах осипалися трави, а в полі перестигав льон.

Пилип Терещенко, який мав неабиякий досвід, бо вже восьме повоєнне літо працював на льонобралці, поспішав. На те було багато причин. Знав, якщо не вибере за десять днів сто гектарів, то двадцять п'ять пудів пшениці, обіцяних правлінням колгоспу, не отримає. Крім того, не любив возитися довго з однією роботою, бо через неї затримувалися десятки інших, теж невідкладних, як це здавалося. Після брання він мусить молотити льон, бо ніхто, крім нього, за цю роботу не візьметься.

А таки добре доведеться походити біля молотарки, добитої за минуле літо, щоб вона ожила. А де той час? Вдома, он у другій кімнаті, підлога недослана, хліви руберойдом накриті абияк. Там недогороджено, десь розгороджено... Ще вчора не знав, за що його відразу вхопитися, а сьогодні раптом з'явилася думка купити мотоцикл. А це значило: всі невідкладні роботи чекатимуть, поки він будуватиме гараж.

Тепер уже не міг спокійно всидіти на льонобралці, мучило його те, що цього дня змарнував так багато часу. Проти агронома, який наполягав відрегулювати секції, Пилип нічого не мав, бо знав – без цього не обійдеться. А ось з райгазети, вважав, марно дурили голову.

– Кожна хвилина дорога, а тут... – зітхнув, коли кореспондент пішов.

З тої досади показав трактористові чотири пальці, мовляв, вмикай четверту швидкість, і той погнав трактора так, що в обличчя разом із сухим листям полетіли грудочки землі та зерна бур'яну. Льонобралку кинуло набік: залопотів запобіжний козирок, обірвався горизонтальний пас, і агрегат заклинило...

Не сподівався на це Терещенко. То хоч сонце ще не впало за обрій, був час дещо вдома зробити, а вертався до хати не в настрої:

замість нього біля тієї льонобралки ніякий дурень вовтузитися не стане. Знав: поки завтра з'їздять до району по запасні деталі та відремонтуються, то й дня не стане.

Від того сердито буркнув на пса, що бряжчав у дворі ланцюгом, зачепнувшись у сінях із відра кружку води й жадібно випив до дна.

По хвилі із городу з диким криком полетіли кури сусідки Явдохи, затріщала в саду відрубана гілляка... На обійсті лементувала дружина:

– Затіваєш таки той гараж?! Онде б діжку під огірки полагодив.

Не хотілося дружині того гаража, бо вже й так чоловік у власному дворі стільки набудував, що й заблукати можна. І все ж знала, що стримати його не зможе: надумався – робитиме. Відчувала: ні кінця, ні краю тій роботі не буде. Одне закінчить, затим інше починає. «То в полі, то вдома – дихати нема йому коли». Думаючи про це, довго ще стояла поміж соняхів незадоволена діями чоловіка.

А Пилипа розбирала злість на дружину: «Пристала, наче не бачить, що на мені все тремтить. Так нічого не встигаю. А вона з діжкою... І не відступиться!»

Посидить трохи навколішки, викурить цигарку, підхопиться. Зніме на дереві косу, засуне за пояс мантачку і опуститься вниз до криниці...

Відтіля довго не йде до хати, оглядає здалеку своє обійстя. «Як гарно деревом обростає...» – радітиме. І від тих думок наче сам пускатиме коріння в землю.

Тільки з усіх боків чути, як шумлять молоді вербиці, обступають докіль зеленим парканом город і біжать ген за околицю. Хто б ото таку огорожу міг придумати? А він, Пилип, второпав: на метр далі свого сінокосу по колгоспному настромляв вербових палиць – і прижилися. «Обсаджу так, що й муха не пролетить! Що, гірше за інших живе Пилип? Хе-хе... Побачимо!» – міркував задоволено.

Дослухався, як неподалік падають груші і наче хотілося сказати дружині: «То хто прав?»

Вона завжди була противником великого саду. Одне торочила: заросте город, цибулину не буде де посадити.

Уже зовсім сутеніло. Ніби нема Пилипа. Тільки приземкувата тінь снувалася по саду, попід вікнами хати. Ось уже тупцює на подвір'ї... Очі милують з усіх боків хату, хліви, затим місце, де почав зводити гараж.

І чого здається йому, що один і той же вечір. Ніби не було вчора і позавчора..., а покосив уже у бережку траву, навіть застогував у дворі сіно, а в полі кінчає льон брати. Одне знає Пилип: поки не закінчить будувати гараж, змін у житті ніяких не буде.

Цього разу перевіряє ширину воріт і заспокоєно ступає на ганок. Чує, як у темряві скавуть пес та хрюкають збунтовані його ходою в хліві кабани. Легко спливає втома: розпарені гарячою водою цупкі пальці червоніють, а по кімнаті розноситься запах солярки та машинної олії...

І знову здається, що все життя його злилося в один вечір... За дверима, як і завжди, бряжчить ланцюгом пес, кричать перелякані Явдошині кури, цокає в сутінках годинник, а він, як і раніше, хапає за столом ложкою гарячий борщ. І голос дружини як завжди:

– Ти б у полі і ночував... Поїсти навіть ніколи.

Пилип знає, що Марина, сховавши руки під фартушок, стоїть поряд, дослухається до його неврівноваженого дихання, але голови не підймає. Ні пари з вуст. Загубився в думках, навіть не відчуває сам себе: чи то в полі щось робить, чи на таборі, чи їсть борщ. Якби не обламався трактор, певно, ще б молотив льон? То що Марині казатиме про це? Чи скаже, що голова просив до роботи порізати січку на свинофермі? Звичайно, ні. Добряче знав – скажи їй, то бурчатиме: «І вранці тобі спокою нема. Наче ти один в колгоспі?» А в самого думка: «Топтався біля тої січкарки не один механізатор, а й досі поламана стоїть серед двору». Голова знає – візьметься Пилип, то будь-яка машина оживе. А таки працюватиме січкарка! А то: «Пилип ніде не вчився... Інші он академії кінчають, а до роботи негожі... Треба, щоб отут було... Хе-хе. – Пилип ледь не вдарив себе ложкою по лобі. – А ми з діда-прадіда...»

Довго ще кохався в думках, поки не згадав про Марину. Звів очі на неї і вкляк. З рук випав хліб. Він не сподівався, що в її погляді вловиться живий струмінь Мотрі – його першої дружини... Ніби аж побачив, як враз майнула вона (мов буря) по кімнаті. І розгнівана зникла за дверима... Перехопило дихання. Більше їсти не хотілося. Зринуло: «Мотря кинула Пилипа...» Підхопився, і коли вже опинився біля порога, подумав за розгублену і здивовану Марину: «Ця спокійна і покірنا».

Стукало в скронях. «Нічого, ти ще задивишся не раз на моє подвір'я, побачиш, що таке Пилип».

Отим спогадом наче вдарив себе по зарубцьованій рані... Дивився, мов у п'їтму. Складав з частинок Мотрин образ, а він розсипався як бите дзеркало.

Марина все ще стояла біля столу, тримаючи під білим фартушком руки.

– Щось набігло на мене. Не гнівайся, Марино, – обізвався. Роз'ятрений вискочив у сіни, зачерпнув кружку води і випив набгом.

І тільки надворі, як вийшов, почув тихий голос дружини:

– Не видумуй, Пилипе, хоч серед ночі нічого не роби, щоб люди не сміялися.

Не послухався. Гамселив з усіх сил сокирою, аж вкривався по самі вуха багрянцем. «Людей боїться! Мене ніхто не примушує. Хочеться мені робити – роблю! Хочеться, щоб у мене було – буде! Забетоную поміст, цеглою прокладу доріжки...»

Уперто стугонить Пилип сокирою, ніби повідомляючи селу про свій неспокій.

І знову дні, як гуси, відлітають за обрій, падають згустками осінні вечори за хатою...

...Ось Пилип розгинається, кидає під фарбований паркан пензля. «Закінчив!» – дихає збуджено й легко. І весь заляпаний фарбою полишає відчиненими ворота, сінешні й хатні двері і прямує до дзеркала. Той, що в дзеркалі, низький, але з тугими плечима й синіми від фарби руками, близиться до нього, росте. «Ніби сміється з мене, сатана! Ні ніг, ні рук не чую. Та хай! Співати буду, бо так мені зараз легко! Де той і тягар дівся. А то ж мучило, як мучило, поки гараж не збудував».

– Марино! – гукнув на всю хату. – У неділю поросят повеземо на базар!

Жінка неквапливо виринула з іншої кімнати, розгублено стала поряд з ним у дзеркалі:

– Треба він тобі, той мотоцикл? Аби люди говорили: «От багатів!» Дивлюся оце на тебе, а ти й на карточці отій, що на Дошці пошани, такий, як оце й зараз. Хоч би перевдягнувся. Одне на тобі: що в полі, те й вдома.

Пилип також уявив карточку, що висить біля сільської ради...

«Новий силосний комбайн одержали. За тобою закріплю», – зга-

дував розмову з головою. «Хай закріплює! Пилип скрізь встигне – все зуміє. Хе-хе! Треба, щоб ось тут було!» – торкнувся пальцем лоба, але не свого, а того, що в дзеркалі. А те ворухнулося, шурхнуло враз по стіні й срібними скельцями застрибало по підлозі.

– Оце так! Мо', на лихо яке... – сплеснула в долоні Марина. – Коли в тебе ні вихідного, ні прохідного... Хати, хліви... Та цур йому! До завгоспа рівняєшся? А як той машину купить? Не тягнись за ним, бо луснеш! Спасівка он проходить, а хто в нас із гостей був? До кого ми ходили?

– Та все – закінчив! – збуджено озвався Пилип.

Вискочив схарапуджено надвір. Ходив і ходив, наче шукав якоїсь розгадки. Нараз пхнув ногою лохматого пса, що лащився біля нього, і, ступивши на ганок, гукнув:

– Марино, чуєш, Марино!

Хотілося багато про що сказати. Та коли дружина з'явилася, тільки й вимовив:

– Так ти думаєш, не треба мотоцикла...

І замовк, бо Марина заговорила надто швидко, не даючи Пилипові навіть отямитися. Не хотіла вона, щоб чоловік купував той мотоцикл. І від того досадувала.

– Ти паркан свій пофарбував, а до Явдохи корови заходять. Загородив би і їй, а то якось неловко, – мовила зовсім лагідно й уперше (за скільки років!) попестила його шкарубкі пальці: – Боже, порепались. Чи ти їх коли обмиєш? Я дістану гарячої води, – метнулася до печі.

Уже засинаючи, Пилип подумав, що варто йому бути добрішим до Марини. Довго металися різні думки. А вранці тільки прокинувся захоплено повідомив дружині:

– Знаєш, що я придумав? Помажеш фундамент – і клич гостей на неділю.

Якийсь час радилися, кого ж звати: всіх родичів далеких і близьких згадали. Пилип хотів покликати ще й завгоспа, однак сказати про це Марині не наважився. Накинув засмальцьовану куфайчину на плечі, ухопив у сінях брезентову сумку з ключами, та й подався на польовий стан.

У неділю, накривши столи, Марина схвильовано ходила із кімнати в кімнату, поглядаючи на вулицю та на гараж. Вона була ладна розірвати Пилипа за те, що той і досі замурзаний, непереедягне-

ний кублитися біля мотоцикла. Все протирає його, крутить гайки та гиркає як навіжений. То в сінці вскочить, то до хліва метнеться, вхопить щось – і знову до нього. Не стрималася вона, накинута на голову хустину та й до чоловіка:

– Пилипе, як оце тебе розуміти? Сам затіяв перезву, а тепереки застряв у цьому залізяччі. Гості скоро прийдуть...

А Пилип чи то чує, чи не чує її слова, веселий такий, тільки гир-гир отим мотоциклом, а потім глядь на Марину й сміється:

– Ти все дмешся? Я мо', й їздити не буду. Просто хочеться, щоб він був у мене. А ще – промчати селом, щоб усі побачили.

Уявив на мить себе на ньому. «Пилип Терещенко! Уміє жити». «Треба, щоб отут було...» – підніс пальця до лоба і похопився. Під ворітьми вчувся гомін.

Гості таки не забарилися. Перший прийшов кум – тракторист. Зупинився біля хвіртки: високий, смуглявий, з насмішкуватим поглядом. Торкнувся пальцями добротної дубової ушули:

– Ого! Це навіки!

За кумом з'явилися інші родичі Пилипа, зайшла Євдоха.

Біля порога метушилася Марина. Бідкалася та запрошувала гостей до господи. Закотивши до гаража мотоцикл, Пилип кинув у коляску ключі й пристромив паличкою клямку дверей.

– Хай до завтра постоїть. Карбюратор переливає, – обізвався до кума.

Сполоснув у сінцях водою руки, торкнувся обличчя мокрими долонями і, відчувши колючу щетину, подумав: «Марина, мабуть, бурчатиме, що знову так заріс. Часу не хватило».

У комірчині витяг із сундука чорне галіфе й темно-синю сорочку, привезену ще з Німеччини. Гості сиділи вже за столами, і Марина все перепитувала:

– Дивіться, у кожного є чим їсти? Бо мо', що й забула...

Із-за стола блиснули на Пилипа Явдошині очі. «Мабудь, сердиться за курей», – подумав і відвернувся. Розмова спочатку тяглася мляво, аж поки Семен не розповів, як він п'яний колись погубив бочки з водою. Пилип, випивши чарку, невдовзі повеселішав і голосно вихвалявся своїм розкішним обійстям. Гості незабаром заспівали. Марина, схилившись Пилипові на плече, підхопила ту пісню і повела її так високо, що вже ніхто не міг з нею позмагатися.

На вулиці зупинялися люди, дивувалися:

– У Терещенка співають, чи що? Мо', що в лісі здохло?!

А в Пилипа тим часом співали таки добре. Не долучалася до пісні тільки Явдоха. Семен, помітивши теє, коли всі стихли, озвався:

– А ти, Явдохо, чому не співаєш? Жаль, що нема серед нас твого Петра. Любив, не гріх сказати, чарку випити, погостювати. І людям угождав...

Усі глянули на Явдоху і, либонь, подумали про її загиблого на війні чоловіка.

– Воно й правильно... – почав, було, Семен, та так і не домовив, що ж правильно, бо зтяг нову пісню. Ніхто й не помітив, як Явдоха, ховаючи погляд, відійшла до порога, а потім знесилено припала до одвірка.

Гості спантеличилися, зніяковіло застугоніли стільцями і почали розходитися.

У дворі забрязчав ланцюгом пес, затим вчувся голос Пилипа:

– Учора весь вечір гуде й гуде. Довелося таки добре відлопати-ти. Прокидаюся серед ночі – знову гуде. Узяв та й відв'язав. Вдосвіта повернувся – лапа перебита. Мовчи! – прикрикнув Пилип на собаку.

Провів гостей і, похитнувшись, задоволено підійшов до гаража. «Наче все добре. Погостювали, добраче поспівали. Ніхто тепер не скаже, що я за роботою світу не бачу. Та й Марина заспокоїться». Глянув довгим поглядом на вікна: «Уже погасила світло – не діждалася. Хай спить, а я ще трохи в механізмі поколупаюся».

Намацав клямку і вже по той бік дверей запалив сірника. Нахилився над карбюратором і відчув, як запекло в пучки. Недопалений сірник зблиснув під колесом. Темінь розвіялася, й доквіл ще більше просвітліло. «Бач, горить... Марина побачить, бурчатиме!» Почав затоптувати вогонь ногою – не допомогло. Нахилився низенько, хотів дмухнути, і враз упав навznak. На плечі ніби щось лягло. Ніяк не міг звестися: напружувався, а воно тягло у пекучий вир. Довкола мерехтіли малинові тіні, шуміло й тріщало щось угорі...

Здалеку долітало тупотіння ніг, почувся жіночий зойк...

Бив сполошено дзвін – бігли люди. То тут, то там зринало тяжке дихання:

– Невже Явдоха?

– Кажуть, Пилип Терещенко!

Уся в білому ходить сюди-туди Явдоха, то до дітей, що скупчилися під грушею, то до солом'яної стріхи, обтиканої мокрим ганчір'ям. Пилипові того не видно, тільки чути голоси, приглушені, чужі й далекі. А над ним гаряче сонце! Десь там його криниця, десь там верби шумлять...

Та ось озивається м'який жіночий голос, схожий на Маринин:

– Пилипе.

Він напружується, відкриває очі. Ряд низеньких ліжок, білі простирадла. На вулиці гожий день, ласкаве сонце, червоні квіти під вікном, збуджені голоси людей за стіною, поруч дружина.

– Ось бач, як вийшло, Марино... Що там?.. – питає.

– Не хвилюйся! Все добре: хата стоїть, і хліви цілі – один тільки гараж...

Пилип вдивляється в Маринине обличчя – думає. Нараз в його очах спалахують маленькі вогники:

– Одужаю, дістану лісу – все відбудую! І паркан, і гараж. Зайди до кума, хай подивиться мотоцикл. Мо', що тобі допоможе. Голові скажеш, що я прийму силосний комбайн. Не пошкодило там сад? Га? Ну чого ти мовчиш?

У Марини оповиті смутком очі.

– Боюсь я, Пилипе...

– Ти що? Ну... Мені вже краще, – відвертається до вікна і якусь мить мовчить.

І враз:

– Не може бути, щоб Пилип помер!

СЮРПРИЗ ДЛЯ ВАЛЕНТИНИ

Романтику Михайлові Бугаєву

Смеркалося поволі. Над засніженими схилами Дніпра обрій ніяк не згасав – ніби вічність минала. Тарас, що йшов на повний зріст як по лезу ножа по краю даху дванадцятиповерхового будинку, нараз зупинився. У грудях лунко билосся серце – хвилювався. І те хвилювання чимдуж посилювалося. Але не від страху, висоти він не боявся, а від задуму (розцінював його як подвиг), який збирався вчинити цієї ночі...

– Ось, здається, тут її вікно... На сьомому поверсі... – прошепотів. Глянув донизу – і завмер на мить.

Перед ним, як оком сягнути, вирувала вогняна хурделиця. Місто спалахувало різноманітними барвами, ворухилося у вечірньому мороці, стогнало. У мінливих одсвітах просякли цілі квартали, проглядалася неосяжна далеч. «Кожна людина мала б хоч раз у житті піднятися якнайвище над живим світом, щоб відчутти його велич...» – подумав. Звів очі вгору: небо було в якомусь дивному мерехтінні. Вчувалися звуки, падали зорі як пелюстки. Не можна було одірвати очі від того зоряного цвіту, від тої всепоглинаючої вічно загадкової безодні. Тарас на якусь мить навіть забув про себе: де він зараз і що зібрався робити? І враз похопився – долинули голоси. У сусідньому будинку ще яскраво світилися вікна. На тілі них метушилися чоловічі та жіночі постаті, вчувалася музика.

Не в тому річ, не в тому річ, що горобина плаче в ніч...

Нараз перед ним засвітилася посмішка – обличчя дівчини підступило так близько, що Тарас затамував подих... Тоді, коли вперше її побачив, він повертався з Арсенальної, де з друзями-верхолазами сходив на десятиметрову стінку – «стару фортецю». Після тренувань був дещо стомленим, але настрої мав гарний. Зупинив маршрутне таксі, щоб доїхати до гуртожитку. Та коли зайшов у салон і сів, то мало не вигукнув: «Ой-йой!». Схиливши голову на

спинку сидіння, поруч тулилася дівчина: мрійливо-загадкове обличчя, опущені повіки. Русяве волосся від вітру, що залітав у прочинене вікно, легенько ворушилося. Спала. Машина уже мчала через міст – обабіч, пролягаючи вдалечінь, погойдувалося засніжене плесо, підступалися величаво схили Дніпра. «Яка краса!» – вихопилося у Тараса. Але та, якій адресувалися ці слова, навіть не ворухнулася. «Дівчино, не спи! Ви за кермом», – торкнувся її плеча. «Візьміть його? Хочу поплавати...» «Будете стрибати у воду? Ви що – русалка?» Повіки в дівчини ворухнулися, одне пасмо волосся посунулося і впало на уста. «Дівчино, прокиньтесь, ради Бога – проспите щастя...» Підвелася і попрямувала до виходу. Тарас, не задумуючись навіть навіщо це робить, подався услід. «У вас гарне волосся». «Я ось притисну вас дверцятами, щоб менше балачки вели». Глянула на Тараса. У її голосі не було осуду. І в ту хвилину його душа стрепенулась. «Вам куди?» «На Труханів острів...» «І я з вами...»

Нараз згадки обірвала ракета, що шугонула від будинку, де в одному з вікон ще недавно лунала музика, вибухнула у вечірньому небі, розсіваючи високо вгорі яскраво-жовтий цвіт. За нею ще одна, потім ще кілька... Розсіваючи безмежжя, вони горіли різнобарвно, іскристо. Зчинився справжній феєрверк. «Слава Стафу! Слава!..»

«Якийсь крутелик влаштував собаці свято», – подумав.

По хвилі все стихло – небо відступилося вглибину, наче напнуло чорну чадру над містом.

– Уже глуха ніч! Можна діяти, Тарасе, – мовив сам до себе. Тоді проник через слухове віконце на технічний поверх, з рюкзака витяг налобного ліхтарика, бо була суцільна темінь, вдягнув альпіністську систему і закріпив її на поясі. Потім розмотав мотузку, глянув на неї і тяжко зітхнув, задумався: «Так потріпалася, розтяглася! Місцями дуже побита, а треба спускатися. Оце зароблю трохи грошей – куплю нову систему! Так в гори хочеться! От би з нею...» – озвалося глибоко в душі. І вже дивився в тернові очі, як у небо, яких несила було позбутися. «Захворів я капітально. Такого зі мною, скільки не зустрічався з дівчатами, ніколи не було. Закралося в серце таке хвилююче і незбагненне. Дивно?...»

На горищі лунко тріснуло. Тарас припишк. Посвітив «налобником» – попереду стриміла вентиляційна труба. Ступив крок, щоб

прив'язати до неї кінець мотузки, і вкляк – під ногами щось заворушилося, застогнало. Відступив, спрямував світло ліхтарика. У смітті, де лежала скловата та бите скло, з'явилася рука... Далі підвівся чоловічок: худорлявий, геть замучений. Пожмаканий піджачок стискував плечі не дуже широкі, синя сорочка сіра від пилюки і червона краватка. «Інтелігентик. Певно, якийсь лікар, що зостався без роботи і житла. А можливо, поет чи художник?» – чомусь подумав відразу Тарас.

– Що ти робиш? – спитав.

Той наче розгубився, водим очима, а сказати нічого не міг.

– Давно бомжуєш? – поцікавився.

– Три роки. А ти? – глянув боязко на Тараса.

– Та я, дружище... Хочу тут одну операцію перевірити.

– Зрозумів – гроші всім потрібні... Можеш на мене покластися.

Ні пари з вуст.

– Та ні, тут ідеться про цінніше грошей. Я ось прив'яжуся, то гляди, щоб ніхто мене не спустив на грішну землю, – мовив Тарас і почав обмотувати один кінець мотузки довкіл вентиляційної труби.

– Не в'яжи. Давай допоможу – потримаю мотузку. Я в морфлоті служив, – підступився бомж.

– Ні, браток, краще не заважай.

Тарас викинув один кінець у слухове віконце і протиснувся знову на дах.

«З Богом! Стартонули!..» – прошепотів і завис над чорною пірвою міста. Гойднувся на мотузці кілька разів, далі поволі поплив, наче павук, попід будинком донизу. «А якщо прокинеться?» – промайнула враз думка. І серце забилося так голосно, що на якусь мить втратив рівновагу. «Ми з нею розсталися рівно о десятій. Упевнена, що я поїхав до гуртожитку. І раптом...»

Поминув дев'ятий поверх, ось уже вікна восьмого... На балконі щось шкрябнуло легенько, зашаруділо. Тарас пригальмував рух, затамував подих. І тут вікно прочинилося.

– Ти що тут робиш? – почувся чоловічий голос.

– Трамвая жду...

– Ось ножа візьму, то швидко поїдеш...

Постать, що маячила на веранді, вмить зникла.

Тарас захопився. Миттєва думка, що задум здійснити не вдасть-

ся, змінилася на іншу, від якої в грудях похололо: «Переріже мотузку!» Проте повністю страх не опанував його. Навіть у голову не взяв, що може трапитися непоправне. Хотів відразу перекинутися на дерево, верхівка якого темніла поруч, гойднувся маятником, доторкнувся ногами гілля, але зачепитися не встиг. Внизу побіля будинку сяйнуло світло і загула машина. По хвилі хляпнули дверцята.

«Зателефонував козел у міліцію! – здогадався Тарас. – Тепер все!» – перехопило подих. Глянув униз, де міліцейський «Бобик», як жаба, прилип на брукувці. Три постаті в уніформах, піднявши голови, спрямували світло ліхтарика на нього.

– Спускайся, спускайся. Ми тебе ждемо, – озвався один з них. Тарас прикусив губу до болю, проплив кілька поверхів, торкнувся землі. Хотів було підійти до них, але суворий голос зупинив його наміри:

– Стоять. Руки вгору!

Поволі підняв, сумно посміхнувшись.

Зовсім юний хлопчина, з нашивками на формі молодшого сержанта почав обмацувати від голови до ніг одіж на Тарасові. Інші двоє, молодший лейтенант і старший сержант, стоячи поруч, пильно стежили не так за діями товариша по службі, як за поведінкою своєї жертви.

– Та не бандит я, хлопці. Ну що ви, їй-Богу! – озвався спересердя Тарас. Але на ті слова ніхто не зреагував.

Не знайшовши нічого в кишенях підозрілого, хлопчина в уніформі здер з плеча Тараса рюкзак і заглянув туди, відтак витрусив з нього усе на землю. Там лежали гуашеві фарби, кілька пензлів, кольоровий папір та ножиці.

– Малюєш? – спитав лейтенант.

– Збирався...

Стражі порядку дещо подивовано переглянулися.

– Гарзд, опусти руки. Збирай свої фарби і сідай у машину. У міліції розкажеш, що ти тут збирався робити вночі, – розпорядився старший сержант.

– Та ви що, хлопці! Мені ж треба... не можу я? А мотузка як?

– Про неї потурбуються. Давай, давай. Заходь.

Міліціонери силоміць заштовхали Тараса в салон машини. Самі усілися по обидва боки, затиснувши його на задньому сидінні.

«Це не відпустять до ранку. Все зірвано! І мотузка може гавкнути», – враз промайнуло в голові у Тараса. І від того наче що обірвалося всередині. Не знав, як бути. Відчував, як нерви напнулися, як стукає в скроні кров. «Тільки не панікувати! Треба щось придумати. Безвиході не буває», – заспокоював себе. Він хапався як за соломинку то за одну, то за іншу ідею, щоб якось звільнитися. Однак, щоб не наробити дурниць, одразу їх відкидав. Розумів, що вискочити на ходу з машини неможливо – хлопці з двох боків дужі. «Треба попроситися по нужді. А тоді... майну у темряву», – враз спало на думку. Серце відчутно забилося. Глянув на лейтенанта – погляди їх зустрілися.

– Ну розповідай, що це в тебе за нічні прогулянки?

– Розумієте... Ось, – дістав Тарас з кишені рюкзак маленьке посвідчення і подав лейтенанту. Той розгорнув його, прочитавши слово «верхолаз», усміхнувся.

– Що ти верхолаз, ми й так бачимо. Але що ти робив на чужому балконі восьмого поверху о третій годині ночі?!

– Перепрошую, сьомого... – поправив Тарас. – Там у мене дівчина... Тополина постава, русява, очі голубі... Валентиною звать. Хлопці, хіба у вас немає коханих? Хіба не знаєте, який завтра день? 14 лютого – день Валентина. Свято кохання. Ось і хотів їй сюрприз зробити...

Обличчя в стражів порядку просвітліли, на вустах лейтенанта з'явилась ледь помітна іронія.

– Ага, то ти збирався сам стати їй живим сюрпризом. Так би мовити, з висоти – і в дамках, – в прижмурених очах лейтенанта заграли лукаві бісики.

– Може, він хотів їй на балконі серенади співати. Ги-ги! – вихопилося у сержанта, що сидів ліворуч Тараса. Повне обличчя його враз зробилося, мов дозрілий помідор. Кілька хвилин всі троє дружньо реготали. Тарас, якому стало ніяково, принишк, не знав, що їм казати. Відчував, що так просто вони його не відпустять.

– Де працюєш? – уже зовсім дружньо по хвилі спитав лейтенант. Він, як здавалося Тарасові, найприхильніше ставився до нього.

– Та... – зам'явся Тарас, – безробітний, можна сказати, – звів очі на лейтенанта. – Уже два роки, як закінчив університет, на жаль, – розвів руками, – от і блукаю. А що – в охоронники йти? Було то-

рік влаштувався в одній фірмі кур'єром. Дали мені обійти за день стільки установ, що виходив з маршрутки – і знову біг... Ухоркався, але так і не обійшов і половини адресатів. Мене звільнили того дня, не заплативши ні копійки. Потім тільки зрозумів, що дали навмисне непосильне завдання. Отака робота.

– О дає! – вигукнув молодший сержант. – Приходь до нас, – порадив.

– Та ні, хлопці, це не по мені. Цілу добу чергувати – помреш від нудьги. Я геолог, мандрівник. Промисловий альпінізм – це моя стихія. Поки що підробляю в одній фірмі. Забув вдома хтось ключі чи загубив, двері броньовані ламати не хочеться, то й звертається до нас. Їду на виклик, спускаюся на «снарязі» з вищого поверху на нижчий і, проникнувши через вікно у квартиру, відкриваю замок... Фасадні роботи виконую.

– То це ваші на тому тижні висіли на управлінні – оббивали аварійну плитку?

– Ось бачите, ми вам допомагаємо. То, може, домовимося...

– Ану покажи ще свій документ, – попросив лейтенант.

Тарас знайшов у рюкзаці посвідчення, поклав у нього п'ятдесят гривень, котрі заробив сьогодні вранці на Подолі – знімав з дерева kota на рівні шостого поверху – і подав лейтенантові.

Той розгорнув його, дещо відмінився на обличчі – повеселішав.

– На пиво – це багато, – зауважив. Забрав п'ятдесятку, на місце поклав своїх двадцять і віддав посвідчення Тарасу. Пильно подивився на нього, мовив:

– Ну давай, донжуан, іди показуй коханій свій сюрприз... Тільки треба це робити після шостої ранку, – додав.

Машина, що вмить спинилася біля масивного біг-борду, ніби виплюнула з себе хлопця, рвонулась з місця і по хвилі зникла на порожній вулиці.

Опинившись сам на сам серед нічного міста, Тарас трохи розгубився: «Як же назад добратися?» Зорієнтувався, куди його завезли, глянув на годинник: було пів на четверту. «Годину, як мінімум, треба йти. А поки заберуся на горище, то ранок буде. Прокинеться Валентина – тоді все...» – заболіло. Пройшов поспіхом кілька хвилин, а далі побіг якимось легко і збуджено, вдихаючи нічне чисте повітря на повні груди.

Широка вулиця, на якій не було ні душі, ледь просвічувалася ліхтарями. Обабіч у порожніх магазинах яскраво горіли вітрини. Попереду у вікнах висотних будинків відзеркалювали зорі. Місто оповила напружена тиша, аж стукала в скроні.

Тарас біг весь час, спрямовуючи погляд на висотні будинки, а в голові відлунювало: «Я в тому, і в тому квартиру відчиняв... А там онде kota знімав». Згадав одного крутелика. Той сам зателефонував Тарасу, прислав водія. Так трапилося, що в нього вся родина виїхала на дачу. Бідкався, що ключів нема, а в квартирі пума у вольєрі сидить – годувати треба. Проник тоді Тарас через балкон на дев'ятому поверсі у його квартиру – і замер. Безкраї кімнати, як степ. Там самітня ваза, як статуя, там величезна клітка зі звіром, пальма, там – синій одсвіт басейна. Все те екзотичне буйство, відбиваючись у дзеркальній стелі, то насувалося, то відпливало як міраж, поки Тарас рухався до дверей.

Згадана розкіш стояла перед очима Тараса. Він ніяк не міг збагнути, для чого одній людині такі безмежні площі житла? Чомусь уявив бомжа, якого звечора побачив у смітті на горищі. Далі постала перед ним дванадцятирічна дівчинка, що блукала по вокзалу з простягнутими рученятами. «Під одним небом, на одній вулиці надто ситі і жебраки. А й до них прийде мить, коли серце притомиться жить», – зринуло поетове.

Він уже поминув кілька елітних кварталів, але біг і далі щосили. Навіть втоми не відчував. Його висока і худорлява постать на зовсім порожній вулиці під покровом ночі видавалася втаємниченою і загадковою. Та ось вигулькнуло метро, засірили дрібні споруди ринку. На видноті, де світло від ліхтаря було якнайяскравіше, промайнуло дві постаті мільйонерів. Тарас зупинився, почекав, поки ті зникли з поля зору, і попрямував до маркету, за яким височів Валентинин будинок.

Глянув угору – у вікнах ще не світилося. Тоді кинувся до під'їзду, набрав на дверях кодovий номер, та вони не відчинялися. Натиснув ті ж цифри вдруге, посіпав за ручку і відчув, що не замок їх тримає, а щось інше. Завагався. Нараз до віконця в дверях припало зморшковате обличчя жінки. «Консьєржка», – здогадався Тарас.

– Бабусю, впусти мене, – притулившись до шпарки губами, прошепотів він. Жінка заперечливо захитала головою.

– Я не злодій, – озвався голосніше, – мені на горище треба. Там мотузка лишилася. Ось, – показав на свою обв’язку, – ви мене знаєте.

Консьержка довго водила очима, виглядаючи у віконце. Нарешті заторохтів стілець, шкрябнув замок, і двері прочинилися.

– Не можу, синок. Це судебне діло.

– Бабусю, на кілька хвилин. Розумієте.., я мушу добру справу зробити. Візьміть, це вам як дяка, – пихнув їй до кишені довгого сюртука останні двадцять гривень, обминув жінку і кинувся до ліфта.

За якусь хвилину опинився на горищі. Тепер він дуже поспішав. Прікрипив мотузку до системи, виліз через віконце на дах, сів на сідалце і відразу пірнув донизу. Опинившись проти сьомого поверху, затамував подих. «Тільки б не прокинулася», – горіло на думці.

Перед самим вікном Валентини тихенько розстібнув рюкзак, дістав звідти вирізане червоне сердечко і наклеїв його на шибку. Довкола нього гуашевими фарбами намалював двох ангелів з рожевими голівками у віночках і з крильцями. А під ними написав: «Вітаю зі святом кохання!» Нижче, трохи подумавши, вивів англійською мовою: «I love you». Хотів поставити знак оклику, але не встиг. В кімнаті стукнуло: почулися кроки біля вікна.

«Йо! Треба зникати!» – похопився Тарас. Вмить сховав у рюкзак фарби, відпустив жумар, відтак швидко подався донизу. Уже на землі відчув, як у скронях збурено пульсує кров. Від усвідомлення зробленого, все його єство повнилося невидимою енергією. Втоми не відчував – наче й не було цієї довгої хвилюючої ночі.

До під’їзду влетів, як вихор. На горищі швидко зібрав спорядження, упакував усе в рюкзак, ступив крок до виходу і наткнувся знов на бомжа – той прямо впав на Тараса. У тому ж зім’ятому піджачку і червоній краватці.

– Дай мені двадцять копійок, – попросив. Простягнута рука його тремтіла.

Тарас нашкрябав у кишені трохи копійок і висипав йому в жменю.

– Йди ще спи. Тебе тут ніхто більше турбувати не буде, – підвеселив.

Той завагався, наче хотів щось сказати: в очах світилася непробудна туга.

– Ну йди, йди, браток. А що поробиш – світ немилостивий, – співчутливо мовив Тарас і подався до виходу.

У під'їзді зненацька для себе поцілував в знак вдячності стареньку жінку і вилетів на вулицю. Годинник показував пів на шосту. «Зателефоную о дев'ятій», – вирішив. Підняв високо руки, вдихнув на повні груди вранішнє повітря і стояв – думав про свій вчинок. Уявляв: ось Валентина прокинулася, підвела голову, поправила шовкове волосся, що розкуйовдилося і облягло плечі та груди, глянула на вікно... І в самого від тої уяви серце забилося, ніби на нього весь світ зглянувся. Дивний стан оволодів ним: дивився і дивився в її тернові очі.

Прокидалося місто: зовсім поруч гули машини, озивалися людські голоси, але Тарас того не помічав. Уже коли зовсім розвиднілося, на золотих банях соборів забагряніли відсвіти вранішнього сонця, зателефонував дівчині:

– Ти вже прокинулася? Вітаю тебе, люба пташко, з Днем Валентини!

Очікуваний голос задзвенів ніжно і мелодійно як музика Тарасові на вухо:

– Ой! Це ти, Тарасе? Я тільки підвелася. Уявляєш, якийсь чудик розмалював мені вікно вночі. Сердечко наклеїв, якісь ангелочки понамальовував. Все це так «прикольно». Я так реготала! Ало! Ало!». Ти чуєш мене? Де ти пропав?

– Чую, – мовив Тарас. Голос забринів приглушено. Помітно відмінилося обличчя, похмурніло, мов день в осінню сльоту.

– То ми зустрінемося сьогодні, як домовлялися, га? Ти ж обіцяв мені подарувати щось незвичайне, – долетів до нього веселий Валентинин голос. – Давай сходимо у бар, де жива музика. Може, в «Бінго»? Там такі прикольні розваги. Чекатиму тебе як домовлялися о дванадцятій біля метро. Згоден?

– Згоден, – мовив Тарас після довгого мовчання. Тримав слухавку біля вуха, але нічого не говорив. Коли почулися короткі гудки – поклав її. По хвилі знову зателефонував. І тільки Валентина озвалася – розмову обірвав. Вийшов з метро. На тротуарі зіткнувся з незнайомою дівчиною – навіть не вибачився. Щось тяжке, ще до

кінця не усвідомлене лягло на нього. «Я так реготала... Ти ж обіцяв подарувати мені щось незвичайне...» – бриніли у свідомості Валентинині слова. І лейтенантові: «Ну давай, донжуан, іди показуй коханій свій сюрприз...»

Непомітно вийшов на набережну. Довго блукав понад Дніпром, потім перейшов замерзле плесо затоки і, опинившись на невеличкому острівці, де дерева, осипані снігом, стояли в своїй споконвічній задумі, притулився до самотньої верби, прислухався. Десь високо над ним вчувалася пісня, яку чув вчора на даху:

*Не в тому річ, не в тому річ, що горобина плаче в ніч,
а в тому річ, а в тому річ, що ми з тобою різні!*

Глянув на годинника: було п'ять хвилин на першу. «Жде...»

Вуста стислися, аж здерев'яніли. Хотілося страшенно палити, хоч ніколи за своє життя не брав до рук цигарку. «У цьому великому світі є мій маленький світ. І я не маю права його згубити...» – зітхнув полегшено і пішов поволі у глибину острівка, залишаючи на незайманому снігу свої глибокі сліди...

ОДАРЧИН ГРИЦЬКО

Сонце хилилося до землі. Навтішалось світом, насміялося в зелених гаях і тепер відходило на спочинок. Таке бліде й знесилене висіло над ставом, а жовті дрібні хмари, як шовк, заткали його світло.

Сідає отак – дощу не буде. Тільки блискавки сплять небо, а вітер дужими крильми обіб'є у садах плід.

Грицько бентежився: «Хоч би нічого не було».

Іншого разу – хай би й гроза... Не великі клопоти. А от сьогодні тільки й думок було – навіщо він отой дощ, скажіть? Он і мати бідкалися: у бережку копички стоять, а хлів, що дядько Панас крити почав, латами світить. Нахмариться – треба ховати сіно. А куди?

Розібрав серед двору велосипеда й ніяк не складе. Не тому, що не вміє, бо він, як усе гаразд, із заплещеними очима кожний гвинтик на місце поставить, а колесо не міг довести до пуття. Злився: стільки мороки! Вчора за селом із Сашком навперегонки змагалися – скрутив його так, що тепер і в раму не входить. Добре, що хоч мати не бачили. А то й так сердяться:

– Хто так їздить? Літаєш, хай Бог милує! Велосипед новенький, літо тільки поїздив, а на що він схожий?

Мати тепер десь на фермі – і добре. Як бігли сьогодні раніше, бо телятко знайшлося, то казали:

– Ти ж поїдь, синочку, до лісосмуги та нарви кролям конюшини. Та не барися, а то ноді дощ – сіно треба сховати й дровець врубати.

То добре, що таке завдання мати дали, якраз і коргіло йому в поле поїхати. Бо знав зранку, що дядько Степан там оре під лісосмугою. «Як дозволить, – думалося, – то одну загінку обійду!» Ото й поспішав. Хлопчині вірилося, що не відмовить, бо сусіда – його хата на схід сонця під самою межею стоїть.

Відрегулював нарешті колесо – хай йому грець! Взявся натягати ланцюга – і спинився: гуляв з думками.

Позавчора у дядька Степана було весілля. Дочку його, Гальку, віддавали заміж. Жила вона в місті, працювала там, а до батьків

навідувалася щотижня. Прибереться і йде, як почне вечоріти, до клубу. Натанцюється, нагуляється, харчів у батьків набере – та й до міста. А це, як грім з неба, приїхала з нареченим і його родичами.

Грицько заходив до Степанового двору – грали музики, людей багато було, і дядько Степан у голубій сорочці та сірих широких штанях (уперше Грицько бачив його таким: і в гарному одязі, і веселим) наприрядки вибивав гопака так, що плескали всі в долоні.

– Та годі тобі, Степане! – умовляла тітка Параска, його дружина.

А він тільки й сказав:

– Один раз дочку заміж віддаю!

І знову танцював: гецькав ногами, ухап та бив долонями об коліна.

А потім Галька з нареченим і родичами поїхала, і на їхньому подвір'ї стало тихо. Ніби опустіли й двір, і хата...

А це сьогодні дядько Степан, як завжди, йшов уранці на зміну – дивний такий. У лівій руці ніс вузлика з обідом, а в правій – якусь деталь, від плугів чи трактора, – хтозна. Побачив Грицька на межі, гукнув:

– Приходь до лісосмуги, там оратиму!

І пішов околицею так, як завжди, зігнувшись, швидко-швидко, наче там, біля трактора, щось скоїлося. І не стежечкою, що вилася сюди-туди між кущів верболозу, якою ходять всі люди, а навпростець – до самого табору.

Цілісінький день терлося на умі в Грицька оте дядькове запрошення: «Приходь до лісосмуги».

Зібрав велосипед, поставив на колеса, глянув у небо: що воно там, угорі? Понад ставом шуміли верби, обрій повсюди заволокли руді як дим хмари. Тільки над хатою синіло. Вітер налітав із поля: стрибав із дерева на дерево й шумів віддалено та бентежно. Дослухався. І здавалося Грицькові, що вітрів існує багато-багато. Як тільки-но стихав перший, то десь поруч з'являвся інший, дужчий: накочувався, шаленів, а потім невловимо зникав як жар-птиця.

– Ех, поїду! – мовив, наче увірвався той свіжий вітер хлопцеві в груди.

Умить побув у хаті, вхопив на столі окрасць хліба, бо не їв нічого від ранку, прив'язав до багажника мішок, замкнув сінешні двері й майнув. Летів, скільки було духу – так, наче усі вітри за ним гна-

лися. Адже вечір недалеко, а треба повернутися та попоратися, бо мати на фермі затримаються дотемна.

У дорозі знову згадалося, як дядько Степан ішов сьогодні на зміну. Бачився то його вузлик, що тримав у лівій руці, то лискучий від мастила картуз, що прикривав дрібненькі, заховані в глибоких ямках очі. Картуза дядько завжди носив саме так: насуне на лоба, щоб сонце не пекло, та й ходить. І на карточці, отій, що біля контори висить, він теж у картузі: очі зіщулив і сміється. «Дивак все-таки», – усміхнувся Грицько.

Думалося йому, що дядько Степан не такий, як інші. Бо онде Сергій Гавриленко – не тільки не дасть покататися, а ще й полає. Згадав: «Чого тут вештаєшся? Украсти щось хочеш?» «А кому вони потрібні оті його залізяки?»

А дядько Степан брав із собою Грицька ще тоді, коли він до школи не ходив. Ото посадить поруч на трактора і катає до вечора. І на таборі був: змашує та складає запчастини дядько, і Грицько доглядається, що воно й до чого. Спитайте, де які шестерні – все розкаже. За важелі візьметься – огріха не зробить. «Хе-хе, хай тільки дозволить дядько! – порадів.– Раз сказав: «Приходь!» – дасть обійти загінку. Йому що: у лісосмузі полежить, спочине». Уявляв, як воно буде.

Згадав, що мати колись сердилися, що він біля дядька днями присиджує.

– Я тут б'юся як риба об лід, – казали, – і вдома, і на фермі, а ти поїдеш – і до вечора.

Навіть бабі Теклі скаржилася:\

– Мій Грицько внадився на табір, хоч прив'язуй.

А та їй:

– Ти його не дуже гніви, хай до діла звикає. Батька нема, то хто ж його навчить...

Виплутався з думок, круто повернув біля вітряка – і до лісосмуги! Якраз згори – не треба і педалі крутити. У видолинці зупинився. Здалося, що тут трава висока та густа. Пройшов до ярка: там росла дика яблунька, цвіли квіти й гули бджоли. Конюшини не було. Тож не став гаяти час, швиденько подався далі.

А ось і лісосмуга – кучерявий дубняк проглядається, як зелена дорога. По сей бік стерня – скошено пшеницю, ще й копички соломи стоять, а по той – чорніє рілля. Чути рокіт трактора – то дядько

оре. І конюшина є на пустирищі, під дубками висока і соковита, хоч косою коси.

«Пізніше нарву», – вирішив. Кинув мішок на землю – і до дядька. Той саме розвернувся під самими дубками, зупинився. Вискочив із кабіни й метнувся до плугів: щось там не ладилося. Навіть голови не підвів. Не було коли дивитися на світ Божий – вечоріло. А лан ще добрячий орати.

– Дядьку Степане! – гукнув Грицько.

– А-а, прийшов! – оглянувся той, обтер від мастила руки й додав:

– Ось відрегулюю плуги, то поїдемо. А чого так пізно? – весело спитав.

Грицько розказував про велосипед і поглядав на дядькові руки: пальці у нього дебели, ніби підпухли, нігті вкрилися дрібними синцями – то від ударів молотка.

– Може, вам допомогти? – поцікавився Грицько.

– Ти от що, – перестав гамселити дядько, – сходи он до того дубка, там бочка, та принеси води, – подав алюмінієвого бідончика.

Несучи воду, Грицько помітив, що дядько, копирсаючись біля плугів, враз якось незвично, різко відхилився і впав... «Чого це він?» – відразу не зрозумів Грицько.

– Дядьку Степане! Дядьку Степане! – скрикнув.

А той мовчав і не підводився. Відчувши, що трапилося щось недобре, вмить опинився біля трактора.

Дядько лежав у борозні – розкинуті руки, голова без картуза. З-під рідкого сивого волосся проступила кров. Обличчя зжовкло як віск, очі не дивилися...

– Дядьку, вставайте! Що з вами? Не лежіть! Холодно ж на землі, – розгублено й благально умовляв Грицько.

Степан лежав нерухомо. Тільки од вітру ворухилося на голові волосся.

Грицька охопив жах. Що робити? І тут, ніби хто йому підказав: притьма роздер на собі сорочку й почав бинтувати дядькові голову. Було незручно, то повзав біля нього на колінцях, хвилювався, спотів. Руки тремтіли.

Перев'язавши, легенько поклав дядькові під голову картуза. Він на мить розплющив очі, глянув кудись мимо Грицька і повільно стулив повіки. «Живий! – здравів хлопець. – Бігти в село – це довго.

А кидати одного в полі не можна. Як бути?» – міркував гарячково. Оглянувся – ні душі. Тільки вітер гуляв у лісосмузі: ото ніби зареоче здуру, засвітить зовсім поруч і зникне. Сонце заховалося в густі, чорні, як рілля, хмари. Ось-ось мало смеркатися.

«Повезу в село!» – нараз з'явилася думка. Від того аж повеселів.

– Дядьку, дядьку, ви можете хоч трохи підвестися? Я допоможу вам. Трошки, трішечки, – благав крізь сльози й тягнув його на себе.

Але підняти не міг – руки обривалися. Дядько ворухнувся, певне, зрозумів, чого хоче від нього Грицько, і почав повільно підводитися. Обіперся на лікті – голова як підкошений колосок хилилася до землі – упав. І так кілька разів – бо сил не було.

Нарешті, тримаючись за Грицька, Степан дістався до кабіни. Упав на сидіння, тяжко дихав, аж хріп.

Грицько сів за важелі... Чув, що ноги задерев'яніли, а серце стугоніло, як двигун: бух, бух.

Трохи оговтавшись, увімкнув швидкість, але не першу, а відразу п'яту. Трактор аж стогнав, однак з місця не зрушив. Двигун ось-ось мав заглохнути. «Щось не те зробив», – розгубився Грицько. А що – не міг втямити.

– Ти, синку, гідравліку вимкни... – почув тихий голос дядька.

«Ага, плуги треба підняти!» – здогадався. Перекинув важіль вгору, додав обертів, трактор рвонув з місця, і гусениці зацокотіли: та-та-та. Грицько ще міцніше ухопився за важелі, мало не ліг на них, дивився на дорогу й шепотів:

– Швидше! Швидше!

Трактор сунув через поле навпростець. На бугорках та видолинках підстрибував так, що кабіна аж тремтіла.

Від чорної хмари, що повзла по небу, згущалися сутінки. Гриміло. «Не встигну! Помре дядько... Перед учнями соромитимуть, що не встиг», – спало на думку. Додав газу. Трактор заревів і помчав щодуху, мов загнuzданий кінь.

Десь поруч знову вдарив грім аж дверцята забряжчали. Поглянув на Степана – чи дихає, – а в думках: «Завтра до школи не піду – оратиму за дядька». Чомусь згадалася йому Степанова дочка Галька: плаття куценьке на ній, очі заспані, а в руках дві валізи – до міста зібралася. Уявив і те, як дядько танцював на доччиному ве-

сіллі та співав басовито. І як говорив комусь: «Оцей місяць дотягну і піду на пенсію».

Село вигулькнуло з долинки ліворуч. Застрибала дорога й круто повернула під верби. Тепер уже не було видно лісосмуги, згас малиновий обрій, а дерева зчорніли, мов обвуглилися.

Проїхав мимо силосних ям – люди біля них попідводили голови.

– Дивіться, – насторожилися, – дитина трактора веде!

У бригадному дворі зібралася юрба. Заговорили:

– А чий то?

– Здається, Одарчин Грицько.

– Порфірової Одарки?

– Еге.

Хлопець спрямував трактора до гурту й зупинився. Відчинив дверцята.

– Сюди! Швидше! – гукнув, – дядька вдарило...

Підбігли люди, взяли на руки Степана і занесли до бригадної хати. Він розплющив очі і дивився в стелю.

Усі чекали лікаря. А між тим, розпитували хлопця, як те сталося. Дивувалися, коли це він так добре навчився водити трактора.

Прибігла мати Грицька, схвильовано хвалилася:

– Я його послала по конюшину. Жду, жду, уже й вечір, а хлопця нема. Що воно, думаю, з дитиною сталося? Він до Степана й раніше в поле ходив. Той його і їздить навчив.

Грицько слухав ті балачки і трохи ніяковів.

Над селом ходили хмари. Блискавки краляли небо, й озивався грім. Сутеніло.

ВДОВА

Білим цвітом черемхи промайнула весна під вікном Олі – і як тривожна блискавка, як обірвана пісня згасла в гаях... А це знову снилося: гримів грім, мов озивалася її доля. І не раділа – плакала дрібно-дрібно. Тільки серце наче помолоділо: десь блукала з хлопцем, у якого довге русяве волосся і голубі очі, усміхалася крізь сон, розмовляла до схід сонця...

Прокинулася і лежала довго та думала про нього: «Може, приїде сьогодні? Онде пташка у вікно: стук, стук. Прийде... – Поклала руки під голову: – Оцей біль, що відколи засів у грудях, зникне? Смішно».

Одягалася поспіхом, аби не спізнитися на роботу, підійшла до дзеркала:

– Ех, Олексію, нічого ти не знаєш!

І сумна мелодія з юних літ як хвиля накопилася на груди. Зітхнула. Їй тяжко було зрозуміти себе, а тим більше – його. І це її лякало. Не вірилося, що з того щось вийде. «У мене сльози не висохли ще...», – подумала. І підспудне-болюче заворушилося всередині.

Уже на вулиці, як бігла на роботу: «А що так і житиму сама?». Від тої думки тільки серце стислося та й годі. «Як його бути?».

За ці п'ять років, що прожила без чоловіка, Оля перевелася геть. Як поховала Петра, то тільки дітей знала. Ото старшу дівчинку Галю до школи виправить, Оксанку в садок відведе – і на роботу. Якби це вона в конторі якійсь працювала, то забрати дитину завжди б встигла, вечерю вчасно зготувала, а так – за прилавком простоїть від восьмої до восьмої, а інколи і до десятої затримається в магазині – то інкасатора ждуть, то треба щось розвантажити – а діти напризволяще. Де вони є – один Бог знає. Вже скільки разів приказувала їм, щоб, коли стемніє, не гуляли на вулиці, а йшли до хати, та хіба вони слухають.

І молодиця гарна ще – йде, наче пише. Не дуже відмінилася. Правда, з лиця змарніла, – пережила таке, – але брови, як і раніше, чорні, не вилинялі, і очі як дві тернини. Одягається завжди чисто,

щоб бути завжди привабливішою, старається усміхнутися кожному, хоч і тяжко їй на душі. Та хлопці чомусь на диво обходять її. Навіть рідко хто зважується пожартувати. «Наче в мене на лобі написано, що виходила заміж», – брала її досада. Сходила б коли в кіно чи театр, то дітей нема на кого кинути. Куди не кинься – скрізь сама.

Як прийде з роботи, то повкладає дітей спати, а сама весь вечір на кухні топчеться. Стомлена, з ніг падає, а не лягає. Надворі над будинком так ясно місяць світить, дівочі веселі голоси під вікном, а в неї на душі таке – плакати хочеться. Присяде біля столу – довго сидітиме. А тоді почне тихо давню-предавню пісню, котру від Петра чула:

*Тиха, тиха на морі погода,
А ще тихша на те літо буде,
Тоді й милий з походу прибуде...*

Задумається. «Ой, ой, де ті золоті кози?». А то й іншої заспіває.

І так щовечора – до півночі просидить.

То ж коли з'явився у магазині Олексій (знайшов же якось), наче пораділа. Спершу, як підвела очі, здивувалася – не вірилося, що то він. Давно його бачила – поминуло десяток років. Блиснула ще раз, а серце тільки тинь-тинь – привітався. Хотіла посміхнутися, але з того нічого не вийшло, бо в пам'яті зринуло минуле. Однак дорікати йому не збиралася. Те, що було поміж ними, мов вогнище забуте, давно згасло.

Оля знала Олексія раніше Петра. Зустрічалася, бігала з ним частенько на танці. Хлопець високий, стрункий, з-під сорочки проглядалася «тіленька» – у море ходив. Поки була відпустка, то ледь не щодня блукали по місту. Ото Оля тільки ще з роботи йде, а він біля під'їзду уже стоїть. І враз запропонував Олі вийти за нього заміж. Спершу дівчина вагалася, ще пустить неславу, а тоді таки згодилася, бо подобався. Подали заяву, і Оля хутенько поїхала у село до батьків поділитися тою радістю. Розповіла про Олексія, відкіля він, і який сам собою. Далі попросила, щоб не зволікали, а готувалися до весілля. Матері – як грім з неба – такі клопоти! Та що зробиш, дарма, думалося. Швиденько закололи порося – і закипіло в них на обійсті. Та Олексій враз змінився, став мовчкува-

тий, злився чогось, уникав погляду. А за день до весілля зовсім не прийшов. Зник, як дізналася потім Оля, з міста.

Олексій ще кілька разів заходив до неї на роботу. І дізнавшись, що вона овдовіла, відразу почав мову завертати на те, щоб їм зійтись. «Тоді дівчиною не взяв, а тепер я з дітьми йому треба?», – думала Оля. Не вірилося їй, що ті балачки всерйоз, то й відмовчувалася. А це вчора зустрів на вулиці і в одну душу:

– Поговори з дітьми, – будемо сходитися.

І вона згодилася. Сказала, прийди завтра, а потім пошкодувала. «Так відразу... Що я знаю про нього?» – мучило її.

Серце було не на місці. «Як його поступити? Хоч поради в кого питай». Розуміла, що зайде сьогодні Олексій не просто в гості як давній знайомий, а щоб залишитися і жити. Чогось не дуже раділа тому. Відчувала, що між нею і Олексієм стоїть покійний Петро. Бачила весь час на собі його по-дитячому довірливі голубі очі. Яюсь було незручно перед ним. Хоч знала, що дорікнути він уже ніколи не зможе...

Інколи таке відчуття в неї, що наче не поховала Петра, а пішов кудись він і ось-ось має вернутися. То голос його почує – і обімліє, то уявиться їй на мить постать – і зникне. Було йде вулицею – і враз у чужому чоловікові риси Петра! І так стане від того не по собі: аж спиниться та подивиться вслід. Потім, що не робить, а в думках цілий день покійний. Хіба вона жила хоч один день без нього? Щоб коли не згадувала, душа не поневірялася за втраченим – такого не було. Прийде на роботу, торгує, а Петро перед очима, наче вчора поховала. То уявляє, як весілля гуляли, то як збирався їхати у відрядження тоді в останнє... Наче відчував, що таке трапиться... Оленку взяв на руки, притулив до грудей і поцілував. І очі були такі сумні.

Уявила на мить – Петро гладить їй волосся і цілує очі. І раптом у пам'яті той страшний день – його холодні вуста... В очах заблищали сльози. «Як я буду жити з Олексієм? – закралося їй непомітно в душу. І тут піймала себе на слові: – Може, й не прийде. Поговорив – і забуде. – Усміхнулася гірко: – Та й нащо я йому, коли розібратися? Він хоч і немолодий, але ж парубок, а я з двома дітьми...»

І хоч були такі думки, все ж чомусь вірила, що Олексій з'явиться. Може, не так вірила, як хотілося, щоб він все-таки прийшов.

Надвечір поглядала на годинника, прислухалася до кроків у

під'їзді – хвилювалася. Все це, на перший погляд буденне, для неї видавалося незвичним. За останні п'ять років вдовиного життя ніхто з чоловіків не був у її хаті. Вона так усамітнилася, замкнулася в собі, що не знала, як себе вести в таких випадках і що казати. Та й дітей якось було соромно. Як не як, а Галя вже ходить у перший клас і багато чого розуміє. Дівчинка вже давно помітила, що мати старанно прибирає в кімнаті, то й допитувалася:

– А що, у нас гості будуть?

– Які гості, дитино, – одмахувалася Оля. Не хотілося їй говорити правду. Прийде він чи ні, а будуть розпитувати. «Хай тоді, як все владнається, розпишемося, то скажу», – міркувала.

Уже як промила підлогу, скатерку святкову розіслала на столі, то почала стелитися дівчатам. І тут хтось постукав у двері. Оля підхопилася: «Це він». Схопила враз дитячу одіж, що лежала на стільці, пихнула у шафу – і відчинила.

На майданчику, трохи зігнувшись, стояв у світло-сірому піджаку і білій сорочці Олексій.

– Заходь, – мовила тихо.

Олексій переступив поріг. У коридорі віддав Олі квіти, зняв черевики і, пом'явшись трохи, зайшов у кімнату, поставив на стіл пляшку «шампанського».

– А то нащо?

– Посидимо, побалакаємо, – відповів Олексій, так ніби зайшов не до жінки, а до знайомого товариша, з котрим колись не раз доводилося проводити за пляшкою час.

Оля не стала заперечувати: почервоніла трохи і наче виправдовуючись:

– Я оце тільки прийшла з роботи. Ти погуляй, а я зараз щось приготую.

Вона підперезала вишиваний фартушок (колись Петро купив на день народження) поверх шовкового плаття і пішла на кухню.

Олексій сів на диван, потім підвівся, дістав з кишені загорнуті в цупкий папір цукерки і подав меншій дівчинці, котра виглядала крадькома зі спальні.

– Візьми.

Але дівчинка вмить сховалася за дверима. Тоді він поклав цукерки на стіл, глянув на великий портрет покійного Петра, що висів на стіні, і подався на кухню до Олі.

– Я вже третій тиждень тут у місті, але ніяк не привикну. Всі ці дні шукав тебе – і таки знайшов!

– Пізно знайшов, – глянула через плече Оля. – Тоді, як я була наївним дівчатком і ладна була піти за тобою хоч на край світу, ти в кущі сховався. А тепер надумався, – дорікнула. Я вже не одна, – з причепом. Та й сама змінилася – не та, що була раніше. Ось так, Альошо!

– Та... не будемо те згадувати, – зніяковів Олексій. І миттєво оговтався: – Ти для мене, Олю, якою була раніше, такою й лишилася. Чесно тобі кажу. Десять років не бачив, майже ніскільки не змінилася.

Він підступився ближче до неї, хотів обняти, але та ухилилася. Ухопила тарілку з оселедцями, котрі приготувала ще до його приходу, і майнула з кухні.

– Ти що оце й не женився до цього часу? – озвалася з кімнати.

– Як бачиш – один.

– Та хто вас знає: тут сам, а там може й діти плачуть. Олексій усміхнувся якимось кисло, відвів очі.

– Там, Олю, ніколи було цим займатися. Я ж на заробітки їздив. Ото як находишся за день! А в тій тайзі – хоч кукурікай. Робили по десять, а то й більше годин – легко не було.

– Зате, мабуть, грошей заробив? І кури не клюють, еге? – підкусила Оля.

Олексій помовчав трохи, розстібнув піджак, а тоді:

– Гроші є. Але я їм не радію. Що з них, коли живеш отак самотньо як вовк? Мені, Олю, не двадцять. Уже хочеться якогось затишку.

Від тих слів Оля прикинула: ніби нічого не подумала, а відчула, як всередині щось залоскотало, все тіло, мов струмом пройняло. Сиділа та прислухалася до себе, хотілося розібратися: чи все вона чинить так, як слід? А може, помиляється? Якийсь холодок сумніву заворушився всередині. Олексій, її давній знайомий, з котрим колись збиралась без вагань поєднати своє життя, сидів уже з посивілими скронями – був звичайнісіньким чоловіком, нічим не відрізнявся від інших. Розуміла – ті стосунки, котрі існували тоді, тепер нікуди не притулиш.

– Мені зараз кров з носа треба прописатися, – похвалився Олексій. – А тоді – буду шукати роботу.

Оля нічого на те не відповіла. Вона поставила на стіл холодець, картоплю в мундирах: сама любила їсти так, то і йому зварила. І враз подумала: «До шампанського треба б гарні цукерки, а я холодець. І є ж в магазині – от дурень! – розстроїлася. Тоді заспокоїла себе: – Та клопоти. Однак вечеряти треба».

Мала на увазі Олексія, хоч і сама майже нічого не їла: як пішла зранку, трохи перехопивши, так і вернулася – ріски за день у роті не було.

За столом Олексій бадьорився, вихвалявся завзято своїми мандрівками (ледь не весь світ об'їздив) та згадував, як вони колись зустрічались. А Оля ніяк не могла вийти з гнітючого стану, що підступився невідомо звідки. «Сама ж згодилася на цю зустріч. Ждала його, переживала, а тепер схололо в душі чого й що?» – дивувалася.

– Ти хоч згадувала мене коли? – підсунувся ближче до неї Олексій.

– Може, й згадувала – не пам'ятаю. По-первах тоді прикро було, боляче. Образа душила. А як вийшла заміж – де й ділося.

– А я про тебе весь час думав.

– Так уже й думав? – глянула на нього Оля і усміхнулася ледь помітною посмішкою.

Олексій обняв її легенько за плече – Оля не противилася. Схилила голову йому на груди – і враз відчула, як дивляться з портрета на неї, оповиті смутком, Петрові очі... Їй стало соромно чогось, бридко і неймовірно досадно. Вивільнилася з обіймів Олексія, підвелася з-за столу і сховалася в кухні. Довго там стояла біля вікна, тамуючи в грудях незрозуміле відчуття, – очі Петрові не відступали, – потім присіла, і дивлячись у вікно, заплакала.

– Ти чого? – спитав Олексій, що підійшов до неї.

Вона зітхнула тяжко – мовчала. Так ніби й не було його поруч.

Така поведінка Олі приголомшила Олексія, вибила з колії. Йому здалося, що нагадав Олі давнє, болюче, котре спричинив сам колись.

– Ти вибач, Олю. Сам не знаю, чому тоді так поступив?

– Нащо те згадувати. Ти думаєш я жалкую, – підвела очі Оля. – Ти мені подобався, Альошо, – і тільки. Я це зрозуміла, коли зустріла Петра...

Олексій одмінувся на обличчі, змовк, наче в рот води набрав.

У спальні озвалася, певно спросоння, котрась дівчина, закрипіло ліжко. Оля підхопилася.

– Іди вже додому, бо пізно. Діти онде не сплять, – яось сухо обізвалася і зникла у спальні.

Олексій підійшов до дзеркала, пригладив на голові волосся, пом’явся трохи, поки Оля підійшла, тоді глянув на неї:

– Я залишуся, Олю?..

– Ні! – похитала головою. – І приходити більше не треба. Вибач, Альошо, я передумала...

Настала мовчанка. Оля дивилася у вікно, але кожний рух, навіть подих Олексія відчувала.

Він постояв ще трохи в коридорі, дивлячись на неї, і вийшов.

Біля порога Оля наче закам’яніла: ніяк не могла прийти до тями. Чула його кроки в під’їзді, чула, як хряпнули двері, затремтіла шибка – стало тихо. «Сама від щастя свого відмовилася», – подумала. І стало яось гірко і боляче на душі від самотності, котру відчула у ці хвилини ще з більшою силою, від втраченої молодості, від того, що життя в неї не склалося. «В одну річку двічі не зайдеш».

«Ой, Петре, Петре, – згадала покійного чоловіка, – п’ять років, як тебе нема, а я й досі і хвилиночки без тебе жити не можу».

Зайшла в спальню, поправила ковдри у дітей, котрі вже звисали до підлоги, присіла біля них – наче прикипіла. І чи то здавалося, чи справді на вулиці хтось тихо співав.

*Тиха, тиха на морі погода,
І ще тихша на те літо буде.
Тоді милий з походу прибуде...*

Схилилася на подушку – задрімала. А за вікном місяць своїм цвітом обціловував зорі.

ЖОРНА МОЛОДІСТЬ

Село Богданівка, як і інші, по війні бідувало. Солом'яні стріхи, похилені тини... У такій собі убогій хатині гніздилася одна сім'я: старий батько, що вернувся покаліченим з фронту, чорнява, але добре вже підтоптана молодиця, два сини та донька. Старший син, якому теж довелося воювати, одружився відразу, бо дівок тих та вдів було до біса. Дочка ще не зіп'ялася як слід на ноги, хоч вечорами уже виспівувала на колодках біля двору. А середульший син, – то тільки в метриці значився Георгій, а в селі всі, старі й малі, звали Жора, бо так мати його кликала з вулиці, коли ще був маленьким, так воно й зосталося, – був у розквіті сил, як молоденький дубочок. На зріст низенький, але коренастий, міцний у ногах, мав гарний, мов вороняче крило, чуб, чорні брови. А очі горіли як дві жарини. Щось у ньому було бунтівниче, циганське... Такий собі гультіпака, ото вийде на вулицю – де хлопці та дівчата, то й ночі йому мало. Хисту до чогось не мав ніякого, як кажуть люди: ні в тин, ні в ворота. Одна була пристрасть – любив танцювати. А ще виспівувати на весіллях, вечорницях та побіля клубу, де збиралися дівчата. Голос мав басовитий, дужий і широкий до безмежжя. А коли доєднувався дівочого співу – в пісні крила виростали. Що-вечора тільки чути було хлопця. Веселий, компанійський – що й казати. Було, тільки хтось з односельців візьме до рук баян, Жора тут як тут – і гопака. Ото і руками, і ногами, і навприсядки – як вихор. І ні впину йому, ні спочину. А то і дівчина бідовіша пристане до нього, тоді таке виробляють, що дух захоплює.

Хлопці тішились, дівчата хмеліли від його присутності, а він наче й не помічав їх. Ні одна не припала до серця парубкові. Наситившись достоту співанками, вертався від клубу сам. А коли на сільській вулиці згасав дівочий сміх і місяць яснощокій ховався у густих вербах, то Жора чимчикував крадькома на край села, де блимало одне-однісіньке віконце. Чарами обсіпала, споїла солодкими устами його юного і гарячого вдова Онися, хатка якої, як пташине гніздо, ховалася за околицею у зеленій хащі дерев. Все село

дивувалося, тільки й говорили: «Дівчат тих, хоч у копи складай, такий хлопець красень, один на все село, а до вдови ходить».

Онися хоч і не юна вже була, однак приваблива: висока, струнка та повногруда. Коси мала русі та довгі, що слалися на плечі, мов верbove віття до води. І тиха, і лагідна, а що в душі мала, то один Бог знає.

Отож прибулдився Жора в таїні тих зелених верб так, що й додому дорогу забув. Але господарювати у новому дворі не поспішав. Не турбувало його обійстя Онисине. Яке є – таке хай і буде. І те, що хата обгороджена сяк-так жердками та ще й невмілими жіночими руками, не гнітило його вдачу. Так і жив без турбот – наче у Бога за дверима. Зайде бригадир, куди скаже йти на роботу, туди і йде. У ліс – то й у ліс, по сіно – хай і так. Однаковісінько було йому. А ввечері біля клубу з'явиться без Онисі, поки молодь, доти й він гуляє. Танцює та виспівується, такий непосидючий – горить на ньому все. І то нічого, що останні черевики на ногах розповзлися, бо які ті заробітки були по війні в колгоспі, що біла сорочка аж задубіла від солоного поту на плечах – кохана дружинонька всьому дасть лад, аби тільки вернувся з тої гулянки до неї.

І так щовечора: як тільки стемніло, Жора біля клубу. А Онисі наче хто дорогу туди загородив. Не з'явилася жодного разу. У зелених вербах, у тому світі, що вимріяла, створила для себе сама, у тому раю й кохалася. Інколи розповідають молодиці, що бачили Жору біля клубу, про його витівки, а вона відмовчується. Або скаже: «Весело йому – хай гуляє». І понесе задумливий погляд як якусь таїну до своєї оселі. Люди рідко навідувалися до неї, бо хата ген на відшибі. Та Онися не дуже запрошувала в гості – берегла своє щастя від стороннього ока. Їх особисте життя з Жорою лишалося загадкою для всіх. Тим паче, що дитини вони не мали.

Минали дні за днями, а душа Жорина не вгамовувалася. Наче хто напоїв хлопця якимись чарами, приворожив навіки до того клубу. Коли старші дівчата повиходили заміж, то співав та витанцював з молодшими. Його охоче приймали до гурту всі – і ті, що зістарилися в дівках, і зовсім юні, хоч у Жори вже помітно білили скроні.

Та якось умовив його бригадир іти працювати на ферму – фураж підвозити худобі. Відтоді Жора дорогу до клубу забув. Рано прокидався і йшов з дому. Пізно повертався. Хлопці і дівчата за-

сумували – без нього веселощі ніби втратили сенс. А тут і чутки з'явилися, начебто він почав упадати побіля доярки Євдокії, дівчини ще молодой, але не дуже гарної на вроду, яка мала своєрідний характер: була мовчквата, соромлива, до клубу майже не ходила. Тому багатьом не вірилося. «Вона з хлопцями не зналася, а то буде з жонатим та ще й старим зв'язуватися», – говорили. Та й сама Онися тим балачкам не дуже надавала значення. Чи то тільки не подавала виду. Та коли Євдокію відвезли до пологового, де вона явила на світ хлопчика, – все стало зрозумілим.

Принишкла Онися, спохмурніла. Тепер уже люди лізли їй в душу, переконували, що дитина його, а вона, як завжди, відмовчувалася. Нічого не говорила і Жорі, аби не зруйнувати одним невдалим словом те, що було надбано за ці роки. До того він поводився надто спокійно, ніби в його житті нічого не сталося. Хоч Онися відчувала – назріває якась розв'язка...

Поминуло ще кілька напружених днів, і Жора, вперше за п'ятнадцять років їх спільного життя, не з'явився додому – ночувала Онися сама. Вранці дізналася, що він забрав з лікарні Євдокію з сином і поселився у батьковій старій хатині, котра вже кілька років пустувала, бо старі померли, а сестра вийшла заміж у сусіднє село. Хто проходив мимо тої напіврозваленної халупи, то бачив, як Жора лагодив хвіртку, а з бовдура, що вже похилився на один бік, сочився дим, і Євдокія, підперезана білим фартушком бігала то з хати, то в хату заклопотана і щаслива. І ожило занедбане подвір'я. Жора, що до того і сокири не тримав у руках, наче переродився: жив зовсім іншим життям.

До полудня сиділа Онися перед дзеркалом, вражена тим, що сталося. Згадувала юність, перебирала в пам'яті кожний прожитий день. І Жорине обличчя не відступалося. Його жагучі очі, сміх, палкі уста пронизували її єство. Від однієї думки, що все вже в минулому, втрачене назавжди, ставало їй так боляче, наче б в світ за очі пішла. Судомило серце. І враз перед нею постало обличчя Євдокії – уявила її крихітне дитинча, і щось підспудне заворушилося всередині... Швидко підхопилася, ухопила у запічку вузлик і, сховавши його, подалася через околицю до Жориного подвір'я.

Жора якраз тупцював біля похилого хлівця: мав намір підвести його. Поруч у колисці, що була прилаштована тимчасово на двох стовбурах, озивалася дитина. Євдокія поралася в хаті: наводила та-

кий-сякий лад. І ніхто з них обох не помітив, коли до двору зайшла Онися. І тільки тоді, як вона нахилилася над колискою, вчувся по-лохливий голос Євдокії:

– Жора! Дитина...

Той віч-на-віч зустрівся з Онисею.

– Видійди! – підскаочив до неї з сокирою.

– Не бійся. Я не здатна на щось зле...– мовила тихим, мов шелест листя, голосом.

– Хтозна... Я завжди поважав тебе. А після цього – не знаю. Якщо трапиться що...– підняв сокиру, зітхнув тяжко.

Від ганку кинулася до них Євдокія, підхопила дитину і зникла за дверима. Жора відступився, тамуючи в собі гарячу хвилю. І тут відчув, як Онися знітилася, ніби щось у ній обірвалося. Глянув і здивувався: вона плакала. В зіницях її очей гоїдалося море сліз. Коси її були розпущені і спадали на плечі, стан, ще по-дівочому привабливий, погойдувався, а уста, які ще не так давно він цілував, судомно тремтіли.

– Чого плачеш? – спитав співчутливо. Але жалості не відчував.

Онися мовчала. Напруга почуттів була надто висока. І враз її очі заволоклися дивним синім відсвітком, попливли мимо нього. Вона похитнулася і впала йому на руки. Русяві коси, вже з пасмами сивини, запахли любистком.

– Ой, Жора, Жора, що ти наробив! Я... – прошепотіла і змовкла.

Не міг Жора ні спитати, ні сказати щось їй, не міг ворухнутися, так і тримав її перед собою – ніби закам'янів. Тільки чув, як три-возможно озивалися гуси над Онисиною хатою, шуміли верби, десь бентежно звучав баян, дзвенів його жагучий голос і – перестук каблуків, як удари власного серця... «Онися!» – лунало високо-високо, мов пісня. Він зблід, відчув, що настала фатальна хвилинка. Щось від нього одірвалося навіки. То була його молодість.

БЛАГОСЛОВЕННА МІТЬ

Хто не бачив, як цвіте гай восени – о, який то цвіт!

Стоїш у березі: і річка прозора з жовтобурими плямами, і небо синє, і стоги полум'я від верб та тополь, і білі коси піску на опустілому пляжі – все ніби в тобі.

Горить зелений світ щодень палкіше, виразніше грають кольори, і вітри-суховії роздмухують те безмежне багаття, наганяють хвилі веселого смутку.

Стоїш – не дихаєш. На твоїх очах ніби багровіють стовбурці кленів, ще дужче біліють берізки, золотяться плакучі верби, а поміж них, внизу, мов роздмуханий жар, палахкотить опале листя.

Цвіте довкола все, вируче – тисячі кольорів! І всі ті кольори зливаються, доповнюють один одного, світяться дивним цвітом у білому тумані. Хтось ніби лле і лле ті фарби, змішує з небом і землею... Купчаться, мов простирадла, білі тумани, застилають гай, заливають білим паводком увесь світ. І в них, мов у молоці, купається сонце. Відчувається щось таємниче і бентежне. Воно повільно, але невідступно проникає в душу природи, змінює все живе на землі. В якомусь дивовижному жданні, в якомусь неповторному і зворушливому стані (золотий сплеск світла, довгі тіні) стоїть гай.

Стоїш, дивишся на все це і відчуваєш, що й сам ти якийсь бентежний, обвітрений часом, прагнеш самотності і душевної рівноваги. Наче б упав тут, на березі річки, горілиць і довго б лежав, дивлячись у надихане осінніми барвами небо. Бо тільки дивлячись туди, у безмежну просинь, відчуваєш плин життя і вічний рух на землі.

Довго стоїш, шукаєш щось нерозгадане в собі, збуджений цим дивним дзвоном осені. Все в тобі тремке і напружене. Душа поривається кудись. Наче б злетів, мов птах, і полинув у невідоме, змішався з природою, з цим шаленим буйством барв.

І не віриться, що все це так є. Здається, що ось-ось все це диво зникне як сон, – і не зникає.

Горить холодним полум'ям гай, неповторно і хвилююче. Осінні дими, мов тумани, густішають, пахне прив'ялими травами, – здається, вся земля пропахла тими пахощами. І від того ти завмираєш, дихання стає ледь помітним, а серце б'ється чіткіше і ритмічніше. Душа ніби зріє, пробуджується – весь стаєш добрішим і людянішим...

По хвилі – і шелест гаю, і плюскотіння хвиль об холодний берег навіюють тобі зримо спогади з дитинства... Вони то зникають, то знову накочуються... Ось ти біжиш босоніж по колючій стерні через усе поле ген до ярів, у вибалки. Над тобою чути дзвінке щебетання птахів, десь співають дівчата, і їхні далекі голоси гойдають тебе, ніби несуть на крилах...

І враз очі проймаються дивизною: на твою руку сідає кольорова бабка, тріпоче крильцями, мерехтить. Ти завмер на мить – боїшся злякати цю зворушливу істоту. Хочеш доторкнутися її ніжних крилець, а вона здіймається і летить високо вгору. І вже там, недоторкана і красива як царівна зникає в голубій імлі.

А довкіл все сяє в своїй незрівнянній красі. Сміються молоді берізки, шепочуть за гаєм напівзабуті вітряки – радіє осяяна сонцем земля. І ти ідеш у тій розкоші, в тому царстві як володар його, як єдиний і неповторний у цьому світі.

Чому тобі так здається – сам того не розумієш. Ти перевтілюєшся, стаєш розчуленим, наче слухаєш пісню, від якої легко і вільно на душі. Наче пливеш сам у тій пісні, надихаєшся добротою, збурюєш серце і воно тремтить як зболений птах. І вже не співаєш, а плачеш – і не ти, а душа плаче від великої ніжності і любові, від нестерпного почуття до чогось великого і світлого.

– Я плачу? – дивуєшся. І думаєш: то щастя отак плакати у цій непробудній уяві. І довго почувашся сам у собі, у світі своїх уявлень і прагнень.

Ось річкою промчався човен. Ти підводиш голову і довго дивишся на той човен, що вже тільки даленіє на обрії. Дивишся на

високий гребінь, що ріже навпіл річку, відчуваєш, як котиться хвиля – ближче, ближче; враз набігає на стрімкий берег, б'ється об нього, захилинаючись, і поволеньки стихає.

Мимохідь зводиш погляд на самотню жінку, котра вже відколи сидить на пагорбі задумливо, осиротіло, так ніби гріє під осіннім сонцем свої засмагли оголені плечі. Про що вона думає? Що цей подих осені їй навіює? Певно, кипить в ній шалений вогонь тільки-що пережитого. А може, все те пережите обвіялось вітрами, пригасло, а тепер тільки час від часу як холодне полум'я осені спалахує в душі. Можливо, тішиться згадками. Хай тішиться, хай зворушує серце тим вічним неспокоєм, без якого і життя – не життя.

Ось вона підводиться і поволі спускається з кручі. І коли починає задумливо дивитися на воду, твій погляд прикутий до неї. Тільки зараз помічаєш її пишне біляве волосся, струнку поставу, що не згубила ще подиху юності. Тебе вражає й міцна літня засмага, що перегукується з одсвітами вечірнього неба. І вже здається (ти просто порівнюєш), що жінка чимось схожа на самотню тополю, котра осиротіло стоїть десь над шляхом під глибоку запізнілу осінь.

Дивлячись на жінку, починаєш розуміти: все те, що тебе оточує зараз, немислиме без неї. Вона тут потрібна: її смуток, тиха журба доповнюють осінню хвилю – хвилю якоїсь вічної втрати.

І нараз тебе починає мучити гнітюче враження – відчуваєш, що й ти щось втратив... Так – втратив! Тільки ніяк не можеш збагнути що? Починаєш думати над життям: і на роботі ніби все гаразд, і в сім'ї злагода. А звідки цей болючий смуток? Хто посіяв його в твою душу? Може, ця осінь? Так, безперечно, вона дає зрозуміти, що в тобі помітно щось змінилося... Хіба горить так шалено кров у твоїх жилах, як було раніше? Бачити довкола красу став якось по-іншому, думати глибше, болючіше сприймати неправду і фальш. Душа стала розмаїтою як барви неба. А втім, здається тобі трохи стомився, вгамувалися почуття, ніби прив'язав як лист на дереві від гарячого сонця та холодних дощів.

«Ну, годі, годі панікувати! В тілі ще здоровий дух», – вітаєш себе. Але душа твоя не дослухається розуму, не хоче вірити тим

думкам і тихо непідвладно сумує: «Як вернути втрачене, як спинити час?» Так, ти не хочеш здатися, згодитися в думках, що й тобі судилося, як і всьому живому на землі, згасати поступово, в'янути і хилитися до землі. Ти ще в стані тої миті, котра несе тебе у гарячий вир. «Заспокойся, не давай думкам волю, – знову благаєш себе. – Благословенна оця мить, а все інше потім...»

Ні, ти не згоджуєшся! Підхоплюєшся і починаєш збуджено ходити понад річкою. Ти схвильований. І зараз тобі, як ніколи, стануть і наймилішими оті низенькі плакучі верби, напівсухі колючі стебельця шипшини та руді, обпалені сонцем, трави. Ти б тулив все те до свого серця, вбирив у себе і дихав ним як повітрям. Ти б наче крикнув скільки є сили: як ти любиш цей світ, це неповторне диво, як ти страждаєш у ньому і дорожиш ним! Бо тільки в цьому світі, і тільки з ним ти пізнаєш себе і відчуваєш цей споконвічний і безкінечний рух на землі...

ЛЕБЕДИНІ КРИЛА

Терпко пахне бузина, що розрослася за стареньким парканом, гудуть вджоли. Остап іде вулицею села у батьківій вишиваній сорочці, тепер уже втретє. Йде сам, на цвинтар. А матір несуть лебедині крила на зустріч тому, кого вона ждала все життя з фронту, кому вишила сорочку в юності і берегла її як святиню до останніх днів.

На дорогу дивиться журливо осиротіла хата, погойдується небесна синь, а десь у безлюдному полі озивається подих вітру і бринить у серці Остапа як давня незабутня пісня...

ОСІННІЙ АКОРД

Чомусь бачу одне: як обпалилася під хатою береза, наче поси-віла за ці дні; котиться садами осінній вогонь, вирує багрянцем у травах і від дощу, що безперестанно ллє, ще дужче спалахує.

Горить і моє серце у багатті смутку. Важка хмара, мов марево, думки розгублені і невловимі. Стою, мов тїнь, серед двору. На обійсті нестерпно тихо і самотньо. Тільки дощ розпачливо б'є в обличчя, холодить душу. Розумію, що сталося непоправне – і не вірю. Не хочу вірити. А раптом це сон... Сподіваюсь, що дощ припиниться: враз зникне ця сумна музика осені, і проясниться світ... Чекаю, дослухаюсь. Скрипнула хвїртка – завмираю. «Іване, синку, годі тобі, кидай заступа, бо вже вечоріє...» – лунко стукає в пам'ять.

Йду до хати. Все в ній, як і раніше: на припічку горнятко почорніле, на цвяшку фартушок звисає, ближче до дверей – стоптані бурки, в яких мати поралася. Ступаю крок, ще один... Щось перехоплює подих. І враз гаряча хвиля пронизує все єство. «Не вірю!.. – шепчу з розпуки. – Мамо! Мамо-о, озвіться! Ви ж тут, поруч... Просили, щоб приїхав... Хотіли, щоб картопельку поміг копати та продав. Турбувалися, аби заробити мені якусь копійку. Бачте, я вдома? А ви вже самі викопали... Онде купами лежить на городі. Ви чуєте мене, мамо?»

Тиша – мов стиснута пружина.

Виходжу на город. Скрізь похилені соняшники, почорнілі, жовтіє запізнїлий цвіт гарбузів. Дощ трохи притих, то набираю картоплю в мішки. Хочеться їй дати лад, щоб матері «там» не боліло. Хоч як далі з нею бути – не знаю. До міста забрати не можу, бо ні свого транспорту, ні грошей. Краще б у селі продати, але кому? А тут по-года лихоманить: дощ та вітер. І душа роз'ятрена, мов рана.

Надворі вечоріє. Іду розгублений до сусіда, хвалюся бідною, а той радить:

– Відвези у заготовку дядькові Кузьмі. Він дешево приймає, але що тобі робити, коли вже зібрався в город.

Виходжу на дорогу перехопити транспорт: якраз тракторець з

прицепом трапився. Завантажую. А думка: «Хоч би дядько Кузьма не пішов додому». Під'їжджаємо – приймальний пункт відчинений. Знімаю мішки біля порога, розв'язую. Дядько Кузьма копірсає пальцями картоплю, морщить лоба. Далі дивиться мені прискіпливо в очі, хитає головою:

– Не прийму.

– Чому?

– Картопля в тебе дрібна, мокра. Є ушкоджена.

Стою, не знаю, що йому сказати. І відчуваю, як гарячі росинки поту на спині швидко починають холодніти. «Я ж стільки умовляв тракториста, щоб сюди привезти, а тепер знову треба шукати транспорт, аби назад забрати», – жахаюся.

– Може, приймете, дядьку, – дивлюся на нього благально. – У мене така ситуація... Мати моя... – на мить замовкаю, бо щось стисло в грудях.

– Чув, чув, – насуплено бурмоче він.

– Треба вже до міста їхати, то не хочу кинути напризволяще. Вона стільки праці в неї вклала. Турбувалася, переживала. Хотіла заробити якусь копійку для мене. Просила... То мій борг перед нею. Заберіть.

– Ти мене не умовляй. Заберу, а в мене не приймуть у районі. Змусять усю перебирати – тоді що? – дивиться дядько Кузьма на мене, а кудись вбік. Очима не хоче стріватися. – Мені вже було так: прийняв на свою голову, а тоді хоч караул кричи. Цілу машину забракували. Чесно кажу, старий уже, а відійшов убік і плачу. Розгубився – хоч ночуй біля неї. Потім найняв за свої гроші кілька жінок – перебрали. Дрібніша, що одібрали, так там і лягнула. А то все на шию. То не треба мене просити – не прийму. Ні, ні, що ти! – каже категорично і починає бідкатися, що постійно має нестачу.

Стою розгублений. Дивлюсь на дощ, на мішки з картоплею, що ледь не плавають у воді за порогом, та й думаю: «Якщо запропонувати кілька пудів безплатно, на випадок, коли доведеться перебирати – може, згодиться? Не везти ж її додому. На дворі онде що робиться! І на душі непробудна сльота...»

– А ви, дядьку, зніміть з кожного мішка по пуду, щоб вам не платити своїми грошима, коли змусять перебирати. Тринадцять мішків – тринадцять пудів. Якраз і стане.

– А перебирати доведеться – це точно! – враз пожвавлюється

Кузьма. – Картопля твоя дрібна, – стверджує ще раз, щоб не було в мене сумніву. Жовтими, як віск, від тютюну пучками пальців бере на вагах огризок олівця, кладе за вухо, якусь мить мовчить, ніби вагається, і враз:

– Ні, не хочу! Це треба ганьбитися. Почнуть показувати пальцем, мовляв, яких горіхів привіз.

– А ви її всередину всипте – ніхто не побачить, – раджу, хоч добре бачу, що моя картопля не гірша тієї, яку побрав Кузьма. – І все ж від боязні, що може не взяти, пропоную: – Знімайте на відходи більше – не буду заперечувати, – кажу і дивлюся на нього благально.

– Ні!

Відчуваю, як у грудях щось починає тенькати, а голос тремтіти.

– Це як шукати зараз транспорту у таку негоду, платити знову, то краще заберіть її даром. Нічого мені не треба, аби не лежала отут на вулиці вночі. І матері «там» не боліло.

– Ну це так, що в тебе вдома така ситуація, – м'якшає враз дядько Кузьма. По пуду зніму – заберу. Хоч знаю, що це на шию мені буде. Клади на ваги, – каже і стає з блокнотом та огризком олівця під стіною.

Починаю носити мішки: беру їх поперед себе, кладу один на один на ваги. Не ходжу – бігаю. Чую, як піт з мене гарячий котиться. Втома така: не спав уже майже дві доби.

Підходить дядько Кузьма, ставить гирі, довго дивиться на них, щось пише у блокноті, рахує вголос мішки, а тоді:

– Ну ось: тринадцять мішків – тринадцять пудів знімаю. Це – двісті вісім кілограмів. І на пісок по кілограму, – дивиться на мене.

– Знімайте хоч і більше, – погоджуюсь я на все, бо везти її назад ніяк не хочеться. Совість мучить перед матір'ю, що приїхав невчасно.

Бачу, як обличчя у дядька світліє, душа добрішає, вже здатна чинити добро.

– Ти де зараз? – питає. – У городі? Ми ж колись були сусідами. Батьки мої раніше теж на Хрещику жили. Пам'ятаю, твоя покійна мати, царство їй небесне, частенько заходила до нас. Завжди молока занесе, а то яблук чи груш. По війні ми жили бідно, корови не було. А твоя, як не тяжко, а корівку не продала. От уже була людина – нікого не обидить! В селі про неї ніхто поганого слова не скаже. Побожна така. Жаль тільки, що так її життя склалося – вдо-

ва. Весь вік проробила в колгоспі нізащо. Але ти, хлопче, дуже не журися. Прийде час – усі ми «там» будемо. Ніхто ще на цьому світі не лишився, – філософствує дядько Кузьма без будь-якого співчуття. Потім дістає з металевої коробочки кілька карбованців, трохи копійок і кладе мені в долоню.

– Оце всі гроші, які є. Зайдеш пізніше, то решту забереш. Ти не ображайся – мені й так буде з нею мороки, – кривиться якимось штучно і йде вслід, загадково поблискуючи очима. – Якраз на пляшку... Пом'янеш матір, – каже наостанок.

Дякую, не придаючи ніякої уваги його останнім словам, і виходжу за поріг. І враз оте «пом'янеш матір» сприймаю як натяк. І дядькові очі загадково-блискучі, зморшкують обличчя знову постають переді мною впритул. Стою якусь хвилину, не можу зібратися з думками, немов горю у вогні. Стає нестерпно боляче. Нічого не можу з собою вдіяти – все перевертається в душі. Далі йду, не ховаючись від дощу, через дорогу, заходжу до гастроному.

– Оце на всі – пляшку горілки і щось закусити, – кажу продавщиці і подаю в жмені гроші, які мені дав дядько Кузьма.

Вона ставить на прилавок пляшку «Російської» і кладе з десяток цукерок, – дивиться на мене подивовано, але нічого не каже. Вибігаю на вулицю. До приймального пункту заготовача вриваюся зненацька, ледь стримуючи дихання.

Дядько Кузьма сидить за столиком біля вікна і в потемках щось рахує. Помітивши мене, підводиться, кліпає переляканими очима.

– Ти чого?

– Ось... – ставлю на стіл пляшку і кладу цукерки. – Пом'янете матір...

– Та ти що! – подивовано. – Забери! – наполягає. А по хвилі, відчувши, що я не збираюся це робити, розслаблюється. – Ти ж знаєш, Іване, що мені й пити не можна. Але коли так, то зараз знайду чарки. Присідай осьде на стільчик. Мати в тебе була золота людина.

– Спасибі. Це я вам приніс...

Виходжу за двері. Йду посеред вулиці, наче пливу у густій темряві. Дощ забиває холодні цвяхи в голову. А перед очима мати. Бачу, як порпається то біля повітки, то на ганку: вся в собі, по-дитячому трохи наївна і сонячно-осяйна. Якесь розгублена, в погляді смуток. «Проведу тебе трохи, – говорить і дибуляє услід ген на околицю. Спинаємось обоє – стоїмо. – Ти так і не сказав, коли тебе ждати.

Йди вже сину, бо темніє – буду переживати...» – каже, повертається і, вельми зігнувшись, мужньо ступає під гору до хати...

До самого двору уява палить мені пам'ять. І не маю чим витіснити гарячий плин думок.

У хаті – як у пустелі. Лежу горілиць на дерев'яному ліжку, дивлюся в стелю як в безкрає небо, під якою колись гойдався в колиці. У маленькі вікна з замурзаними шибками ледь пробивається світло. А за вікнами – добре бачу – проглядається груша, яку ще дід садив. І груш на ній сила-силенна!

«Вона вже давно всохла! Сниться чи що?» – шепчу здивовано. «Ні, не сниться, сину, – голос матері. – Як же це тобі жити? Ні роботи, ні сім'ї. І без копійки за душею. Одні вірші на умі. Женися вже, сину...» Хилиться наді мною – чую, як дихає...

– Мамо!

Мовчить.

– Мамо-о! – підхоплююся, а вона – відступає... І я завмираю.

За вікном вихльостує дощ, зі стріх зриваються важкі краплі, і раз по раз долітає шум вітру, немов акорди якоїсь сумної музики...

СПАДОК

У шкільному дворі зовсім самотньо. На невеличкій клумбі роздмуханий жар чорнобривців і гвоздик. Прижовклі трави, потемнілі кошики деревію, а далі бачаться вугленські стебельця цикорію, що доцвітають запізно синьо-синьо. Та синь, як вранішній дим з поволокою, поволі плине вгору, обволікає криваву горобину, старі задумливі клени.

– Це вже осінь... – нащось кажу собі, ніби до цього не помічав змін у природі, і дивлюсь вразливо і трохи засмучено на ті змінні і трепетні барви, що, мов живий вогонь, перекидаються з одного місця на інше і збуджено тремтять. Так ніби сам Ван-Гог пройшовся тут побіля школи пензлем, щоб обпекти мені душу нерозгаданим щемом.

Доповнюють цей хвилюючий пейзаж білі хмарини, біле притомлене сонце у долонях голубого неба і дивна тиша, що опанувала весь довкіл подвір'я – школу двоповерхову з обідраними стінами, великі вікна якої дивляться синім смутком на мене, почорніле помешкання, схоже більше на курник, ніж на оселю, бо в ньому одне всього віконце і те перекошене, і стареньку жіночу постать, що вклякла поруч тої халабуди ніби тінь. Така незвична і затяжна ця тиша! І болюча... Розумію, що це у мене стан душі зараз такий, а хтось інший, можливо, нічого цього не бачить, не відчуває. Але чи вийду я з нього і коли – не знаю.

Мимоволі починаю думати про жінку, бо бачу її там майже щодня. То моя колега, Ганна Григорівна – колишня вчителька української мови, яка вже більше сорока років живе в тій халабуді, що була споруджена колись наспіх для інвентарю. Думалося їй, як приїхала сюди вчителювати, поселяється тимчасово, а вийшло – назавжди. Не зустріла хлопця путнього, – сватався один, такий, що хоч ріж поли і тікай, не пішла за нього, щоб не посоромитися на все село, – то так і лишилася сама. Кохалася в чужих дітях та рідному слові – так нічого і не надбала за свій вік. Розсіялись по всій Україні її школярйки, яким вона віддала часточку свого сер-

ця. Дехто з них у генералах уже ходить, інші розбагатіли до захмарності. Петро Оверко, від якого у Ганни Григорівни не одна волосина посивіла, спорудив недавно триповерховий будинок по той бік школи, – бачу, як проглядається над нею у високості, – відгородився бетонним парканом від шкільного подвір'я, прихопивши трохи його території, певно, щоб не заглядала його вчителька, бо більше нікому. Одна вона блукає або стоїть як примара тут. Як тільки ранок – уже надворі. Хочеться почути Ганні Григорівні дитячий сміх, бо сниться він, а коли вийде з халабуди – оця пустельна тиша. Хочеться їй побачити когось з односельців, поговорити, – вчила ж майже кожного, – але не завжди це вдається. Колгосп розпався, молодь зникла, а її батьки, що zostалися, живуть як вовки. Кожний собі: повстають і топчуться на своїх обійстях. Іншого разу хоч голий біжи по селу – живої душі не зустрінеш. Єдина для неї втіха – це розмова зі мною. І зараз чекає як ніколи. Я це знаю. Бачу, як принишкла у роздумах жінка, наче закам'яніла, як світяться у ранковій імлі її розумні очі. Ця тиша їй теж болить, можливо, у стократ більше, ніж мені. Розумію, але не маю, чим зарадити. Якийсь дивний стан: ніби все це вже відбувалося зі мною. І Ван-Гогівська палітра закипала переді мною, і синій смуток проймав, і тиша... І постать Ганни Григорівни. Так ніби снилося. Але ж було вчора, позавчора – уже кілька днів підряд. І я щоразу боявся до неї підходити, щоб не ранили душу тим, що сталося.

Ловлю себе на думці, що зараз я міг би піти скупатися до річки іншим шляхом – через город тітки Оксани біжить стежечка у низок до самого берега, але чомусь потягло знову до школи, хоч і нема мені чого тут робити.

За ці три роки, як став учителювати у цьому селі, звик до всього. Те, що попервах вражало, озивалося сумно в серці, боліло, тепер призвичаїлося ніби так і треба. Ніби так завжди було. І той пустир у центрі села, на узгірку, де голубизну неба рвуть рештки залізо-бетонних стовпів та стін недоруйнованих фермерських хлівів; і колишній трикрилий вітряк, а тепер двох, бо одне давно одірвалося, знісни дах сусідньої хати, а на верхівці бусляче гніздо, яке ті давно покинули; недобудована колгоспна контора у самому центрі села без вікон і дверей – розтягли ж свої, кому не лінь було; і дитсадок, у якого обідраний дах, забиті дошками двері, поруйновані пісочниці, і десятки самотніх хат, що осунулися, почорніли від вітру та дощів;

і в кінці села сад з напівсухими яблунями, де чорне гілля відлякує птахів, і трава вище пояса стоїть всеньке літо, бо її ніхто не косить, яблук не збирає.

Ось звук, наче так завжди й було. Навіть до поля, яке більше схоже на луг, бо вже роками його ніхто не порас. До отих молодих гайочків, що з'явилися на незайманих землях, болітець, котрі були в не кращі часи висушені меліораторами, а тепер у них блищить вода, поросли очерет та осока. І що дивно, останнім часом навіть ставлення до всього цього змінилося – нічого в тому поганого не бачу, що поле покритося різнотрав'ям.

Якось вийшов за село і стою мов укопаний, бо за своє життя не бачив, щоб поле так барвисто цвіло. «Це як у далеку давнину, коли князь Ігор зі своєю дружиною ходив на половців. Тоді, певно, отак буяло», – подумав. А коли пішов тими травами, увібрив у свої груди те незаймане зело, вріс в неосяжне розмаїття душею, то збагнув, що це явище треба сприймати по-іншому: не боліти, а втішатися... Прийшла дивна філософія: не запустіння це, а відродження. Земля відпочиває від втоми, бруду, тієї отрути, що була вилита в останнє десятиріччя в її лоно. Хай очищається! Тепер і непоране поле, забутий сад, самотні почорнілі хати не болять мені, як раніше. Справді, я звикся до всього негативного в селі. А ось до того, що сталося кілька днів тому, не звикну, мабуть, ніколи. Не можу змиритися з тим, що на дверях школи з'явився замок. Сам же його і повісив тиждень тому після того, як чиновники від освіти розпорядилися закрити її за браком учнів. Тільки тринадцятеро набралось на всю школу. Треба ж таке число! Якась містика чи що? Спадає на думку, що якби записав свою донечку Ганнусю, хоч їй і не виповнилося ще шість років, то цього б не сталося. Наступного року вже буде не двоє первачків, а четверо – ситуація зміниться на краще, то нащо закривати? Ну, сорок учнів я не наберу, але ж буде школа, то будуть і діти. А так здичавіє зовсім село, як цього не розуміти? Переконував у районі весь тиждень начальство – не переконав. Ні, не болить їм..., – проривається докір, хоч від того не легше стає.

І чого я прив'язався до цієї сільської школи? Треба оговтатися, зібратися з думками. Ну, хотілося залишитися в цій школі, вчити дітей, бути з природою. Тут, серед розквітлих луків напівдикого поля, побіля річечки, що синіє в очеретах майже поруч, всі ці три

роки я почувався так, наче зроду тут жив. Але ж ні – то ні... Чого тут мучитися. Зберуся та поїду знов до міста. Згадую, як там один директор-хабарник вимагав сто доларів за влаштування, і від того на душі стає прикро. Але що придумаєш, не братися ж мені за хліборобство? Тим більше, що дружина ніяк не може звикнути. «Не хочу я в цій глушині жити, – ріжуть її слова мої груди. – Ми що, відщепенці якісь? У нас тисячі професорів-мовників, письменників, знавців мови й літератури, а хоч один поїхав, як оце ти, з міста в якусь глухомань? Красиве слово – відродження. А що тут відроджувати, коли вже все мертве. Село, як цвинтар, заросло бур'янами. Ти чув за три роки тут хоч яку-небудь пісню? Чим раніше уберемося звідси, тим буде краще для нас і Ганнусі. Не хочеш, зберуся і поїду сама. Що тут тебе жде? Доля Ганни Григорівни?»

Ці слова, які від неї я почув ще вчора, обсіли мою голову, наче чорне гайвороння – несила позбутися. Може, воно й так, а я й сам розумію, що треба вертатися до міста, але ж вагаюся. Як умовити серце? Воно відштовхує той песимізм, бо маю відчуття: уже є початок нового, воно проростає крізь запустіння. І що дивно, я бачу той росточок. Проте, як переконати дружину. От не може вона бідолашна адаптуватися – і все. Бачу, що мучиться – не живе, а переживає. Село для неї яма, з якої нічого не видно, не чути. Її вбиває якесь відчуття приреченості, ніби вона сама собі тут, а світ десь там, де блукають юрби людей та постійний рух машин. Дитина урбаністичного середовища, то що їй природа? А як мені бути? Можна уявити, що я сюди ніколи не приїжджав, не вчив дітей, не блукав росяними стежками, можна забути, викинути з голови на якийсь час турботи і тривоги, але чи матиме спокій душа. Чи зможу я бути без річечки Смолянки, прилеглих до неї луків, барвистого поля, гаю, де я ніколи не відчуваюся самотньо, де чую музику природи. Там музика, ті звуки невловимі, коли зелена кров грає у кроні, коли дихає на повні груди голубе плесо, погойдуючи в глибині всю безкінечну вись, коли ті ритми споріднені з ритмами твоєї душі і в одному циклічному русі творять гармонію – то і є Божа благодать.

– Ех, – вихлюпується з моїх грудей давкий смуток. – Дісталася тобі, Андрію, школа без дітей. Іронія долі? А перед очима Ван-Гогівські фарби киплять, світяться синім смутком вікна школи, і постать Ганни Григорівни то ніби наближається до мене, то відступає в глибину шкільного саду, доповнюючи своїм чорним маз-

ком бентежне полотно. А разом з тим відчуваю, як підступають односельці. Бачу окремі постаті, їх стурбовані обличчя, на очах сльози. То матері моїх учнів – автобус їх повіз сьогодні у чуже село на навчання. І Марія, русява жіночка невисокого зросту, але дуже запальна, в якій двоє школяриків, а третій на підході, лементує поруч. Її дзвінкий голос аж відлунує в голові. «Хто оце, Андрію Михайловичу, додумався до такого, щоб своя школа пустувала, а ми дітей виправляли Бог знає куди? Скажіть, яку кількість треба зібрати, щоб вони не шлялися по чужих селах. Як на те пішло: ми з Петром готові взяти і найману дитину, а то й дві усиновити... І школу одремонтуюмо – тільки залишайтеся з нами».

Її чоловік Петро далекий родич колишнього заможного селянина Петра Царенка, якого більшовики у 30-х охрестили куркулем та запроторили до Сибіру, а на його обійсті влаштували колгосп. Майже шістдесят років експлуатували подвір'я і довели його до повного краху. Зник сад, клуня та добротні хліви, тільки хата вціліла, на яку боляче дивитися: дах обідраний, стіни обшарпані, аж чорні стали. Думалося, що так і стоятиме вона як пам'ятник соціалізму, але два роки тому Маріїн чоловік якимось чином приватизував те, замучене системою, обійстя, відбудував заново хату, звів підсобні приміщення, посадив сад. Тепер господарюють з Марією успішно – чотири корови тримають, є двоє коней, тракторець. І ожив спустошений клаптик землі. Від згадки з'являється обнадійлива думка, аж серце забилося.

– Ні, таки у села є майбутнє! Оце той росточок, – кажу собі. І не йду унизок, де за халабудою Ганни Григорівни блищить річечка, а до школи, намагаю у кишені ключ, відмикаю двері – хочеться кинути замок геть, але не роблю цього – вгамовую почуття, поволі заходжу в приміщення. Проймає тиша та, що й надворі. Чути мої кроки, якесь дивне відлуння. І б'ється серце, наче у школяра. Проникаю до класу – парти стоять рядочками як сироти. На дошці великими літерами написані моєю рукою ще минулого навчального року, але чомусь не стерті, слова: «Тарас Григорович Шевченко». Дописую «Великий український поет» і сідаю за першу парту. На ній сидів першокласник Іванко, якого мати залишила на виховання бабусі, а сама подалася до міста. Уявляю його чорнявенького у вишиваній сорочечці і наче бачу, як той випишує літери слова «Шевченко». Старається, а коли ті погано виходять, то нервово зтирає

їх й починає писати заново. Впам'ятку те, що він хотів дуже потрапити на могилу Тараса. Так воно запало в душу дитині, що говорив про це мало не щодня. Я обіцяв, що наступного літа повезу. «Обіцяв», – шепчу і чую, як всередині нараз все ніби обривається – спалахує обличчя. Таке дивне внутрішнє збудження, начебто й світле, а на очах виступають сльози. Незрозумілі хвилини – і вже напруга спадає і зникає та буря, що підхопилася у грудях.

Виходжу зі школи, а перед порогом – Ганна Григорівна. І така розгублена чи то сполохана чимось, бо відмінилася, зовсім не схожа на себе. Сиві пасма кіс туманяться над чолом, обличчя зблідле, страдницьке. Вітаюся кивком голови, але щось сказати не встигаю.

– Вирішили скупатися востаннє? – відразу ріже по-живому і дивиться на мене своїми карими очима, в яких по вінця нерозгаданої печалі. І погляд такий далекий, неконкретний. У чорній, майже не ношеній куфайчині, під якою ще кілька одежин, її постать видається незграбною, обтяжливою. На ногах шиті валянці в глибоких калошах, а руки тримає в кишенях. Останнім часом, яка б погода не була, навіть серед літа, одягається тепло.

На моєму обличчі з'являється посмішка, – не від убрання її, а від запитання, бо вже догадуюся, що буде казати.

– Ось не купайтесь, бо простудитесь! – не дїждавшись відповіді, застерігає. Відтак цікавиться: – Ваша господарка кізок тримає?

– Ого-го! Та в неї ціла ферма. Всякої масті, – хвалюся. – А що?

– Ото пийте козине молочко – будете здорові. Чашечку з медом щодня – і побачите! У ньому є такі речовини, що користь від них велика, – каже зовсім всерйоз Ганна Григорівна. Дивиться на мене якийсь час мовчки, наче збирається з думками. Сіре обличчя від осінніх барв стає мінливим, з відтінком глибокого смутку. Відчуваю, говорить вона не те, що хоче сказати – це тільки передмова. Помітно, що мучить її не тільки школа, а щось незбагненно тяжче.

Я починаю замикати шкільні двері, нараз захоплююся:

– Ганно Григорівно, може, ви хочете зайти всередину?

– Ні! Я вже, синку, не зберуся по сходинках. Все так болить...

– Я допоможу.

– Не хочу розстроюватися... Всі ці дні я як не своя – заснути не можу.

– А ви не беріть до серця так. Життя не зупинилося. Ми ще чуємо тут дитячі голоси.

Ганна Григорівна дивиться на мене якось розчулено і тривожно.

– Я боюся... Молю Бога, щоб ви хоч не покинули село...

– Не знаю, опускаю очі, бо стає соромно за свої вагання. – Серце моє тут, а ось розум мучить, – зізнаюся не стільки їй, як сам собі, кладу до кишені ключ. – Ну, я побіг до річки, – кажу, аби уникнути розмови, що зболіла мені.

– А ви не бігайте, а ходіть, – ловить мене на слові Ганна Григорівна і йде за мною вслід. – Ось почекайте, щось спитаю. Бачу, ви добра людина, не байдужа. Зі мною ніхто так відверто не розмовляє. Ви ж радію слухаєте?

– Аякже, – стверджую.

– Ось ідіть сюди! – киває пальцем вчителька і відступається трохи вбік.

Я підходжу ближче, дивлюся подивовано на неї, чекаю, що буде казати. Жінка оглядається, далі втаємничено шепоче:

– Я сьогодні чула... положення в нас тяжке. Що, знову революція буде? Мені страшно, – голос її роз'ятрено затремтів. – Ну, скажіть мені, Андрію, що буде з Україною? Невже нас накриють чорні сили? Я все життя вчила дітей любові до своєї землі, до рідної мови. І сама жила тільки нею. У мене вже відкрилася кровотеча, не сьогодні-завтра помру. Андрію, дитино моя, скажіть щось утішне. Чи є надія?

Її очі, на яких виступають сльози, дивляться так, наче благають порятунку найдорожчого, що в неї є. – Оце, бачите, так завжди, – ніби виправдовується за свій стан. – Як тільки візьмуся щось читати про Україну – рядок-два – сльози з очей. Крізь ті сльози сміюся з себе. Ото почну співати народну пісню – плачу, згадаю дітей, школу і від тої згадки перехопить у грудях, наче обірветься все всередині, стисне горло, а під серцем так сильно защемить, що витримати несила. І тоді картаюся: от дурненька, от дурненька! Чого запалилася? Отак завжди сама себе розчулюю, доводжу до гнітючого болю і вдіяти нічого не годна, – хвалиться.

Високі почуття старенької вчительки проймають мене ніби струмом. Перехоплює подих. Якусь мить не знаходжу потрібного слова, відтак кажу їй те, що відчуваю на душі:

– Втіште своє серце, Ганно Григорівно, Україну є кому боро-

нити – мільйони українців готові вмерти сьогодні за неї. До них належу і я.

Вона хапає мене за руку в тому пориві:

– Андрію! Це все, що в мене є... Я лишаю вам у спадок цю святу землю, майбутнє, – шепоче тихо. Тулить кінчик голубої хустини до збудженого обличчя, якусь хвилину-дві стоїть у глибокій задумі, потім йде від мене.

А я стою без будь-якого поруху, наче приріс до землі серед шкільного двору, і відчуваю, як покидають мене сумніви і вагання, що мучили в останні дні, і десь глибоко в душі озивається переконлива думка: моє покликання тут... Довго дивлюсь на самотню школу, затим кидаю погляд на Ганну Григорівну і бачу, що її старенька постать поволі зникає у чорному отворі дверей, а над убогою хатинкою обрамляється терновий вінок...

У шкільному дворі ятраться осінні барви, завмерли старі клени, і я серед них самотній дослухаються тиші, у якої, здається, немає ні початку, ні кінця.

ЗАРОБЛЯЛИ ГРОШІ

Сонце тільки почало підпалювати на пружі дрібненькі хмарини, ще декотрі доярки прямували через околицю на ферму, а Мавра вже попоралася і бігла додому. Вона б могла і раніше подоїти групу, бо однак всю ніч не спала. Та й хто б міг заснути, дізнавшись про таке.

Учора, вже як почало смеркати і вона та її чоловік Юхим ще топталися потомлені у дворі, – осінь, то роботи хоч одбавляй, – сільський листоноша Приходько приніс від молодшої дочки Раї листа. Все чекали, що вона з'явиться в гості з чоловіком, а тут: «Папа, приєдь заברי машину, бо я одна...» Прочитала Мавра ті слова – всередині ніби щось обірвалося. «Ось тобі – нажилися!». Стояла і стояла – з місця зрушити було несила. Тоді Юхим взяв із рук у неї того листа, довго дивився, далі кинув сокиру аж під паркан.

– Чорти б їх женили, – буркнув з досади і сховався в хату.

Не сподівалися вони на це ніяк. Рік поминув тільки, як відгуляли весілля. І таке, що все село гомоніло, – не скупилися. Ще дехто і прохмелитися не встиг, а дочка вже розійшлася. Отакої!

«Що це його людям казати? Ой, ой, не дадуть діти своєю смертю вмerti», – запанікувала Мавра. Ця звістка, може, б не так її приголомшила, якби у старшої все було гаразд. «За ту душа не перестає боліти, ще й в меншої таке саме», – думала з болем. І не знаходила місця з тої досади.

Сонце лизало червоним язиком комин, сміялося на припічку, а Мавра бігала з хати в хату, – за що не бралася, то все валилося з рук. Злилася на курей, котрі лізли до коридора, на порося, що гуло в хліві, на свою стареньку матір, яка вешталася знічев'я у дворі. Злилася сама на себе – мало не на весь світ ремствувала. Стугоніла чавунцями та відрами – голос її було чути на весь куток.

Юхим, що тільки повернувся з табору, – ходив проситися до бригадира, щоб той відпустив його з роботи, – наче проковтнув щось, мовчки збирався до міста. Треба б виходити з хати, а він не

дуже квапиться. І все через Мавру. «Коли так нема настрою, то вона своїм лементом ще більше гнітить душу. Чого й що розходилася?» – думав. І в розмову з нею не хотілося встрявати. Топтався в хаті: то мив руки, котрі від соляри та мастила були аж чорні (так і не відмив), то голився, бо заріс уже так, що на люди соромно з'являтися. Потім довго шукав паспорт – без нього не хотілося в дорогу вирушати. Хіба мало що може трапитися? З шафи дістав новенький костюм, котрий уже пилом припав, поміряв, але одягати не став. «Чого вже тут прибиратися? – подумав. – Поїду так».

Мавра мимохідь поглядала на чоловіка – всередині кипіло. Така вайлуватість Юхимова завжди її дратувала, а сьогодні виводила з рівноваги – ладна була розірвати чоловіка. Хотілося швидше вирядити його до дочки, а він, як на зло, не поспішав. «Уже давно можна бути на трасі», – злилася, але мовчала. Іншого разу накинулася б з докорами, а це – терпіла. Добре знала чоловіка: почне підганяти, то ще повільніше буде збиратися. Або зовсім не поїде! Було вже отак не раз: поласться, тоді робити нічого не буде.

Уже коли поклала дочці в сумку кілька банок варення, сметани та яєць, то обізвалася:

– Ти ж хоч обережніше вези, бо поб'єш усе. Та візьми якусь копійку – не їдь з порожніми руками. Тепер час такий, що мо' й голодна сидить. У літній кухні, у чорній хустині гроші, – нагадала.

Юхим махнув рукою: мовляв, не треба.

– Скільки не давай – одна дяка! – відрубав. І тут похопився. Ніколи ж, скільки жили разом, не перечив жінці: що скаже, те й робив. А це – не стримався. Аж самому дивно стало. Дійшов до порога, подумав: «Можна відвезти з вузликом оті гроші – не жалко. Якби в толк? А так – яка користь? Добре, що старшій і давала, і возила, коли треба і коли не треба, їздила та робила там за неї – сорочки прала, в хаті підгрібала, – то що вийшло? Осоромила нас на все село та й годі. А-а, біда, що більше скажеш?» – зітхнув. Його досада брала, що Мавра без розбору і надмір пхає дітям гроші. «І казати не можна! Підхопиться зараз, тобі вони що є, що нема!» – заболіло. Глянув на Мавру з-під лоба та:

– Хіба це обов'язково було машину купувати на весілля? Рік чи два можна і без неї жити, поки звикли б одне до одного, а тоді... А то загорілося! – глянув на Мавру, – знайте мене! Аби перед людьми хизуватися – ось яка я багата! – підхопив догори руки Юхим. – А

тепер їдь за нею!.. Відпросився осьде в бригадира, то щось би вдома зробив, а так уб'єш час та й годі.

– Який ти вже! – підхопилася Мавра. – Хоч раз побудь. Ти не їдиш, не бачиш, не жаль дітей, не болить, – замахала руками. – А я коли надивлюся – ніч не сплю... Я б і дві машини купила, аби тільки жили, – мовила тихо, і в грудях ніби щось надірвалося. Заплакала.

І тут згадала, як ще до весілля бідкалися на фермі молодиці, що дочок заміж треба віддавати, а хлопців катма. Тоді хвалькувата сусідка Палажка заявила: «Якби мою Марію хто посватав – машину б купила!» А Мавра так і перекрила: «Таке! А хто б її не купив?!» І губи видула, мовляв, знайшла, чим здивувати. Пригадала те і: «Бач, і машину, і кожух добрячий купила йому, як тільки розписалися, а добра нема».

Юхим помітив, як відмінилася на обличчі Мавра. І щоб заспокоїти трохи дружину, – розумів, що болить у неї душа за дочку, – обізвався якомсь лагідно:

– Ти не бери дуже до серця. Може, там усе й гаразд?

Мавра мовчала – перехопило подих у грудях.

– Ну гаразд, поїхав я, – сказав Юхим чи то їй, чи сам собі і вийшов з хати.

Спам'ятавшись, Мавра вискочила вслід. Хотіла попередити, щоб дуже не сперечався із зятем, а поговорив по-доброму, розібрався що й до чого – хай би жили, чого ж розходитися. Юхим уже був за хвірткою, то не стала займати. «А йому хоч кажи, хоч ні – це якби сама поїхала?» – подумала. І так стало прикро від того. «Чоловік у мене такий... Топчється біля трактора щодень – нічого йому не треба. Все-таки коли б поїхав та поміг щось, поговорив, чарку із зятем випив, може, б цього не було?» – зітхнула. То одне, то інше в голову приходило. Заплуталася в думках – так і стояла серед двору. Досадно було: чоловік такий замучений, наче три дні не їв. Одежина на ньому як на кілку, від солярки та піску порудів, згорбився – боляче дивитися. Сусідка Палажка уже дорікала: «Чи ти йому їсти не даш, – перевівся нінащо?» «Синицю хоч у пшеницю – нічого не вийде», – подумала Мавра. І вже в хаті згадала, що Юхим і молодим, ще як парубкував, був дрібненький та рудий. І одежини на ньому путньої не було. Одні штани рубчикові мав, в яких ходив щодня на роботу і до клубу. Впам'ятку їй досі –

прийшов свататися з дідом Паримоном такий худий та немічний, наче з хреста знятий. Весілля не гуляли – зійшлися та й годі. Не було тоді у сорок восьмому за що справляти? Ні в нього, ні в неї з матір'ю копійки за душею не значилося. Ще не забулося, як цілий рік день у день робили за торбинку пшениці. То звідки б ті гроші взялися? Що вторгує мати, – ходила щонеділі на базар пішки, – то віднесе в сільраду. Навесні ото назбирають гнилої картоплі у полі, квітів конюшини нарвуть – весь харч.

Хата в них була маленька, обідрана, яка швидше нагадувала курятник, ніж оселю – і така холодна, що вода у відрі замерзала. Та і в Юхима не краща. Як привезла Мавра своє ліжко і шафу до нього, то і тулити не знали де. Замість стола у нього стояла серед хати скриня, дві лавки, які робив ще дід Юхимів, біля печі ослін та примостка з дощок. Глиняна долівка була зачовгана, аж чорна біля полиць, стіни видулись, стеля прогнулася – страшно було і жити в ній. Як почали будуватися – шкіра на долонях тріскалася! «Ще Юхим такий сором'язливий та боязливий – слова проти нікому не скаже, – спало не думку Маврі. І все ж вона погордилася: – Звели будинок не гірший, ніж у людей».

Затопила піч, понаклала картоплі у чавунці та приставила до вогню, а Юхим з голови не виходив. «Якби в нього не такий характер м'який, а то що йому кажуть, те й робить». Перебирала його по кісточках. Невдоволення наростало – хотілося, щоб чоловік був бідовішим і доступнішим. «Не добитися в конторі, яку зарплату нараховували – хай Бог милує! Скажи, що йди курку на борщ заріж – і не піде. То що він там раду яку дасть? Треба було і мені з ним їхати», – ятрилася душа. Кинула чи то зозла, чи з досади рогача біля печі, бо горщика перевернула, і вискочила надвір.

А в кухні таке робиться – біля печі биті черепки від горщика, Юхимові засмальцьовані штани, стоптані черевики, під столом картопля, цибуля, перекинуті чавунці, відра – ні сісти, ні стати, якщо зайти комусь з вулиці. А вона, бігаючи то з хати, то в хату, не помічає того – де переступить, де обійде. А коли, як розібратися, давати лад? Тут підгребти сміття біля порога немає часу. Приблизить з ферми – дихати ніколи. Двоє кабанів у хліві, бичка в колгоспі взяли на відгодівлю, качки та гуси – треба ж їх доглянути. І город бур'яніє – запускати не хочеться, бо посадили картопельку ранню, щоб продати дорожче. «А так – що виросте, то нащо його

і садити», – думала не раз Мавра. Ради тої копійки Юхим по дві зміни підряд працював, у людей підробляв. Усі ці роки, поки діти росли, день і ніч як кріт у землі рився. Та й Мавра не вилазила з ферми. Вдома завжди худоби стільки, що й обходити її несила. По-прибігають з роботи – він з поля, а вона з ферми – уже як стемніє і топчуться у дворі. Опівночі у верхній одежині, бо роздягатися не хочеться, упаде Юхим на ліжку, на праву руку теплу рукавицю надіне, – так і спить до ранку. Мавра ще присяде біля столу, щоб перекусити трохи, а тоді і собі натягне правицю, щоб пальці не так крутило та гроші в хаті водилися (від матері перейняла ту прикмету) і вляжеться, не скидаючи панчохи, біля Юхима. А вранці, ледь світ забринить у вікнах, попідхоплюються – і з хати. Діти, прокинувшись, коли поснідають, а іншого разу й так у школу. Дивитися за ними не було кому. Особливо влітку – хоч розірвися. Щороку Юхим везе ранню картоплю до Москви, овочі та яблука Мавра на своєму базарі продає – все в них, що вирощують на городі, дає прибуток.

А тут ще вдома дві старенькі німечні бабусі. Свекруха Маврина уже років десять лежить паралізована, а мати її, що останнім часом ніби вижила з розуму, говорить всяку дурницю, іде куди попало. І їх треба доглянути. Було, прибіжить Мавра з ферми, а мати як чапля по городу сновигає. Коліна обідрані, кров тече, бо падала не один раз. Посварить її Мавра, накаже, щоб не виходила з хати, а вона того не розуміє. Знову іде навмання. І ото, аби не стерегти її, прив'яже Мавра до вишні мотузкою матір, одним кінцем за ногу, іншим за стовбурець, і вона повзає під тою вишнею навколішках цілісінький день, прибалакає та плаче або вигукує на весь куток:

– Мучителі-мучителі! Той, хто знає, не дуже дивується. Бо не до рідної дочки та зятя ті слова відносяться, а до тих, що відразу після війни змушували її підписуватися на позику, коли вона працювала день у день на колгоспному полі і хлібом не наїдалася, а тоді грабували та мучили, коли не сплачувала вчасно. Відбилося воно в її голові – і досі серце палить. Мавра їй:

– Мамо, ось мовчить! Було тоді таке – минулося. Слава Богові, тепер можна жити, тільки б здоров'я було.

Але хвору жінку не переконаєш.

Свекруха собі, як почує що Мавра прийшла з ферми, озиваєть-

ся з хати. Вхопить зло Мавру, то й свекрусі перепаде. Уже не раз казала в очі їй:

– Хоч би ви швидше померли...

Так набридло їй доглядати, що інколи і їсти забуде подати.

Та й сама що на ходу вхопить, то тим і живе. Схудла, зчорніла як і Юхим. І одежина одна на ній: з чорного краму спідниця, яку за літо, мабуть, жодного разу не прала, та кофтина зіжмакана з потертими дірками на ліктях. Щодня так і ходить – не пам’ятає, коли вже й милася. І ставок за селом гарний, вода чиста – викопали його екскаватором років десять тому. Жінки ходять туди білизну прати, а вона жодного разу не була. Ото налле в ночви з колодязя води, переполоще сяк-так Юхимову сорочку, щоб люди не судили, – і на город, бо картопля бур’яніє. Нема в них з чоловіком ні вихідних, ні свят – всі дні однакові. Інші односельці у неділю або якесь релігійне свято, хоч і не дуже вірять у Бога, вдома за роботу не поспішають братися, а Мавра та Юхим тільки в такі дні і роблять. Було, хтось із сусідів нагадає: «Сьогодні такий великий празник, а ви картоплю копаєте?» Або: «Неділя, а ти робиш, Мавро». Вона аж розсердиться: «А коли ж його на городі робити? Це як стань дотримуватися празників, то в городі все стоятиме. Робити не гріх», – одкаже. І ото на Великдень побожні люди по-святковому одягнені ідуть до церкви або в гості до рідних, а Мавра та Юхим на городі заступами брязкотять. Щоб вони коли в кіно сходили чи так одяглися по-святковому та вийшли на вулицю – такого в селі не пам’ятають. Купили телевізор кольоровий, але самі його не дивляться. Це хіба хто зайде з сусідів, то включають, щоб було чим розважитися, поки вони пораються. «У селі телевізор ніколи дивитися, – не раз говорила Мавра. – Це тільки лежні, ті, котрі нічого не хочуть робити, сидять біля нього».

Від досади та думок, що навалилися на неї зрання, вона була якась знервована і розсіяна. Уже кілька разів заглядала в повітку, носила сюди-туди погнуте відро і не знала, де його притулити. Врешті-решт жбурнула його через паркан на город, хотіла йти до хліва, але спинилася. Прийшло в голову, що вже другий рік як на пенсії, а і одного дня не сиділа вдома. Навіть зараз більше турбот стало, ніж у молодості, коли діти були малі. Бо тоді порала тільки одну групу, а тепер – дві. Узялася, бо платять гарно. Якби знайшла час, то й на буряк вийшла б, щоб заробити трохи цукру. І не тому,

що вони бідують. Є в них сьогодні все: гроші не знають де дівати. Юхим уже років десять зарплату не одержує; в конторі на ошадкнижку переводять. А нащо їх брати, коли нема куди тратити. Маврі вже казали: «І чого ти летиш на ту ферму? У тебе вже й так – і внукам вистачить»..

Від тої згадки аж запашіла на обличчі. «Бач, колись сміялися, що Юхим у латаних штанях ходить, а тепер заздрять: «У них тисячі на книжці...» То що скласти руки та сидіти? Я так не зможу – помру. Поки ноги носять – робитиму. Воно мені вже й не треба. Колись, як не було нічого, хотілося одягатися гарно, а тепер я на себе і копійки не потрачу», – подумала. І стояла, наче ноги приросли до землі. Дивно їй стало, що життя так швидко минуло. Незчулася, коли й діти поросли. Як вони вчилися, про що мріяли – хтозна. Все старалася не обмежувати їх ні в чому, звільняла від роботи, щоб легше їм було. Хотілося, аби не носили на долонях мозолі з дитинства як вона, аби їли і одягалися краще. Не раз тішилася: «Нехай гуляють. Моє пропало, то хоч вони будуть задоволені». Після школи тримати біля себе не стала, навпаки, раділа, коли пішли з дому: «Хоч руки отако не будуть пухнути від доїння». А тепер уже і не рада була. «Краще б працювали на фермі, бо що вони досягли у тому місті?» – подумала.

Старшій дочці наче й чоловік трапився покірний та м'який, а з першого дня не було добра: пили та билися щодня. А це зовсім розійшлися. На тому тижні привезла п'ятирічну дівчинку, кинула на Мавру, мовляв, ростить мамо, а сама подалася бозна-куди. То тепер ще й дитина на Мавриних плечах. Ото їде порати корів і внучку везе на багажнику. «Ну хай він при звичаївся до тої чарки, зараз усі п'ють, – а то ж і вона! Таке витворяє – хай Бог милує! Що з нею сталося?» – дивувалася Мавра. Досадно було, що сусідські дівчата повиходили заміж і живуть добре, а в її дочок нема ладу. «Хіба мої гірші інших? Одягалися як – нічого не жаліла. Виходила старша заміж, то на одну горілку Юхимову зарплату поклала. Будинок на чотири кімнати відразу купили в районі – живіть тільки! Чого їм не вистачало? Які труднощі були? Скільки я на них грошей вгатила – все пішло на пляшку», – мордувала себе думками Мавра. Було поїде до них ще як не розійшлися, підмете в хаті, помие позасиханий на столі посуд, зварить якусь юшку, аби дитина голодна не сиділа.

Все ще хотіла зберегти сім'ю – і не зберегла. Думалося, що в молодшої складеться життя краще. Аж бач!

– Ой заженуть вони мене в могилу, – мовила вголос. За спиною в неї тріснула гілка, озвалася старенька мати. Оглянулася Мавра – наче окропу хто на неї линув.

– Куди ви ото ідете? Куди вас несе..? – накинулася Мавра на матір, вгледівши, що та з небачки перевернула миску з водою. Вхопила її за руку і тусонула так, що стара жінка впала на землю.

– Ой-ой, умру... Мучителі... – застогнала мати. З її вуст посипались якісь прокльони.

Але Мавра того вже не чула! Вона бігала по городу і з розпуки жбурляла на горобців грудки землі, котрі пили соняшник. Від чекання Юхима, від думок та досади, що навалилися на неї зрання, Мавра була мов натягнута струна. Не сиділося їй, однак і не робилося – все поглядала на годинника та на дорогу, де мав з'явитися чоловік. А Юхима, хоч уже і на полудень звернуло, не було. І це ще більше підсилювало отой неспокій. «Що воно там? Невже Райка здуріла..? Ні-ні, це він щось завередував», – снувала здогадки. Уявляла зятя, пригадувала, як він вів себе на весіллі. Впам'ятку було, що привітався з Юхимом, а руки не подав. «Гордовитий – ото і заварив кашу», – вирішила. Перебирала його по кісточках і таке зло брало: «Інженер – ну й що? Моя онде не вчилася, а не менше його заробляє». Якби на очі показався зять, то Мавра б все виказала: аж пожалкувала, що не поїхала з чоловіком до міста. А між тим закрдався сумнів: «Може, тут яка помилка? Посперечалися, то згарячу написала листа? Перегорить – житимуть, – почала заспокоювати себе. – А що коли всі приїдуть?» – враз похопилася. Від такої думки ще дужче розхвилювалася – бігала з хати в хату, носила якісь речі, перекладала їх з місця на місце. Хотілося, щоб лад був, бо ось-ось мала бігти на ферму. А в дворі всякої всячини – пройти не можна. «Як воно впеклося! Натопчешся за день так, що ні рук, ні ніг не чуєш». Ухопила ночви на стежці і завмерла, тримаючи їх біля ніг. Під хвiрткою зашелестіли колеса машини... Від уяви, що Юхим приїхав сам, кров похолела в жилах. Так і стояла, поки він не прочинив хвiртку.

– Чого стоїш, як засватана? Одчинила б досі ворота, щоб на очах там не стриміти, – сердито мовив Юхим, одкинув приворітню

і розчахнув дві половинки навстіж. – Позбирай онде чугунці, бо як заїхати... – озвався вдруге і вийшов за ворота.

Мавра вхопила кілька чавунців і віднесла їх до хліва. Ноги в неї підкошувалися, холод в грудях не відступав. Їй уже все було зрозуміло, однак, коли машина опинилася в дворі, якимось лякливим голосом спитала:

– Ну що там?

– Стерва – от що! – відрубав Юхим.

Маврі така відповідь ще більше закрутила нерви і вона не стерпіла.

– Та кажи ти, ради Бога!

– А що – не бачиш! Розійшлися! – люто буркнув Юхим і показав на машину, де лежав на задньому сидінні кожух чорної дубки.

– А чого? Чого..? – ламала руки Мавра. Юхим мовчки обійшов «Москвича», постукав ногою переднє колесо, потім спинився біля дружини і мовив тихо, наче соромлячись тих слів:

– Зналася з мужиками – ось чого! Освіти ніякої, кугутка, – так і сказав мені. Ні випрати, ні зварити – нічого, мовляв, не вміє. А-а, – махнув рукою Юхим, – треба було змалечку їх до праці принукувати, вчити господарювати, а не гроші заробляти. За них щастя не купиш.

Мавра затулила обличчя руками і почала голосити. Юхим сховався в хату, але раптом вискочив. Біля порога курка сокотіла, заглядала в двері.

– Киш, капосна! – замахнувся ногою. Забіг у повітку, схопив сокиру, сам не знаючи для чого, далі жбурнув її у куток. Не знав де себе діти. У хліві стугонів, хрюпав дверима – таким його Мавра ніколи не бачила.

По хвилі на подвір'ї стихло. Мавра, трохи оговтавшись, схаменулася: де це Юхим дівся? Кинулася сюди-туди, заглянула в літню кухню – і вразилася.

Юхим сидів за столиком, підперши долонями голову, і водив очима, наче спросоння. Перед ним стояла порожня пляшка, поруч лежав шматок недоїденої цибулини, кусень хліба.

– Чи сам випив? Хай Бог милує! Ніколи ж у рот не брав, – дивилася на нього Мавра переляканими очима.

– Сказала Райка, що на тому тижні дитину привезе, – обізвався Юхим, не підводячи голови. – Достатку хотіла... Оце тобі і доста-

ток – повна хата сиріт. Помовчав, а тоді: – З жиру казяться! У-у! – загув Юхим і вдарив з досади по столу кулаком так, що пуста пляшка впала на підлогу і покотилася йому під ноги. – Який я дурень! – підхопився Юхим.

– Бачиш, – висмикнув з-під штанів спідню сорочку чорну як сажа, – бачиш, у чому я вік проходив! Тобі нема коли до ладу ні випрати, ні зварити – ніколи вгору глянути. Тільки гроші, гроші... А радість яка від них? Яка радість? Та згорять вони вогнем! Він ухопив під подушкою чорну хустину, в якій були загорнуті гроші, і почав трусити по всій хаті. – Ось назбирала! Ось! – вигукував. Червоні та фіолетові папірці усяли підлогу. – Весело тобі від них, весело? – кричав Юхим і совав їх ногами.

– Боже мій, що ти робиш? – кинулася до нього Мавра. – Чи при своєму ти розумі? Одійди, одійди, – відпихала його. – Що ти витворяєш, паразит! Це ж мої мозолики, недоспані ночі. Ось не займай, прошу тебе пожалій мене, – благала його Мавра.

Юхим не відступався: топтав ті гроші як щось мерзенне і гадюче.

У Маври почали тремтіти руки. Гаряча кров вдарила їй у скроні і вона, не тямлячи що робить, з усієї сили штовхнула чоловіка в плечі. Він похитнувся, торкнувся плечем груби, але не впав. Тільки глянув якимось дивно на Мавру і сказав:

– Бач, жаль тобі. А мені – ні крапельки. Відтак нагріб повні пригорщі банкнотів і жбурнув їх у помийне відро.

– Усе! – вигукнув так, ніби зробив дуже важливу роботу, розстібнув комір сорочки і, розчахнувши навстіж двері, вискочив з кухні. Від городу скрипнула хвіртка – опинився аж за хатою.

Мавра впала навколішки: бліда, як стіна, доведена до відчаю, вона тремтячими руками згрібала до купи пожмакані папірці і промовляла з боєм:

– Ухопило тебе, топчеш. Ай-яй-яй, отака вавка в голові! Що ж тут поганого, якщо ми їх назбирали? А хто собі не радіє? То тільки курка від себе гребе. Чи я їх з собою на той світ заберу – дітям будуть...

Останні слова наче застряли в грудях. «Боже мій, дітям...» – прошепотіла. І затремтіло на ній тіло. «Якби ж лад хоч у одної був. І чого вони отакі поросли? Я ж їм нічого не жаліла», – дивилася на

свої потріскані від тяжкої праці долоні. І враз почула, як під хатою хтось заспівав:

Віють вітри, віють буйні...

Прислухалася – Юхимів голос. «Збожеволів чоловік!» – вжахнулася. Ніколи ж не було такого з ним. За ці тридцять літ спільного життя ніхто з односельців не чув у їхній хаті пісні. Колись, ще як парубкував Юхим, а вона дівувала, то співали мало не щодня. Пригадалося давнє – ніби надломилася. Відчула, що життя її перевелося. Нема вже того що було – і не буде. Згоріло все у клопотах про копійку... «Розтринькала молоді роки на фермі – вік, як у наймах», – подумала. І від того всередині стало пусто і холодно. Похилилася на бік, з рук посипалися гроші... «А я ж так любила співати!» – згадала. І мов у шпару зайшло серце.

ГУЛЯЛИ ВЕСІЛЛЯ

У тітки Марини, отієї, що садиба на відшибі як сирота у вербах над Бродами стоїть, готуються до весілля. Надворі сонячно, півні співають, наче змовилися, – їм, мабуть, теж свято. Родичі та сусіди, кому ближче, уже хазяйнують – хто в хаті, хто у дворі. Чоловіки лаштують у садку із сяких-таких дощок столи для гостей: під яблунями буде просторніше і свіжіше, ніж у хаті. Може, кому й яблучок заманеться, то не буде потреби далеко ходити. Вродило їх цього року як ніколи. На яблунях більше, ніж листя того, і долі потопоном лежать: ніхто не збирає, бо саме не до них.

Електрик, худорлявий хлопчина, син комірника, почіпляв уже в саду лампочки, щоб надвечір світло було, бо осінній день короткий, а гулянка може затягтися допізна.

У жінок теж справ багато: топчуться біля чавунів та мисок, готують всілякі найдки, хоч уже і вдосталь. Та хай краще буде більше, хай щось зостанеться, – не велика біда. Єдину дочку Марина віддає, то нема чого скупитися. Нічого жінці не жалко.

Люди тільки дивуються:

– Чули: Журавлиха, – так Марину в селі звать, – дочку заміж оддає. Коли вона виросла? Сама наче ще вчора дівувала...

Упам'ятку старших ще й досі те Маринине дівування. До цього часу балачки ведуть: як вона з Іваном – люди не прогавлять – щовечора під вербою стояла, як полем, через жито досвітками з ним від ферми ходила. Поберуться за руки – у Марини на плечах Іванків піджак і хустка зсунулася з голови – йдуть босоніж як ще тільки сонце над Бродами зійде.

Маринин брат із кумом привезли з лавки продукти, то заносять їх в ящиках до льоху. А Марина збирається – це вже сьогодні вдруге – на ферму. Жінки, правда, умовляють її, щоб не йшла. Роботи вдома багато, та й дочка з нареченим ось-ось прибудуть. Хай би хтось замість неї поправся, бо така подія не часто буває.

– Я швиденько. Сюди-туди – і вдома, – одказує Марина, а сама думає: «Поки діти розпишуться та з міста додому доберуться, то

встигну! В обід Ониська корм рознесе, а ввечері, як гості розійдуться, і сама зможу».

Воно б сьогодні можна і не йти, відпроситися: хтось би підмінив. Та Марина знає, яка ота підміна: корита за тиждень не відчистиш, поросята голодні залишаться, відра не збереш.

Дочка Ліда казала:

– Давай, мамо, в городі весілля справимо, у ресторані. Федіні батьки щось дадуть. Менше клопотів буде.

Не згодилася. Подумалося: «Зніму гроші, що в ощадкасі лежать – розійдуться. А їм ще треба будуть: і на постіль, і на меблі».

У своїй хаті все ж таки зручніше, тепер і ті, що залишилися вдома, й ті, що подалися до міста, весілля у селі гуляють. Тут, що не кажіть, просторніше, та й для страв городини всілякої прямо з грядок вистачає. А то батьки ще й кабанця доброго під ніж пусять. Тоді сало, ковбаси і холодець – усе своє! Столи можна прилаштувати надворі – гуляй хоч усім селом. І прохолода тобі, кому дуже жарко, і сонечко згори скалиться: грійся на здоров'ячко. І в колгоспі можна щось узяти. Голова правління учора їй сам казав: «Ти прийди, Марино, випиши, що треба: може, підсвинка, меду або крупи якої».

Меду хотіла придбати, та за нікольством не встигла. А так – усе є. Поросят було двоє, то одне вчора заколола. Горілки теж вдовсталь: трохи своєї зробила, а то в лавці взяла. Брат свіжої риби привіз. Так що можна гуляти...

Воно й не хотілося Марині, щоб отак поспішно виходила дочка заміж, бо їй ще три роки вчитися. Хай би вже хоч на п'ятому, а то на другому курсі загорілося. Але трапився гарний хлопець, то не стала перечити. З вищою освітою – цього року закінчив інститут, той, що Ліда вчиться, і тепер інженерує. І так видно: розсудливий, спокійний. Не такий, як інші халамидники – тільки випити. Щоправда, де жити будуть – невідомо. Ліда поки що в гуртожитку, а він – на квартирі. Але ж обіцяють, то, можливо, одержить скоро.

Минулої неділі приїздив: високий, гарний, чорний костюм на ньому та біла сорочка. Шкода тільки, що волосся на голові, мабуть, від науки начисто висипалося. Розбалакалася з ним Марина про весілля, нагадала, що збирається хату мазати, а білої глини нема, щоб пошпарувати стіни знадвору. Ухопився: «Я привезу!». Привела Марина вранці коня з ферми, розказала, де ту глину копати:

хоче, то хай їде. Знайшла на горищі куфайчину та якісь старенькі штанці й подала їх Федору. А тоді пошкодувала: нащо так принарядила? Хай би у новенькому костюмі і робив, щоб з ним сталося? Нап'ялив хлопець на себе оту вдягачку й зовсім іншим став: кумедний такий, на сільського дядька схожий. А люди йдуть та дивляться – тільки й розмов.

Про те, що Ліда заміж іде, у селі вже всі знали. Та й Марина не крилася – от звідкіля дізналися, що Іван приїде, – хтозна! Все в Ліди добивалися: «Батько буде?» Та й Марину питали:

– Правда, що Іван на весілля приїде?

– Хіба ж я знаю, – відповідала всім, а сама думала: «Хай хоч їде, хоч ні – мені що?»

Намагалася не згадувати про нього. Так краще. Але думки невідомо де бралися, змінювалися одна за одною: то про минуле, то як їй зустрічати. І приїде сам чи з дружиною? От заварилося: хай би вже весілля без нього було! Виростила ж дитину сама, то й заміж можна віддати. Дочка між тим надумалася: «Хай приїде батько». І дала телеграму.

Ліда якось була в нього. Як закінчила десять класів, зібралася і в одну душу: «Поїду до батька!» Марина спочатку не пускала, а потім згодилася. Не хотілося їй, щоб дівчина біля нього залишилася: влаштує вчитися або на роботу. А дорога далека... Всяк буває!

Ліда погостювала, засмагла біля моря й швиденько повернулася в село. Розповідала, що у театр батько водив і на морі купалася. Словом, сподобалося. Привезла звідти всілякої одежини: і нашої, і закордонної. Відтоді почала листуватися: напише коротенького листа, попросить, щоб щось вислав батько те, чого сама не може дістати, – він і пришле. Ніколи не відмовляв. «Може, й приїде», – подумалося Марині.

Спинилася з коромислом у багнюці, до кошари ніяк не дійде.

– Чого, Марино, стоїш як засватана? Свині он корита їдять, – чує вона голос Ониськи, верткої, балакучої молодичі, що на трьох дітей зважилася без чоловіка, – чує, а голови не підіймає, наче заворожена. Затим підтягла коромисло до шиї, щоб менше пекло (мозолі на плечах, як груші) і знову стоїть...

Ніхто так не зустрічався, як вона з Іваном. Ходить дівчина з хлопцем доти, поки посваряться, а потім йде з іншим. А Марина знать нікого не знала: з першим як зустрілася, так весь час і дру-

жила. Було, що й сердилися між собою, мо', місяць не стрічалися, а з другим – не йшла. Ото, як нема його біля клубу, – на роботі чи вдома забарився, – то гулянки Марині на ум не йдуть. А з ним – уся радість. Усе в садках, за городами, де густі білі тумани стелються, разом щоночі блукали. «Ой було-було, обпалилося, де поділося...» – зітхнула. Відстугоніли в її серці літа як оті коні на мосту, яких уже не спіймати й не догнати. Сама себе підвеселила: «Хоч дочці свайбу справлю!»

Бо не було в Марини ні весілля, ні медових днів. Не опинала вона свій тонкий стан вишитими рушниками, хоч і було чим хвалитися, не водили їх з Іванком за звичаєм до криниці обливати водою, щоб діти їхні росли буйні та дужі. І червоних стрічок не влітала в свої чорні коси – не було цього нічого. Усе склалося так, що зараз і збагнути тяжко. «Ат, дурне в голову лізе», – оговталася Марина і підхопила відра. Коли це Ониська:

– Дек приїде Іван?

– От устряв вам у тямки той Іван! – розізлилася на подругу.

«Чи це про всіх, чи тільки про мене ведуть отакі балачки?» – подумала.

Згадалося: тоді відразу з нею таке діялося, що хоч з ферми тікай. Очі звести на людей не могла: тільки в землю та на свиней своїх дивилася. Було, зберуться жінки – і старші, і молодші – ті, що розжилися бозна-де на дітей і живуть так, як вода тече, то вже гомонять про все. Ото гукне котрась: «Іди, Марино, поговоримо про життя...» Хотілося, мабуть, їм, щоб і вона судила Івана, казала про нього щось зле, а в неї того навіть у думках не було. Радили бути іншою, бо молодість, мовляв, як один день, зійде. А вона своє знала.

Казали їй, що Іван оженився. І вірила тому, бо чого б це він і досі був сам, і не вірила: уявляла його таким, як в юності – ждала.

«Який же він тепер? – шаруділи думки. Помила відра, відчула – сорочка прилипла до тіла. – Хіба все вхопиш!» – розпрямилася, зняла халат.

– Приходь на весілля, – озвалася до Ониськи.

Та дорікнула:

– Бач, думала свашкою буду, – усміхнулася широ. І знову забряжчали відра.

На кутку, де жила Марина, по-весільному заспівали дівчата, і в неї тіпнулося в грудях: «Мо', приїхали?»

Дорогою все обдумувала: скільки в неї пішло крупи, скільки ковбаси та риби всякої, скільки буде гостей. Десь біля сотні, а може, й більше зійдеться. Міркувала: чи стане всього? «Може, ще чогось купити. Грошей було не шкода».

Дивилася на своє обійстя і нишком раділа. Будинок високий – з верандою та ганком, дах критий цинковою бляхою, цегляний хлів від вулиці – все обгороджене і обсажене. «Хай побачить Іван, – тепліло в душі. – Хай всі дивляться, як я живу».

А людей зійшлося багато, мо', все село, бо весілля – це свято. Кожному хотілося хоч одним оком глянути на наречених, себе показати трішки, розвіятися, бо за роботою і в гору ніколи глянути. А ще всіх цікавило: чи приїде Іван? Який він тепер? Бо ось уже двадцять років у селі його ніхто не бачив.

Люди юрмилися у дворі, розглядали садибу та стиха гомоніли. Родичі зібралися у хаті та сінях – кому було дозволено, той порався. Чоловіки підносили горілку до столу, а жінки купчилися заклопотані у кухні. Маринин брат Степан стояв на ганку, перев'язаний вишитим рушником, поправляв п'ятірнею чорний чуб, що звисав його на чоло, й дивився на дорогу: чекав молодих.

Марину, як тільки зайшла в хату, обступили жінки: почали радітися, де що ставити, що першим, а що останнім на стіл подавати. А тут загула машина (чути було, що легкова), і хтось із вулиці гукнув:

– Їду-у-уть!

Марина аж стрепенулася. Наспих протерла обличчя подолом свого плаття, в якому поралася на фермі (так і не встигла переодягнутися), заметушилася. І не збагнула, бо жінки хутко виштовхнули її за поріг, мовляв, іди зустрічай, як опинилася на ганку.

Біля воріт зупинилася «Волга». Юрба хитнулася вперед, а тоді назад: не вони! І в Марини серце зойкнуло. Ніби пронизало її холодним струмом – негодна була навіть зрушити з місця. Нашось глянула на свої порепані, аж чорні, загорілі руки (парила ж учора в окропі, а вони, бач, так і не одмилися), підняла їх вище, наче не знала, де подіти.

З машини вийшов Іван: високий, у матроському кітелі по формі.

Зняв перед людьми кашкета, схилив голову – привітався. І пішов до хати.

Прокотилося:

– Поважний!..

– А гарний!..

Марина вся відмінилася, боялася звести очі: ніби слухала, як Іван наближається до неї крок за кроком. І всі, хто прийшов на весілля, дивилися на Івана та Марину: як будуть стрічатися.

– Здрастуй, Марино, – обізвався тихо Іван, коли підійшов. Поставив одну ногу на східці ганку, а руку поклав на бедро. – Не сердися, що завітав? – прижмурився й чекав, що скаже.

– Чого ж, приїхав – будь гостем, – відповіла й відчула, як щось ворухиться на губах і щемно лоскоче під грудьми.

– Я не сам. Дружина й сини онде в машині, – показав і усміхнувся як колись давно – широко, засвітивши рівні білі зуби.

– Хай і вони до хати йдуть, – сказала.

Розмова далі не в'язалася, та й не було її коли затівати.

Біля двору з'явилася ще одна «Волга» – у квітках та стрічках. І Марина кинулася зустрічати дітей. Тепер уже всі дивилися на молодих: тиснулися, аби ближче стати, спішили до хати, щоб зблизька глянути на нареченого та зважити, за кого Марина віддає свою дочку. І на Ліду видивитися, яка вона у вишиваній плахті, вінку та стрічках.

Іван і собі глянув на дочку. Бачив її недавно, однак помітив: змінилася вона за цей час. Подорослішала, стала ще більше схожа на Марину. І коси такі чорні та блискучі, ніс прямий, смуглява, весела та приваблива, як квітка весняна. Тільки очі не карі, а голубі як у нього – наче хвиля морська.

Федір ростом був на голову вищий за Ліду. І теж гарний, тільки йшов дрібно, наче воду ніс. Вразив він тією ходою присутніх та ще, як на гріх, спіткнувся.

Ой зацвіла грушенька рясенько...

Затягла враз Ніна Дрипіччишина – дівчина в літах, що вже по-віддавала всіх подруг заміж, виспівалася не чужих весіллях, а свого так і не дочекалася.

Та вродила грушенька рясенько...

Підхопили дівчата. Весільна пісня як хвиля вдарилася в голу-бий дзвін неба і високо-високо відкинулася:

– Гу-у!

Загуло, зашуміло весілля, ніби вітерець увірвався.

І тут Марину, не сподівалася такого (ледь встигла переодягтися), посадили поруч з Іваном на причілку, щоб їх усім було видно як молодих! Батьки ж... Однікувалася – не допомогло. Всі наче зговорилися. Хтось приніс вінок із польових квітів і тим вінком зумисне зв'язали їх докупи.

Семен Павлович, голова колгоспу, що враз зайшов до хати, здивувався, затим поздоровив Ліду й Федора, вручив подарунок від правління, новеньку радіолу. За стіл сідати не став, але чарку випив і сказав:

– Спасибі тобі, Марино, що ти стільки літ трудишся у нас...

Жінка принишкло опустила очі, бо всі не стільки на дітей, як на батьків дивилися. Ніби то було не доччине, а Маринине весілля, наче всі прийшли подивитися, як вони сидять у парі. Від того аж розгубилася: вже не знала, куди себе подіти. То клала руки на стіл, то швиденько їх прибирала – соромилася, що вони в неї потріскані, то дивилася бозна-куди, аби тільки людям не в очі. Одмінилася геть, горіла як маківка – аж помолоділа! Навіть молодиці, що з нею разом на фермі робили, дивувалися: така була вона зараз гожа.

На плечах Марини лежала легенька у червоних трояндах хустина (Іванів дарунок), а вдягнена вона була в простеньке плаття в горошок (це ще те, в якому до клубу колись ходила). Подобалося воно Іванові, то й берегла.

– Усе так змінилося... – обізвався Іван. Чорний чуб у нього розсипався, аж до очей пасмо звисало. Скроні помітно біліли. – Ледь знайшов. Ти все переробила: і хату, і двір. А вербу, спасибі, не зрубала...

– Росте. На пам'ять лишила... – відповіла.

Іван спохмурнів, уп'явся очима в щось далеке.

– Усе змінилося, – повторив і похитав головою.

– І ми з тобою, Іване.

– Ти така як і тоді, їй-Богу! А мо', ще кращою стала. Вибач мені, – глянув на неї, – за все вибач. Погарячкував я тоді...

– А хіба моєї вини немає? – сказала тихенько, а вдалося, що почувли всі.

Помовчали – кожен думав про своє.

– Ти ще й досі на фермі? – поцікавився Іван.

– А де ж дітися? Брат давно каже: «Годі тобі відра носити. Пішла б на якусь іншу роботу, а то ходиш з одного кінця села на інший. Як ранок, так ти, – усміхнулася й ще більше почервоніла, – шкряб-шкряб чобітьми-кирзьяками».

– І кинула б, – підтримав Іван. – Хай молодші там роблять.

– Та отож. Уже кілька разів збиралася, – пересилила скованість Марина, – а потім годі. То завфермою умовить, то сама подумаю: піду до голови щось просити, скаже: «Чого з ферми пішла?» Воно завжди чогось треба: то на хату дощок, то сіна чи соломи. Так ото й роблю – привикла вже, – поправила на плечах хустину. – Ти став солідний – світ побачив, а я що? Двадцять пар чобіт зносила...

– То тільки здається, Марино. В житті є тільки один шлях: підеш не так – назад не повернешся...

Весілля вирувало, все більше набирало запального шалу. Обійшла столи по другому колу чарка. Гості старанно частувалися, хвалили хазяйку за смачні наїдки, ніби на мить забувши про молодих. А хвалити було за що. Столи аж угиналися від усіляких страв. Були там пироги з сиром, риба свіжа, свинина з приправами, ковбаси та ще всякої всячини стільки, що і порахувати тяжко.

Іван не їв – вертілося на умі: «Так вийшло, що й тепер соромно. На крилах би летів до її двору, а підійти не міг. Якби не боліла душа, – хіба б поїхав тоді з дому?»

Гості собі гомоніли:

– Гарна пара була – на все село.

– Їх і тепер хоч до вінця.

– Діждалися свого весілля.

– Авжеж! Через двадцять років!

Хтось почав нову пісню і замовк, несподівано почулося:

– Батькам – гірко! Гі-і-рко!

Марина зніяковіла, зашарілася. Добре розуміла що то за витівки. Відчула, що Іван теж розгубився. А гості гукали гучніше, вимагали свого, наче штовхали її в прірву. Чекала, що вгамуються, але ніхто не хотів уступати.

– Батькам гі-і-рко! – злилися голоси в один звук.

– Устань, Марино! – тихо сказав Іван.

Вона підвелася... Скільки разів за ці роки вчувався їй його голос, – і вдень і вночі, – ніхто того не знав. Скільки вона всього вимріяла, виносила в собі за нього... І тут отаке. Обпалилася вмить,

обімліла вся як Іванів цілунок знову, через двадцять літ, обпик так і не ціловані з того часу пошерхлі вуста. І стало їй враз жаль чогось втраченого назавжди. Заплакала. Сльози самі потекли з очей – не могла їх стримати.

Ой гарна я гарна, як тая горлиця...

Заспівала голосно пісню молодиця Петра Хуторного, що сиділа поруч Івана.

Марина підвелася й пішла до хати – сховалася.

Без неї і коровай ділили, і подарунки молодим підносили. Пританцьовували при цьому й приказували таке, що й не передати. Співали дівчата: за хатою, за ворітьми, на кожній вулиці чулася пісня. Аж луни ходили за Бродами: гості веселилися.

Відшуміло весілля, почали потроху розходитися. Дякували за хліб-сіль Марині й до себе в гості запрошували. Залишали обійстя не дуже квалливо, поволі. Жінки подалися першими, бо вдома хубоба стоїть ще не годована, то треба поратися, а чоловіки не поспішали. Говорили про Іванову службу, мабуть, не дуже легку, про те, що задарма він проміняв Марину на оту біляву кралю, що сиділа з синами за столом. Хвалили Марину:

– Молодчина! Стільки на фермі робить незмінно. Дочку як маків цвіт виростила. Сама отаке весілля справила!

Дехто допивав останню чарку – не залишати ж на сльози. Сільський пастух Оверко, що зайшов на весілля пізніше інших, терся об стіни.

– Така дівка вродила! Проспали наші хлопці! – гукав на все село і кривився на сльози.

Ліда з Федором лаштувалися в дорогу.

Тітка Мотря в'язала постіль: пухкі подушки – десять штук і всі з качиноного пір'я. Марина стояла поруч і відчувала, як щось ніби вп'ялося їй у груди. Хотілося розв'язати той вузол, сказати, що не пустить дочку з двору, однак стримала свої почуття.

І вже, як поїхали діти, а затим Іван, сховалася у спальню, сіла на краєчок широкого ліжка, наче на мить перепочити, й довго так сиділа. Нічого не думала й нічого не відала, мов провалилася кудись. Тільки як зовсім стало поночі – підвела голову.

– Чого ж се я сиджу? Треба ж на ферму бігти, – мовила сама собі та й почала взувати чоботи-кирзяки.

НЕЗАМІННИЙ

Ранок. Серед двору незavidного обійстя перевернуті відра, стоять брудні коритця, блукають кури.

– У людей, коли щось відбувається, то ніде про те не чути. А в нас – хай Бог милує! Треба було ото розказувати Робаку, щоб він поніс по всьому селу. Хто б нас знав? – зринає дзвінкий жіночий голос біля ганку. То невисока на зріст, русява молодиця, якій не можна дати більше сорока, розповідає сусудці про свого чоловіка.

– Оце всю ніч не спав, напився десь учора, то мало не кричав, – хвалиться далі. – Що в тебе болить, питаю. – Потилицю, каже, наче обценьками взяло. А це годину тому встав і подався до контори. Завферму, що спився, знімають. Чуєте, того знімають, а мого хочуть поставити. То я сміюся: от попали в точку, знайшли непитущого. Та хіба ж йому там робити? Ото, кажу, вари пійло на фермі і не лізь туди та не сором себе. Та й мене. Недавно ж призначили головою ревізійної комісії, то день городи переміряє, а ввечері, як прийде, на ногах не стоїть. Дочка і та вже помітила – каже: як батько варить пійло, то нормальний приходить додому, а як городи міряє – у хату не втрапить. Воно б, коли голова на плечах, то чого ж! Я не раз говорила дурню: Павла Скороходового вивчив, хіба б він закінчив без тебе технікум, то той знає, як себе вести. Тепер, бач, хати по п'ять тисяч продає. Він же замісник голови, а замісникові ще більше можна красти. А мій...

Шкрябнула хвіртка.

– О, з'явився!

– Не okay, а вітай мене. – Я – завферма!

– Хай Бог милує! – сплескує в долоні жінка.

Настає пауза.

СВЯТКОВА ФЕЄРІЯ

За вікном з причілку щось глухо стукнуло. Лаврентій прокинувся, лежав та дослухався. Було вже близько десятої. Крізь розбиту шибку війнуло разом з вранішньою прохолодою терпким запахом бузку та яблуневого цвіту. «Сади так рясно розквітлі! Як тоді... Шістдесят літ уже прошуміло!» – подумав. І в ту ж хвилину, наче уві сні, побачив себе серед батьківського двору у вицвілій гімнастерці, з розстібнутим коміром, щоб дихалося на повні груди, зовсім юного але обвітреного і загартованого на дорогах війни. І старого в'яза з гайстриячим гніздом, у якому підлітком просиджував від ранку до вечора, де переховувався від матері, що виправляла його на колгоспну роботу, поклавши в шаньку обід. І покійну дружину Ліду в білій блузі, вкляклу від подиву і неприхованої радості, з букетиком бузку біля хвіртки. І материну сльозу, що засвітилася розчулено на щоці, обійми односельців, гарячий потиск їхніх рук – не так побачив, як відчув.

Від того стало якось неспокойно і бентежно, ніби щось втратив.

«Нема вже того – і ніколи не буде... Все тут спустошилося, зди́чавіло. Одні покинули село, інші – білий світ... А ті, що лишилися, відцуралися один одного – кожний сам собі. Землі понахапалися, а радості від неї не мають. З ким святкувати Перемогу?» – з гіркою відзначив. Пригадав, що минулого року цього дня був з Петром Герасименком. Зрання і до пізнього вечора сиділи за столом, пили міцний самогон поважно, перемовлялися про всяку всячину, а найбільше – про війну. Лаврентій, добре сп'янівши, раз по раз розповідав, як він затикав онучою роти рудим опецькуватим німцям, коли ходив брати «язика». «Я їх голими руками як куропаток хапав, – похвалявся. – Нічого не боявся». Петро обнімав його, відтак цілувалися. Навіть пісню фронтову зачинали. І знову пили за Перемогу, аж поки не спорожніла остання пляшка.

А це півроку тому Герасименка не стало...

«Ех, що то за свято, коли випити нема з ким, – зітхнув Лаврен-

тій, глянув у вікно. – На кутку хатки, як поторочі, самотні стоять. Нема вже й Василя та Одарки, найближчих моїх сусідів. Якби живі були, то зайшли б сьогодні. Вони, як і я, царство їм небесне, любили посидіти за чаркою. А за ними пішла і Марія... Гарна була молодиця: весела, азартна, але не знала міри... А Федір, Коля Іваненко...» – згадував. І тут подумав. «На кутку тільки одна Пивовариха зосталася» (це так по-вуличному бабу Олену прозвали за постійне самогоноваріння).

Учора Лаврентій заходив до неї, виканючив трохи оковитої. Але зовсім мало. Налила всього пляшку і шкалик – на більше у нього грошей не вистачило. Пенсія тиждень тому як закінчилася, а обіцяну одноразову грошову допомогу, про яку так трубило радіо, поштарка йому не принесла, то й зостався ні з чим. «От клята баба, – сердився на Пивовариху, – на віру не схотіла дати. Скупердяга. Ніби мене не знає. А що тепер – у «Генделик» плуганитися? А хто мене там прийме з порожнім гаманцем? Пляшку, здається, вчора допив. Тільки шкалик лишився». Зіп'явся на лікоть, щоб глянути на стіл. Перед очима постало убоге помешкання. Руді, закопчені цигарковим димом, стіни, брудна, аж чорна підлога. На стільці – горою пожмакана одіж, на столі проглядаються пусті консервні коробки, напівсухі шматки хліба, недоїдений огірок і трилітрова банка з прижовклим салом. А між тим – порожня пляшка. По краю – кишеньковий ніжик, мундштук і кілька недопалків «Прими».

Більшість атрибутів цього сервісу тут прижилися давно. Бажання наводити на столі чи в кімнаті якийсь лад у Лаврентія не було. Вже чотири роки живе без дружини і жодного разу за цей час не взяв до рук віника. Цими клопотоми ніколи не переймався. І нині було байдуже, що робиться в його помешканні. Прикро було від іншого – нема в нього нічого путнього поїсти і випити в цей урочистий день. До такого ніколи не доживався. Раніше, коли ще колгосп тримався, піде до контори, випише голову свинячу та крупи якої, то місяць і ласує. А тепер ні в кого просити. Вчора пришкандибав на вигін, де стояла ферма, і завмер від подиву. Жодного хліва, тільки шматок стіни, яку не встигли розібрати люди, проглядався в бур'яні. Та сміття скрізь, купи кісток від забитих тварин. А на самотньому стовпчику, що лишився від огорожі, хтось прикріпив дротом табличку: «Небезпечна зона».

Що св'яткувати? – осіла на вустах гіркота в Лаврентія. І тут з'явилась думка: «Поїду до міста. Зайду до дочки. Хоч вона й не дуже радіє мені, але ж такий день. З зятем і відзначу». Згадав, що по радіо говорили про салют, який відбудеться на площі. «Якби туди потрапити?» – задумався. «Раз прийшло таке в голову – поїду! А що мені одному тут робити? Хоч раз салют побачу», – загорівся.

Швидко встав з ліжка, натягнув на праву ногу протез. У дзеркалі гойднулася худорлява, трохи опецькувата постать, засвітилася сивина. Вилицювате обличчя завмерло на мить – голився. По хвилі дістав зі старенької шафи піджак тридцятилітньої давності, якого одягав тільки на велике свято, і заходився на ньому чіпляти фронтові медалі та ордени. Вони давно вже втратили свою первісну привабливість, однак Лаврентій того не помічав. Бережно і довго тулив ті нагороди одну поруч одної і відчував щось незбагненно-значиме у тій затії. Коли притулив останню, то накинув піджак на плечі, розпрямився – кілька хвилин стояв перед дзеркалом, тримаючи пальці руки біля правої скроні – імітував честь сам собі.

– Я солдат! Старший лейтенант розвідбатальйону! – відчеканив уголос. Затим взяв на столі пачку «Прими», мундштук, запхнув до кишені шкалик горілки, яку вчора не встиг випити, і вийшов на подвір'я.

Ступив кілька кроків, нараз зупинився. Хтось ніби гукнув його. І дивно, голос схожий був на Лідин. Оглянувся, але на обійсті не було нікого. Тільки хата ніби посміхалася обідраними вікнами. І вся вона, недоглянута, занедбана, нагадувала Лаврентію жебрачку. Навпроти хлівець такий собі – маленький, непоказний, зтулений з вербових пластин та накритий сяк-так руберойдом, в якому ніколи Лаврентій не тримав худоби, теж зігнувся, схожий став на господаря. За ним – ще одна старенька хата, на якій дах позеленів та взявся мохом. То батьківська. Не раз збирався розібрати на дрова – пожалів.

Стояв та дивився, наче вперше те своє господарство побачив. І тут мимохить подумав, що так би він і жив усе життя у батьківській хаті, якби не покійна дружина, котра копіечку до копіечки складала, коли вчителювала в школі у повоєнні роки. Вона і ліс придбала, і майстрів домовила, щоб спорудили нову. А сам він, як повернувся з фронту інвалідом другої групи, то жодного дня ніде не працював,

ні до якої справи себе не прилучив. Так і байдикував. Буднів у нього не було – все життя свято. Ото тільки принесе поштарка пенсію, відразу майне за горілкою. Принесе повну валізу пляшок, сховається в батьківській хаті, щоб дружина, як він каже, не варнякала, і частується сам із собою. Надвечір його не впізнати. Почне бігати на подвір'ї мов вихор, кружляти, грюкати, перекидати речі. Якийсь демонський дух у нього вселяється. Буде калантирити як не на своєму кутку, то десь на іншій вулиці – все село на ноги поставить. «Уже Лаврентій Бойчук одержав пенсію», – перешіптуватимуться бабусі і мерщій розходитимуться по домівках – подалі від лиха. Бо добром не кінчиться. Обов'язково заподіє якусь шкоду: стіжок у сусіда підпалить або паркан повалить, поб'є когось. Всі обходили Лаврентія, коли він шаленів, навіть бувалі хлопці сам на сам боялися вступати з ним у конфлікт. Якось згуртувалися, покликали його за клуб, щоб там провчити невігласа. Котрись тицьнув йому в обличчя свого кулака. Та він миттєво відскочив, вихопив поруч з огорожі жердину і, тримаючи її в лівій руці за один кінець, пішов на них у наступ. Весь гурт кинувся врзнібіч. Проте одного вдалося піймати. Тоді зняв очкур з пояса, надів петлею хлопцеві на шию, повів у потемках за село, на кладовище. «Отут повішу на хресті, якщо завтра не принесеш пляшку...» – почав лякати. І той поклявся виконати його волю.

Отак два тижні, було, кайфує (на більше пенсії не вистачало), а потім заляже в батьківській хаті як ведмідь у берлозі і відлежеться там до наступної получки. Від тих витівок і дружина посивіла замолоду. Бо хіба легко, коли після важкого напруженого дня хочеться хоч годину заснути, а він то гасить світло, то запалює, грюкає зумисне дверима, кидає стільці на піч або стягує її звідти за ноги. І що не витворяє – треба мовчати. А не стримається, дорікне щось, тоді – біда. Як не встигне вхопити за коси, то добре. Вискочить на вулицю в одній сорочці серед ночі, якщо зима, то боса бігає по снігу довкола хати і кричить нестямно, щоб люди чули: «Бандит несусвітній! Завтра у міліцію заявлю». І його голос чути на порозі: «Я офіцер совіцької армії! – А потім: – Салют!» І шарах-шарах з рушниці, куди очі бачать. Услід відгукується луна в нічній тиші. А в хаті вищить не своїм голосом дитина. Ту двоствольку він придбав у Росії, коли гостював у двоюрідного брата. Відтоді тримав у

коморі не реєстровану. Односельці не раз викликали дільничного, але той чомусь її не конфіскував. Лаврентію все сходило – інвалід війни.

«Дочка тепер сердиться, – подумав уже як вийшов за село. – За чотири роки, після смерті Ліди, жодного разу не з'явилася. Не хоче знатися. А я все-таки який не є, а батько», – закопилів нижню губу, обличчя перекошилося. Щось пройняло його терпко. Чи не вперше за всі роки ревно заворушилася всередині образа. «А зять такий, що не стане цуратися чарки», – підвеселив себе. Нараз мацнув кишеньку в піджаку, щоб упевнитися чи не загубив шкалик. Зупинився, дістав цигарку, встромив у мундштук. І тут чомусь пригадав, як уже перед смертю дружина йому дорікнула: «За все життя ти дав хоч копійку дитині – жодної! Чи кілок який у дворі забив, поміг хоч раз мені город порати? Ніколи! П'ятдесят п'ять років отримуєш пенсію і стільки ж п'єш». Вуста у Лаврентія пересмикнулися: «Ну і язичок був... Хотілося їй, щоб корився, виконував її волю. Лаврентій так просто в полон не здається...» – самовдоволено відзначив. Оглянувся і поволі вийшов на трасу.

Стояти довго не довелося. Перша вантажівка, якій кивнув Лаврентій, спинилася вмить. З кабіни вискочив невисокого зросту, лисуватий чоловік, відчинив дверцята.

– На парад? – глянув на груди ветерана, де блищали медалі. Та вже пізно. Обід.

– Без мене не відбудеться, – гордовито мовив Лаврентій, совавшись на сидінні.

– Де стільки нагород відхопили? Бачу, і за відвагу кілька, – почав проявляти цікавість водій.

– Одна за переправу на Дніпрі. А решта... Я всю війну пройшов. Двічі до рук німців потрапляв – і нічого. Я їх як жаб колов, – похвастався Лаврентій. Дістав цигарку і, не припалюючи, почав розповідати, як потрапив у полон – не він один, а цілий полк. І як в останню мить, коли гестапівець виводив із шеренги офіцерів, щоб відразу розстріляти, зірвав на гімнастерці погони і петлиці. Як потім всіх полонених – чоловік триста – заштовхали в один вагон, де несила було ні ворухнутися, ні вдихнути повітря. І поставили той вагон на запасну колію. Ніхто нічого не їв і не пив три доби. А коли потяг рушив, солдати падали під ноги. Згодом його зупинили на

якомусь полустанку, щоб викинути мертвих, розчинили товарняк, і Лаврентій, що пробрався до виходу, вдарив знетямки есесівця лівицею і в ту ж хвилину юркнув під вагон. Той присів, застрочив услід. Ось вам! Ловіть! І куля його не догнала.

– Ви відчайдуха! – озвався захоплено водій, що все слухав мовчки та ледь помітно посміхався. – Не побоялися?

– Я не знаю, що таке страх.

– А на інших наганяєте?

– У селі всі в мене під тиском жили, – похвалився Лаврентій. Очі в нього помітно заблищали.

– Скільки ж вам років, діду?

Лаврентій зам'явся як дівчина, глянув хитрувато на водія – чомусь йому не хотілося говорити свій вік, – потім зізнався:

– Вісімдесят! З гачком, – додав.

– Ого-ого! Та ви козак! – вихопилося у водія.

Нараз машина врзалася в передмістя, і Лаврентій попросив зупинити. Відчинив дверцята, проте виходити не поспішав. Звів очі на водія.

– А коли розпочнеться та небесна феєрія? Боюсь прозивати. Там буде справжнє свято.

– А-а, годині о дев'ятій, певно. А вам чого пхатися туди? Ті розваги для молоді. Краще з рідними посидьте за чаркою, – порадив водій і подав на прощання руку.

У мікрорайоні, де мешкала дочка, Лаврентій орієнтувався погано. Будинок пам'ятав, міг упізнати, а ось назва вулиці випала з голови. Знав тільки, що носить ім'я генерала, а якого – хтозна.

Походив трохи, а тоді зупинив жінку і почав питати. А вона плечима стонула:

– У нас усі вулиці генеральські. Одинцова, Пухова, Рокоссовського... Це щось вам говорить?

– Авжеж. Тут ціла дивізія залягла! Усі свої.

На тому й розійшлись. Довго блукав Лаврентій між багатопверхівками, незвертаючи уваги на людей, котрі кидали погляди на нього, мов на дивака. Коли знайшов помешкання дочки, то вже добре звечоріло. Поволі, спираючись на палицю, зійшов на другий поверх, натиснув цятку дзвінка. У квартирі щось зашелестіло і стихло. Було зрозуміло, що вдома хтось є, але відчиняти не по-

спішає. Постукав палицею у двері. Шкрябнув замок, висунулося розгублене обличчя дочки.

– Чого приїхали?

– Сьогодні ж свято...

– Вам щодня свято. Казала, п'яні сюди не з'являйтесь, – гримнула Катря.

– А Грицько вдома? – це він про чоловіка доччиного.

– Нема Грицька. Робити вам нічого. Ідіть собі, – зачинила перед носом у батька двері.

Лаврентій вийшов з під'їзду, постояв трохи, щоб урівноважитись, запалив цигарку, затягнувся через мундштук кілька разів, роздумуючи, як йому далі бути, і пошкульгив тротуаром. Худий, довготелесий, з горбатим носом, він нагадував підбитого орла, що за іронією долі опустився з гір на грішну землю і ніяк не знайде собі притулку. Добравшись до зупинки, спитав, як доїхати до площі, і сів у тролейбус.

Майдан, засмічений порожніми пляшками від пива, вирував, аж стогнав від гучної музики та шалених емоції юрби. Тільки де-інде світилися сиві голови, а то скрізь купчилися хлопці та дівчата. Вони підводили голови в небо, жували якісь солодощі, смоктали цигарки, цмокали один одного в задимлені роти, сміялися, підстрибували та вигукували щось від задоволення.

І тут Лаврентій побачив велике гасло «Вітаємо зі святом Перемоги», яке то з'являлося, то зникало на багатоповерховому будинку. А над ним високо вгорі погойдувалася надувна куля з цифрою «60». На мить пройнявся тим, відчув, як у грудях сколихнулася тепла хвиля: він цю Перемогу здобував. Але дивно, всі раділи святу, яке сприймалося ними як щось абстрактне, загублене у часі, а поруч стояв живий герой як пришелець тих далеких звияжних подій, як легенда, і ніхто з них не звертав на нього уваги. Тільки один молодик з дуже веселої компанії мимохіть глянув на Лаврентія, штовхнув свого друга під бік і прорік:

– Диви, чувак, всі груди обвішав медалями! Кльово. Хи, музейний експонат.

Та на його репліку ніхто не зреагував. Всі чекали найурочистішої миті, яка ось-ось мала настати. І враз – вибух! Грандіозний спалах неба осяяв приголомшене обличчя Лаврентія. Він завмер,

але в ту ж хвилину, не звертаючи уваги на присутніх, навіть не помічаючи нікого й нічого, на повну силу закричав:

– Салю-ут!

Багатотисячний натовп стрепенувся, гойднувся в одному пориві, ніби хвиля на хвилю наскочила. І все довкола злилося в одне ціле: вигукувало, сміялося, свистіло... А небо клекотіло, розвінчуючи нічну прірву, сяяло багатобарвними кольорами.

Лаврентій від збудження затремтів: перед очима постало далеке фронтове життя. І в ту ж мить відчув дух війни, запах пороху і крові. Озвалася колишня відвага. Вражений оргією майдану і неба, він почав пробиратися крізь юрбу далі до епіцентру дійства: але хтось зневажливо пхнув його в спину. Він не втримався і впав на бруківку. Від болю, що підхопився в нозі, стис кулаки і лежав, очікуючи, поки той біль згасне. В голові відлунювало тисячоголосе:

– О-о! У-у!

Нараз чиясь міцна рука різко взяла його за комір.

Глянув роздратовано: над ним стояли два молодики у міліцейській формі.

– Що, батя, нажрався? – обізвався один з них, на плечах якого були сержантські погони. Інший мав лейтенантську форму.

– Ні, хлопці, не встиг сьогодні і похмелитися, – глянув на них Лаврентій.

Над майданом знову вибухнув феєрверк: тисячі ракет пронизали небо, розкидаючи веселкові кольори. Запалала пітьма. Обличчя Лаврентія висвітлювалося, стало по-дитячому наївне і нерозгадане.

– Салют... – прошепотів він.

– Ти що, ніколи не бачив! Казьол! – зареготав сержант.

– Ну пошьол! – наказав Лаврентію, коли той підвівся. І смикнув за піджак так, що одна медаль «За відвагу» одірвалася і впала на землю.

– Синок, я за неї кров проливав, – не стримався Лаврентій.

Він дивився сторопіло на міліціонерів, на їхні червоні й самовдоволені обличчя і відчував як щось набухає всередині.

– Кажі комусь, а не нам. Десь усю війну просидів у яру. Бачив я таких. Хто був на передовій – той не вернувся. А ти тут брязкаєш перед нами цяцьками, – мовив сержант злостиво.

Лаврентій враз зблід, в сірих очах промайнула блискавка – зда-

валося зараз кинеться на свого кривдника, але цього не сталося. Вгамував гнів, що спалахнув у ньому, не дав йому розгулятися. По хвилі нахилився, щоб підібрати медаль, але сержант (лейтенант тільки спостерігав мовчки) наступив на неї ногою.

І знову Лаврентій стримався. Тільки промовив благально:

– Хлопці, краще мене бийте, а медаль не займайте. Вона для мене дорога.

Він все ще сподівався, що стражі порядку отямляться і злі жарти з ним припинять. Але ті продовжували збиткуватися над ветераном: топтали медаль, штовхали під груди, щоб бряжчали інші нагороди, і задоволено сміялися.

У Лаврентія, що поганьблений повзав біля міліцейських черевиків, терпець увірвався.

– Це і фашисти так зі мною не чинили. Ех, було б це років двадцять назад... – сказав якимось металевим голосом і почав підійматися. Він відчув, як враз налилися старечі м'язи теплом і незримою силою, як нахлинула хвиля помсти, подібна тій, яка з'являлася в ті далеки буремні роки, коли здибувався з німцями в рукопашнім бою.

Міліціонери уловили стан і настрої фронтовика, але стояли непорушно і скептично посміхались. Вони – сила і влада. Лаврентій поволі підвівся – став супроти. Очі в нього зробилися хижі як у шуліки, що намітив здобич. Його жажливий погляд пройняв холодом обох міліціонерів.

– Ну й ну... – процідив сержант зверхньо. І в ту ж мить ухопив Лаврентієву праву руку, щоб заломити. Проте не встиг. Прорахувався, бо не знав, що той шульга. Бувалий фронтовик спритно, як це вмів робити він, вліпив лівою стражі порядку в підборіддя так, що в того аж цвякнули зуби. А нижня губа здулася миттєво і зачервоніла. І поки сержант, збитий з пантелику, приходив до тями, а товариш розгублено кліпав очима, одірвав у нього на поясі кобуру і вихопив з неї пістолет. Затим відскочив крок назад.

– Руки вгору! – скомандував, націливши на них зброю.

– Батя, не шуті, – міліціонери нехотя підвели руки.

– На коліна, сволочі, бо постріляю.

Міліціонери попадали на землю, наче перед вибухом бомби.

Небо знову заграло дивовижними візерунками. Багатотисячна

юрба завмерла в екстазі. І враз постріл: трісь! Затим знову: трісь!

– Салют, салют! – вигукнув Лаврентій, тримаючи над переляканими міліціонерами пістолет, націлений угору.

Хтось голосно закричав «Ура», брязнула пляшка пива на бруківку. І тут Лаврентій згадав про шкалик, дістав його з кишені, відкоркував і, зробивши кілька ковтків, нагнувся, щоб підібрати, затоптану міліціонерами, медаль, та в ту мить щось здавило груди боляче-боляче. З рук випав пістолет і шкалик. Десь терпко, як вранці, запах бузок, засвітилися перед ним, наче цвіт яблуні, очі однополчан. Тихо грала музика, і чорне небо, на якому не було жодної зірки, нависло тяжко над ним...

– Ні, хлопці, я так просто вам не здамся! – вихопилося в нього. Зробив рух, щоб підвестися, але на цей раз сил забракло.

ХОЛОДНЕ СОНЦЕ ПОПОЛУДНІ

Ще як збирався Юхим до міста, сонце тільки сходило – усміхалося не десь на обрії, а в його саду. А коли завітав до небожа – бралоя під обід.

Стояв біля порога перед міцним юнаком такий маленький, приземкуватий, ніби притоптаний – крізь вузькі щілини очей ледь просвічувалися голубі промінці. Поли старенького піджака звисали до колін, на ногах випиналися розтоптані черевики.

«Дядько!? – здивувався Петро. – Очі як у матері голубі-голубі, – відразу відзначив. – І ховаються так у вузьких щілинах, світяться розчулено...»

– Заходьте... – озвався розгублено.

– Ху-ух! Ледь знайшов. Ще кілька років тому дорогу краще знав, не блукав навмання, як оце сьогодні. Зовсім не бачу... Так тяжко до тебе добиратися! Все ждав, що з'явишся... Цього року все уродило як ніколи. І ягоди всякої повно, і яблука ранні потоптом лежать. Осьде смородини привіз вам – варення зварите чи так свіжою будете їсти, – мовив Юхим, не приховуючи вдовolenня, що добрався, нарешті, до небожа. Зняв з плеча два кошики, наповнені ягодою, і, не роззуваючись, попрямував у кімнату, сів на диван.

– Як це ви зважилися? – неприродно скривився Петро.

Юхим, ніби не чув слів небожа – уперся очима в щось, губи ледь ворушилися. Міркував, як йому почати ту важливу розмову, ради якої, власне, пустився у таку нелегку дорогу.

Це вчора, коли обривав смородину, обжалюючи кропивою руки, надумався: «Перепишу садибу на Петра, то, може, буде навідуватися? Не так, як оце зараз...» Похвалився дружині Вірі. Та підтримала таку ідею, бо що їм робити, коли обоє нездужають, а своїх дітей немає. «Скажу, хай і город порають. Скільки нам треба? Відро картоплі залишать – і клопоти», – думав.

– Ви, може, пообідаєте? – спитав Петро.

– Пожди. Трохи відпочину... Я тепер бережу себе. Попораюся і лягаю спати. Кажу Вірі: приїде небіж, то поріжемо за хлівом старі

вишні. Не дає. Хай, каже, стоять. Я знаю, чого жаліє їх. Думає, як умру – будуть на дрова. Бо всяк прийдеться жити. А де вона візьме? Пішов онде вчора до голови, щоб виписав хоч яких дрібненьких дровець. «Ви ж не робите», – напався. Стою і сльози не можу стримати. «Як ще можна робити? – питаю. – П'ятдесят років у колгоспній борозні. Як прийшов з фронту – не було ні вихідного, ні прохідного. Уже без двох вісімдесят!» Кричить, мов дурень: «Мені хоч пенсіонер, хоч герой, а не ходять на роботу – в кабінет хай не з'являється». Постояв я біля порога – і з контори. Будь ти неладний. Як іти до тебе просити щось – краще померти. Доведе до того, що руки тремтять, – обурювався Юхим, наче тільки вийшов з контори.

– Позаїдалися... Князьками себе почувають, – зауважив Петро.
– Що там у селі – зміни які йдуть?

– Нема що змінювати, небоже. Лишилися одні старці, такі, як оце я. Та бур'яни... До людей хоч діти їздять, а нам що робити? – Юхим якусь хвилину пильно дивився на Петра – хотілося почути хоч якесь слово підтримки чи співчуття, але той мовчав. – Учора з Вірою обриваємо тобі смородину та й журимося – ніхто і в двір не заходить. Помремо, – кажу їй, – то поховати не знайдеться кому. І вночі лежав та думав – не спалося. Так прикортіло тебе побачити, – губи в Юхима затремтіли, – ти, небоже, як рідна дитина. Пам'ятаю змалечку все у нас на шовковиці сидів. Покійна мати твоя носила колоші клеїти та чобітки латати, бо горіло на тобі як у вогні. Тоді не було за що купити новенькі. Нема в мене нікого ріднішого... – Помовчав. – Приїхав би коли та паркан полагодив. Хлів дуже тече. Воно ж все тобі й буде...

Очі Юхимові заворушилися у вузьких щілинах, сяйнули розгублено і бентежно.

– Мене ж, дядьку, підвищили по службі. Тепер я не рядовий працівник – керую відділом. Та завів власну справу – магазинчик маю, то треба крутитися. Коли в те село навідуватися? Та воно й не вигідно мені: більше втрачу, ніж придбаю. Ягода копійки коштує, а час дорогий. Якщо чесно, тепер за одну місячну зарплату весь ваш урожай з городу куплю. Онде вчора дружина принесла з «Супермаркету» всього, чого душа бажає. Холодильник забитий. Боляче, що мати в злиднях прожила. Ті більшовики-самодури весь вік збиткувалися з неї... Хотілося б, щоб побачила, як я живу!

Юхим припишкло слухав Петра, похитував головою – радів за небожа. Нараз загубився у думках – перехопило подих. І те, найголовніше, ради чого їхав, що збирався повідати Петру, застряло десь всередині і почало тліти болісно.

– Ми цього року евроремонт зробили. Бачите, я повикидав ті сарайні двері – тепер тільки фільтончасті у кожній кімнаті, – хвалився Петро. – А шпалери як вам? Наче сонце з-під них виглядає. Телевізор п'ятдесят каналів бере. Півсвіту в моїй кімнаті, – задоволено усміхнувся небіж. Вмить взяв на дивані дистанційний пульти і почав, тішачись в душі, перемикаати телевізор з одного каналу на інший.

Кольорові кадри виривалися з п'тьми, миготіли перед очима Юхима, але подиву не викликали. Відвів очі. Дивився на внучка, восьмирічного Юрасика, що тільки зайшов до кімнати, і відчував, як холодна льодинка тане в грудях: очі сльозилися.

– Ну що, Юрасику, – голос у Юхима зірвався, затремтів, – пізнав діда? Може, до мене приїдеш? Шовковиця вродила як сливи. Ех, хе-хе, – заплямкав беззубим ротом. По хвилі хотів щось додати, але в горлі запекло. Підвівся і пішов до порога.

– Ви чого? – захопився Петро. – Образилися? Ну дасте! Як дитина мала. І не пообідали... Верніться, дядьку Юхиме! – гукнув з порога, постояв трохи і зачинив двері.

Юхим вийшов миттєво з під'їзду – наче вітер дув йому в спину. І, не звертаючи ніякої уваги на вервечку швидкоплинних машин, уже плентався з двома порожніми кошиками мало не серед вулиці. Раз по раз напружував очі, приглядався до багатоповерхівок, що спиналися перед ним, немов підпирали небо. Кволі ноги його рухалися самі собою, і кожний крок відлунював болісно в скронях.

Круті водії пригальмовували авто, кидали дошкульні слова на адресу діда, однак той наче й не чув. Не помічав, що діялося довкола. Гуркіт великого міста не виводив з рівноваги Юхима, не жахав – щось робило байдужим його і вільним від оточуючого світу. Перед очима все ще була світла кімната небожа Петра, широкоформатний телевізор, білява голівка внучка... На душу насувалося вельми тяжке. Не стільки думав, як усвідомлював, що прожив у цьому світі зовсім не так, як уявлялося, як хотілося. Що своїм життям, котре було дане Богом, не вдалося розпорядитися по-своєму.

Бо всі ці роки не він був господарем, а хтось інший. І хтось інший використовував його і експлуатував. Як же так? А тепер все!.. Тепер уже нічого не треба...

Юхим завжди тішився своєю хатою, радів, що побудував зі сходу, край села, де сходило сонце. Вийди за городи – ось тобі й воно! З північного боку проглядається шлях – широка бетонна стрічка, по якій мчать машини вдень і вночі. З південного, де за високими вербами та тополями на луках випасається худоба, пролягає колія. Коли потяг проходить, то чути Юхимові, як стугонять вагони. Навіть земля двигтить, і шибки, котрі вже не тримає замазка, озиваються: дзинь, дзинь. Треба тобі до Києва – електричка щодня. За луками відразу у сусідньому селі і полустанок.

«І чого він цурається? До села ж – як рукою подати, – боліло Юхимові. – І хата у мене ще нічого, сад гарний. Буде доглядати, то довго родитиме. А земля яка!» – відзначив. І вже з гордістю: «У нас що не посій, що не посади – як з води... У сусідньому селі, було, картопля тільки сходить, деінде випнеться, а в нас така, що огортати треба. Навесні у людей тільки починає розвиватися дерево, а тут молоде пагіння повідростало, коли й що? Сніг не зійшов, у затінках лежить, а в мене вже вишня цвіте. І не те, що там раз коли, а щороку так забіліє – ніби знову зима заходилася... Та й люди, було, такі – ніхто й хвилини не посидить. Один перед одним: ага, в тебе качок п'ятдесят, а я заведу більше – шістдесят! Ти заготовив дров на п'ять років, а в мене вистачить на десять. А тепер... – зітхнув. – Ех, хе-хе. Бур'ян поріс, а покосити нездужаю. Кому я потрібний зі своїм добром? Те, що надбав, нічого не варте. Зотліє і розвіється, мов дим... Спинився серед дороги, наче закам'янів. – Мій день догорає... І я не лишаю нічого після себе – нічогісінько. Не передаю живої плоти – моя гілка засихає...»

– Пі-і, пі-і, – відчайдушно. Заскрипіли гальма. Холодна тінь майнула перед очима, шарпнула поли піджака – з рук полетіли кошики. Юхим поточився, але не впав.

– Тряся б тебе взяла, аж в грудях похололо, – мовив ображено Юхим, коли перед ним з'явився насуплений, з червоними очима молодик.

– Ти, селяк вонючий, куда повзеш!? Всю мнє обліцовку ізцарапал, – обурився водій. І враз, піднявши високо ногу, вдарив демонстративно Юхима в груди.

Той упав як підкошений. Хрьопнули дверцята – загула машина, майнула з місця...

– Ви можете підвестися, діду? Вам швидко викликати? – хтось нахилився над Юхимом.

– Це ти, Петре? Я забув тобі сказати... Дістань, якщо можеш, книжечку про старий Псков. Я тепер багато читаю. І про війну... От ніяк не знайду їхнього письменника. Все жду, шукаю, думаю, що напише...

– Ви там воювали?..

– Ранило... У шпиталі захворів тифом. Винесли мене в палату безнадійних, де було нестерпно холодно, а я вночі встав... Ступив крок і впав... А сестричка бачила. Тоді вони за мене знову взялися... – прошепотів Юхим. Відтулив очі і дивився в небесну голубінь, наче хотів побачити там те, що мало здійснитися, але так і не здійснилось. Високо вгорі проглядало між хмар по-осінньому холодне сонце.

ХАТА МОЯ, БІЛА ХАТА

Знайдеться ж у селі чоловік, якому все щось не так. Такий собі правдолюб. Халепі пальця в рот не клади – все він бачить, все знає. Замутить воду, а тоді різні чутки ходять: що десь жито сортове свідомо повипасали, скирти попалили та приорали... А то – та хіба мало що невлад в господарстві?

Збереться гурт водиїв біля гаража, і старші і молодші, вуха порозвішують і слухають – цікаво, що Халепа за побрехеньки точить? Може, й не було того, та все-таки, як кажуть, диму без вогню не буває. А коли й правда, однак обурюватися не поспішають. Усі одмовчуються, бояться – кому хочеться з головою заводитися? Дізнається, тоді чорта з два щось випишеш. Та що там – випишеш? Він тебе так притисне – хоч спродуйся та тікай з села. Краще моя хата скраю. Тоді і Павло Родіонович підійде, привітається за руку. А правди хай добивається Халепа, що з того вийде? Авжеж, спостерігати простіше, ніж щось відстоювати. Декому навіть дивно: чого він з вогнем бавиться? Наче йому більше інших треба, що за все переживає.

Іван Халепа не такий уже й бездіяльний – чоловік роботящий. І кебети в когось позичати не треба. Машина в нього, хоч і старенька, але завжди на ходу – сам механік. Удосвіта прийде – до роботи розбере і складе якийсь вузол. А сяде за кермо, то спати не буде – витисне з неї все до останнього. Хтось двічі тільки встигне підвезти зелену масу, а Халепа за той час разів п'ять змотається. Тоді заздрять йому; машина така, що списувати треба, а він на ній таку платню наганяє – більше, ніж хтось на новій. І живе негірше інших у селі. Машина в руках, то будувався швидко. І місце гарне: біля самого ставу. Худобину є куди випустити, і поле – як рукою подати. Обгородився, вербами обсадився. А від вулиці металеві ворота поставив, пофарбував. Коли глянути збоку на обійстя – позаздрити можна. Машину десь списану легкову, ще старої марки, дістав, відремонтував її – і не впізнати!

У селі про нього можна було таке почути: «Халепа такий, що

і з-під землі викрутить!»). Що вже казати: і хвилини вдома не посидить, хоч прив'язуй. То в сусідньому колгоспі тополі на шляху валяє та кряжить бензопилкою, бо нічим на фермі підлогу вимощувати, то в когось березину на дрівця четвертує. За що вхопиться – горить на ньому все. І на колгоспній роботі така хватка. Інший муляється, хитрить, на машину киває, що не зовсім справна, а Халепа у прірву поїде, – безвідмовний. У відрядження, так у відрядження – хоч на край світу! Коли треба, то завжди виручить.

Усе б добре, тільки мовчати не вмів. Тож членам правління, звісно, не дуже подобався такий правдолюб, що скрізь свого носа пхає. Чи було що, чи ні, а вже швидше балачки розводить про безгосподарність та людей бунтує. Спочатку мирилися з тим, терпіли (в роботі ж незамінний!), а тоді таки почали голові на п'яти наступати: мовляв, доки йому оте базікання буде з рук сходити? І над Халепою почали скупчуватися хмари.

Тут ще дружина його, Олена, в огонь масла підлила. Не подобалося їй, що чоловік їде кудись з дому. Інші водії у своєму селі, на задвірках крутяться, а його – як не до району, то в область шлють. Піде ледь світ, коли ще чорти і навкулачки не грають, і прийде опівночі. Де їздить і де ходить – хтозна. Тривога закралася: чи десь не завелася молодичка у нього, до якої рано і пізно навідується. Вірити тому не хотілося. Хоч іншого разу, як припізнювався з роботи, то так за душу брало, що з дому б пішла. Здогадувалася – жіноче серце не обдуриш – заїжджає таки до тої крайньої хати, що притулилася від шляху. Бо де можна стільки сидіти? Не знала, як бути – непокоїлася та й годі.

Але що зробиш? Дітей він жалів, для сім'ї старався – було, і принесе, і привезе, що треба, то терпіла. Хоч стала задумуватися: як уберегти чоловіка? Звихнеться зовсім, піде з дому – тоді доганяй. Ось і спало їй на думку: сходити до голови та попросити, щоб той або не посилав Івана у далекі рейси, або підшукав йому іншу роботу. Звичайно так, щоб чоловік не здогадався і в селі про те ніхто не знав.

Відтоді, як вона стала торгувати в лавці, голова ставився до неї добре. Машину за продуктами, було, завжди запланує на наряді, коли треба – ніколи не відмовляв. І головиха частенько заходила в магазин. Побалакає, поспівчуває жінці – посудить Халепу, що він

такий кругтій. Олена завжди залишить щось дефіцитне, потім позвонить їй у бухгалтерію. А іншим разом і сама занесе. Щоб коли невдоволення яке було – не чула. Тож сподівалася, що зможе з ним домовитися.

Павло Радіонович відразу пообіцяв придумати щось. Бо, як не як, а коли піде чоловік з сім'ї та ще й до іншого села, то для колгоспу теж втрата. Та й хотілося трохи провчити, щоб нижче голову тримав. Бо обрид своєю балаканиною про справедливість.

Діло не забарилося: якраз нагода трапилася. В обідню перерву заскочив Халепа до свого двору, щоб перекусити, і скинув обережок кукурудзяного силосу.

Об'їждчик, якого в селі прозивали Турком, на той час проїжджав повз двір конем, засік ту крадіжку і написав доповідну. А зелену масу підвіз до контори та показував, щоб люди бачили: ось я піймав злодія.

Коли Халепу покликали до голови, він вельми не тушувався. Здогадувався, для чого і яка буде розмова, але певен був, що той за таку дрібницю карати не стане.

Під'їхав машиною до контори (під самими вікнами зупинив), хряпнув дверцятами так, що аж луна кілька разів відгукнулася за левадою, як буря залетів до кабінету. Ключі в руці, піджак зіжмаканий на спині нарозхрист – ніколи йому.

– Звали мене?

Голова зміряв його поглядом, а тоді:

– Скільки я оце буду повторяти, щоб на обід машиною не їздили!.. Кукурудзу брав? – нахмурився.

– Там жменю, – показав на пальцях Халепа. – Винуватий, Павле Родіоновичу, хитрувато усміхнувся.

– Поклади ключі на стіл, ось сюди. Підеш черговим на пожежну машину.

– Не піду! Що я один взяв – інші не беруть? – мовив ображено і вискочив за двері.

До вечора їздив, як навіжений. Ганяв ту машину так, що під кінець дня аж вода в радіаторі закипіла. «Знайшли злодія!» – грали нерви. Він добре знав, хто, коли возив і що. І той самий Турок не гріб від себе, а до себе. Мав на нього не один десяток фактів, тільки досі мовчав.

«Що, відігратися на мені вирішили? – біснувався. – Не буде

діла! Я вас виведу на чисту воду. Так, що й не снилося». І вже, коли заглушив машину, не підійшов до водіїв, щоб як раніше подивувати їх своїми балачками, пообурюватися якоюсь безгосподарністю, хоч на душі аж кипіло. Тільки глянув на той гурт – і подався додому. Дорогою не виходила з думок ота розмова з головою. «Знайшов причину, щоб зняти!» – злився. І все-таки йому здавалося, що то голова тільки згарячу сказав, щоб пристрахати його. Передумає і не зробить цього – не переведе його у пожежники. Навіть удома дружині про це не став говорити. «Він не схоче зі мною зв'язуватися – побоїться», – подумав про голову вже трохи оговтавшись і ліг спати.

Та вранці, коли він прийшов на роботу, на дошці об'яв біля гаража висіло рішення правління, а завгар забрав у нього ключі. Халепа від того зблід. Сидів якусь хвилину мовчки, опустивши голову, далі підвівся.

– Ну, ла-а-дно-о! – протяг. Хвилину роздумував щось, тільки жовна ходили, а тоді кинувся до свого «Газика», що стояв на дорозі під парканом, завів і майнув із села. Повернувся в потемках – діти уже спали. Розказував дружині, нахвалявся, погрожував усьому правлінню.

– Виходить, я злодій, а вони – ні? За приписки отакі премії гребуть! Я ось узнаю, скільки буряків було посіяно.

– І чого ти так завівся? Чим тобі у пожежній гірше? Хоч оддишеш – руки не болітимуть. Онде Юхим день сидить – палець об палець не вдарить, – розхвалювала Олена нову роботу, щоб якось пригасити гнів у чоловікові. А самій думалося: «Хоч душа не болітиме, що заїжджає кудись...».

– Ні, так це я не залишу! – повторяв Халепа своє, не звертаючи уваги на дружинині умовляння.

– Не заїдайся – гірше буде, – застерегла Олена. Відмахнувся – не став її слухати.

На пожежну чергувати Халепа вийшов, але нутро вирувало. Кілька разів їздив до району у профспілкові органи, щоб довести, що його безпідставно звільнили. Ходив по селу, судив правління за його безгосподарність та самоуправство. Що знав, те й розповідав, не приховуючись.

Павло Родіонович про все те чув, але не поспішав якихось заходів вживати.

Потім хтось написав анонімку до району, що голова виміняв у сусідньому радгоспі племінну корову на коня і забрав її до свого хліва. Приїжджало кілька комісій, виясняли цілий місяць: і на фермі були, і до голови в двір заглядали. Корова чорно-ряба справді була у його дворі. Але ж, як з'ясувалося, він не на коня її виміняв, а купив за власні гроші. А за коня радгосп ніби-то перерахував гроші в контору. Але чутки після комісій ще більше розповзлися по селу. Люди тому не дуже вірили, то й говорили – в роті не загородиш.

Голова скаженів: аж зчорнів від люті. Він був переконаний, що це робота Халепи. Викликав його до себе: хотів, щоб він зізнався у своїх гріхах.

– Ти написав! Більше ніхто цього не міг зробити! – накрив мокрим рядном відразу Халепу, коли той зайшов до нього. І почав ходити по кабінету сюди-туди. Було помітно, що нервує.

– Ні, Павле Родіоновичу, цього я не робив. Я напишу інше: що кукурудзу згноїли. Димить онде на точку. Що премії за буряки незаконні загребли. Доведеться покласти їх у колгоспну касу. То ж мозолі людські.

– Не бий лобом стінку – не проб'єш! – змінився враз на обличчі голова. – Ти пожалієш! Будеш проситися отут у мене. Проти кого бунтуєш? – оглянувся, щоб упевнитися чи нікого нема в кабінеті – ще більше спохмурнів. – Я примушу тебе землю гризти! – процідив осоружно.

– Це ще побачимо. Не треба мене лякати. Ви теж не вічні, – відповів спокійно Халепа. На устах у нього грали глузди. Вже за дверима не так від певності, як від гніву пробурмотів: – І корова у дворі здохне, то я відповідатиму!..

Він справді не писав цієї анонімки. Хтось, мабуть, прилаштувався під їхню суперечку, щоб загострити ще більше стосунки.

Та хіба мало в Павла Родіоновича ворогів! Нишком кожен хоче укусити. Але голова бив тільки на Халепу. І хоч у районі майже не звернули уваги на ту дрібницю з коровою – колгосп все-таки передовий, щороку до тридцяти центнерів зернових з гектара має, – однак все це його виводило з рівноваги. Напише кудись, то приїдуть обов'язково. За кукурудзу дуже не боявся. Ну задиміло її сто тонн на точку, то що зробиш? Припізнилися із збиранням, бо рук не вистачало, пішли дощі, а сушити нема де. План то виконали! А ось із посівами почувався незручно: відчував, що пересіяли цукрових

буряків гектарів на двадцять більше, ніж за планом, і в звіті приховали. Значить, урожайність набагато нижча. Ходив по кабінету та нервувався. Ладен був затоптати в землю того Халепу. Не знав як бути: не умовляти ж його, щоб мовчав? Тоді один вихід – притиснути, щоб він з'явився з поклоном.

Наступного дня все село знало, що Халепу звільнили з пожежної. Говорили, ніби голова на нараді сказав так: «Молодий, здоровий – нічого одсиджуватися! Хай ще поробить на фермі їздовим». Почувши таке, Халепа тільки усміхнувся кисло – він ждав цього. Кинув ключі завгарові і подався до району шукати справедливості. «Хіба вони мають право так нізачо мене зняти», – думав.

Найшла коса на камінь.

У село почали навідуватися комісії з різних інстанцій, кореспонденти з газет. Стільки розмов та вигадок всіляких з'явилося у селі. Люди спостерігали з цікавістю за тим дійством, очікували, що ж воно буде? Чим кінчиться?

А тим часом їздовим Халепа не збирався працювати – його це принижувало. Технікум кінчив, машину на зубок знає. І тут – їздовим. «Ні, так не буде, товаришу голова! Я працюватиму на машині», – переконував сам себе. Ходив по селу, обурювався, ятрив собі душу та й годі. Бо що людям: послухають – і тільки. Щоб підтримати чи порадити щось – Боже борони – ніхто. Тільки підсміюються, мовляв, сам, дурень, заварив цю кашу, то сам і сьорбай.

Бригадир рільничої бригади кілька разів навідувався, щоб Халепа ішов запрягати коней, бо чого ж вдома сидіти? І до чого можна досидітися?

– Годі тобі їздити до району. Що ти доведеш? Іди працюй, – наполягав.

– Доведу! – запевняв Халепа. А в душі таке шаленство, аж лопатки зводило. Мучило його не так те, що не робить на машині, а те, що несправедливо. Хіба він згірше інших працював? Це його ображало вельми, принижувало. То й не хотів коритися.

Проїде на своєму «газику» вулицею сюди-туди – і вдома. Сховається в хату, а в середині аж кипить!

Олена і собі мучилася, щодень переживала, їй вдвічі було тяжче, бо сама цього наробила. Вона ладна була вбити себе, що отаку похибку вчинила. «Хай би вже було так. Може, він і не їздив до тої жінки – люди всього наговорять? А в мене ревність така дурна», –

думала про себе. А тут ще ревізія виявила недостачу в магазині. І щоб її там вина така була – ні. Морожена риба пропала, бо ніхто не купував. І списати не списали. Довелося передати магазин. Кілька днів ходила плакала та досадувала, що так вийшло. А тоді почувала від людей: голова подзвонив директору, щоб її звільнив.

Так і вона роботи лишилася.

Викопали вони картоплю під осінь на городі – цілий день носив її мішком Халепа до хати. Раніше, як сам працював, машиною підвозив, а тепер навіть не пішов підводи просити. Бо знав, що ніхто не дасть. Хоч би й надто хотів услужити йому бригадир, то побояться голови. Надвечір стомилися обоє, то посідали на обніжку і почали балачки вести як їм бути далі?

– Піду я, як візьмуть, на ферму корів доїти, то хоч не так будуть чіплятися, – зітхнула Олена.

– Як хочеш. А я не піду їздовим! – вибухнув Халепа. – Подам заяву, хай з колгоспу виключають. Обійдуся без них!

Так і зробив – написав заяву.

Правління довго не упиралося, відпустили його з колгоспу. Та тільки Халепі легше від того не стало. У сусідньому селі, куди планував влаштуватися, спочатку пообіцяли, а потім відмовили – голова подзвонив туди. Їздив по інших селах, і до району злітав, але нічого путнього не підшукав. І тут він відчув, що потрапив у пастку, з якої не так легко і виплутатися. Старша дочка після десятирічки до інституту вступила, треба було допомагати, а де ті гроші брати, не знав. На ошадній книжці лежало трохи про всяк випадок, то знімати не хотілося. «Ще мо' до гіршого доживешся?» – думав. А воно де тонко, там і рветься. Ще й жінка, як на лихо, захворіла. Простудилася чи що, то поклали в лікарню. Город колгосп порати навесні не дав. Відрізали біля самої хати, – тільки три яблуні та кілька кущів смородини йому зосталося. Все переорали трактором і посіяли цукрові буряки. А потім і корову вилучили з череди, щоб не паслася на колгоспному лузі. Турок ретельно слідкував, аби Халепа дотримувався рішень правління.

«Оце так!» – розгубився Халепа. Не знав, де її пасти, чим годувати. І вкостити не міг. Бо й так, тільки що станеться в селі, відразу – Іван Халепа. Хтось забере копичку сіна вночі – він, зникне на пилорамі дошка – теж до нього йдуть. Як тільки яка комісія

в селі з'явиться – це вже Халєпа написав. Всі «шишки» на нього сипалися.

Поводив він кілька днів корову на шлях, попас на обочині – і годі. Хто йде чи їде – дивляться. І незручно, і досада бере, наче б у землю вліз.

– Що це з нею робити? Хоч на базу веди! – бідкався сусідам. Ті тільки головами ствердно похитували, ніби й співчували, а думок своїх не висловлювали, щоб до голови не дійшло часом. Та Халєпа і не сподівався на пораду – просто не міг у собі тримати те, що наболіло. «Ну, продам я корову – що зміниться? – міркував. – Як далі господарювати і жити, коли пуд картоплі і той купуєш?». Усе виживав, що голову таки знімуть. Буде інший. Але комісії поїздили та й на тому все стихло. Павло Родіонович працював як і раніше, тікати не збирався. А до Халєпи, мо' хто зумисне направляв, почали навідуватися односельці, та і з інших сіл люди: цікавилися чи не продає він хату? Він аж із себе виходив: раді на чужому лиху погрітися! На кого Бог, на того й люди.

Стомившись від купців, сів на поріг – така досада взяла. «Може, й справді продати хату та майнути до іншого села?» – почали вивірювати думки.

За хатою старша дочка, котра приїхала на канікули, розвішувала білизну та заливалася сміхом, а тоді заспівала:

Хата моя, біла хата, рідна моя сторона...

Халєпу наче ножем полоснуло в груди. «От, завела! Ніби їй іншої пісні немає». Напнулися його нерви, мов тятива.

– Та годі тобі! Весело так, – не стримався. Підхопився і пішов з двору. Кілька днів носив у собі такі думки, щоб продати хату. І не наважився. Ото походить, подумає – жаль все-таки. «Стільки будувався! Обсадив, обгородив! Та воно все з мого серця вирросло, а тепер в чужі руки віддати?» – досадував. Як не як, а сорок років прожив у своєму селі – не хотілося розставатися. Та й діти, і дружина не згоджувалися на це.

– Терпи вже, може, навтішається, – радила Олена.

Але терпіти далі Халєпі вже не вистачало сил. Хтось, як навмисне, викопав на їхньому городі латку кормових буряків, тих, що посіяв колгосп. Голова послав відразу Турка до Халєпи. Той з'явився з дільничним міліціонером і, довго не церемонячись, по-

чав нишпорити на обійсті. Перекидали всілякий непотріб і в хліві, і в дворі, і навіть у хаті заглядали в усі закутки – хотілося до чогось причепитися. І причепилися. Знайшли за хлівом колесо від воза, яке Халепа узяв у бригадному дворі взимку (в ньому половини спиць не було), щоб зробити дітям на ставку карусель. Та ще обарок на вишках – як він туди потрапив, сам Халепа не знав.

– Індусувати зібрався? – підкусив чи всерйоз, чи то жартома Турок. Хихикнув – в широку посмішку розплелись його губи.

– Слухай!..– зблід Халепа. Але далі не сказав ні слова – стримався.

Поклали вони те колесо на воза та й повезли на сміх людям через усе село на дільницю. А Халепу на тридцять карбованців оштрафували за приховування колгоспного інвентарю.

– А бодай тебе бик покачав – знайшов покражу. Та потруси тебе самого, то й на воза не складеш! Ну, зажди! – пригрозив Туркові Халепа.

Його аж судомило всього, наче в молотарці перем'яло. Згарячу завів машину, що стояла біля воріт, хотів було відразу їхати вслід, а тоді передумав і сховався у хату. Сидів у запічку, може, з годину так, ніби з ним що сталося. Навіть з дружиною жодним словом не обмовився.

Після обіду таки зібрався та відніс гроші на пошту (своїх не було, то позичив у сусідки) – заплатив штраф. Повернувся, щоб якийсь лад у дворі дати після обшуку, а дружина сидить на порозі така, наче кого поховала.

– Чого нюні розпустила, – гримнув на неї Халепа, бо в самого в грудях здавило, ніби хтось по них потоптався.

– Отак мучить!..– похитала головою Олена.

– Я ось поїду в область!

Олену наче хто кип'ятком облив:

– Іване, ось мовчи! Не займай, прошу тебе. Як далі житимемо? Дітей все-таки жалко.

Халепа довго мовчав, потім сів поруч жінки.

– А що, по-твоєму, робити?

Він справді не знаходив виходу. З села тікати не наважувався, але й так жити було нестерпно.

– Иди, мабуть, просися, хай у колгосп приймають. Куди пошлють – туди й підемо.

Халепа міцно стиснув губи – задумався. Іти їзовим? На таке він ніяк не хотів згодитися. Стільки вже пережив – і все марно. Але дружина наполягала, то здався. «Поговорю з головою, що він мені заспіває», – подумав. Уявив, як він поведе себе, мабуть, скаже: «Ти думав так легко обійдеш мене? Нікуди ти не дінешся!».

Довго не наважувався, бо не знав, з якого боку підійти до нього. Тоді стрів біля гаражів і почав балакати. Голова усміхнувся, наче хотів сказати: «Таки прийшла коза до воза». Вислухав Халепа так, ніби між ними ніякої напруги не існувало, порадив:

– Напиши заяву. І сам приходь на правління. Там і вирішимо, яку ділянку роботи тобі краще доручити.

Коли збирався Халепа на правління, то думав: «Зараз згадають – я ж їм печінки проїв – і за оту кукурудзу, що задиміла, і верби, котрі випіляли на шляху, і луг, зіпсований меліораторами. Хай! А що, неправда? Село ж яке було – в зелені тонуло! У ставах риби скільки водилося, качок диких, а тепер – татарник на пустирищі. Не господарі, а варвари! Уміють тільки звітувати». Думки взяли в обійми Халепа так, що не помітив, як одягнувся.

– Оце ж іди та знову не змовчи, – бурчала Олена, – то підеш їзовим. І що в тебе за язик? З начальством сперечатися, що воду проти вітру лити. Вони ж господарі.

– Які з них господарі! – обурився Халепа і вийшов з хати. Філософія дружинина завжди дратувала його.

До контори прийшов раніше інших, там ще майже нікого не було. Усівся у самому кутку, щоб не муляти око людям, і ждав. Коли хтось заходив з правлінців, трохи ніяковів, очі так і бігали по кімнаті. Голова, занурившись у папери, наче й не бачив Халепа. Вже як зійшлися всі, то крадькома глянув на нього і відвернувся. Далі обвів поглядом присутніх та:

– Оце так ми сходимося. З тваринників – жодного нема!

– Підійдуть, – хтось обізвався.

– Ждати ми не будемо, – видув губи дудочкою голова, аж брови на перенісці зійшлися. – Давайте вирішимо відразу одне питання, – глянув на Халепа, – а тоді, як оті недисципліновані з'являться, почнемо нашу розмову.

Халепа весь час ніби бадьорився, а коли відчув, що мова піде про нього, принишк. «Що вони будуть заперечувати?» – подумав про членів правління та спеціалістів. «Робити ж нікому – дві ма-

шини в гаражі стоять». Відкинувся лінкувато на сидінні – затис в долоні підборіддя.

Голова посовав на столі папери і тихо:

– Іван Халепа написав заяву: у колгосп проситься.

Зашелестіла посмішка на устах присутніх: навтішався!

– То як, члени правління? – підвів очі голова.

– А що він сам скаже? І далі буде плітки вигадувати, скарги писати та паплюжити наш колгосп?

Халепа підвівся, глянув з-під лоба.

– Скажу те, що й раніше казав. Ото стоять у кутку прапори – всі вони незаконно зароблені.

Голова якусь хвилину дивився на Халепу, наче сторопів, не знав, що йому сказати. Далі чиркнув рукою від себе – кинув заяву.

– Відмовить! Чи в кого є інша думка? – не стільки спитав, як grimнув на всіх.

Було чути, як у когось на руці цокав годинник – мовчали. Далі хтось зітхнув, прошепотів:

– Затяжна справа.

Халепа зім'яв у руках картуза і мовчки вийшов за двері. У голові шуміло. І вчувалося, ніби десь далеко співала його старша дочка.

*Хата моя, біла хата,
рідна моя сторона.
Пахне любисток і м'ята –
мальви цвітуть край вікна.*

Постояв трохи, хотів було вернутися та сказати: «Не маєте права!», а тоді махнув рукою:

– Гаразд!

І вже про себе: «Я на цьому не зупинюсь». Нап'явив на голову картуза і поплентався сільською вулицею навмання. Над селом уже згущалися вечірні сутінки.

ТІНЬ НА БЕРЕЗІ РІЧКИ

Марина вже вкотре йшла до річки – не йшла, а бігла. Бо й снилася їй та синя річка, думала про неї щодня...

Як не прийшов Андрій на побачення, щось змінилося в ній, щось мучило невідступне і ніби кликало туди до води, де вона простоювала з ним всю ніч, де він пестив її шовкові коси, цілував уста. Вона хотіла його бачити нестямно. Але то був не тільки поклик звабливої ночі. Інше, болюче, ще не усвідомлене до кінця, додавалося до того, озивалося в ній як тривожний сон, підсилюючи передчуття якоїсь біди. Наче хтось, крім Андрія, кликав її до тих втаємничених берегів. Чула повсякчас ті манливі і настирливі голоси – і йшла. Не було такого вечора, аби обминула річку. Чомусь думалося, що він десь тут як і вона у цьому гаю блукає. І щоразу здавалося – ось з'явиться його постать перед нею... Ходила і ходила там понад берегом у затінках плакучих верб, не відчуваючи страху, як навіжена. Доглядалася тіней, дослухалася в темряві кроків. І якийсь голос внутрішній, потаємний линув з її душі до світу навколишнього, як вибачення перед собою, як каяття за те, що трапилося. Відчувала, що має гріх, і почуття її – то пастка, якась безглуздість, вічний біль, якого їй не позбутися до скону.

Вона шукала не так Андрія, як саму себе, – і не знаходила.

І коли верталася з річки, то ще довго блукала містом, мов приблудна. Заглядала знічев'я в магазини, зупинялася біля кіосків, годинами простоювала на зупинці тільки тому, що колись бачила на ній Андрія. Але куди б не йшла, де б не з'являлася – скрізь їй було тісно і тяжко. Світ білий звужився – наче кімната з чотирьох стін, в якій ні вікон, ні дверей, наче провалля. І вона в ньому не знаходила виходу. А коли поверталася до гуртожитку, то всеодно відчувала ту скутість і неволю. Ніби вона не належала сама собі і мусила жити не так, як хотілося, а як диктувала доля. Щось вривалося в її життя надто тривожне.

На комбінаті працювала наче з примусу: щодня не робила, а відробляла. Чекала кінця робочого дня, а коли виходила за прохідну, не знала, куди себе подіти. Гуртожиток ставав тягарем. Дівчата до-

шкуляли, що вона не така як усі. «Якась ненормальна, аскетка». По гуртожитку блукали п'яні майстри, палили цигарки та матюкалися всю ніч. І Марина не наvertsалася туди до ранку. Самотність посилювалася – душа скніла.

Подалася до матері, йшла полем до села, а з голови не виходив Андрій. Ніщо не привертало уваги – вся була в полоні своїх почуттів. І вдома, сапуючи на городі картоплю, думала про нього. Згадувала кожне слово, мовлене ним, ворушила в собі пережите, впивалася тими згадками. День марила річкою як неприкаяна, – наче б на крилах полетіла туди. І материні слова, ненароком мовлені, коли вони сиділи і довго гомоніли про всяку-всячину: «Ось оставайся, доню, вже в селі, бо чого тобі в тому гуртожитку мучитися», – тільки завдали болю. Уявила Андрія – наче вогнем всю обпалило.

Вийшла надвір, довго стояла в сутінках. «Ні, не можу його викинути з серця».

А вночі знову снилася річка. Стояла на березі і чула, як хтось підходить до неї... Від думки, що то Андрій, прокинулася – сполохане серце лунко билося в грудях. Так і лежала до ранку. А тоді підхопилася і подалася до міста.

У цеху дивилася на сизо-білий струмінь ниток, а серце наче хто силоміць стискав у кулаці. Намагалася розібратися в собі: «Хіба це не зустрічалася з хлопцями раніше? Було, сумувала, коли котрийсь не приходив. А щоб отаке трапилось... Боже мій, чим далі, тим тяжче. Не можу – і все! І чого така немилостива до мене доля?!» – думала.

Під кінець дня Марину ті думки так стомили, що ледве ходила по цеху. Геть покидали сили. Тоді зайшла до кімнати відпочинку, набрала повні пригорщі води і притулила до обличчя – раз, потім ще раз. У дзеркалі побачила свої стомлені очі і злякалася: густий смуток відбився в її синіх острівцях. Провела долонею побіля скроні, торкнулася пальцями вуст: «Старію...» Болюча згадка заплуталася в пам'яті – стояла, мов заворожена. «Я стала просто безвольна, бо не бачу його», – відзначила. Далі зумисне гойднула головою так, що густе світле пасмо кіс упало їй на груди. «В мене лебедина шия... Може, це й гарно?» – подумала. Потім вертілася перед дзеркалом та прискіпливо розглядала себе – плавні лінії стегон, високі ноги. Дістала гребінця і довго чесала золоте пасмо. Від згадки про Андрія затамувала подих. І слова його вельми дивні, яких вона тоді не сприймала всерйоз, зринули: «Тіло – це тільки

тінь. Сонячна проекція душі на землю...» «Господи, якщо це так, – приглядалася до себе в дзеркалі, – то де ж тоді оте моє «Я»?» Задумалася: – Може, оцей біль, вічні муки душі, оце незбагненне почуття, що горить у мені, і є те, про що він каже? Але чому я прагну його побачити і відчутти... Ні, не тінь він для мене, а світло.. – Аж серце зайшлося: – Лишенько, втратила я спокій навіки. Пропала, пропала...

Після зміни на зупинці людей не помічала. Ті, що проходили мимо, сміялися оддаліч на тротуарі, – уявлялися як такі, що в іншому вимірі. А тут, де існувала вона, в ці хвилини не було нікого. Світ був порожній. «Хто я і що?» – мучило запитання, яке виникало вже не раз з того часу, як зустріла Андрія. Думки заплутувалися в тому простому слові – відповіді не було.

Знову підійшла до річки, зупинилася – наче вклякла на березі. Дивилася на воду – бачила всенький світ. Чула, як хряпали у гуртожитку двері, сміялися дівчата, гули верстати... «Який сенс у цьому? Для чого ходжу по цій землі, мов тінь? То мене душа водить? Від гуртожитку – до комбінату. І що – так до кінця?... Хтось мені це підказує... Я б пішла в монастир, але гріх великий – Андрій... Боже мій, що я наробила!» Вона не знаходила ні пояснення, ні виправдання тому станові, в якому опинилася. Одне знала – так далі жити не зможе. «Якщо я не розповім всю правду зараз йому – то вже ніколи!...»

Дивилася на той бік річки, де за луками проглядалося її село, зринула старенька хата і мати серед двору...

Поруч зашелестіла плакуча верба, опадало прив'яле листя. «Це моя двадцять друга осінь...» – подумала. Підступилася до води... Дихати перестала. Уявила Андрія – дивилась і дивилась у його очі. І враз схаменулася:

– Я божевільна!

Бігла в сутінках через усе місто. У гуртожитку знайшла клаптик паперу, написала: «Андрію, я завжди сумна з того часу, як ти став обходити мене. Не знаю, як далі буде і чим це кінчиться... Я хочу з тобою поговорити...» Далі не стала писати – порвала той папірець...

Було вже пізно, дівчата позасинали, а Марина лежала з відкритими очима. І враз – щоб сон був, то ніби й не спала – побачила перед собою білявого хлопчину, котрий раніше до неї залицявся. «Це мій наречений? Весілля відгуляю, а тоді розійдуся – то не моя

доля». Приміряла перед дзеркалом віночок і боялася, що не буде в неї настрою, бо залягло в душі щось тривожне. Та все вийшло навпаки. Побачила Андрія, що зайшов з хлопцями, спаленіла вся, і вже той вогонь не відступався. Дівчата співали:

*Клен чом не дерево-о,
Смородина чом не ягода-а,
А Маринка чом не дівчина, гу-у!*

Андрій весь час дивився на Марину. Він був не такий як інші, – очі світилися натхненно, говорив і сміявся загадково. Вона відчувала його майже поруч, але не здатна була ні озватися, ні підійти. Сиділа за столом заквітчана – і стрічки звисали до пояса густо-густо. Дзвеніла весільна пісня:

*Горох, горох та й по долині,
Всі дівчата вінки погубили,
А Маринка не згубила –
Володечку полюбила, гу-у.*

Хата була така простора, і людей зібралось багато. Пили горілку, жартували та співали. А тоді грала музика і під загальне схвалення Марина танцювала з «нареченим». І враз похитнулася, в голові запаморочилося, почала падати невідомо куди.

*Ось тая хата, що Маринка взята –
Перчиком та й обситана,
Калиною обтикана.*

«Андрію!» – хотілося їй гукнути, але голосу не було. Марина заціпеніла від страху. І раптом все обірвалося: тяжко дихаючи, дивилася розгубленими очима в стелю.

– Сон це чи дійсність? – стугоніло в голові. Лежала – і знову бачила те, що тільки пережила. «Якщо це мені знак, то мушу його шукати», – подумала. Підхопилася і, не кажучи нічого дівчатам, бо ті ще спали, вийшла надвір.

Місто було безлюдне і похмуре. Над річкою синів туманець, світилося зоряне небо глибоко-глибоко. Довго стояла на березі, доглядаючись темряви, а тоді попрямувала в гущавину гаю. Блукала в густих верболозах. Сухе галуззя в темряві боляче чиркало по голих литках – не чула. Біля плакучої верби зачепилася за корінь – упала. Від болю, що озвався аж біля серця, ледь не заплакала. Підвелася і

враз побачила... Андрія! Швидко пройшов мимо неї – постать його віддалялася. Серце забилося шалено, ледь стримуючи дихання, пішла вслід, потім побігла, щоб не відстати.

Йшла назирцем аж до зупинки. Ось він сповільнив ходу, оглянувся – Марина опинилася за два кроки від нього.

– Андрійчику, любий! – озвалася вона розчулено. – Зачекай. Я тебе шукала всі ці дні, хотіла бачити. Я маю тобі сказати дуже важливе. А ти обходиш... Сьогодні мені такий сон привидівся – боюся я... – мовила з тривогою і, зустрівшись поглядом з ним, змовкла. Його темно-карі очі, мов стріли, пронизували все її єство. Він дивився на неї – і в тому погляді вчувалося їй щось високе, недосяжне. Марина губилася, не знаходила потрібних слів. Була надто схвильована, роз'ятрена – її голос тремтів від напруги почуттів.

– Як добре, що я тебе зустріла! Що я знову з тобою... Ну, дивись на мене, дивись. Говори щось, не мовчи! Я хочу чути твій голос... Ти так змінився, Андрію, схуд, спохмурнів. Може, в тебе що болить?

– Ні, Марино, не болить. Я – збайдужів... – не зводячи з неї погляду мовив Андрій.

– До кого ти збайдужів?

– До життя...

– Не кажи так! – злякало застерегла Марина. Вона розгубилася від почутого, не знала, чим йому зарадити. – Глянь, як гарно довкола: будинки, дерева...

– Усе це було і раніше. Світ не змінюється, він повторюється.

– Ну то й що: ми теж повторюємося.

– А ти не хочеш, щоб природа і люди стали іншими... Це голубе небо і хмарки, і те, що на землі, – все бачене і знане. Глянь, онде дуб: кому не відомо, як він зеленіє, як осипається? Виросло б якесь інше дерево з квадратним листям червоного або синього кольору. То день, то ніч – хіба не набридло. Вставай, йди сходженими стежками, повторюй чийсь думки, почуття, чийсь помилки, бо ти – тільки відлуння, тінь того, що було багато віків назад, і того, що буде попереду...

– Андрійчику, ти цього нікому не кажи.

– Чому?

– Тебе посадять...

Він усміхнувся якось дивно, і сміх той, ніби світло від місяця, засяяв у нічній пітьмі загадково. Марина не зрозуміла до ладу, що

за тими словами криється: жартує він, а чи справді так думає? Та й не хотіла те брати в голову. Однак страх прийняв. Їй здалося, що все це – не дійсність, а якесь марево. Що знову бачить сон, а коли розвіється – на серці залишається пуста.

Вона торкалася Андрієвого плеча, кусала собі пальця, щоб не бути обдуреною, щоб не прокинутися самотньою і ошуканою. І коли пішли стежечкою, котра вела до річки, то відчула його поруч себе зовсім реально, відчула, як він дихає, як б'ється в нього серце. І тоді зродилися в її душі слова, зболені рясні як дощ, що падає раптово з грозової хмари:

– Боже, як мені тяжко говорити! Не знаю, що зі мною діється... Я завжди хочу тебе бачити. Блукаю біля річки як навіжена, виглядаю щодня. Знаю, що не треба цього робити, бо ти обходиш мене, а не можу. Прийду з роботи, а серце болить. Хочу тебе бачити – і все! Вийду, думаю ось-ось зустріну, а тебе нема... Мені так боляче! Тільки не кажи, що світ жорстокий, брудний. Що панує зрада. Я маю віру. І та віра в мені від Бога. Я стомилася від розлуки, від мук. Не можу більше так жити. Якщо втрачу тебе... помру... Вона змовкла на мить, притулилася до його плеча і вже зовсім тихо прошепотіла:

– Андрійчику, ось не ходи до дівчат. Давай поженимося. Бо в нас буде дитина...

Той ішов поволі, мовчав і в тій мовчанці відчувалося напруга. Над гаєм вплив місяць – засяло все небесне безмежжя. Біля річки зупинилися, і він сказав:

– Я іншу кохаю...

Марина якось зомліла: голос у неї пропав. Світ наче перевернувся враз, і місяць упав на воду. Андрія не стало... Тільки тінь на березі його гойдалася. І пісня весільна вчувалася:

*А ми підемо до неньки,
Як мачок, повненьки.
Мачок розквітає –
Ненька привітає...*

Марина схаменулася: «Це знову сон?»

– Ні, ні! Я не хочу заміж за Володю! – озвалася вона голосно, щоб прокинутися!

Довкола була темна ніч як вічність. Тихо шумів гай...

ПРИМІСЬКИЙ МАРШРУТ

Страшенно не люблю щоп'ятниці їздити додому. В цей день наша студентська братія останнім часом прямо штурмує вагони приміського потягу. Надешевший транспорт. Поки сядеш, то лоба добре нагрієш і гудзика не одного позбудешся. У моїй куртці жодного вже нема. Набридло їх пришивати. А інколи й гірше буває: хтось і на груди наступить. Тут філософія Ніцше спрацьовує безвідмовно. Про це мій однокурсник Іваненко, перефразовуючи філософа, любить говорити так:

– Не задумуйся, відштовхни товариша. Привілеями користуються сильніші.

Ще потяг не з'явився, а юрба вже метушиться. «Човники» та інші базарні перекупки і перекупники тягають на пероні сюди-туди коляски з вантажем, мішки та картонну тару. Наші хлопці і дівчата давненько позбивалися до купи там, де умовно зупиняться вагони, бо холодно. Штовхаються, пританцьовують. Сьогодні ще якось нічого, бо коли на тебе давлять з усіх боків, то тепліше. Я навіть сам зариваюся між людські тіла, бо змерз на каліку. На цьому тижні раптово так похолодало, що й кожух би не завадив. А я якраз нічого не взяв – на плечах тільки штурмовка без підкладки. Трясе, як у лихоманці.

Ось і потяг наближається. Натовп стискається, мов та хвиля, хлопається то в один бік, то в інший. Вмить викидає мене на обочину. Сумка, в якій торохкотять порожні банки та пляшки, боляче б'є по ногах, проте я настирливо втираюся до гурту. І це, на диво, вдається. Тут мене ніби щось засмоктує всередину юрби і в ту ж хвилину виштовхує в тамбур, де я падаю навколінці, нараз підхоплююся і забігаю у вагон. Мимо пролітає Іваненко.

– Квиток брав? – питає на ходу.

– За який шиш?!

Тут, думаю, не до квитка. І коли я його брав? З першого курсу вже два роки так перебиваюся. Бо грошей тих, що мати дає в до-рогу, тільки на перші два дні вистачає.

Падаю на сидіння (мені таки дісталось місце), сумку з порожніми банками жбурляю на полицю і відразу влаштуююсь так, щоб заснути. Може, голод не так буде мучити, думаю, бо не їв нічого-сінько останні три дні. Та головне – таким чином можна уникнути ревізора. Саме у п'ятницю вони найбільше трясуть нашого брата. І це мене вельми дошкуляє.

Вагон уже повнісінький, навіть на проході стоять хлопці та дівчата щільною стіною, здається, пальця не просунеш, а товстенька перекупка уже з'явилася у вагоні і лепече:

– Хлопці, пиво хто холодне бажає?

– Бр-р, – струшую головою, бо ноги ще не відійшли. Заплющую очі, стараюся нічого не думати, щоб заснути, але який там сон, коли зігрітися не можу. А зовсім поруч лунає вже чоловічий голос:

– Газета «Факти», свежайшая. Сенсаційні новини про вбивство... Журнали «Ліза», «Отдохні», «Совершенно секретно», сексуальні новини, анекдоти, кросворди й інша чортівня.

Від тієї пропозиції у мене перед очима починають стрибати якісь дрібні бісенята. Метушню зчинили: пританцьовують, напірають на мене. Така уява разюча. Але, на щастя, її стирає нове повідомлення.

– Хто забув купити горішки солоні, в шоколаді, чіпси, «гулівери», – пропонує пискливим голосом молоде дівча, висмикуючи по черзі ноги, що застряють між мішків.

– Надешевші солодкі палички! – вигукує здоровань. Він підіймає однією рукою целофановий мішок над головами студентів, набитий жовтогарячими делікатесами. Дехто вже сунув руку до кишені, відчувши благо конкуренції.

– А почому?

– Сорок дев'ять копійок.

– Йо! На одну тільки копійку дешевше, – не стримується Іваненко, що сидить поперед мене, однак подає гривню.

Я обмацую нащось свої кишені, хоч добре знаю, що там уже три дні гуляє вітер. Жодної копійки! Зітхаю, вкотре вже заплющую очі, хочу розслабитися, але перекупники ідуть один за одним, спокушуючи своїм товаром. Від усіх тих солодощів, які я тільки очима жадібно пронизую, в голодному шлунку не так нудить, як пече. А зовсім поруч біля моєї сусідки, білявої дівчини, стоїть на колінах

(уже кілька хвилин) молодий юнак, тримаючи в руці рум'яного, добре підсмаженого пиріжка і умовляє її:

– Ну з'їж, зіронько, один. Прошу, зайчик. Ну, я не розумію. Я ж не кудись тебе запрошую... Хоч трішечки відкуси.

І все настирливіше пхає її пиріжок до губ. Дівчина категорично відмовляється, відводить руку юнака, і той пиріжок пропливає повз моє обличчя. І пахне, чуєте, пахне суницями так, що я не стримуюсь:

– А щоб ти луснув зі своїми пиріжками! Слина тече... Давай я з'їм! – вигукую.

– О-о! – протягує юнак і, бачачи мою агресивність, встає з колін і зникає у тамбурі.

«Приїду додому – наїмся на весь тиждень», – втішаю себе. Уявляю, мати в кухні топчеться, на плиті парує каструля – юшка вариться. Я точно знаю, що юшка – і обов'язково з кістками, які вона ще на тому тижні купила в Гомелі по 30 копійок за кілограм, але тримає до мого приїзду. Навіть чую запах кісток – нудний, аж у носі починає крутити. Уява посилюється. Бачу, як мати вже знервована, розгублена – нема в неї ні сала, ні олії, щоб засмажити юшку – дивиться на мене та: «От уже наробили, сину!»

– Хто наробив? Самі ми, мамо, винуваті, – кажу вголос. І тут оговтуюсь: я не на кухні, а у вагоні. За вікном біле поле, сніг іскриться, горить від призахідного сонця. Ген далі – будівлі якогось села, синіє ліс. Дивлюсь і дивлюсь.

Нарешті рух потяга мене заколисує! Починаю дрімати. Але вже крізь сон чую монотонний приголомшений голос: «Людоньки добрі, допоможіть...» Струшую головою: чи не сниться? Блимаю перед себе: по вагону рухається старенька зігнута постать у потертому пальті, сіра хустка зсунулася на очі, старечі руки простягнуті вперед, долоні човником. І знову:

– Людоньки добрі...

Її очі дивляться мені в душу, благають: дай. Обмацую вже вкотре намарно кишени, ніби не знаю, що в них пусто. Від того соваюся на сидінні, ніби в чомусь винний перед бабусею. «Хоча була б одна копійчка!» – жалкую. В душу закрадається щось тяжке, посилюється, наростає. І тут починаю усвідомлювати, що і я під маркою студента виглядаю також жебраком, як і ця бабуся, як тисячі подібних, що блукають по вагонах, вокзалах, біля гастрономів і просто

на тротуарах з натрудженими долонями, де лежать скупі копійки, з очима, від яких у мені щось у душі обривається...

І вже не чую бабусиного голосу – уявляю. Перед мене дивні картини, асоціації. І враз музика – така знайома мелодія! «Боже мій, – шепчу за звичкою, – це зі мною чи з білим світом діється? Уява це чи дійсність?» У вагоні хлопчина з баяном: плечі сутулі, обличчя стомлене, бліде. Звучить дзвінкий голос:

*Сонечко встає і шумить трава,
бачу стежку, де проходиш ти, рідна ти,
вчителько моя...*

Він не співає – плаче. Бряжчать копійки – все ближче й ближче... І враз серце ніби завмирає. «Це ж Вітя, мій однокласник! Мріяв же про консерваторію...» Опускаю очі, аби не зустрітися з ним поглядом. Сиджу, мов скам'янілий – пісня пече душу. А вздовж вагона вже плентаються з великими сумками, переповненими солодкою водою і пивом, дві дівчинки років десяти і хлопчина. Йдуть і йдуть мимо мене перекупники, шукачі грошей на шматок хліба, жебраки, бомжі, дорослі і школярі. Вагон насичений співанками, рекламацією, проханнями і плачем. Наче вся Україна з'явилася перед очі, стала на коліна. «Дай, Миколо, хоч копійечку дай! Дай, дай, дай!..» – звучить у моїх вухах. Зчиняється незрозумілий гамір, шум, гвалт. Підхоплююсь, щоб зникнути від того дійства, коли це чужа рука враз тязько лягає на плечі. «Ревізор!!!» – пронизує все моє єство.

– Квитка не встиг взяти, – виправдовуюся традиційно, бо зізнатися, що пусті кишені не хочеться.

– Звідки їдеш? – питає.

– Не скажу.

– Тоді зізнавайся – куди?

– Додому.

– Конкретніше, – прискіпується. І суворо наказує: – Виходь у тамбур...

Дивний чоловік, думаю. Нічого ти в мене не розживешся. Однак не сперечаюся – виходжу. А там його не чекаю, йду далі. І тут потяг спиняється на черговій зупинці. Стрибаю на перон, біжу кілька метрів, вмить опиняюся у задньому вагоні. Але що це – знову ревізор?! Очі мої починають кліпати, в голові тьмяніти. І враз (чую) падаю на підлогу, наче у воду пірнаю.

– На свіже повітря! На свіже повітря його! – відлунюють голоси.

І чи то несуть мене, чи сам пливу над тими голосами. І хоч не бачу, але розумію, як хтось услід подає мою сумку, бо бряжчать порожні банки. А далі вже не пливу – лежу на пероні горілиць. Угорі голубий відсвіт неба, чорні дерева і чорне гайвороння на дротах. Голова ватяна, ніякого болю, а в животі тільки смокче. «Добре, що з ревизором розминувся», – радію. Але очі не розплющую до кінця.

Хтось всовує силоміць мені до рота солодку пігулку. Чую – валидол.

– Тьху! – випльовую ту гидоту і, ледь зібравшись з духом, шепчу:

– Хліба...

– Хочеш, я куплю тобі вафлі в шоколаді, – чую голос Іваненка. І сміх. А тоді:– Вставай, Миколо! Приїхали...

ПРИВАТНИЙ ПРОТЕЗІСТ

Онде у вікно заглядає голубими очима ранок, а я й досі в ліжку... Воно б і хвалитися про це не треба, але втриматися не можу. До того ж кажу не комусь, чуєте, а сам собі. Вчора моя душа знову була за межею... Мені здається, що людина за своє життя на цій грішній землі тричі вмирає і воскресає, а тоді тільки йде в небуття. Якщо ці передчуття мої справдяться, то наступного разу... – просто не буде. Щось магічне є в тій канаві, що викопав у моєму саду невідомо для чого попередній господар. Чую, що не обійти мені її – то вже доля.

Уночі зовсім не спав – який там сон! Але не тому почувуюся кепсько – мучить мене вчорашній день... Так якось вийшло з Петром, моїм земляком, котрий нагодився до мене вчора... Одне слово, наробив ділов, а-а! І як я помилився? Воно б, може, всього того не трапилося, якби не зайшла мова про політику. Власне, не про політику, а наболіле. Головне, обізвав мене «оспівувачем тоталітаризму», ще якась слово тулив – не пам'ятаю. Так наче я, коли всі носилися з прапорами, забарикадувався в хаті. І до старої влади ніколи схвальню не ставився, бо ще з дитинства потерпав від неї. Чи я які привілеї мав як дехто, чи, може, квартиру на дурняк відхопив? П'ять років проробив в обласній лікарні, а як скоротили – мов те перекотиполе. Якби батько не купив мені ось тут у районі оцю халупу, то й досі б по чужих скитався. А як оглянуся..., що там говорити! Тоді хоч якась було життя... І хто б казав мені ті слова, тільки не він. Та Бог з ним!

Петро зайшов до мене близько одинадцятої. Скрипнули двері, дивлюсь – стоїть на порозі у вітчизняній курточці синього кольору, стоптаних черевиках – імпортних, а в руках «дипломат». Якийсь трохи неврівноважений, дивний. І такий маленький став – наче в землю вріс. Привітався, поставив той «дипломат» біля ніг і каже:

– Це приїхав, щоб ти трохи в роті лад дав. Нема коли по лікарнях бігати. Дожився – їсти нічим.

Я не розраховував на нього, мали б бути інші пацієнти, то наче

розгубився. До того ж не люблю обслуговувати знайомих, бо не знаю, як з ними поводитися: брати гроші чи ні? І стан у мене такий – ще зрання добре притомився.

– Ну прохось, – запрошую, – коли приїхав. В хаті моїй душно. Двоє синів – старшому вже десять виповнилося, а меншенькому сім – саме прийшли з риболовлі, ще й не роздягалися, то в синіх светриках майструють побіля вікна вудочки. І дружина Оля теж у хаті топчеться. Тут же стоїть і невеличкий столик, де я готую коронки для зубів. Він геть завалений всякою всячиною. Порядку на ньому немає – все лежить гамузом. Яке в голові – таке й на столі: хаос. Тут – медичні щипці, «елеватор», звичайні обценки, шматочки затверділого гіпсу, дрiт. Поруч закопчена консервна корбочка, в якій я паяю коронки. До столу припасоване маленьке наждачне точило та шліфувальне коло. Під столом – пляшка з-під «російської» з бензином і балончик зі шлангом, поряд брезентовий мiх для нагнітання повітря – все для паяння.

Оце, як підготую шаблончики, то гукаю до старшенького сина:
– Колю, ану качай.

Той відразу опиняється біля мене: наступає на педаль, і брезентовий мiх починає шухкати. Після паяння включаю наждачне точило – обточую, потім шліфую. Ця робота так мені набридає, що я кидаю все і починаю нервово ходити по кімнаті. Тоді хлопці припиняють розмову, а дружина раз по раз з тривогою поглядає на мене. Я знаю чого – відчуває, що зі мною може початися зле. Я й сам боюся цього стану, коли ні з сього ні з того ніби божеволію, тіло починає тіпати так, наче потрапив на решето зернозбиральною комбайна. Оце започаткувалося років п'ять тому, як повертався з кумового дня народження, і не проходить. Коли підступиться – тільки горілкою і рятуюсь. В такій ситуації мені б не зв'язуватися з пацієнтами, але що поробиш. Де сьогодні гроші взяти, чуєте, коли ніхто в сім'ї не прцює? А я не крутий хлопець, зовсім ні.

Воно, відверто кажучи, не моя це справа протези готувати. Я лікар. А ще – поет. Після закінчення (з батьковою допомогою) училища та інституту працював кілька років лікарем-стоматологом, а тоді кореспондентом у «районці», писав вірші до різних свят, ювілейних дат та друкував їх в обласній пресі. По натурі я лірик: тягне до чогось химерно-мінливого у житті. Мій душевний стан надто змінний: то смуток, то якийсь збурений настрій. Взагалі-то я людина здібна, тільки тяжко мені... Розслабився я, чуєте. Та й умови які: оця кімнатка та й годі.

Кажу Петрові, щоб сідав. Дай, думаю, побачу, що в нього в роті. Підходжу.

– Тю-у! – свищу задоволено. «Два штучні та три коронки – п'ять «лимонів»», – прикидаю про себе. Зводжу очі на нього, а він дивиться на мої руки.

– Тобі дивно, що тремтять? – питаю. В мене нерви нікуди не годні. Та ще вчора був на конференції сількорів і добре випив – спочатку горілки, а тоді пива. Та й не спав зовсім. Мої статті, хвалюся, як кращі висять у редакції. Навіть премію дали одного разу. Дивися, – подаю йому альбом, де акуратно наклеєні всі мої замітки і вірші, що друкувалися в газетах. Під кожним віршем і статтею підпис: Левко Зайда. Петро розглядає альбом, а мені впам'ятку те, як робив у газеті. Було, поїду в колгосп, зайду до голови – знаю, що роблено все абияк і поле в бур'янах, а питаю, скільки посіяно та зібрано. А тоді й кажу йому: я не журналіст за професією, а лікар, то підкажіть, як тут правильно написати. Він сяде поруч мене – і стаття така вийде, що наче він все життя в передовиках ходить. А потім і чарку налле. Дівчата в сумку накладуть мені всякої всячини. Поки доберуся додому, – ще по дорозі з друзями вип'ю, – то вже й ніч. Зайду до хати – ледь на ногах стою – і кажу дружині: не кричи дуже, Олю, я ось тобі гостинця від голови приніс. Упаду на ліжко, мов підкошений, а на завтра – в інше село. Якби не став на роботу з'являтися з пляшкою, то й досі б робив. Редактор вже старенький, рік до пенсії зоставалося, терпів, терпів, а потім покликав мене і каже:

– Ти, Левко, міг би працювати в газеті, є кебета до цього, але ж безвольний. Йди краще влаштовуйся лікарем. Чуєте, є кебета та немає волі, е-е! Кривлюся, бо чую, як од тієї згадки мене починає нудити.

– Може, пообідаємо, – озиваюсь до Петра, – а тоді будемо твої зуби рихтувати? Бо щось я не дуже в нормі.

Відтягну столу на середину кімнати, шукаю поглядом стільці, щоб підставити, а їх в кімнаті немає, крім того, що сидить Петро.

– Стільці тепер такі роблять, – кажу.– Сів один раз – і він розвалився. Скільки було – всі повикидав!

До столу підходить дружина, кладе хліб, ложки.

– Олю, – озиваюсь.

Вона дивиться мовчки на мене: чого, мовляв, кличеш? Губи в мене пересмикуються, але сказати їй вголос не могу, бо не знаю,

чи є в неї що... Хоч би грамів по сто, думаю. Інакше не спрацюю. Показую їй на пальцях, а вона ніяк не реагує.

– Знайди щось там... – шепчу так, щоб Петро не чув. Але відчуваю, що мої прохання марні. Ти їй хоч руки цілуй, хоч на коліна падай – невблаганна. Ні – і все! Коли це бачу, Петро дістає з дипломата «російську». Таки мене інтуїція не підвела. Після чарки черпаю кілька ложок борщу – і годі. Ходжу сюди-туди по кімнаті, чую, як у мене щось міняється – світлішає на душі.

– Ти знаєш, – кажу Петру, – у мене щось з головою... Без снотворного не живу. І таке відчуття, що я ось-ось зникну кудись... Хтось стукає ніби постійно у двері. Добре чую, бо не сплю. Постою-постою в коридорі, вийду на ганок – ніде нікого. Інколи так нудить у грудях, що роздер би їх. Або плачу ні з сього ні з того. І таке в голову лізе: невже я ніколи не повторюсь? Оце раз – і назавжди... А я б хотів на цьому світі ще хоч би деревом побути. Ну якоюсь травинкою – тільки б повернутися... А що буде, то й буде! Одне знаю – помру як собака в тій ганебній канаві.

– Ось не мели дурниць, – сердиться Оля. І в очах її не докір, а біль.

Петро тільки дивиться весь час на мене, нічого не каже. Не п'є, і не їсть. Воно, мабуть, рано я затіяв обід. Але нічого – ми повторимо, думаю.

Біля робочого столика ще раз заглядаю Петрові в рот, промацую пальцем хворий зуб – ніби й легенько натискую, а він зламуються. Петрове обличчя стає бліде як торішня солома. Хочє щось сказати, але я його перебиваю.

– Та ти не переживай. Той зуб був такий слабкий, що однак би під коронкою не стояв. Нічого страшного не трапилося, – заспокоюю, – додамо ще один штучний зуб. І такий красень-козак будеш! А про себе – голова таки працює: «Ще плюс один «лимон»». Включаю маленьку бормашину, яку вкрав колись у стоматологічній поліклініці. Їй мо' років двадцять – зношена геть. Але виручає. Підводжу до зуба, а вона цокотить – підшипники розбиті – як навіжена. Петро, певно, відчуває, що техніка в мене не імпортна, бо, діждавшись перепочинку, зауважує:

– Ти мені своїм інструментом останні зуби повибиваєш.

– Та я легенько, – кажу. – Вже скільки разів збирався її викинути – і годі. Це добре, що хоч така є. Бо де я крашу візьму зараз. І

за що? Тут хоч би на хліб заробляти. Оце тобі така приватна власність. Десять років відробив найманцем у держави – ніяких турбот. А тут... Не збирався я відкривати свою клініку і в голові не було – нужда змусила. Ось уже кілька років тільки й чую одне: «приватна власність», «приватна власність». Таке священне слово стало. Ліки від усіх хвороб. Та вже існувала вона до нас, а добра не було. Бо якби було, то не ганьбили б її письменники-класики в своїх творах, не вийшли б люди, чуєш, сімдесят п'ять років тому з вилами на вулицю. – Дивлюсь на Петра, а він кривиться – не подобається йому.

– У тобі, – каже, – засіла туга за минулим. Може, колись, як суспільство підніметься на кілька щаблів у своєму духовному розвитку, то приватну власність буде відкинута. А сьогодні вона рухає суспільство до розвитку, не дає йому закростеніти. І нічого кращою у цьому плані людство не знайшло. Те, що комуністи втілювали кілька десятків років, має відбуватися еволюційно, якщо хочеш – тисячі років. Тому й штучність їх системи очевидна.

Його слова мене не переконують – дратують.

– Відтули рота, – кажу. – Сплюнути. Загулити, відтулити. Накладаю на зуби гіпс. – Треба почекати, поки схопиться.

Ходжу по кімнаті сюди-туди, а в голові якась каша.

– Що первинне, а що вторинне – не нам з'ясовувати, – кажу. – Ти мені скажи, коли оця чортівня кінчиться? Хто що хоче, те й робить – і кінці у воду. Хіба раніше таке було?

– Тьху-ти! – підхоплюється Петро і починає бігати по кімнаті, випльовуючи з рота раз по раз затверділі кусочки гіпсу. – Чув я вже ці сентенції: «При комуністах краще жилося. Хоч пожалітися було кому». А про голод ти забув: один і другий? А про розстріли, а про каторги і тюрми? То чого ж у тебе цей симптом двоїстості? Ти стаєш в опозицію до всього нового. Оспівувач тоталітаризму! Зрозумій, те, що сьогодні тебе лякає – перехідне. Багатьом нам тяжко думати і жити вільно, бо засіло в нас оте рабське... Комплекс неповноцінності. Комплекс неповноцінності, – повторює, так ніби в нього заїло. І де він таких слів нахапався? І бачу ж, що каже одне, а думає, чуєте, зовсім інше. Така балаканина виводить мене з рівноваги, і я йому напруму ріжу:

– Це філософія! А я чхав на красиві слова. Я одне знаю: то більшовики обіцяли «рай», а тепер демократи... Казав пан кожух дам, та слово його тепле. Мені то вже – скільки тут лишилося... А діти...

– Ну чого ти, Левко, розійшовся? Заспокойся, – озивається дружина. – Вона тобі треба та політика. – І дивиться на мене так перелякано. Я знаю, чого в неї стільки смутку в очах – боїться, що ця розмова добром не кінчиться. А враз, не доведи Господи, озветься клята лихоманка, і знову оті корчі тіла, бр-р – і згадувати не хочеться.

– Ти, кажу, мамо, не вмішуйся – це не політика, а наболіла дискусія.

І все ж Оліні слова як холодний душ діють на нас. Петро годі бігати по кімнаті – сідає на стілець. А я мовчки починаю готувати новий гіпс. Працюю добру годину. Вже відбитки знято, і коронки відліто. Лишилося тільки відшліфувати – і гуляй Вася. Вмикаю наждачне точило, але чогось розслаблююсь, і коронка вилітає з рук – куди й що?

– Олю, сюди! Колю, ану шукати! – гукаю всіх. Ті починають дивитись докіль стільця. Далі під стіл, під стоптаний килим, що лежить біля дверей, по черзі заглядають. Колька навколішках позває, Оля навпочіпки, а я тільки очима воджу по підлозі.

– А, може, вона туди впала?.. – показує дружина на брудне відро, де повно вати та слини з кров'ю. Починає ритися в ньому, але й там нічого не знаходить. Тут і Петро підводиться – теж починає шукати. По всіх кутках нишпоримо, а коронки нема – як у воду впала. – Вже ж готова, тільки почистити, – бідкаюся.

– Якби ти менше в чарку заглядав... – дорікає мені дружина, бо їй болить.

– Ну все – на цьому крапка! Ідіть звідси! – розганяю всіх. Знову починаю спочатку. У хаті стає тихо, моторошно. Діти вчать уроки, дружина біля них.

Приводжу в рух наждачне точило. Шліфую, а мене водить то ліворуч, то праворуч: аж в жар кидає. З чола піт солоний – на губи. «Це вчорашній день дає знати... Треба грамів сто вкинути, бо могу відключитися. Ще ж роботи багато», – сам собі кажу. Але не могу, бо пасе мене очима Оля. І знаю, що сьогодні не вийде з хати, поки не візьму у Петра за роботу гроші та не віддам їй. Ось уже кілька років вона забирає у мене увесь до копійки заробіток, і я не серджуся на неї, бо вважаю, що правильно робить. У мене вони не втримаються – звісно чому. Та й гроші тепер такі. Живемо одним днем: заробив – і тут же на хліб. А на пляшку – хоч з пальця ламай. Та Бог з ними, тими грішми. Не хочу я про них вести мову, бо в

них зло закодоване. Душу вони забирають. Отож жінчина практика мене не хвилює. Їй і так не дуже солодко – діти малі, і я такий химерний, що інколи тяжко раду дати. Одне тільки в ній мені не подобається – до парфумів має пристрасті. Я це страшенно не сприймаю. У мене, чесно кажучи, алергія на ті запахи. Тільки вчую їх – наче хто хапає за горло. Задиhaюсь. Особливо, коли чарку вип'ю. Тоді я розчиняю двері в хаті, всі вікна і кричу: геть, аби вивітрився той чортів «ладан».

Після того кілька днів не розмовляємо з дружиною, поки у неї голос не проріжеться. Але треба віддати їй належне, не біжить вона з дому, не галасує, що розійдеться, а виконує домашню роботу як і раніше. І гроші забирає в мене справно. Як Бог звів нас до купи (уже поминуло більше десяти років, як побралися), то так і бути нам разом. Бути, поки будеться... Бо всьому є свій початок і кінець. Та не буду про це...

– Треба перепочити, – кажу Петрові. – Бо я вже не можу.

Лишилося тільки протез спаяти. Я бачу, що й Петро стомився, сидячи кілька годин на стільці. І тут згадую: ще треба корінь рвати. Зуб то один вивалився під моїм пальцем. А втома ж яка! Губи аж пересмикуються, тремтять від напруги. Беру до рук інструмент, а корінь «піймати» не можу. Розпанахав десну – Петро тільки стогне та спльовує кров – нічого не можу вдіяти. Такого в мене ще не було. Дружина дивиться розгублено на мене – очей не зводить. Каже, щоб той корінь не займав. Але ж не можу так. А коли заболить, то що тоді – різати коронки. Та я і не маю права ставити протези, коли в роті не все гаразд. Я ж лікар. Ще раз пробую – безрезультатно. Кидаю з досади на стіл щипці і починаю ходити по кімнаті, щоб трохи розслабитися. Чую, як кроки мої відбиваються в голові, в очах то яскраво засвічується, то настає темрява, ворухаються вуха, брови. «Тільки б витримати, тільки б не почалося...» – шепчу. Бачу на столі, за яким ми кілька годин тому сиділи, недопиту «російську» (Оля так нічого й не прибрала) – майже півпляшки. Петро не пив – так і стоїть у чарці. Якщо вилити, то буде гарантовано половина. І обід традиційний: борщ уже холодний, картопля смажена, кислі огірки і сало. Уже хоч і не дивлюся туди, однак бачу. Діти в хаті притихли, то чути, як радіо щось торочить про приватизацію.

– Виключи, – кажу дружині. – Бо не вірю я їм і слухати не хочу.

Онде жебраки на вулицях. Коли знову все минуле засуджується під корінь, а нове тільки розхвалюється, – добра не буде. Можливо, хтось далі бачить, а я – зовсім недалекоглядний.

– Ти дитячими очима дивишся. Треба подорослішати, – відразу ріже мене Петро. – Істина тут є – Україна незалежна.

– Тю-у! Це вже показовий патріотизм, – вигукую. – Відтулити рота, – даю команду. Запихаю Петрові за ліву щоку ватний тампон, щоб зручніше було поратися біля кореня. Тепер Петро сидить мовчки, бо розмовляти не можна, а я його крию. – Не треба мені закидати, – кажу, – що я якийсь там яничар, перевертень без роду-племени. Дзуськи! Я теж українець. І історію читаю не менше тебе. Онде лежать, – показую, – на тумбочці аж два томи. Ті, що рвуться до влади, клянуться ніби вони за народ, а діставши її, штурхають той народ чобітьми. Так робили не тільки російські царі, а й наші гетьмани. І зараз – тільки отримав хоч яку владу – відразу будує собі хороми. Раніше я був невдоволений то одним, то іншим, хоч і жив краще, все говорив про незалежність та свободу. І ось ніби-то прийшла та воля, а я – знову раб. Ні, в «Союз» не прагну, але декого не розумію. Оте їхнє мавпування заходу драгує. Національна культура – то вершина, якої маємо дорости. І не нав'язувати її. І ворогів шукати не треба – ми тут усі слов'яни, – кажу наостанок.

Петро дивиться на мене такими очима – передати тяжко. А потім – тьху! – випльовує вату з рота та: – Знаєш хто ти?..

– Ну кажи, кажи, – я йому, – перевертень, попихач московський... Що ти мені ще приліпиш?

Він підхоплюється, але знову сідає. Обличчя стає плямисте, розгублене.

– Я цього від тебе не ждав!.. Та ти страшніший шовініста! – робить присуд мені.

Знову підхоплюється і знову сідає. І тут я не стримуюсь.

– О-о, розійшовся! Зачепило тебе... Один ти праведник, патріот, – кажу. – Глянь собі в душу: вчора захищав соціалістичні цінності, а сьогодні кричиш: «Ганьба! Болить тобі Україна? Конформіст. Патріоти лягли кістьми. А ми – піна тоталітарна...»

Петро різко підводиться і йде до порога.

– Ти чого? Та не гарячкуй ради Бога – все-все, на цьому крапка! Ти так думаєш, а я по-своєму, – прагну врівноважити його, а в самого руки тремтять. Чую, як гаряча хвиля б'є мені в тім'я. «Невже

почнеться? Тільки не зараз...» – молю Бога. Підбігаю до столу і, не звертаючи на погляд дружини, випиваю чарку горілки одним ковтком.

– Ху-у! – видихаю різко повітря і кажу Петрові, що знову сів на стілець:

– Відтулити рота!

Тепер уже засовую в десну «елеватор», щоб підхопити той упертий корінь знизу. Промацую його, копірсаюся в роті як у якійсь ямі. «От харцизяка!» – сварюся про себе. І враз чую – підхопив! Ну, думаю, якщо голову не одірву Петру, то вихоплю клятого. Беру на себе інструмент – аж тріщать скивиці. Чую, піддається, повзе вгору. Петро тільки тяжко дихає та стогне. І тут мене щось ніби пересмикує – кидаю спересердя той «елеватор» на стіл і стрибаю вбік.

– Треба ж так! – б'ю долонею об чоло.

– Щось накоїв? – підбігає Оля.

– Живий зуб підхопив, – кажу відверто, бо що вже ховатися. – Підірвався, але тримається – буде стояти. Ти не переживай, – озиваюсь до Петра.

Той сидить блідий як стіна, мовчить, тільки випльовує раз по раз кров. Даю йому прополоскати рот, шліфую ще кілька хвилин коронки (корінь вирішив не займати) – заливаю гіпсом – і на зуби.

– Затулити рота, прикусити і так сидіти, – даю команду.

У вікно видно, як надворі догорає на обрії сонце. Таке роз'ятрене, червоне... І надало мені затіяти ту суперечку, думаю. Як живеться – так і живеться. Від того, що побалакаєш, краще не буде. Таким як я «добро» було і тоді, і тепер. Ще б можна по чарці випити, але пропонувати Петру не наважуюсь. Він підводиться, підходить до дзеркала і довго дивиться мовчки на свої зуби, потім дякує і виходить з хати. Я теж іду за ним. Від мого саду стежечка до станції – хвилин десять ходи. Вже трохи притемніло, то прямуємо навздогад. Тільки чути, як шелестить під ногами опале листя.

– Ти вибач мені... – першим порушую мовчанку я. – Умови в мене такі. Як цей гіпс набрид! Коли так не можу нікому відмовити. Прийшов чоловік – не дивлюся вигідно чи ні – роблю. Бо розумію, що мушу йому допомогти. А тоді ця горілка... Я ж лікар... Якби не нужда, оця бридня, безсоння. Жінка вже боїться спати, сидить поруч, думає зроблю з собою що. Робота мене кінчила... Оля вже не ревнує, а радіє, коли до мене приходять лагодити зуби не чоловік, а

жінка. Бо знає – горілки не принесе. У сусідньому селі роботу пропонують. Я оце знаю, піду в те Пісчане працювати – буде те саме. Почнуть іти до мене – там у півсела зубів немає – і без горілки не обійдеться. Може, піти краще сторожем? Дивлюся на Петра, а він:

– Не робота тебе кінчила, а та система, за яку ти все тримаєшся.

– Та не тримаюся я ні за що, – злюся. – Душа в мене не на місці. Чогось оглядаюся назад і там бачу не тільки темне, а й світле – бачу ніби себе, свої молоді роки. Була то тюрма – і все-таки чогось жалко. Я селянський син, свій народ знаю – не з середньовічної напівфеодальною свідомістю він, а духовно пограбований, покалічений фізично. Моя мати і батько все життя пропрацювали на нічийному полі хтозна на кого. Тоді в них землю забрали, а тепер – душу. А хіба то, чуєш, не приватна власність? Виходить, починай, мужичок, все спочатку. А те, що Україна незалежна – це добре. Я не гірше тебе розумію, хоч від цього не в захопленні, – кажу йому. – Такий я є. Мене хочуть зробити власником, але ж я наскрізний пролетаріат – дитина соціалізму. Якщо чесно, то не вірю сьогодні ні тим, ні іншим. Втратив будь-який інтерес до життя. Ну на біса я потрібний кому отакий? Петю, ти ображаєшся на мене? – питаю.

– Та чого мені ображатися, – стинає він плечима, але в очі не дивиться. Я не відступаю:

– Як друг скажи: ображаєшся? Ні, ти скажи!

– Та годі тобі, – ухилиється Петро відповіді. Я обнімаю його.

– От час настав! – зітхаю. – Ми наче на барикадах: я по той бік, а ти по цей. А пам'ятаєш, як ми грали на шкільному майданчику у волейбол допізна. І вже коли всі розходилися, то сідали під старий осокір і говорили про літературу, світ. Мріяли, мріяли... І так високо сягали! І так цікаво все було. А тепер... Ех, чого я сумую, чого гірко плачу? Давай, – кажу, – заспіваємо, оту, пригадаєш – затягну: «Ой хмелю, мій хмелю...» Мені ще й досі в голові як ми частувалися (ти приїздив у якійсь справі до району) он там у буфеті, на вокзалі, ще в застійні часи – пили «московську» і заїдали гнилою кількою.. Тоді я обурювався: в печінку в'їлися ті державні ціни. Путньої риби не побачиш на прилавку. Розтягнуть її ще десь на базі та під прилавками продавці, а ти їж оте сміття. На закусь то вона добра, але ж хочеться й оселедця справжнього покуштувати. Тепер уже є в буфеті оселедці – копчені, такі, що і пальці оближеш, а я однак беру кільку, – і то тільки сто грамів, бо на більше, вибач,

у кишені дуля. Приватний протезист, чуєш? Треба ж? Іронія долі. Дай я тебе поцілую, – кажу. – Хай живе Україна! Петро йде від мене трохи зігнутий і якийсь пригнічений, не мовивши й слова, а я дивлюся йому вслід розгублено. Надворі вже грають сутінки, і на душі щось каламутне. Думки в голові гострі, наче цвяхи. «Як я помилився!? А чи помилився? Скільки це коронок? П'ять у п'ять, п'ять у п'ять... Півпляшки «російської»... Інфекція... Податкова інспекція... Податкова інспекція... Треба дозволу...»

Вертаюся стежечкою назад до саду. Раніше було, ще як журналістом працював і пізно повертався з відрядження, спинявся в гушавині там біля канави, слухав як яблуні перешіптуються, балакав з ними... Було-загуло, кажу сам собі. А тепер... як вип'ю... Ні, не б'юся – в голові якесь шумовиння. Все змішується до купи. Я знаю, чуєте, є три стадії психопатології: дебілізм, ще якась там, а тоді – ідіотизм. Це вже крапка. Почати б усе спочатку... Освіту ж маю і руки селянина. Та душа моя розп'ята на вістрях часу. Нема виходу. Це тупик? Тупість... Ні – хаос. Увесь світ, як придивитися, якась безглуздість. І така байдужість до всього. А батька все-таки шкода. Він переживає за мене, що я оце так живу. Приїде з села, умовляє: «Не пий, Левку, візьми себе в руки. Я так хотів, – каже, – щоб із тебе людина вийшла, а ти г... та й годі». Воно, може, й справді так? Скільки він кабанів на ті хабарі за сім років мого навчання на той світ загнав?! Спочатку в нашу область пирляв торби, коли я ще вчився в училищі, а потім возив у Дніпропетровськ, поки не скінчив інститут. Так йому хотілося, щоб я мав вищу освіту, не жив нікчемою. Сьогодні або завтра з'явиться, думаю. Йому тепер непереливки – біля матері треба бути, бо вже місяць не підводиться, і до мене ледь не щодня їде. Ні, таки я лайно, роблю собі присуд. І так боляче мені стає.

Спиняюся в саду – знову біля канави. Якесь магічне коло. І яблуня антонівка, на якій лишилося з десятків яблук, ні з сього, ні з того погойдуються. Хтось там є, думаю. Ніби якісь істоти в гіллі заплуталися. Чи то здається? І не здається, а так і є. Бо всілякі нікчемні потвори постійно снуються довкола нас, весь час намагаючись матеріалізуватися, проникнути у наш світ. Я їх постійно відчуваю то збоку, то позаду себе. Поверну голову – їх як вітром здмухне. Інколи і тінь хвостиком промайне. І сміх їхній, і плач чую. А то – озивається голосом дружини: «Левку...». Йду до дерева – ні-

кого немає. Бо вони – ніщо. Потойбічна тінь. То духи нечестивців. Душі тих, хто нехтує духовним, втішається на цій землі насолодами та пристрастями. У них ностальгія за вчорашнім днем. Вони заздять нам, коли ми їмо тут смачні страви, п'ємо горілку, любимо жінок, мучаться від того, прагнуть пробитися з вічної темряви у білий світ. Але їм ніколи не вернутися сюди, бо занастали свої душі... І так їх багато, що метушаться перед очима як комашня. А в канаві чути незрозумілі вигуки, зойки. І раз по раз: ха-ха, ха-ха! Далі в темряві хтось озивається:

– Левку!..

Ні, не підую на той голос, думаю. Коли це не «хтось», а наче моя дружина Оля:

– Де ти блукаєш?.. Гроші в Петра забрав? – питає.

– Ні, – кажу.– Ти ж бачиш – як його брати? А коли інфекція яка?.. І завмираю – Олі то нема в саду. І голос уже інший, глузливий десь поза мною:

– Приватний протезист, ха-ха-ха! Якби більше пив... Інфекція... Податкова інспекція... Дебіли, дебіли... Партократія – братія, ха-ха-ха!..

Така метушня в сутінках.

– О, застрибали! – злюся.– Я то знаю, що ви дебіли, бо все життя тільки пили та їли, а точніше жрали, а про духовне не дбали. Е-е, і не тягніть, – кажу, – мене в своє кодро – я не ваш. Я поет, лірик. Бр-р-р! Цить! – тупаю ногою.

І тут зі мною починається те, що вже ставалося двічі. Голову проколює гострий біль, в очах тьмяніє і ніби хто тягне з рота язика. Намацую в кишені таблетки, але вже пізно. Мов підкошений, падаю на землю...

– А-а, клята лихоманка!..– бурмочу і зціплюю зуби. Тіло починає тіпатися, трясеться голова – і оті клятї корчі. Груди мої наче хтось розгинає навпіл. З горла рветься стогін, хрип.

– Опускайся в канаву... Так-так... – озиваються пискляві голоси.

Відчуваю, як топчеться по мені нечисть, обплывує обличчя.

– Ге-еть! – видихаю з себе – все зникає...

І ось. Дивлюсь і дивлюсь у вікно, де голубіє молодий ранок, а бачу – вчорашній день...

ЛЮБА

Було надвечір'я. Я повертався з роботи трохи стомлений, задумливий і розчулений від осіннього багрянцю. І враз помітив, як з аптеки вийшла молода дівчина, майже поруч перебігла вулицю і раптово зникла за автобусом, що проходив мимо. Вмить похопився, щось в ній видалося знайоме «Люба?!» Глянув ще раз, коли автобус зник, і серце помітно забилося: те ж зеленкувате осіннє пальто, як і тоді спало на плечі русяве волосся.

Потому, як вона йшла, тримала голову, які робила рухи, – вся її постава розвіяла будь-які сумніви. То була вона. Я перебіг на інший бік вулиці і пішов услід. Поспішав: боявся, що втрачу її з поля зору. Бажання побачитися з дівчиною було настільки велике, що не міг навіть піддати аналізу свій вчинок. Мною оволодів неспокій, з кожним кроком хвилювання наростало. «Як вона опинилася тут? Чув же, що виїхала в іншу область. Чи вийшла заміж?» – мучило мене.

На зупинці дівчина на мить зупинилася. Я зіщулився, завмер, очікуючи тої хвилини, коли наші погляди зустрінуться. Але цього не сталося: Люба, не оглянувшись, пішла далі. І я, забувши про все на світі, подався за нею. Вже не міг себе стримати – серце мое калатало. Така хвилююча несподіванка – як подарунок долі. Адже весь цей рік, після того, як ми втратили одне одного, де б я не був, щоб не робив, завжди думав про неї. Постійно відчував, як болить душа. Ця розлука загмарювала повсякчас мою радість.

Познайомився я з Любою зовсім випадково і буденно. Це сталося восени на форумі молодих поетів, який відбувся у нашому місті. Серед чотирьох дівчат, що приїхали на цей форум, вона вирізнялася дуже помітно, просто була богинею у їх колі. Великі темні очі, в яких таїлося щось недоступне, надто бентежне. Голос ніжний, мелодійний як музика. Її вірші і голос, і те, як вона читала, що говорила, зворушили мене, ніби приворожили.

Той вечір ми були разом: блукали у міському саду мало не до

світанку. Я навіть не збагнув, як промайнув той час. Наступного дня вже не розлучався з нею ні на мить. В уяві зринають подробиці. Ось ми на пляжі, який зовсім безлюдний, дме холодний дошкульний вітер – сидимо на піску. Люба читає свої вірші, від яких хмелю, наче від вина, потім переглядаємо журнал, я цілую її уста, очі. Які то солодкі поцілунки! І вже підхоплюємося, біжимо до води – пливемо. А це вже перед її від'їздом: сидимо в ресторані «Чернігів», прощаємось на вокзалі, де вона якось сумно каже: «Ти забудеш мене». «Ніколи!» – обіцяю.

Через кілька днів я поїхав до Люби у її невеличке містечко, де вона народилася і працювала редактором у районній газеті. Кілька днів згоріло у наших любощах. Я ніколи в житті не був такий щасливий, такий піднесений і життєдайний. Я відчув, що до мене знову прийшло кохання – велике, неземне, спопеляюче. Сам не знав, що зі мною діялося. Коли вона була поряд, душа ніби світилася, горіла вся як полум'я, а коли лишався сам – проймала досада. Наче б летів на крилах до неї, щоб хоч на мить побачитися, почути її голос, від якого завмирало серце.

Але сталося вочевидь прикре, те, чого я боявся. Думаю, нам наврочено було. Коли Люба приїхала до мене, хтось їй сказав, що я одружений, хоча це була неправда. Вона не взяла від мене квіти, коли ми зустрілися, і сказала: «Максime, не телефонуй більше мені. У тебе є дівчина». На очах у неї виступили сльози. Я навіть не встиг збагнути, що сталося, як вона пішла від мене. Це було так несправедливо і боляче, що передати тяжко.

Вона поїхала, а моє кохання лишилося зі мною. Я так часто думав про нього. І те відчуття, що втрачу його, розвію у буденності, посилювало неспокій, не давало врівноважено жити. Я телефонував Любі, писав листи, але вона не відповідала. «Це Бог послав її сюди, щоб ми знову зустрілися», – подумав.

Я вже майже наздогнав дівчину, хотів, було, озватися, та вона враз повернула за ріг будинку, а там – зайшла до магазину. Ось і настала відповідальна мить. В одну мить у мені все ожило, заворушилося. Стримати хвилювання було тяжко. Переступив поріг, зупинився. Дівчина стояла спиною до мене, розглядала вітрину.

– Любо! – обізвався. Голос мій наче затремтів.

Вона оглянулася...

Я знітився, зробив якийсь дивний рух, не знаючи, де себе подіти, наче мене вдарили в обличчя. На мене дивилася зовсім незнайома жінка, але з дуже схожими рисами обличчя близької мені людини.

Зніяковіло вийшов на тротуар. Думки, наче хвилі, накочувалися одна на одну. Весь цей час змушував зболене серце заспокоїтися, замовчати раз і назавжди. Сподівався, що сила волі допоможе мені подолати цю хворобу душі. Боже, як я помилявся! Тільки зараз, у ці хвилини я зрозумів, що не приспав своє почуття, не згасло воно, а озвалося, засяяло і розквітло знову в моєму серці. Забриніло як розчулена мелодія осені. І моя втрачена мрія, моя любов стала ще болючішою раною.

НІКЧЕМА

«До чого себе прихилити, чим зайнятися, щоб заробити хоч якусь копійку?» – мучила думка Якова Ковзана, який повертався з вокзалу надто стомлений і пригнічений.

Після поїздки до Москви, що виявилася невдалою, зовсім занепавав духом. Не міг заспокоїтися – все ще був під враженням пережитого в дорозі. Перед очима з'являлося то одне, то інше пливло безперервним ланцюгом, мов на екрані кінострічки, – і позбутися його було несила. У вагон, наповнений мішками з м'ясом та сиром, бідонами зі сметаною, медом та іншою всячиною, у котрому йому не те що стояти, а й у повітрі повиснути не було де, на кожній зупинці пасажири та мішки з всякою всячиною додавалися, аж поки не поминули хутір Михайлівський. Яків і досі відчував те вражаюче засилля клумаків – вони висіли в нього над головою, лежали на плечах, на грудях!.. І оте «диво» світанкової пори на Московському пероні (потяги зійшлися з усіх куточків України), де великою юрбою, зігнувшись під важким тягарем торб та мішків, хутко рухалися люди. Хто ніс у руках своє добро, хто на плечах, везли на візках і візочках або просто тягли волоком по асфальту. Ще не розвиднілося як слід і у тій вранішній імлі зігнуті постаті, чорні від утоми та безсоння, нагадували не то полонених, не то біженців. Їх було тисячі...

– Марічко, постривай!

– Стій! Маю перепочити, – зривалося в напівтемряві.

Усі квапилися, намагалися обійти одне одного, напружуючи надзусилля, аби свій товар першому розмістити на торговельному майданчику. Безперервний потік людей з торбами не відступався. І в ньому Яків бачив себе – упослідженого, розчавленого якимось невидимим пресом, мов загнаного коня...

– До чого ми дійшли, українці?! Раби, раби! – повторював Яків уголос, повертаючись з вокзалу додому, не звертаючи уваги на перехожих, що поглядали на нього, мов на дивака.

Уже добре повернуло за полудень, вересневе сонце світило навкис і майже не гріло. Яків ступав повільно, мляво. Намагався розібратися в собі. Перед ним одне було питання: як далі жити. Три

роки поминуло відтоді, як став він безробітним – звільнився з роботи сам, бо завод припинив платити зарплату – і весь цей час тільки й думав про те, де йому заробити гроші. Розвантажував вагони, продавав газети, а між тим майже щодня їздив у село до матері, аби привезти щось від неї. Так стомлювався, що аж стогнав уночі. А тут ще умови такі: одна кімнатка в гуртожитку лише десять квадратних метрів. Як жив у ньому ще парубком – так і досі живе, хоч син вже у школу пішов. Усе це йому боліло, а змінити на краще не годе́н був.

«Треба було залишитися в колгоспі як школу закінчив, – пожалкував Яків. – Там хоч рабство, та не жив би отак без шматка хліба». Але нараз згадав, як бригадир штрафував його безпідставно та залякував, що не дасть трактора город виорати, то вже й шкодувати не став. Та й жили вони з матір'ю у селі теж бідно. Хата чи не найгірша. І вчився Яків не дуже гарно, бо частенько пропускав уроки. То поступати до вузу не наважився, а подався відразу до міста шукати долі. «Взяли на ремзавод – на тому й сів!.. – відзначив з іронією. – Заробляв тоді добре. Треба було кооперативну побудувати, так не вистачило розуму. Думав, що державну відхоплю: дурень!

– І як оце його жити?! – мовив уголос, зітхнув тяжко. На душі було кепсько. Мучило те, що дружина допікала. Як тільки що не по її, то синові: «Батько у нас нікчема. Інші квартири отримують і гроші вміють заробляти, а наш – ні риба, ні м'ясо». Син, наслуховавшись від матері, і собі, коли Яків сварить його та карає, повторює: «Нікчема! Мама не буде з тобою жити».

Ті слова, мов рана, ятрилися в грудях, ніколи не заживали. Від того почувався якимось невдахою, таким, що нездатний нічого добитися у житті. З тої причини кілька разів збирався розлучитися з дружиною. І не зробив цього, бо сина все-таки було шкода. Хотілося Якову, щоб він ріс дужий, вчився гарно. Ото тільки яка хвилина вільна – до нього. Було гортає букварика, допитується:

– Яка оце буква? А ось?..

Іншого разу, поки дружина на роботі, то й вечерю зготує, погодує. Цього року хлопець пішов у другий клас. Який не стомлений прийде Яків, а синові увагу вділить.

– Ну давай удвох. Що там у тебе не виходить...

Гризло душу, що він ніяк не може математику опанувати. Адже цей предмет і Якову давався тяжко. А дружина недавно дорікнула:

– Бач, Юрко погано вчиться – в тебе вдався. Виросте такий же нікчема.

Яків схопив з ноги черевика і жбурнув у неї – в грудях наче застряв ніж.

Це трапилось перед від'їздом до Москви, а тепер згадав і задосядував. Усе те нуртувало в його голові, рвалося назовні. «Як це на нього подіяти, щоб учився краще? Тепер такий час, що без знань не можна. Буде весь вік попихачем», – думав про сина.

Коли підійшов до гуртожитку – в голові було якесь безладдя. Хотів ще зайти до гастроному, щоб купити якийсь гостинець синові, бо порожні сумки віз з Москви, та згадав, що той досі прийшов зі школи, а ключа немає, то тиняється у під'їзді.

Юрко справді вже вернувся зі школи і гуляв з товаришами біля гуртожитку. Побачив батька, то забіг у кімнату, кинув портфель біля дверей і хотів знову податися на вулицю, але Яків його зупинив.

– Зараз поїмо, синку, і будеш учити уроки.

– Не хочу я їсти! – відрубав хлопець. – Як тільки в хату – їсти. Набридло вже!

Така поведінка сина ще більше напружила Якову нерви. Лець не гримнув на нього, але стримався. Знав, що коли силувати, то зовсім не візьметься за ложку. Хоч ти його тоді до стінки став. Було, отак візьме зло, коли не слухає, гримне на нього або за вухо потримає – день нічого не їсть, а в Якова душа болить. То ж цього разу мовчки заходився лаштувати обід. Підігрів суп, нарізав помідорів, шматок ковбаси знайшов у холодильнику – все те він зробив надто швидко, бо й сам був голодний, від ранку зовсім нічого не їв.

– Біжи, Юрасику, – обізвався. Але син мовчав, наче й не було його в хаті.

– Ти що – не чуєш?

– Не буду я їсти! – почувлося з кутка кімнати. Яків підійшов до сина ближче.

– Йди їж, я тобі кажу! – мовив з притиском. В його голосі відчувалося роздратування. Надто набридли йому ці дитячі витівки.

– І так онде висох – одні кісточки. Не будеш їсти, то зовсім умреш, – почав лякати його.

Та Юрко ніби й не чув батькових слів – копирсався у своєму портфелі.

– Я кому сказав?! Ти кого слухаєш! – узяв Яків міцненько сина за вухо. – Ану йди зараз же до столу, – протяг він, лець стримуючи в собі гнів.

– Та не буду я їсти-и, – скривився син. – Сам їж! – очі від образи аж запалали. Однак гнівний погляд батька змусив його підійти до столу. Сів. Узняв до рук ложку, поведив нею в тарілці, але їсти не став. Не так з нехотіння, як з принципу – батькові на зло.

– Ну поїж, прошу тебе, бо здохнеш отакий... нікчема. Слово «нікчема» само собою вирвалося з його вуст. Навіть не помітив того. – Не хочеш супу – бери осьде ковбасу. Чого сидиш? На, бери! – злився Яків і тицяв йому до рук шматок ковбаси.

Юрко підвівся і, блимнувши на батька очима, пішов від столу.

– Я ось побачу, як ти уроки будеш учити, – мовив Яків з досади. Зітхнув тяжко і сів на стілець. У грудях боляче озивалося серце. «Що з ним робити?» Чомусь прийшло в голову те, як майже вісім років тому одвіз дружину до пологового будинку саме вересневого дня, потім, йдучи додому, спинявся біля кожної телефонної будки і набирав номер, який йому написала медсестра на клаптику паперу. Дзвонив – і невдоволено клав трубку. І тільки біля гуртожитку дізнався, що родився син. Від того стояв кілька хвилин, мов заворожений, а тоді прошепотів: «Син!» І на очах виступили сльози.

– Вісім років біля нього день у день тільки й ходиш, а росте таке хворобливе та замучене, що й людей соромно. А вчиться як! Одні трієчки... – скривився Яків. – І чого він ту математику не розуміє, не може ото додати та відняти так як інші діти? – мучило його.

Тамуючи в собі гнів і досаду, знову підступився до сина, який у кутку біля письмового столу водив у зошиті ручкою.

– Табличку вивчив? – спитав.

Юрко мовчав.

– Чотири на два – скільки буде?

– Вісім.

– А чотири на чотири?

– Дванадцять...

– Хіба? – нахмурився Яків. – Чого ти такий безтолковий? Думай! – напався. Нерви в нього здавали. – Скільки буде? Ну, ну... – домагався.

– Двадцять...

– Дурень! Тьху! – сплюнув Яків зі злості – у скронях запульсувала гаряча кров. Напруга піднялася до тої мітки, що ладен був розірвати хлопця на шматки. – Ану пиши! – нахилився над ним, – слово «сьогодні». Я побачу чому ти тут навчився. Як ото пишеш? Як пишеш?! – підхопився. – Не «сьогодн», а «сьогодні» українською.

– Не буду я писати! Я не люблю твій язик, – жбурнув ручку Юрко геть в інший куток кімнати.

Яків, не стримуючи руки, вдарив хлопця по голові. Той відлетів убік, далі кинувся до батька і крізь сльози виголосив:

– Ось мама прийде, то вижене тебе!

Ці слова шпигонули Якова в саме серце і він, відчувши в собі страшний гнів, вдарив ще раз хлопця.

– Я тебе вб'ю, нікчема, – закричав Яків, вже не контролюючи себе.

– Сам ти нікчема, – почув у відповідь.

Щось несамовите вдарило йому в скроні, обпало груди, очі вмить стали хижими. Син помітив це і кинувся втікати до дверей, але батько наздогнав його – цупкі, мов обценьки, пальці враз стисли хлопцеві горло. Яків уже не усвідомлював того, що робив. Жорстоке і непідвладне заволоділо ним – рук не відпускав.

– Я в тебе всю душу вклав...– застогнав.

Далі, спам'ятавшись, пихнув хлопця від себе. Той, як підкошений, упав догори на підлогу. Ще не прийшовши в себе, але відчуваючи якийсь страх, Яків пробіг по кімнаті і впав на ліжко. По хвилі зрозумів, що вчинив по-звірячому, але це його не злякало. Що з сином – думати не хотілося. Світ ніби обертався навколо нього. Мозок затьмарився, дихання було тяжке, поривчасте, по тілу повзали мурахи. Він торкнувся чола і відчув, що тремтять руки. І враз його наче щось штовхнуло в спину – підхопився, добіг до дверей.

Син лежав горілиць...

– Юрасику! – вигукнув Яків якимось глухим і страшним голосом. Хлопець лежав нерухомо – обличчя було сіре, безкровне.– Сину!!! – вмить ухопив його за руку, але тут же відпустив... Вискочив на вулицю, кинувся бігти – спочатку в один бік, потім в інший. Розірвав на собі комір сорочки – бо дихати було тяжко. І враз закричав – голос його нерозбірливий, хриплий, ніби звірячий. Тільки відлуння як дзвін відбилося стоголосо.

– Люди, я убив сина!..

Біг і біг вулицею. Очима вбирав небо. Шукав порятунку, якого не було в цілому світі.

ХВОРОБА НАШОГО ЧАСУ

Невеличке село Кам'янка ледь бовваніє за Десною одинокими тополями, густими вербами, між яких світяться деінде білі хатки.

І ніщо б не привертало уваги до нього, якби не отой дуб-велетень, що з'явився на околиці невідомо коли і гордовито споглядає на молоді вербички, що соромливо горнутья до нього. Не одна з них, спалахнувши любов'ю до світу Божого, одцвіла ранніми веснами та й згасла, мліючи під його покровом, а він стоїть. Скільки то йому: століття, а чи більше? А може, з часів перших козацьких поселень? Ой-ой, не треба сперечатися. Багато за свій вік бачив перемін у селі – сімнадцятий горів під ногами селян, кривавилася зоря, і люди з гарячими очима йшли гасло на гасло. Ділили землю, наче останню скибку хліба, штучно стягували до купи нажите добро, а тоді... осунулося село, посивіло та й годі. І дивно йому, що знову новітні вітри дмуть то в один бік, то в інший. Щодня тільки й чути: партократи, демократи... Слівце таке дивне з'явилося, ніхто його в селі до цього зроду не чув, а це вже в газетах тільки й пишуть: плю-ра-лізм, о! Кажуть, що колгоспів уже не буде – демократія... На Глинках городи дорізують – бери, скільки подужаєш обробити. Дмитро Савчук ухопив два гектари, посіяв пшеницю, а зібрати не може, бо комбайна не має. От і чорніє пшеничка під дощами.

А тим часом біля колгоспної контори міські зальотники заморськими делікатесами торгують, п'ють «оранж», а тітка Марина порожні пляшки збирає – додатковий заробіток, бо на хліб не вистає пенсії. І по селу щодня:

– На буряки, на буряки!..

Покора, як шмат хліба, як забута пісня, застряла в грудях. І оте солодке, віками вимріяне слово «незалежність» згіркло на вустах.

І мода яка пішла: розбазарювати спільне добро. Хто більше візьме, той більший пан. Навіть гасло нове придумали. Чули: «Багатій, як умієш!» Тільки ж спати не треба. І не сплять.

Онде Степан Мудрик – такий собі чоловік, непоказний з лица, рудуватий, як каже його сусідка тітка Марина, миршавенький, і

освіти необхідної не надбав, і розумом не відзначався, – а живе як! Як вибився у начальство, – ще коли партійний квиток у кишені носив, – то все йому йшло до рук. І головою колгоспу був, і заступником, а зараз у Мудрика така хитра робота, що ніхто в селі не знає. Бере під звіт гроші та їздить по всій Україні – колгосп ніби-то на ноги ставить. І про себе не забуває. Обійстя в нього бачили яке – одне на все село! Будинок двоповерховий, під оцинкованою бляхою, аж сяє від сонця; веранда на всю стіну, хлів метрів п'ятнадцять і літня кухня – все з деревини. Його дружина Палажка відразу заявила Мудрику:

– З цегли не роби! Сиро в ній буде. Зведеш тюрму – сам і житимеш.

Ще тільки перебудова почалася, то він привіз ту деревину аж із Росії. І зруб обклав не білою, а червоною цеглою, аби менше вологи проникало, плиткою облицював. Односельці дивилися та головами похитували:

– Оце вже стоятиме – і внукам вистачить!

А то й так говорили:

– Для себе, бач, знайшов і ліс, і цеглу, а тітці Марині сотню цеглин не випише.

У жінки хата старенька, приземкувата як копиця сіна. А це ще й димар розвалився. Більше року вона ходить за Степаном, аби той допоміг, а він обходить її, бо сердиться, що на людях його судить. Мудрик побудувався на її городі і якраз на тому клаптику землі, де більше всього родила картопля. Боляче їй.

Та що вже змагатися з Мудриком? Таке обійстя – очі їсть. Це з вулиці як глянути, а всередині – чого там тільки нема! Килимами всі кімнати завішані, застелена підлога, шафи забиті одежиною. Одних костюмів у Мудрика більше десяти – всі імпортні. І Палажка щодня нове плаття одягає, кожушки з штучного хутра не хоче носити, бо їй соромно. У хлопців магнітофони японські, три телевізори кольорові, а полиці в серванті від кристально гнуться – був кілька разів за кордоном, то все привіз. Це тільки те, що люди бачили. І ще, як почалася перебудова, то взяв п'ятдесят гектарів землі в оренду – і який має зиск! За літо ноги його там не було, бо ніхто ту землю не одміряв йому – тільки на папері рахується, що Мудрик орендує. Обробляють усе колгоспне поле як і раніше хлопці з тракторної бригади, в тому числі і Мудрикове «поле». А восени

колгоспний бухгалтер, двоюрідний брат Палажчин, перераховує на ошадкнижку Степанові солідну суму. Кажуть, що ніби одного разу на тракторному стані, випивши чарку, він говорив: «Якби знав хто оце оренду придумав – я б йому пам'ятник поставив!» Недарма тітка Марина як кого зустріне, то й каже: «Плачуть, що колгосп розпадеться. Демократи довели. Не розпадеться, не такий він бідний, коли за три роки Мудрик стільки добра надбав. Виходить, як у тій пісні: «Все рікою пливе...».

Так що і панові, який жив колись у Кам'янці, далеко до Мудрика. А ті так звані куркулі, яким радянська влада на горло наступила, – та вони гарячою юшкою обпікалися, поїсти було ніколи за роботою. А що вони мали, якщо порівняти зі Степаном? Ніхто в селі і думки не мав зрівнятися з ним. Хе-хе, спробуй позмагатися з ним у достатку – луснеш, бо в нього ключі від спільного добра.

Але ніхто, мабуть, не заздри́в Мудрику, бо з ним коїлося дивне – химерним став. То десь зникне на кілька днів, то говорити почне незрозуміле. Ото як іде, – від контори до машини, – то й голови не підніме, очей не підведе, хай там хоч рідна мати стоїть. А останнім часом серед білого дня блудити почав. Правда як Олексій, уже пристарілий парубок (років під сорок йому), котрий без чарки і дня не може прожити, підвезе до воріт, а потім ще й до порога доведе, тоді все гаразд: вдома Степан Мудрик. А так – коли звечоріє, місяць ще не зійшов, то в потемках вийде за городи, де стояла клуня діда Дубини (його розкуркулили у 32-му, то десь загинув на Уралі), і ходить по колу. У тій клуні бригадних коней тримали, доки вона не впала. Крокви люди розібрали на дрова, а соха і досі стоїть як пам'ятник діду. Біля тої сохи частенько топчеться Мудрик, певно пригадує давнє минуле: як розкуркулювали діда, як підлітком сам коней пас. Інколи щось роздумує або розмовляє про себе. Отак, було, опинившись біля сохи, обняв її, коли вже почало темніти, та вголос (тітка Марина чула) і каже:

– Ех, Романе, – це так діда Дубину було звати, – минулося твоє... Я пам'ятаю, як мій батько кричав тобі вслід «куркульня, куркульня», а ти його «голодранцем» називав. Хотів би я зараз чарку з тобою випити, бо щось гірко на душі...

А інколи поплентається унизок, аж до ставу дійде, а там – стоїть і стоїть. До сусіда Федора зайде у двір і в хату добивається. Ото стугонить у двері та озивається:

– Палажко, Палажко! Одчиняй, бо поб'ю...

Той вийде на ганок і ласкавенько так, бо знає, що доведеться ще не раз у нього жебрачити щось, промовить:

– Степане Семеновичу, ви помилилися. Ваша хата онде трохи далі...

– Тю ти!..

Оглянеться – в очах трохи проясніє.

А то, було, зник – все село шукало. Подався з дому ще досвітком, бо збирався їхати до району, і на вечір не з'явився. Діждалася Палажка наступного ранку (всю ніч не спала), а його нема – як у воду впав. Підхопилася рано, кинула нетоплену піч та й подалася до контори вже сама не своя. Кого не стріне, питає:

– Мого чоловіка, Степана Семеновича, не бачили?

Усі тільки плечима стинають, бо ніхто не зустрічав і не знав, де він є. В конторі теж здивовано переглядалися: щоб то значило? Все правління було підняте на ноги, але вияснити щось не вдалося. Палажка ходила, як з хреста знята, два сини її, що вже школу закінчували, смутні тинялися біля хати. У селі тільки й було балачок:

– Чули, пропав Мудрик? Як корова язиком злизала...

Збиралися уже поминки правити, коли таки знайшовся на третій день: як почало смеркати, то прийшов додому. І хоч Степан намагався приховати, що з ним сталося, однак Палажка дізналася – випитала. Знову заблудився – ніби-то потрапив на обійстя незаміжньої, але вже пристарілої дівчини Насті, що живе сама в кінці села, а там опинився якимось чином у її хліві, ліг перепочити та й заснув. Настя худоби не тримає, в хлів заходить рідко – от і проспав усі ці дні.

Химерність ту люди добре розуміли. Та й сама Палажка не хотіла замовчувати те, що діялося з Мудриком. Боліло їй, то й хвалилася людям:

– Що це його робити – Степан запив?

– Якби за свої мозолі, то не пив би так, – дорікали. А вона:

– Хіба тільки він п'є? Онде Зеньків зять – за душею ні гроша, а щодень як грязь. Це вже хвороба нашого часу.

І пішло оте Палажчине слово, уже перефразоване, гуляти по селу. А тут ще й випадок трапився: зібрався він їхати до району, а сусід почав просити, щоб хвору дружину до лікарні підвіз. Степан

заїхав, але сів сам у кабінку, а жінці довелося їхати зверху вантажівки.

– Бач, хвороба на тебе, сам не поліз у кузов, – мовила тітка Марина. І наче приговорила. Відтоді щодень та «хвороба» все більше давала про себе знати. Повела вона Мудрика манівцями як телятку на повідку.

Ото привезе Степан з району в колгосп будівельні матеріали – і до вечора сидить у складі. Поки комірник Артем, на прізвисько Безпалий, не помітить, що Мудрикові вже і сидіти несила. Вискочить до гаражів тоді:

– Хлопці, відвезіть котрий Семеновича додому, бо щось нездужає...

Заведе хтось вантажівку – начальство все-таки – і за кілька хвилин відтарабанить Степана додому.

Гляне на нього Палажка – слів нема. Заболить душа та й годі. Хочеш не хочеш – треба терпіти. Думалося їй не раз: «Це хтось із заздрощів зіллям-трутою напоїв чоловіка». І найбільше Палажка ремствувала на тітку Марину, бо та й досі судила Мудрика всяк.

– Бач, який дім звів на моїх грудях! І все те дармове, – перекопувала всіх, наче того ніхто не знав. І коли Палажці про це розповідали, то сердилася і казала:

– Їй давно вже треба вмерти, а й досі землю топче.

І так досадно було Палажці – все ж у них є, жити б тільки, то біда отака причепилася. За останній рік так змарніла, схудла, що ходила як тінь. Хіба то легко дивитися на все те, що коїться з чоловіком, та вислуховувати людські пересуди? Сама змінила кілька робіт. Із пошти перейшла в контору, звідти прибиральницею у швейну, а це вже й там розрахувалася. Тепер не знала, як їй бути: чи в поле ходити, чи вдома сидіти. Завела розмову з Степаном, а він:

– Нащо тобі робити? Та я за один день принесу десять твоїх зарплат.

На тому й розмова скінчилася. Палажка відсиджувалася вдома. Мудрик і далі одержував під звіт великі суми грошей, їздив кудись за матеріалами – все йшло через його руки. Люди вже призвичаїлися до нього. Всі добре знали, що без пляшки у Степана нічого не візьмеш. Якщо піймався з якимось збіжжям в полі чи на фермі, то не умовляй голову, не оббивай пороги в конторі, а йди до Мудри-

ка, – хоч серед ночі, – і все минеться. Йшли прямо в хату до нього. День починався і кінчався пляшкою – «зелений змії» поглинав Степана все більше і більше. Це Палажку дратувало, виводило з рівноваги. Вона без кінця сварилася, соромила чоловіка, лякала, що піде з дому. Відчувала, рано чи пізно, це може кінчитися лихом. Тому й хотіла щось змінити. Було, й по-доброму говорила, умовляла:

– Степане, голубчику, зупинися. Візьми себе в руки. Не пий так багато. Ти загубиш себе і нас. Нащо ти це робиш? З тебе вже люди сміються.

А то й таке радила (це їй люди підказали):

– Ти б, Степане, до церкви сходи, свічку там поставив, милостиню людям роздав, то, може, б все це минулося. Бо що його робити?

Не схотів і слухати, розсердився і вийшов з хати. А коли вдруге нагадала, то відповів:

– Тобі треба – сходи. Ти ж знаєш, що я в душі вічний атеїст. І ні в яке чудо не вірю. Так мене рідна партія навчила.

Як не старалася Палажка щось змінити – намарне. Добра не було. З Степаном коїлося неймовірне, якась сила справді штовхала його в прірву. Він і сам це відчував, мучився, шукав розради, але змінити те, що стало звичкою, не мав сили.

Отак прийшов опівночі, – де його носило, хтозна, – почав грюкати в хаті, всіх підняв на ноги, сусіди навіть позбігалися. І тут йому зле стало: почало пекти всередині так, що хоч на стінку дерися. Палажка налила чашку узвару, умовляє щоб випив, а він того й слухати не хоче. Ходить по кімнаті з кутка в куток, руки на живіт поклав, зігнувся.

– Ой, умру, – стогне.

– Не вмреш! Тебе довбнею не доб'єш, – шпигонула Палажка, бо зло взяло. Почала вичитувати його всяк. – Нема на тебе погібелі. Доки ти мене мучити будеш?

Усю ніч ніхто й на макове зерно не заснув. Уже на ранок Степанові ніби легше стало. Облившись холодною водою, подався до контори.

Повернувся Мудрик пізно ввечері, обличчя було посуплене, бліде, аж чорне, а очі горіли якимось жахливим блиском. Таким його

Палажка за все їхнє спільне життя не бачила. Страшний був – і це її змусило мовчати, хоч на язиці свербіло сказати: «Ти б уже й ночував там».

Не роздягаючись, навіть черевики не скинув, Степан посунув на кухню. Хляпнули дверцята холодильника раз, потім ще раз, заторохкотіла табуретка – довго щось шукав. Далі озвався:

– Де ти горілку діла?

– Ви її з кумом ще позавчора випили, – відповіла Палажка з кімнати.

– Неправда. Ми пили коньяк. А «Посольська» лишилася.

– Ти б не горілку шукав, а сходив до матері. Галька Аврамова переказувала, що вона хвора.

– Знайди – ти заховала! – обізвався знову Степан, так ніби й не почув, що сказала Палажка про матір.

– Не брала я. Випив, то не сідай на душу. Ти й так уже ледь на ногах стоїш, – вколола Палажка і пішла з хати. Але не встигла навіть двері за собою зачинити, як він в одну мить наздогнав її і сіпнув за плече так, що опинилася обличчям до обличчя. Від несподіванки заціпеніла, відступилася. Степан на неї дивився, як з того світу: в очах відбилосся якесь божевілля. Він весь тремтів, а губи жебоніли:

– Знайди. Бо я не ручаюся за себе...

Такий стан чоловіка охолодив Палажку: відчула, що жартувати з ним чи лукавити діло кепське – здалася.

– Хіба я тобі зла хочу, – мовила образливо і заплакала. – Відкіля на мене така напасть? За що, Господи? – перехрестилася. Витерла подолом рясного плаття очі і пішла до комори. Через хвилину з'явилася з пляшкою «Посольської».

– На, так тобі пече, – дорікнула все-таки. Вона була бліда і тяжко дихала – ніяк не могла прийти до тями.

Степан відкоркував пляшку, ковтнув кілька разів, постояв трохи, очікуючи, як хмільний вогонь наповнює свіжістю його груди, і тоді тільки видихнув легко повітря.

– Ти сердишся – не сердься, – глянув на дружину, – Коли б ти знала, як мені тяжко...– додав наче для виправдання і пішов з пляшкою на кухню.

Палажка, розчавлена такою поведінкою чоловіка, ходила з кутка в куток, не знала, де себе притулити. Хлопців ще не було з гульні, то в хаті віяло пусткою. Надворі ішов дощ: шумів сумно десь у

саду, вихльостував на підвіконні. І це її ще більше гнітило. Щось наче надірвалося всередині – відчула, що Степан дійшов до тої межі, за якою вже тільки прірва. Їй і досі дивилися в душу оті холодні очі – не Степанові – чужі. Тільки тепер зрозуміла, що спільне їх життя тріснуло. «Сама винна. Могло бути інакше». Від цих та інших думок Палажку кидало в жар, труснуло, як у пропасниці. Від усвідомлення того, що з її мовчазної згоди, а то й байдужості все це сталося, серце наче кам'яніло у грудях. Звинувачувала себе в усьому. Бо хіба вона не погоджувалася з тим, що Степан на її очах зловживав владою, ігнорував закони, людську мораль. Мовчала, а то й раділа, коли він приносив додому даремні гроші та речі. «Це ж було. А тепер – треба спокутувати свій гріх. Згадала про Бога, тоді як лихо в двері постукало», – знітилася. Вийшла на ганок – так і стояла, тамуючи в грудях невимовний жаль.

Степан випив кілька чарок горілки, посидів трохи, і кров, що здавалося схолола в тілі, ожила, запульсувала лунко в скронях. Але тої гармонії, рівноваги, якої досягав Мудрик після кожної чарки, не було – душа прагнула бунту.

– Палажко, Палажко! – обізався кілька разів. Хотів продовжити з нею розмову, але вона не з'явилася. «Картає вона мене, що інколи чарку вип'ю. А знає вона, чого я до чарки тягнуся, е-е – нічого вона не знає. Бо душа не на місці. От все в нас є, а мучить щось... Чого так – ось хай скаже? Е-е... А я діло знаю. Хай би хто зміг отак як я крутитися – чорта з два! Каже: з тебе люди сміються. Хто? Хай посміє, ех! – вдарив кулаком по столу. – А знаєш ти, що в моїх руках все багатство колгоспу!»

Підхопився, хотів було знайти Палажку і тут згадав її слова: «Галька Аврамова переказувала, що мати хвора».

– Якби вона слухала мене... – буркнув невдоволено. Степан сердився, що мати не перейшла до нього жити (спеціально для неї кімнату будував), а зосталася в своїй, на іншій вулиці.

Була вже пізня година, та й дощ на вулиці не вшухав, то йти до неї не хотілося. «Завтра вранці забіжу», – вирішив. Але відразу передумав і зателефонував до контори. По голосу пізнав – трубку взяла чергова.

– Марійко, це Степан Семенович. Там біля гаражів стоїть дежурна машина. Сходи і скажи – хай шофер їде срочно до мене, – розпорядився.

Хвилини через п'ятнадцять, допивши решту горілки і не дїждавши машини, почимчикував пішки. Однак не до матері, а до контори. Його бісило, що розпорядження дав, а воно не виконане. Аж кров нуртувала в тілі. Надворі мрячило, було темно, хоч око виколи, то Степан вхоркався, поки добрався до гаражів. Заглянув у кабіну – водій спав.

Степан ухопив сонного хлопця за комір сорочки, витяг з машини.

– Ах ти байстрюк вонючий! – вдарив його головою об дверцята. – Я жду тебе, а ти спиш, – іще раз з усією силою сторопілого водія притулив до кабіни. Далі, увійшовши в азарт, почав бити ногами. Збуджений до звіриного інстинкту, – відчуття зверхності і вседозволеності панувало над ним, – він з насолодою наносив найжорстокіші удари юнакові, що лежав уже на землі.

– Оце будеш знати, як треба виконувати розпорядження, – мовив злостиво, сплюнув і пішов геть.

Ніч його водила манівцями – до матері так і не навідався.

Прийшов додому на світанку, коли Палажка ще спала, упав на ліжко, яке стояло в літній кухні, і відразу заснув.

На ранок село сполошилося. Тільки й говорили всі, що Мудрик побив Парасчиного хлопця, обурювалися хто як міг:

– Бач, батька нема, то руку підняв.

Палажка довго соромилася виходити на вулицю, коли почула від людей, що хлопця відвезли до лікарні, а Степана зняли з роботи. Ця звістка її приголомшила.

– Дійшов фіналу! – тільки й мовила.

Так їй стало не по собі: аж у грудях запекло. Ще ж від учорашнього не одійшла, а тут знову отаке.

Уночі на неї щось найшло: то ніколи не брала до рук Євангеліє, а це не спалося, то до ранку читала. І так запали в душу їй слова «Не нагромаджуй скарбу на землі, а на небі, бо де скарб твій, там і серце твоє», що і вранці носила їх в голові. «А ми як живем? – боліло їй. – Віддаємо душу збіжжю, а помолитися Богові, як завжди, немає часу. – Вирішила вже не займати Степана: хай живе, як хоче. – Буду терпіти, бо й так уже гріха набралася». А коли почула отаку новину, стримати себе була не здатна. Щось набухало в ній і рвалося на зовні. Вона не дїждалася навіть поки Степан проспиться, розбудила його і вихлюпнула все, що зібралася на душі.

– І де оце твоя совість? Отакого наробив! Ай-я-яй, до такого

дійти! Ти ж ніч не спав, стогнав, а тепер знову язика не повернеш. Є ж усе! Якби голова на плечах, то чого ж не жити? Іван Ридзель помічником у тебе працював, а вже в районі править. А ти світу не бачиш за пляшкою...

Цілий день вона не могла вгамуватися. А тут ще випадково потрапив їй лист, що прийшов Степанові від якоїсь жінки з Одеси. Минулого року той їздив туди відпочивати, то, певне, познайомився, а вона написала листа. Це Палажку так взяло за серце, що навіть не поралася, і не їла – ревність, що додалася до всього, палила вогнем її душу. Вона ладна була роздушити Степана, дорікала йому всім, що тільки знала. Згадувала і Настю, в якій він кілька разів у хліві ночував, та багато інших жінок, які, може, і не мали в тому ніякої вини.

Степана це виводило з рівноваги: він крив Палажку чоловічому як міг та бив посуд від люті: горіло обійстя без полум'я цілу добу.

Нарешті терпець у Палажки увірвався і вона враз заявила:

– Оце живи чи вмирай. Не треба мені ці хороби – хай вони тобі. Це сльози мої. Піду світ за очі, а жити з тобою більше не буду!

– Не йди! Лихо зроблю...

Почала поспіхом збиратися. Степан отетеріло дивився на неї. А коли Палажка взяла до рук валізу – став на порозі:

– Не йди – спалю все дотла.

– Не лякай. Я вже надивилася на твоє добро.

Надвечір, як Степан захмелів дужче, Палажка пішла з дому. Нічого не брала, в чому була – так і вийшла з хати.

Степан лежав на дивані, але спокою йому не було. Поведінка Палажки – не сподівався на це – так зачепила самолюбство, що він уже не контролював себе. Корчився, стогнав від нестями і несамовито вигукував ледь не на весь куток:

– Я тут все надбав! Все, все!

«Все ти, все ти...» – хтось ніби підтверджував йому пошепки.

– Не треба тобі – і мені не треба, – розмахував у повітрі рукою для переконання. Коли так... – нічого не жалко. А-а – протягнув він. І тут підхопився, вискочив на кухню і почав добивати посуд, який ще залишився. Кидав тарілки на підлогу, наче то був якийсь непотріб. Підбіг до серванта – в хід пішли кришталеві вази, позолочені фужери, чарки – такі променисті, як піна морська. Колись із Чехо-

словаччини привіз. Він молотив їх об стіну з якоюсь насолодою, з відчуттям помсти Палажці за образу, повторюючи одне і теж:

– Не треба тобі...

Помітив магнітофон, ухопив його і жбурнув у вікно. Дзизнула шибка, посипалося скло – і це додало йому ще більшого запалу. В одну мить Степан перекинув телевізор, стіл і став бити стільці. Якась невидима сила (чи не та, на яку він весь час розраховував?) вселилася в нього: аж сатанів. Гасав з кімнати в кімнату, шаленіючи, – бив і бив. Руки були в крові, піт, що градом котився з його рудого обличчя, змішувався з тою кров'ю, заливав очі.

– Ти ще пожалієш! – погрозив він Палажці, коли підступився до шафи. Викидав її шуби та плаття, коментуючи: – О, це вона одягала, як ми в Києві в ресторані були. Гарно тоді погуляли. А це з Польщі привіз. Шубу в Москві купував. А ось, а ось! Та воно ж ще й не ношене, тьху-ти!

«А ще є в тій шафі. І те треба знищити», – почувлося йому, наче хтось присутній сказав.

– Не підказуй – сам розберусь! – гримнув Степан, не задумуючись навіть, хто це йому допомагає.

За хвилину шафи спорожніли: одіж лежала купами на підлозі, і він топтав її як ганчір'я. Далі почав валяти шафи, вигукуючи:

– Перебудова! Перебудова!

У хаті вже не можна було ні пройти, ні сісти, все перетворилося на мотлох, а Степан не вгамовувався: нагальне бажання нищити не відступало.

«А ти підпали...» – прошепотів уже знайомий голос.

– А-а, вірно ти кажеш. І я так думаю. Пішла – значить кінець... – махнув рукою Степан. Він дістав з кишені сірники, запалив шмат газети і кинув її на купу пожмаканого паперу. – Оце щоб знала як з Мудриком жити. Або все – або нічого! – відрубав гордовито, розчинив навстіж двері, розірвав на собі чорну від бруду сорочку, роз'ятрено вийшов з хати і, щось вигукуючи, подався навмання. Він ледь не біг, не бачив перед собою дороги, не знав, де себе діти – щось надлюдське, відчайдушне і незрозуміле до кінця охопило все його єство. Душу роздирала невимовна жага помсти. «Пішла – значить кінець!...» Ці слова пронизували його свідомість. Спрага сушила нестямно вуста, а чорна жура як кат гнала його у безвихідь. Була така напруга, що тьмяніло в очах.

В голові відлунювали власні кроки, зринали якісь окремі слова, зривався зойк, а між тим вчувалася мелодія пісні, яку пам'ятав Степан з юності. Навіть слова нагадалися:

*Ох, і не вдавайся, моя дівчинонько, в тугу, –
гей, ох, і не сам же я, та не сам же я беру собі другу!..*

І далі вже шептав хтось ніби у саме вухо: «А на початку ж було не так... Пам'ятаєш, як ходили ви в поле волошки збирати? У Палажки були коси золоті як стигла пшениця. Ти говорив їй гарні слова: і голубив, і цілував. І не мали ви за душею нічого, а раділи кожній квіточці як діти. Ти обіцявся, що житимеш з нею в злагоді довге життя...»

Степан на мить спинився, щоб зібратися з думками. «В неї коси були як стигла пшениця...» – повторив подумки. Далі глянув перед себе так, наче хотів зустрітися з тою невидимою особою, що нагадала йому юність, але поруч нікого не було.

– Нагадав ти мені... Ех! – зітхнув Степан. І тут відчув, що позаду хтось є, ніби дивиться йому прямо в спину... Нараз оглянувся – сторопів.

Низько над його хатою світилася вогняна тарілка.

– Тю! НЛЮ?! Онде двоє в чорних скафандрах ідуть сюди... То по мене. О, кличуть... Тоді я з ними... Іншої дороги нема. І хто кине в мене палку, той сам ідіот! – мовив голосно.

І пішов, обпікаючи повіки, у те яскраве розбурхане пекло...

Розтанула вогняна тарілка як марево – ніч поглинула все. Тільки чорні пасма диму блукали по небу та місяць з мертвим чолом до світанку висів над розгубленою березою. І якось трохи сумно бриніла десь за садом у дозрілих травах знайома мелодія:

*Ох, і не вдавайся, моя дівчинонько, в тугу, –
Гей, ох, і не сам же я, та не сам же я беру собі другу!..*

П'ЯТУЙ КУТ

Ніби сяйво яке запало в очі Карпові. Сніг, мов незаймана широчінь неба, світився перед ним і вдалечині вражаючи своєю недоторканою білизою.

«Якось боязко його топтати...» – подумав, ступивши на лід. Постояв трохи. Потім, посовуючи обережно ноги вперед, перейшов річку і, опинившись побіля гаю, котрий виник на продовгуватому островці між «старицею» і новим руслом, завмер на мить. Розкішні плакучі верби, що з літа схилилися до води і втопили свої довжелезні віти в ній, попримерзали, наче хто їх прип'яв за поруділі коси. А за ними купчилися в снігу, начебто зібралися погрітися, босоногі берізки та осики. Поруч товстючі осоки сягали у височінь, прикриваючи своїм гіллям густі кущі глоду та диких слив. Осторонь проглядалася червона лоза – як мазки акварелі на білому папері. Все щільно сплелось, вдяглося у білі шати. Жодного сліду на снігу. Тільки миша, певно, перебігаючи від куща до куща, залишила свої візерунки. А в глибині лісу – незайманий світ, бентежно-хвилююча таїна...

Карпові завжди праглося сюди. І сам тому дивувався: «Так звикся до гаю ходити... На погоду навіть не зважаю. Йду, немов у власний сад, якого зростив за останні роки. Дивно...» Згадав, що раніше перепливав на цей острівець і блукав у «маленьких джунглях» допізна, поки сонце не ховалося у вербах. Було по кілька разів на день навідувався. Як тільки з роботи – і до річки, в гай... «Ця звичка у мене з дитинства. Підлітком збирав у лісі дрова, гріб глицію. Тоді нужда змушувала... Тепер уже п'ятдесят... І теж – іншого разу на хліб нема. А, бач, у неділю не можу собі відмовити – не тягну як інші коляску з товаром на базар, а йду на цей острівець, – піймав себе на думці. – Не можу... Бо коли опиняюся в гаю і бачу поруч оці дерева, вгорі клаптик голубого неба, осяйне світло, кажу собі: Господь привів мене в рай...»

Втішаючись оточуючим, Карпо поволі рухався в гущавину гаю. І враз:

– А-а-а!..

Звук тривожний, схожий на людський.

«Хтось є?...» – майнула думка. І на душі стало трохи бентежно. Довго прислухався, але почути щось додатково не вдалося. Пройшов ще кілька метрів, затим пропхався крізь густе сплетіння червоної лози і, опинившись на невеличкій галявині, де не раз бував і добре знав, що на ній росло, остовпів. Замість двох тополь, що тут на осонні (тільки дві й було на весь гай) пишню тяглися в небо, стриміли метрової висоти, покалічені сокирою, стовбурці. Трохи осторонь лежала також поцюкана молода осичка. Довкола потоптаний сніг, вже почорнілий від гарцювання ніг. Валялися порожні консервні банки, скло від битих пляшок, поліетиленові стаканчики та кольорові папірці. Залишене багаття ще не згасло (сочився навіть димок): дотлівали обгорілі шматки сиріої деревини та масний папір. І ні душі.

Від побаченого втасмничений гай побляк на очах. Карпо навіть розгубився відразу. «Що ж це за люди?! Так знічев'я глумитися над деревом? Гарно ж за літо підросли! І ось... Якби на кілька хвилин раніше – можливо, застав би? А так – зійде з рук...» Провів очима по галявині, щоб уточнити, куди вони подалися. Уже кинувся іти по протоптаному сліду – і розгубився. Від багаття розходилося в різних напрямках аж чотири стежки. «Тут, певно, не одна компанія?» Довго не міг зрушити з місця. На душі було тяжко. Нарешті підступився до зрубаної осичини, задумався: «Чого оце мені так заболіло? Наче тут не дерево, а близький товариш лежить... Сам не раз рубав у саду щось. І не мучився, не вважав, що чиню зло. А тут трагедія? Але ж дерева порубані ради потіхи. Ці вчинки добре віддзеркалюють, в якому ми духовному тупику. В людині руйнується нахабно людське. Ким? Які сили спрямовують нас в глухий кут інстинктів?

«Чекай!» – похопився. Зринуло: «Сподіваємося на звільнення, а коли його хто мав? Я оце надибав у Євангелії про «п'ятий кут» – сатанинські ігри. Виявляється їм віку та й віку! Пам'ятаеш, як у дитинстві у дощатому коридорі сільського клубу «хитрі» парубки ловили у той «п'ятий кут». Постають у чотирьох кутках, світло вимкнуть, а коли хтось з'явиться, то починають жбурляти його з одного в інший, так щоб не встиг і отямитися...»

Від усвідомлення Карпо стояв, мов закам'янілий.

– Ось тобі – «п'ятий кут»! Ігри продовжуються... – мовив.

І тут розгубився. За спиною зарипів сніг, ніби тріснула гілка. І він побачив, як із-за кущів глodu вийшло троє молодиків. Один з них – дуже високого зросту, худорлявий і роздязнений (в одному тільки светері) – тримав у руках сокиру, інші, що були в шкіряних куртках і джинсах, – несли паліччя. Рухалися всі в шеренгу. Було таке враження, наче вони не йшли, а летіли до багаття.

– Вони! – вигукнув Карпо, помітивши їх, чи то від радості, що зможе їм пред'явити звинувачення, чи від розгубленості. Він не чув кроків позад себе, але інтуїтивно оглянувся. З протилежного боку вигулькнули ще чотири постаті, які теж наближалися сюди. А в гущавині гаю озивалися поодинокі голоси...

«Це не всі... Хай підходять – буду розбиратися...» – подумалося Карпові. Він ще до кінця не збагнув небезпеки, яка насувалася на нього – налаштований був категорично.

Не дійшовши кілька метрів до багаття, довготелесий рубонув сокирою молоде деревце, завив якомсь по-звірячому і замахнувся вдруге.

– Кинь сокиру! – не стримався Карпо, вражений таким зухвальством.

Той враз жбурнув її прямо в Карпа, і сокирка, перекутившись двічі в повітрі, пролетіла мимо обличчя і впилася лезом у стовбурець зрубаної тополони, кілька секунд стриміла, потім впала на сніг. Це відбулося так миттєво, що Карпові забракло подиху. «Ці забави злий дух спонукає. Протиставити їм мушу Господнє слово...» – подумав ураз.

– Ти откуда взявся? Не з неба впав? Божий одуванчик! Зараз туди і повернешся... – зловтішно кинув довготелесий. Хижі очі його засвітилися, мов холодна вода. В ту мить він демонстративно крутнувшись на одній нозі зробив різкий рух у бік Карпа.

– Ова-а! Чиясь душа на той світ проситься...

Опецькуватий юнак, що мав світло-голубі очі, раптово ступив наперед Карпові.

– Поговоримо... Ти інтелігент? Я бачу, бо і пальто стареньке, вже зношене. І черевики онде які – одні підошви. Зізнайся: на смітнику підібрав? А шапка... Природу любиш? Пташок всяких, цвєточки. Мабуть, і в церкву ходиш? Так ось у Біблії написано: дерево, яке не дає плодів, треба зрубати і кинути у вогонь. А що на ньому, – кивнув головою в бік зраненої осички, – груші ростуть?

– Ги-ги, – чийсь регіт за спиною Карпа, наче кінське іржання. І зовсім незрозуміле: сміх дівчини...

Карпо провів очима: їх було п'ятеро. Двоє в шкіряних куртках вдавали з себе надто «крутих», інші – розхристані і збурені. Ще двоє були на відстані. Ті, що стояли поруч, впивалися в нього очима. Перекошені обличчя, якась брутальна гримаса. Зухвалі по-смішки. Було помітно, як пересмикуються на скронях тонкі синюваті прожилки артерій, ходили жовна. Відчуття близької потіхи над «жертвою» ніхто не приховував. Їм було несила втримати себе, бо всередині вже клекотіла сатанинська пристрасть.

«Я тут беззахисний, безсилий проти такої зграї...» – подумав і на мить втратив рівновагу. Навіть відчув, як тіло пройняло струмом, ноги зробилися ватяними. І в цю хвилину десь у свідомості: «Я не сам... Ти, Господи, зі мною...» Це незбагненне відчуття присутності Бога нараз пройняло все його єство, освітило душу. Сприйняття оточуючого стало зовсім іншим. Страху вже не відчував, бо мав упевненість у своїй правоті і вірі.

– Чи чули ви: хто ховає провини свої, тому не минеться... Чи не ти зрубав тополі? – спрямував Карпо погляд на юнака, що стояв перед ним.

– Маю втіху, коли летить тріска за дерева, а з таких, як ти – пір'я! Ха-ха!

– Задарма втішаєшся. Причинений біль – то вже гріх...

– Твій біль – насолода для мене. Ха-ха!

– Це не ти смієшся. Прислухайся: у тобі чужі голоси... Став жертвою. І сієш це зло не зі своєї волі.

– Будеш радити, як мені вести себе? Давай-катай! – Обличчя в юнака стало набирати зеленкуватого кольору. – Я не знаю, що таке зло. Це ти чиниш нам його, бо обмежуєш свободу.

– Я не обмежую свободу, а пробуджую любов, – мовив спокійно Карпо. – Бо свобода без любові – хаос.

– Хаос там, де відсутня сила. Зрозумів?

– Вірю тільки в одну силу – Господню. І ти її визнаєш. Не тобі кажу, а «тому», що в тобі... – зауважив Карпо і змовк, бо у погляді супротивника агресивність досягла критичної межі. Було зроблено ледь помітний жест. І довготелесий молодик миттєво зреагував: випад був надто зухвалий. Але удар на диво усіх і самого автора з невідомих причин припався не Карпові, який таки встиг прикрити

обличчя руками, а бороданю, що стояв майже поруч. Той крякнув, ніби репнув кавун, і звалився на землю.

– Здурел! – заволав хтось із присутніх.

Від цього дійства всім явно попаганіло. Почали вигукувати якісь нерозбірливі слова, матюкатися та погрожувати один одному. А тим часом бородань поволі підвівся, підступився до довготелесого і різко вдарив йому під груди. Від чого юнак переламався навпіл і, мов підрубане дерево, ляпнувся на сніг. Троє кинулися до нього, запрацювали ноги: бух, бух! Били і били – не відступалися. Худорляве тіло ехкало від ударів, звивалося...

Підбігло ще двоє – зчинилася метушня. Кинули жертву. Пробігли кілька метрів: свист, стогін, скажені голоси:

– Ти, ти!.. Стій! Уб'ю!..

На галяві діялось щось незрозуміле. Тяжко було розібрати, хто проти кого? Ті двоє, що підоспіли з гаю, підхопили лежачого, який до цього часу ніяк не міг отямитися, і знову – хресь у перенісся. Підвели – хресь!.. А далі уже ухопилися місити один одного та вигукувати щось несамовите. Немов вихор якийсь зловісний підхопив їх і закружляв у чорному танці.

– Ножик?! На, ріж мене... Я... Ріж! Ах ти падлюка – руки тремтять!

Зашумів вітер, завирувала густа заметіль. Чорні тіні на білому снігу – як круки.

– Убивай!

Лясь!

– А-а-а!..

– Усе знищу на цьому світі! Себе не пожалію!.. – кричав у нестямі, посинілий від збудження молодик, в якого вирячені очі мало не лізли на лоба.

У тому дикому герці було щось навдивовижу абсурдне: вони били самі себе безжалісно і страшно, а Карпо стояв непорушно, немов приріс до землі. Ніхто на його присутність не звертав уваги – реакція була нульова. Відчуття було таке, що між ним і злим дійством утворилася смуга ущільненого повітря – невидима, але зовсім непрохідна стіна, проникнути крізь яку навіть йому не вдалося.

На якусь мить Карпо перестав сприймати те, що діялося як реальність «Таке враження, наче я перед екраном, – подумав. – Кадри

з сучасного телесеріалу?.. Там всі ці «ігри» і випробовуються. В пам'ять врзалося: «Будьте з нами. Ламатимуться кістки і безперервно литиметься кров...» На мить уявив, як молодики втішаються зброєю (понівечені дерева, покалічені і згнєблені людські тіла, пожежа і хаос), амурні дівичі звиваються у пінистих ваннах, мов п'явки у банці, стрибають у диму, демонструючи різки і страхітні маски. «Перевтілюються в «нього» чи то «він» в них?» – вихлопуються з площини екрана прямо в кімнату, на вулицю... «Чи не це та віртуальна реальність? І ці молодики з телевізійного екрана?» – зовсім всерйоз подумалося. Провів очима по галяві.

Те, що відбувалося довкола, було приголомшуючим. Однак ні страху, ні якогось співчуття до тих, що потерпали, Карпо не відчував. Навіть думка зловісна закралася: «Б'ють кожного так, що якби хтось інший, то тричі б уже Богу душу віддав. А вони живучі, майже безсмертні...»

А на галяві жахливе дійство розкручувалося якоюсь незрозумілою силою і далі. Його учасники були на грані божевілля. Злий дух не відступався, збурював їх до неймовірної люті, крутив у шаленстві і жбурляв один на одного. Таке враження, ніби вони самі себе загнали в «П'ятий кут».

– Бач, як захлинається, ріже собі горло ця сатанинська камарилья, відчувши Господню силу, – озвався у голос Карпо і почав переповідати одну з молитв, що добре знав напам'ять.

По хвилі вітер вщух, сніжна пороша розвіялася. На галявині просвітліло, і відчайдушні зойки та вигуки нараз притихли. Зловісна стихія підупала – чорні постаті як упирі одна за одною посунулися у гушавину гаю. Навіть ті, що лежали нерухомо на снігу, попідводилися і, хитаючись, попленталися услід...

«Боже, Боже! Було все це чи привиділося?» – в якійсь розгубленості прошепотів Карпо, ступив кілька кроків уперед і наче спіткнувся: перед ним лежало лезо ножа...

– Побили один одного тут – поб'ють і там... Очиститься вся наша земля... І на те буде Господня воля. У Раю немає місця для пекла, – мовив тихо.

Після хвилинного вагання затоптав глибоко в сніг ніж і, легко зітхнувши, попрямував на світло, що м'яко пробивалося згори на галяву...

РОЗІМКНУТЕ КОЛО

Принишк гай, ворущаться загадково сутінки вдалині... Йду вузьенькою алеєю в суцільному мороці, пильно промацуючи очима холодну темряву. Земля наче провалюється під ногами: то зникає раптово, то стає поперек. Невеличкі ковбанці і калюжки (щойно була гроза) з'являються зненацька – ледь не падаю. Це настожить і стримує мій рух. Однак поспішаю. Якесь незбагненне хвилювання, відчуття тривоги. А разом з тим – таке звабливе провалля ночі! Спускаюся з пагорба – інтуїтивно знаю, що стежечка повертає ліворуч, перебігає долинку, ділиться на дві, одна з яких веде поміж верболозу до річки. І чим ближче до берега, тим дужче постає бажання охопити поглядом всю її, пронизану зорями, широчінь.

Відколи вже йду до річки шовечора, як до дівчини на перше побачення, як до чогось найсвітлішого... І ніколи мені не набридає дивитися у причаєну синь води. Хтось ніби постійно кличе мене сюди, чую той голос...

Йду щоразу в обхід залюдненого і засміченого майдану, недобудованої церкви, що зводиться в епіцентрі базарного «сміттєзбірника». Її обриси проглядаються уже достатньо високо, але ніяк мене не вражають, а чомусь засмучують. Постійний гуркіт машин, всілякі буди, намети з безліччю побутових дрібниць, жовті обличчя дівчат з розфарбованими губами, часом посоловілими очима від тютюнового диму та настирливими запитаннями «Ви що-то хотіли?», «Что вас інтересует?» виводять мене з рівноваги. Базари – черв'ячна метушня. Я гину у цьому середовищі. Маю смуток такий затяжний і непросвітлений, як осінній дощ. Жду кінця дня, що розтягується у вічність, якихось змін у сірому одноманітному житті, жду кінця року, весни, літа... Хоч розумію – все це омана. Бо нічого в цьому злиденному існуванні немає для мене і не буде. Земля обертається довкола своєї осі, і цей рух, зміна дня і ночі теж омана, бо забирає життя. Немає просвітлення. Тільки в гаю виринаю на якийсь час з непробудної самотності і чую, як горнеться до мене світ.

Виходжу вузьенькою стежечкою з гаю – річка дивиться живими очима. Потьмарені верболози, довгі потойбічні тіні... Прозоре плесо світиться, віддзеркалюючи вечірнє небо, а над ним клубочить пара. Стаю над урвищем, тамую подих, нестерпно хочеться вписатися в ті густі сиві пасма. Роздягаюсь і йду до води. Занурююся до пояса, стою, дивлячись вдалечінь, – річка попереду в дивному осяянні. По хвилі пірнаю. Пливу у білому мареві надто швидко і легко. Навіть дивуюся такій вправності.

Берег тьмариться, відступає, погойдується на хвилях небо. Довгі смуги туману і світла. Вони поруч, можна помацати руками зорі. Наче в космічному просторі лину. Таке дивне передчуття чогось не передбачуваного. Ось уже легкий вигін річки, де вона розтікається у широке русло. Хвиля виносить на саму середину. Треба повертати до берега, але відчуваю дивовижну жагу і силу пливати далі, – спрямовую себе туди, де вирує течія. Захоплено перекидаюся з боку на бік, догори, пірнаю в глибочінь, пустую на воді. Ні тіні страху. Моє тіло пульсує, слухаю ритми, власне дихання. Свідомість б'ється в якихось здогадках і чеканні.

Та ось помічаю ліворуч світло ліхтаря, що блимає на кручі. Мінливі потоки тіні у просторі, ніби чиясь постать. Ворушиться темрява...

Нараз сплескує хвиля, наче скидається риба. У білому тумані, мов уві сні, з'являється дівчина... Плюскіт води... і юнка вмить опиняється поруч. Обриси її просвітлюються. Дивлюсь подивовано – обличчя вельми знайоме! Щось у ньому близьке і надто хвилююче. «Хто вона?» – напружую пам'ять.

– Мирославе! – називає моє ім'я, в її очах спалахує небуденне світло.

Трепетна хвиля проймає все тіло. Цей дивний образ, цей м'який ніжний голос уже перебув у мені, але, де й коли, як не дивно, збагнути не можу. Несила відтворити у свідомості хоч якийсь порух з минулого.

– Невже на Дніпрі гірше відпочивати, ніж тут? Ти ж у Києві живеш?

– Давно, ні! На жаль, у цьому провінційному містечку, – зізнаюсь. «Знає мене ще з студентських років! Однокурсниця по університету? Але хто? Хто?...» – мучусь у здогадках. – Ти мені просто

когось нагадуєш, – кажу. – А я – тобі... Збіг обставин. Певно, ми ніколи не зустрічалися...

– Жартуєш?.. А цікаво чи бентежить тебе зараз екологія? Що думаєш про автомобілі? Пригадую: потворні жучки! Помилка людства... Їх стає більше і більше... Це не від Бога. Треба рятувати світ від чорної саранчі.

– Майже дослівно! – дивлюсь на неї розгублено. – А-а! – завмираю. Чую, як серце б'ється – уже зовсім-зовсім близько до розкриття таємниці. Але дивна-дивина, якесь ніби провалля в голові.

– Мирославе, світе мій, так швидко забув мене. А на Дніпрі досі плачуть верби... Пам'ятаєш: «Ти і я – напруга сердець...»

Немов струмом мене проймає. На якусь мить припиняю будь-які рухи у воді, дерев'яніє тіло.

– Марина!!! – вихоплюється, як вибух, з грудей. – Марисю! – вигукую. – Мари... – враз голос мій обривається. «Що я кажу? Збожеволів чи що? Дівчини ж на світі нема...» – жахаюся. І наче бачу, як у розгублених очах світяться клаптики неба її зіниць. «Та Марина ж, Марина!»

Перестаю дихати. І подробиці наших взаємин пропливають в моїй голові блискавично.

Побачив її вперше п'ять років тому на літературній студії університету. Впам'ятку, як підвелася і прочитала коротенького вірша:

*Ти і я – напруга сердець...
Це замкнуте коло споріднених душ,
Любові вінець!*

Хтось вигукнув:

– Екзистенціалізм, геніально!

Голос дівчини був доволі м'який і ніжно-приглушений. Обличчя витончене, густе русяве волосся спало на плечі. Щось у ній проглядалося неземне. Від захоплення сидів, мов заворожений, не міг вхопити ковток повітря. Потім читав вірші про своє маленьке село, де лишилося кілька хат, осиротілу школу і безмовну вулицю. І цвинтар... Мені те боліло, то розхвилювався і змовк – наші очі зустрілися. То було коротке замикання. В одну мить у душі все перевернулося. Ввечері стояв з нею на схилі Дніпра. Тихий морок і втаємничені кучеряві акації. А за річкою перевите вогнями місто. Мінливе, незбагненно-загадкове світіння, плавні обриси будинків

у нічному небі причаровували світ. Я довго дивився в обличчя Марини, потім також довго-довго, до забуття цілував її гарячі уста, наче від спраги пив джерельну воду.

«Якщо Марина – це Боже привидіння», – думаю, дивлячись на дівчину. А вона, вмить зробивши кілька рухів руками, підпливає впритул. Тіло моє знову дерев'яніє, чую, як мліють руки. На якусь хвилину розгублююсь настільки, що починає в очах сутеніти. «Вона!» – б'ється серце. Переді мною наяву найдорожчі риси дівчини, які не один раз бачив уві сні, її довге русаве волосся, до болю рідні вицілувані мною очі і уста.

На думку спадає, як зустрівся з нею на якоесь свято. Молодь пливла потоками на Хрещатик. Феєрверки, рекламні шоу-програми, на тротуарах торгові ряди – багатство делікатесів. Були скрізь черги – всі щось пили і їли, а я намагався того не помічати, бо в кишені мав одну гривню, якою треба було дожити до вихідних. Нарешті таки купив за неї найдешевше морозиво і подав Марині. Вона відкушувала його по краплинці, якимось хизуючись, потім підносила мені до рота. Я торкався легенько язиком тих солодоців і відхиляв її руку.

Допізна блукали широкою вулицею міста, що була усяяна безліччю порожніх поліетиленових пляшок, картонних коробок та різноманітних блискіток.

– Марино, невже це ти?! – перепитую, ще досі не вірячи до кінця такому диву.

– І не соромно?

– Вибач, але ж ти зникла тоді так раптово... Я ж... Не розумію... – заїкаюся – боюся сказати про те, що сталося у її житті...

Дівчина задумується. Пливе в якомусь поривному ритмі. Суцільна темрява попереду потроху розвіюється, виринає протилегний берег. І в ту ж хвилину хвиля притьмом виносить нас на мілину.

Першою виходить з води Марина, стає на жовтий обцілований місяцем пісок. Я завмираю. Її зовсім оголене тіло вражаюче світиться у нічному мороці. Високий стан, плавні лінії рук і ніг, з яких стікає крапельками вода, волосся липне до шиї, злягає на високі груди. Якийсь час дивимося одне одному в очі. В її погляді щось демонічне. Від думки, що можливо все це якась омана, щось

надприродне діється довкола мене, не можу розслабитися, стою укляклий.

– Мирославе, в тобі зачався страх. Не бійся мене... – дівчина подає руку. Її холодні пальці опиняються в моїй долоні – йдемо від берега далі у густі трави.

– Давно у цьому краю?

– Відтоді...

– А-а... А я весь час тебе шукала на Дніпрі, – великі очі хлюпають на мене небесну синяву. – Дуже самотньо. І тобі – теж?

– Це правда. З того часу, як тебе не стало... Інколи обійме така туга, що не знаю, де себе подіти. Візьмусь щось вдома робити – серце моє в полоні смутку, тяжіє наді мною втрата як чорна ніч. Впав би ниць, затулив долонями очі і думав щось, думав... Але часом і думки зайві. І тоді ніяка розрада не здатна пригасити мій сум. З того часу, коли це сталося, відчуваю: мене тільки половина. Хтось забрав нахабно півсвіту – цілющі потоки світла, чисті, як джерельна вода, ранки моєї юності. А решта – побралосся в тіні. Ритми, біоформи, обличчя в масках... Холодне і брудне довкілля. Душа на узбіччі. І я сам на сам з нею. Чому так?

– Тому, що наші душі – одна ціла душа. Господь ділить її на чоловічий і жіночий початки, коли посилає на землю. Тут ми відшукуємо одне одного, щоб жити в гармонії. То є любов. Щось інше веде до самотності, постійних мук.

– Але ж багато людей створюють сім'ю, нехтуючи почуттями.

– І все життя тужать за своїми спорідненими половинками. Без любові – сім'ї нема. То умовна гра. В ній кожен сам по собі. Навіть діти... Вони народжуються сиротами. Це руйнація Господньої моделі родинного світу.

– Мені це боляче чути. Тільки з тобою я міг створити гідну Божові сім'ю? Але ж так сталося... – задумуюсь. В моїй пам'яті той чорний день як наяву.

Мав побачитися з нею у неділю, але змушений був їхати додому, бо у кишені ні копійки, а сало і картопля, що привіз від матері, давно скінчилися. Дорогою, переповнений почуттями, уявляв усміхнені очі дівчини, дослухався голосу, котрий вирізняв серед тисячі інших, і завмирав. Був піднесений і життєдайний. А потім – чорна яма. Того дня на березі Дніпра знайшли тіло дівчини – то виявилася вона, Марина Майдан, першокурсниця філологічного

факультету. Коли дізнався – то було жахливо. Я не плакав – груди мої наче хто прострелив кількома пострілами. Серце закам'яніло. Відчув – щось від мене відірвалося... І світ став зовсім іншим – одноманітним і холодним. А я – самотнім. Блукав вулицями, мов тінь. А потім приснився Дніпро – на далекій відстані, в білому тумані. І голос: «Сюди йди, тут побачиш...»

– Не згадуй... – розвіює мої думки Марина. – Я загубилася у цьому світі тілесно. Але ця темрява умовна. Душа, як і раніше, прагне до тебе над усе. Бог милосердний. Я буду з тобою... – розчулено тулиться до моїх грудей так міцно, що наче ростас в них.

– Це неможливо, Марисю, – розгублено заперечую, ще до кінця не усвідомлюючи, що відбувається. – Я вже одружений. Маю дітей...

– І ти кохаєш її?

– Не знаю... Щось в ній дуже нагадує тебе. Можливо, очі... І звать теж – Мариною. Турботлива, чуйна. Двох синів мені народила. А тепла до них нема... Домівка – то тюрма. Щоночі сняться широкі плеса Дніпра, вечірня заграва. Прокинуся – наче сам у цілому світі. Передчуття бентежне і манливе. Буває заб'ється серце в сум'ятті, наче б полетів невідомо куди: у безмежний простір, кудись за обрій, у втаємничені глибини матерії... Наче б розчинився, розтанув там угорі і випав дощем на змучену землю, аби вернути втрачене. Сумно мені з нею, але кинути не смію.

Марина якось дивно тулить голову до плеча, мовчить, тільки помітно тремтить. І враз на мою долоню падає гаряча сльоза.

– Марисю, ти плачеш? Що сталося? Не треба! Чуєш... – спазм душить мій голос. Охоплюю її маленьку голову руками, тулю до грудей, торкаюся губами м'яких кіс, обличчя і виціловую ті гарячі сльози. – Тільки не плач, не плач, – прошу. – Тільки цього нам не стає. Бог подарував нам цю зустріч не для печалі. Витри сльози, усміхнись. Я щось сказав образливе? Пробач. Дурний, більше нічого тобі поганого не говоритиму. Ти не будеш ніколи плакати. Досяда моя нерозгадана, квітка нерозквітла. Я кохаю тебе! Я кохаю тебе більше, ніж цей світ. – У моїх долонях бігуче волосся, немов потоки струму. І загадкові, глибокі, як неосяжний світ, очі дивляться багатозначно і втаємничено. Якась вибухова зваба. Нестримно обіймаю її, пригортаю, як щось найдорогоцінніше, як дарунок неба, і безтямно цілую розквітлі, мов пелюстки маків, солодкі вуста. Вона відповідає чуттєво. Бурхлива завія, хвилини забуття...

– Боже, Боже, так скучила за теплом. Мирославчику, ми одна суть, одне біоколо життя. Твої пестоші для мене, як сонячне проміння для землі. Цілуй, іще цілуй... У нас так мало часу. Ця зустріч коротка. І розлука ще буде довгою. Я так і не пізнала тебе... Побудь зі мною... Не для втіхи. Хочу щоб народилася у тебе дівчинка... З нею не відчуватимеш самотності. Ой, які вразливі звуки! Потік кольорів... Небо нахилилося, туманиться голова... – зойкає Марина і, позбувшись мого тяжіння (мимоволі випускаю з обіймів), нараз сідає у високу траву.

Її божественне обличчя розвіює пільму. У прозорій білизні туману світиться квітка папороті, яку шукав стільки років. Купальська ніч сховала зорі, розгойдується карусель. Хвиля збудження і чистота помислів – така тремка мить. Відчайдушний порив – і розгубленість. Дві пари очей у мороці і обминути їх несила. Чому дві? Звідки ще один такий пристрасний погляд? Пізнаю його... Але не хочу знехтувати волею Марини, не можу постати проти самого себе, нерозгаданої сили, що напружує все моє ество. Нестерпна жага увійти в храм переболілої своєї любові заступає ті очі, і я падаю поруч Марини у білий туман, що застиг над прим'ятою травою, наче незаймане простирадло.

– Це не є гріхом, Мирославе. Ми гілочки одного дерева. І душа у нас спільна. Я так сумувала всі ці роки за твоїм розкішним садом почуттів, так виболіла за ласкою, – шепоче Марина і тягнеться до мене, як метелик до світла...

Таємниче хлюпає річка, гойдаються зорі... Глибоке небо і якийсь свіжий подих – потік вітру. Хвилиenne забуття.

Тріснула гілочка, причаєні кроки у траві... Підводжу голову – Марина пішла! Бачу струнку поставу вдалечині.

– Марисю! – гукаю голосно. Не оглядається... Підхоплююся і біжу вслід, щоб наздогнати, та марно. Її ледь помітні граційні обриси тануть у нічному мороці ген над річкою, за якою темною стіною стоїть гай. – Марисю-у! – кличу відчайдушно, у відповідь – холодна тиша. Якесь тяжке передчуття і враз жаклива думка: «Русалка?!»

Сідаю на кручі. На моїх губах, наче метелик тріпоче: горять Маринині уста. Голубі очі пронизують наскрізь серце – кров сочиться. Так самотньо і сумно. Нема де дітися. Лечу кулею у безмежжя... Потік білого туману і болюча музика – не зовні, а десь всередині.

Там сум'яття і боротьба з самим собою: «То не вона, ні... Нічого не було і бути не могло!» – наче виправдовую це безглуздя. І мимоволі шепочу як божевільний:

*Ти і я – напруга сердець...
Це замкнуте коло споріднених душ,
Любові вінець...*

Довго сиджу над водою, аби хоч щось збагнути. Прагну охопити неосяжний океан буття, зазирнути в його таємниці, якось хоч на мить уявити загадкове потойбіччя, але потуги безуспішні. Поруч, як і я, дивляться живими очима у світ великі і малі дерева, річка, густі, уже посивілі трави. Тяжкі небо, тужить. А в ньому, наче лебідь, що піднявся так високо востаннє, висить самотній місяць...

ПРОТЕСТ

У кімнаті було неймовірно холодно. Навіть під двома старенькими ковдрами, поверх яких Кароліна поклала ще й пальто, тепла не відчувалося. Ходили вітри – до ніг, до худеньких пліч наче хто тулив лід.

Опівночі знайшла дві дволітрові поліетиленові пляшки, наповнила їх гарячою водою і поклала поруч себе, аби якось зігрітися. Але думки про молодшого сина Володю, який вчора раптово опинився в лікарні, не давали їй заснути. Тільки на ранок трохи придрімала – і враз прокинулася. Розбудило щось тривожне. Лежала, тамуючи подих. Під вікном тихо і якось дивно опадало листя: шурх-шурх...

Підхопилася, а за вікном білий іній – і по землі, і на деревах... Срібними ланцюжками заграв увесь світ! І вишенька запізно розквітла: повипиналися білі пуп'янки і задубіли. «Кажуть, на голод... Не дай, Боже!» Глянула на старшого сина Петра, що міцно спав, звівши голову з розкладачки. Підібгала ковдру – не почув. «Що з ним робити? Знову прийшов серед ночі! У батька взяв моду... Ще ж тільки п'ятнадцять, а вже загуляв! І такий агресивний став – не можна слова сказати», – заболіло їй. На кухні відрізала дві скибки чорного хліба, полила олією, посипала сіллю і, склавши до купи, поклала синові у шкільну сумку. Точнісінький шматок і собі взяла на обід, а тоді тихенько, щоб не розбудити Петра, вийшла за двері.

По хвилі бігла до взуттєвої фабрики через «Мар'їну рошу», навпростець, аби зекономити якусь копійчину, а думки, наче гострі ножі, торкалися серця: «Божа кара. Не те, так інше... І треба йому простудитися! Як оце вийти зі становища? Одних тільки ліків на двісті гривень написали!» Від думки, що сьогодні все-таки дадуть зарплату, на душі повеселіло. Спинилася, підвела очі.

Попереду, за обідраним корпусом фабрики як стиглі скибки кавуна горіли хмарки – сходило сонце. Прохолодний вітерець, що обтрушував приморожене листя, заплутав у березовому пагінні те золотаве коло. І небо було таке барвисте і миттєво-мінливе, що

відволікло Кароліну від гнітючих думок. Впам'ятку, як через цей невеличкий гайок, де розкошують старі осоки та молоді берізки, ще зовсім юною дівчиною бігала щоранку до інституту, радіючи сонцю. Тоді воно дивилося їй в очі зовсім по-іншому. Світ був такий барвистий і захоплюючий. І сама високо тримала голову, ходила гарно одягнена, простоволоса. Посміхалася до сонця, і дрібненькі зуби, мов луцені горіхи, осявалися сріблом. Від тої усмішки хлопці завмирили на ходу...

Від згадки щось бентежне озвалося у стомленій душі. «Ось на цьому місці і зустріла його... – подумала про Арсена. – І не розминулася...». Був він тоді у простенькому светрі, геть засмаглий від сонця, обвітрений і трохи, як здалося, стомлений. Високий, губи міцно стиснуті, а очі дивилися розважливо і широко.

Майже щовечора блукала з ним в гаю, понад річкою, годинами дивилася в його карі очі, цілувалася, забуваючи про навчання. І співала без упину. До пісні і він долучався – їхні голоси злітали в тиху ніч високо в небо над гаєм. Кароліні здавалося, що Арсен посланий їй самим Богом (хоч воно так і є, бо кожному Господь визначає долю) і весь світ у захопленні від його краси. Праглося піти з ним на люди. «Правда, гарний?! – допитувалася у подруг. – У нього очі, ніс... – як намальовані!» І коли хоч на якусь мить залишилася вдома – теж співала, не розуміючи, що то з нею діється.

«Ой, дівчино, не співай так захоплено, бо долю проспіваш. Кулаком очі будеш натирати...» – пригадалося Кароліні як говорила тітка Клава, у якої тоді жила.

Нагнулася, підбрала кілька обморожених листочків, що тільки впали з дерева, доторкнулася до них вустами і, глянувши на стежку, враз знітилася, аж розгубилася – назустріч поволі йшов Арсен. У старенькому одязі, весь обшарпаний і немічний. Так змінився – кілька місяців уже не бачила, то ледь пізнала.

Спинився на стежці, блиснув з-під лоба:

– Як діти?... – спитав.

– Володя хворий, у лікарні. Казав: батька не хочу бачити – поб'ю його...

– Не дмися, Кароліно. Хочу з тобою поговорити... Нажився там...

– Що, витурлили!? – сердито мовила Кароліна. – А ти думав, на руках будуть носити, ноги тобі мити, як я дурна. Тепер згадав про

мене! А чим я тебе буду годувати? Півроку вже зарплати не дають. А ти все одно свою проп'єш. І Петро онде руки викручує – купи магнітофон. За що? З душі ті гроші не вирву і красти не піду. Вчора до темна стояла з цигарками на Хитрому, то на хліб вторгувала. – Подумала: «Поки працював на заводі інженером, то зовсім інший був. А став торгувати по вагонах всякою всячиною – наче його хто підмінив. І все горілка... Господи, я так вірила йому! Ніколи б не подумала, що на таке здатний...» – Не треба, Арсене, рану зачіпати. Знайшов крашу – живи. У тебе ж там діти...

Упав навколішки: такий нещасний став – годі дивитися.

– Не буду пити!

– Неправда! – Кароліна хотіла обійти його, бо запізнювалася на роботу, але він загородив дорогу, підхопився, обняв за стан.

– Не будь жорстокою. Прости, Кароліно.

Серце в жінки відчутно забилося, загорілася вся наче в юності пишним рум'янцем.

– Арсене, не мороч голову! Відпусти, бо зарплату прозіваю. Хочеш поговорити – прийди після роботи, – враз подобришала Кароліна, вивільнилася з обіймів і побігла хутко під гору, інтуїтивно відчуваючи, що Арсен іде вслід.

Трохи оговтавшись, оглянулася. Нікого не було на стежці. «Ой, серце мало не вискочить, – спробувала розслабитись. – І звідки він узявся? Не можу простити – убила б за зраду. Чотири роки самотності – Боже, цілий вік! Так постаріла! Посивіла від цих злиднів», – тяжко зітхнула. – А було ж, ще як у садку вихователькою працювала, ніг під собою не чула. В аспірантуру поступати збиралася, вірші писала... А тепер...»

Підвела очі, а перед нею стенд красується. «Тост і чарочка – люба парочка, – прочитала. – Ай-ай-ай! Що це воно буде? Такий агресивний світ! А я – сіра мишка... І не більше. Марійка каже: «Будеш такою, то пропадеш. Вставай, Кароліно, з колін, підводь голову!»

Щось озвалося в ній глибинне і протестуюче. Біля самої фабрики зупинилася, аби якось розвіяти гарячковий плин думок, та це їй не вдалося.

Забігла в цех – жінки лаштувалися до роботи спокійно, навіть якось в'яло.

– Уже одержали гроші? – відразу запитала Кароліна подругу

Марійку, незаміжно жінку років тридцяти п'яти, що тупцювала біля свого верстата.

– Фігу! Знову якась фірма заборгувала, а тій фірмі ще якась...

– Боже, що це його робити!/? Уявляєш, у Володі температура під сорок. І нічого не колють. Чекають, що принесу ліки. А за що ж їх куплю? Ну, ну, – наче заїло в неї, – зараз піду...

Кароліна вискочила з цеху і, впевнившись у бухгалтерії, що зарплату не дають, майнула до директора. Та його не було...

– Ти подумай! Усі поховалися! – войовничий дух у неї посилювався.

Невдоволена і надто агресивна, вона довго блукала коридорами контори, але висловити своє обурення не було кому. Тоді влетіла до цеху. Душа бунтувала.

– Дівчата! Давайте протестувати! Не будемо працювати доти, поки не виплатять борги. А що робити? Шахтарі страйкують, вчителі онде повиходили на вулицю. А ми чого мовчимо? Припиняй, Марійко! – підбігла до подруги і натиснула цятку вимикача.

Жінки почали збиратися до купи. Через кілька хвилин у цеху стих шум – не працювала жодна машина. Тільки збурені жіночі голоси, мов ті хвилі, що налітають на берег, билися об цегляні стіни цеху і гасилися, не досягнувши мети. Всі говорили майже разом, обурювалися безладдям, жалілися одна одній, в яку вони скруту потрапили, та згадували кращі часи. Потім притихли, бо відчули, що тих дій ніхто не бачить, а слів не чує.

– Чого оце лементувати? Сідайте ось одне біля одного – будемо співати, – запропонувала Кароліна. І голосно як колись з Арсеном у гаю почала:

*Ой, коли б той вечір та й повечоріло,
Може б, моє серце та й повеселіло...*

І в ту хвилину з'явився у цеху директор – ще молодий, але тлустий, з подвійним підборіддям і суворий з вигляду, він завжди наганяв страх на жінок. Пісня обірвалася. Дехто навіть підвівся.

– Що ето значить?

– Зарплату нам не дали – ось і протестуємо. А що нам робити, Іване Михайловичу? – звелася на ноги і Кароліна.

– Ето ти, націоналістка, заварила кашу? – блимнув холодними очима на неї директор.

Слово «націоналістка», а інколи й «руховка» він тулив жінці тільки за те, що вона уперто одна серед зросійщених жінок розмовляла в цеху чистою українською мовою. Його помітно дратувало, як з її вуст природно вилітало «кабінет», а не «кабінет». До того ж добре знав, що Кароліна має вищу освіту, а це чомусь завжди викликало у нього негативну реакцію. Сам ще за радянських часів закінчив робітниче училище, партійні курси, працював парторгом на фабриці, опісля прилаштувався майстром, а як почалася приватизація – опинився на вершині.

– Ти, питаю? – повторив.

Кароліна знітилася, не могла відразу зібратися з думками, відтак її прорвало:

– Чого ви на мене так? Всі обурені. П'ять місяців не отримуємо зарплату, то як жити? Ми тут гірше рабів. Тих хоч годували, а нам і на хліб не дають.

– Я їх собі не забрав. Така от ситуація по всій Україні. Нада перетерпів. А будете бастовать – вобщє не получите. На простой спишу. Ні копєйки не дам! – підкреслив директор і обвів поглядом решту жінок, що покїрно мовчали.

– Не будемо працювати доти, поки не віддасте гроші, – заявила Кароліна. – І не лякайте. Довели – далі нікуди!

– Ти що собі дозволяєш, руховка! Я оторву тобі голову, коли будеш мутить воду. Поняла? Через п'ять мїнуд щоб всі були на робочому местє.

– Не треба погрожувати, Іване Михайловичу, – не боюсь я. Кращє вивчїть мову як слїд, не калїчте її, – підкусила Кароліна.

Директор вмить відмїнився на обличчї, посовав сюди-туди на шїї краватку, так начє та затисла йому горло і не дає дихати, і мовчки зник за дверима.

У цеху запанувала тиша. Вуста жінок начє занїмили. Тїльки дєсь угорї, під склєпїнням даху, все ще тремтїла мелодїя недоспїваної пїснї: «Може б, моє серце та й повеселїло...»

Якийсь час всі сидїли мовчки, мов набрали в рот води.

– Треба ж отакїй людинї бути! Ти ж живєш, ой як живєш, то дай і їншим дихати. Чого ж стаєш на горло? – озвалася нарєшті Кароліна.

– Та нестерпно, дївчата. Вчора сіла і плачу. Останню крупу зварила... А що, думаю, далї? А він: «потерпїть». Та скїльки можна

терпіти! – почала обурюватися Марійка. Заговорили й інші емоційно, з болем.

– Покоримося зараз – ніхто нам зарплату не віддасть. Треба триматися до кінця, – переконувала всіх Кароліна, яка була налаштована до рішучих дій.

Час ішов, а невдоволення в цеху не спадало. Ніхто не збирався працювати. Вже під обід, коли трохи всі вгамувалися, перекусили, хто що мав, то знову заспівали. А по хвилі, забувши про свої негаразди, кохалися в пісні, як у молоді роки. До цеху раз по раз з подивом заглядали працівники фабрики, а начальство не з'являлося. І тільки в кінці дня, як почало сутеніти на вулиці, двері прочинив майстер – хлопець ще зовсім молодий і соромливий – гукнув здала:

– Кароліно і Маріє, зайдіть до директора.

– Таки подіяло. Хоч би потроху дав, – полегшено зітхнула котрась із жінок.

– Віддасть усі, а де йому діватися, – запевнила Кароліна, підхопилась і пішла з Марійкою вслід за майстром.

Директор стояв біля столу, широко розставивши ноги, тулив до вуха мобільний телефон.

– Співають, співають... – кілька разів повторив. – Я всіх преудав! – звів погляд на Кароліну. – Явилися! Так вот, красавіци, ви уволени. Расчот получите, коли будуть гроші.

– За що? – зблідла Кароліна.

– Нарушеніє трудової дисципліни. Песней ситий не будеш, – відповів керівник, глянув зверхньо на жінок і сів за стіл. Ті стояли як вкопані. Ця новина приголомшила їх так, що несила було зрушити з місця.

– Ви свободни. Можете співать дальше, – підвів голову директор і знову опустив, байдуже втупився в папери, певно, хотів цим підкреслити, що своє рішення відміняти не збирається.

«Ти хочеш, щоб я просилася, хочеш позбиткуватися... Ні! Краще помру з голоду, а цього не зроблю. Мій дід поклав голову, але не впав на коліна. І я мушу триматися. Цей хохляк, що вилупився з нашого яйця і забув якого він роду племені, страшніший чужинця», – горіло в думках Кароліни. Підвела очі на директора, на обличчі якого ледь помітно грала лукава посмішка.

– Не треба зловтішатися. Мене розтоптати не так просто. Я не одна... Ми будемо боронити нашу пісню і мову, боротися за свою

долю до кінця, – кинула йому Кароліна і гордо вийшла з кабінету. Уже в коридорі здивувалася: звідки у неї з'явилися у ці хвилини такі сміливі і високопарні слова?

Робочий день уже скінчився. Кароліна вийшла за прохідну, постояла трохи, але оговтатись не змогла. Була в стані зриву. І не втрата роботи її шокувала, а страх за молодшого сина. До останньої хвилини мала надію, що отримає зарплату – і ось такий фінал. Що робити далі – не знала. «Може, продати щось з квартири?» – спало на думку. Перебрала в пам'яті домашні речі. – Все перевелось! Килим виніс з дому та пропив Арсен. Телевізор Петро скрутив... І холодильник треба в ремонт здавати. Хіба що оті два стільці, що zostалися у спальні, але ж на них сідати страшно. – І враз ніби хто шепнув: – Обручка!..

У квартиру зайшла – наче в льох. Торкнулася в кухні батареї, яка була холодна, як лід. «Мо зимувати так доведеться? Бо чим ті борги платити». Заглянула за звичкою в порожній холодильник, включила радіо, але не дослухалася, про що воно говорить, а вискочила в кімнату, пробігла сюди-туди, навіть не помітила, що Петра, який давно прийшов зі школи (школярська сумка, набита книжками, лежала на стільці), нема вдома, і знову влетіла до кухні. «За два останні місяці середня зарплата в Україні зросла...» – зазвучало під вухом. Але Кароліна не почула на скільки вона зросла, бо вихопила з розетки шнур і шльопнула динамік на підлогу.

– Ось тобі «брехунець» – і кінець! Скільки можна дурити! Піду завтра на площу...

Така невідповідність між тим, що бачила і чула, вивела її з рівноваги. То була остання крапля. Вона відчула, що їй хочеться топтати той динамік ногами, бити посуд та жбурляти будь-які речі за вікно.

У цю хвилину хтось подзвонив у двері. Роз'ятрена до крайнощів, Кароліна, не глянувши у вічко, бо подумала, що Петро, прочинила двері. На порозі стояв Арсен. У тій же одежині, що бачила зранку, неголений, аж чорний, з блискучими і розгубленими очима від похмілля.

– Казала, щоб після роботи прийшов – ось я...

– І за що ти п'єш?! Мене звільнили сьогодні! Не маю копійчини за душею, дитина в лікарні, а ти... Прийдеш тверезий – будемо говорити!

– Не проганяй, Ліно. Я пропаду... Кажу правду. Ти знаєш мене... У цьому благальному голосі Кароліна побачила враз іншого Арсена – розчуленого і ніжного, – котрого знала раніше, від поцілунків якого горіла вся, мов маківка. Щось заворушилося під серцем, ніби розтав накопичений гнів – розгубилася. «Ти ж стільки ночей в самотині мріяла про це. Який не є, а вертається... А тобі тільки тридцять п'ять! Скажи «так», не муч себе. Хай переступає поріг...» – озивалося десь глибоко в ній. Та скривджене почуття не сприймало зради, відчужувало той внутрішній голос і змушувало Кароліну триматися протилежної думки. То був вияв протесту, бунт люблячої і ображеної душі.

– Ні, Арсене, – все! До кого пішов – там і живи. Я любила тебе і люблю, але мости спалено... – глянула на нього, на якусь мить завагалася, і враз різко зачинила перед ним двері. Потім кинулася у спальню, впала на ліжко і обхопила голову руками:

– Боже! Що я наробила! Моє щастя перейшло в нещастя... – прошепотіла.

Хтось раптово подзвонив – раз, потім ще раз і ще... Кароліна принишкла. «Арсен! У Петра ключ є». Не підводилася, проте лежала як на голках. Настирливі дзвінки повторювалися, і кожний наче пронизував її наскрізь. Від чого ставала якась розгублена і беззахисна. Не знала, як бути. Проте Арсенова упертість її не драгувала. Не було ні осуду, ні гніву в душі. Чомусь подумалося: «Він може увійти в кімнату і без мене, бо замок за чотири роки так і не поміняла». В якусь хвилину здалося, що Арсен у кімнаті і йде по темному коридору...

– Арсен? – затремтіла.

Та озвався дзвінок. Підхопилася, тихенько пройшла до дверей. Серце забилося, коли рука потяглася до замка... «Простила б все – зраду не можу!» – відступилася і пішла поволі в спальню.

Знову задзеленчав дзвінок, протяжний і нестерпно наполегливий, а тоді голос:

– Ліно, Ліно!

Вона лежала на ліжку, занурившись обличчям у подушку, і гірко плакала. Сльози лилися рясно і безупинно, мов осінній дощ. Наче прорвалося щось у душі – не могла вгамуватися. Раз по раз завмирала від страху: гупа ніч, а Петра немає. Їй хотілося кричати

від тої досади, що тисла на неї з усіх боків. Здавалося, так тяжко і боляче, як в ці хвилини, їй ніколи в житті не було.

Уже на світанку почула, як Петро ввійшов до кімнати, але зачіпати його не стала. Коли ліг – підвелася. Тихенько підійшла до шафи, намацала у старенькому пальті вузлик, який ховала всі ці роки від дітей та Арсена, вийшла на кухню, розв'язала. У білій хустині заблищала золота каблучка, яку колись подарував Арсен. «Скільки за неї дадуть?» – задумалася. Приміряла на палець, але швидко зняла і знову загорнула у ту ж таки хустинку. Накинула куртку, хотіла вийти з кімнати, але раптом хтось подзвонив. «Невже Арсен?» – обімліла. Відчинила двері і віч-на-віч зіткнулася з сусідкою.

– Де ти всю ніч була?! – напалася та і, глянувши в заплакані Каролініні очі, змовкла.

– Удома.

– Боже! Я ж тобі звечора разів п'ять дзвонила, стукала. Невже не чула? З лікарні передали... Володі погіршало... Біжи швидше туди!

Кароліна пополотніла. Під ногами попливла підлога – так ніби вона опинилася у хиткому човні і ось-ось потоне. Свідомість пронизало гостре відчуття: їй кажуть не всю правду.

– Що з ним, Катю?! Говори! Помер? – затрептіли в неї вуста.

– Нічого тобі більше не скажу... – На щоках жінки з'явилися сльози...

З рук Кароліни випав вузлик... Очі стали сиві, як дим.

– Не треба мене жаліти... Витримаю. Душа моя повстала... – мовила сухим голосом Кароліна і пішла якимось неприродно східцями вниз...

ПОДИХ ПРИЧАЄНОГО ВИХОРУ

У цьому світі нічого немає сталого. Село Мар'янівка ще недавно було гомінке та розкішне своїми садами й обійстями, а нині перевелось нінащо. Все в ньому помітно занепало, осунулося – і магазинчик, обідраний зовні, в якого двері постійно на замку, бо немає господаря, і колишня колгоспна контора, яка вже без даху і вікон, і невеличка халабуда на автобусній зупинці, що перехилилася на один бік, обросла верболозом і затаїла в собі терпкий смуток. І дерева здичавілі, і дорога убога, бо нема кому їх доглянути.

Куди не глянь – скрізь самотні дворища, покинуті давно й забуті. Порожньо в хатах, що позгиналися, мов старенькі бабусі, від непробудної самотності. Почорнілі стіни, перекошені ворота і хвіртки, повалені паркани, напівсухі сади. Прислухаєшся – тихо, аж серце замре. Ні людей, ні собак – все пощезло.

Тільки на Залазній вузькій вулиці, що пролягла в кінці села, побіля висушеного радянськими босами болота є двоє обійсть, в яких ще теплиться людська душа. Живуть у них Одарка і Палажка, яким далеко вже за вісімдесят і обидві самотні. Правда у Палажки є діти, навідуються вряди-годи, а Одарка ніколи не виходила заміж, весь вік тулилася до людей. І жила бідно, хоч душа тим не боліла. Що Бог послав, тому й раділа, і ділилася, було, останнім. Ще змалечку кохалася в кожній рослині, в усьому живому, що тяглося до сонця і квітувало. Працювала тяжко – і вдома, і на колгоспному полі, захоплювалася, маючи від того втіху і солоний піт на чолі. Проте так і не зрозуміла, на кого робила весь вік і для чого прийшла у цей світ.

У Палажки був завжди достаток і рук не надривала, бо все життя просиділа в конторі. Однак повсякчас була всім невдоволена – і тим, що надбала, і чоловіком, від якого чекала більшого, і дітьми, навіть собою. Ремствувала на все, що оточувало її. І ніяк не могла збагнути, чому такий безрадісний і похмурий світ.

І хоч ці дві жінки недолюблювали одна одну з молодості – Палажка дорікала Одарці, що вона ніби зваблювала її покійного чо-

ловіка, а та в свою чергу гудила Палажку: мовляв, безбожна, по святах робить і погані слова каже, – однак тепер на старості змирилися, почали спілкуватися, бо нема з ким більше обмовитися словом. Як тільки ранок, Одарка біжить до Палажки, щоб дізнатися чи не забрав її Господь до себе.

А то якось посварилися – і довго Одарка не заходила до Палажки. Навіть на вулиці не розмовляла. Тільки ото від порога гляне на її двір – і в хату. І посердилися вони за дрібничку. Одарка сказала Палажці, що у неї великий город – цілий гектар. А та їй: «Ти що його мені обробляєш? Стерво!» Ще й інші непристойні слова сказала, ганила всяк, а тоді кинула їй услід камінь. З тої досади Одарка аж до району добралася, всім розповідала: «Палажка хотіла мене вбити. Не поцілила. Я втекла...»

А це зранку притисло Одарку так, що подумала: «Може, це я умру?...» Взяла тоді Євангеліє – цілий день читала під хатою, після чого висунулася на вулицю, побачила Палажку та й каже:

– Ти мені пробач за те, що я сказала тоді про город.

Стала балакати. Якраз приїхав Палажчин син Павло, то зайшла і в хату. Похвалилася, що нездужає:

– Оце ціле літо нічого на городі не робила. Так пече в грудях.

– Що воно, тітко, у вас за хвороба, що й ходите, а ось робити нічого не можна? – питає Павло.

– Давленне у мене.

– То вам треба таблетки попоти.

– А де їх взяти? – Одарка йому. – Лікарні нема, а до району вже не доїду.

– Хай, як повернусь додому, то вишлю. Я знаю, які вам треба, тітко, – заспокоїв її Павло.

Одарка відразу підхопилася і мовчки подибуляла з хати. По хвили з'явилася знову.

– Я осьде принесла восьмеро яєчок, – озвалася, дістала з подолу спідниці їх і поклала на стіл. – Купиш мені, Павлушо, оті таблетки, бо дихати так тяжко.

А Палажка, що стояла поруч, невдоволено:

– Нащо ти принесла? Він же не їсть яєць.

– Чого це він не їсть? – з подивом глянула на неї Одарка. А про себе: «Знаю чого. Бо сказала сину: молока нема, то я тільки на яйцях живу. Може, коли зварить якесь одне – конешно не буде їсти.»

– Нараз, відчувши лукавство в своїх думках, наче схаменулася.

– Оце я вже довго читала Євангеліє – все перечитала Одкровенне, то скажу: як тут на землі не заробиш сам собі спасіння, то ніхто за тебе не одмолить гріхів у церкві.

– Яке спасіння!? Оце ти є – і все! Не вірю я в потойбічне життя, – глянула роздратовано Палажка на Одарку і скептично посміхнулася.

Одарку наче хто кип'ятком ошпарив, аж поблідла.

– Що ти верзеш! Язик хай тобі присохне, щоб не гнівила Бога. Свят-свят! – перехрестилася. – Ти не достойна жити на світі за такі слова, – докинула в гніві і вмить опинилася біля порога.

– Йди, йди! Тобі давно треба вмерти, а ти блукаєш по землі ще й досі, – Палажка їй.

– Більше я не зайду до тебе ніколи! – хрюпнула дверима Одарка. Навіть незчулася, як опинилася на вулиці. Вона була така схвильована, що тремтіло все тіло. Коли зайшла в хату, то ходила сюди-туди, не знала, що їй робити, як заспокоїтися. Її мучило відчуття причетності до тієї скверни. Було неймовірно тяжко на душі, навіть страшно перед Богом.

Нарешті зупинилася перед образами, довго молилася, вже опівночі лягла і задрімала.

Прокинулася від легкого стуку у причілкове вікно. Підвела голову – надворі благословлялося на світ.

– Хто там? – спитала. І в грудях залягла тривога.

Проте ніхто не озвався. Стук повторився. Тоді вона підвелася, всунула ноги в колоші, вийшла в сіни, постояла трохи, затим прочинила двері.

Перед нею стояв Павло – в очах світився холодний переляк.

– Ідіть! Матері погано. Мову одібрало...

– О, Боже! – зойкнула Одарка. І в ту ж мить наче похлинулася водою. Обімліла і повалилася Павлові під ноги...

На даху ніби скрипнула кроква. І подих причаєного вихору похопився, закружляв у дикому танці, перескочив дорогу і поплив над примарним селом.

РАННЯ ПАМОРОЗЬ

Була неділя. Уже ранок заглядав до кімнати своїми світло-голубими очима, долітав раз по раз гомін з вулиці, іншого разу в цей час Людмила вже працювала, а сьогодні ще не підводилася з ліжка. Таки перевтома далася взнаки – вчора цілісінський день торгувала з сином всякою всячиною у столиці. Повернулися пізно, поки зварила картоплю та повечеряли – було вже за північ. Тож хотілося, аби син хоч трохи більше поспав, бо затягала його по тих базарах.

А тут ще сон не виходив з голови, що привидівся вдосвіта, – ніби наяву все те бачила. Скрізь золотий сплеск кленового листя, така жовто-багряна хурделиця, а під вікнами, на молодій вишні, яку вона посадила тієї весни, коли з Іваном побралися, білий цвіт як рання паморозь. Звідкілясь долинає весільна пісня, і вона у вишиваній блузі, у вінку з барвінку – таке відчуття, що виходить заміж. Ось тільки за кого – незрозуміло. Якийсь незнайомиць, на обличчі якого залягла зелена тінь, прагне її обняти. Вона кидається вбік, з голови падає вінок... І вже чує, як у неї серце сполохано б'ється – прокинулася. Затамувала подих – уявляла кілька хвилин все те, що приверзлося, і незчулася, як задрімала. І знову той сон: незнайомиць, у якого на обличчі зелена маска, ловить її за руку, обіймає, силоміць цілує уста і шепче потайки: «Це я, Іван! Ти що, мене не впізнала?» Чує, як уві сні проймає жах, і голос свій: «Боже! Звідки ти? З того світу? Ти ж помер...»

Уже вкотре відтворювала в пам'яті подробиці того загадкового сну, наче зазірала в нього і відчувала, як у душу закрадається все відчутніше щось бентежне. «До чого це? Сьогодні неділя, то може збутися до обід, якщо комусь розповісти. Вишня цвіте – доля красується, – чула від дівчат». Поцілунок покійника, то на смерть... – враз пройняло свідомість, аж стислася від невідомого передчуття.

Лежала і лежала, ніяк не могла позбутися того сну. Він і ляжав і розчулював. Відчуття Іванового поцілунку не відступало – зворушувало, воскрешало спогади, які солодко і болісно озивалися в

ній. Уже сім років поминуло, як не стало Івана – поїхав у Москву на заробітки і звідти не повернувся, загинув від рук бандитів – а душа й досі ятриться, болить, як задавнена рана. І встає, і лягає – стоїть він перед очима: то русяве волосся засвітиться, то постать, як тінь, промайне, аж серце заб'ється. А сині очі печаллю душу пропечуть. Інколи так закортить притулитися до його міцних грудей, відчути тепло його тіла, подих. «Зачерствіла я від роботи зовсім. Якесь ніяка стала. Сама на тріску висохла і сина замучила, поневіряючись по тих базарах, – промайнуло в голові. – З семи років тягаю дитину за собою. Де тільки не довелося йому бути! І в Гомель, і в Москву не один раз брала. А скільки разів йому школу доводилося пропускати! Боже, чи я коли вилізу з цієї кабали? Життя проходить, а що я бачила, окрім оцієї довічної нужди. Уже привикла до неї, як циган до вогню, змирилася з усім. Про себе вже й думати годі – ради сина тільки і живу. Ради нього страждаю. А так... Чи варто в цьому світі мучитися? Добре, що тоді, за радянської влади, встигла цю квартиру отримати. Що б я робила сьогодні – такі фантастичні ціни! Так би й жила в тому смердючому гуртожитку або зовсім би на вулиці опинилася, бо хто б мене там тримав безробітну? – спало на думку.

Нарешті відсахнулася невеселих думок, підвелася, склала постіль і знову принишкла: «Скаржусь на свою долю, що покинула мене і десь блудить, а кому легше жилося у нашому роду? Були ще гірші часи. Той страшний тридцять третій... Бабуся, якій було всього тринадцять, пухла ходила. І мама у сорок сьомому з нею не жила, а виживала – цвіт конюшини та акації порятував їх від смерті. Тепер я уже б'юся як риба об лід. Десять років тягаю, ношу як за кару, а що маю – мозолі на руках. І хіба я одна така – мільйони одягли на себе це ярмо. І що це за життя таке в Україні? Якесь карма чи що? – вийшла на кухню, глянула у вікно, де так грайливо мчали надто дорогі «Мерседеси» та інші «крутіші» іномарки, і відвернулася. – А ті, що правлять нами – казяться від жиру. Хоч би якусь совість мали. Такі багатства нагромадили – все те, що люди надбали за сімдесят літ, опинилося в їхніх руках. Зарплати собі поробили захмарні, а податки не платять. Хитрий такий закон прийняли, що тисячі чистоганом пливають до кишені. Ой, та й годі, – зітхнула. – Боляче за сина, що йому змалечку отаке життя випало. Треба вже будити, хай устає, – подумала. Заглянула до його кімнати і здивувалася – ліжко було порожне.

– Славко! – обізвалася, позаглядала по всіх кутках, але його ніде не було. «Куди це він зник? – сполошилася. Проте здогадувалася. Кілька днів тому – умовив таки – купила йому мопед, то як тільки прокинеться, так і біжить до нього. Людмилі й не хотілося витратити гроші на той мопед, – уперла всі до копійки, – але не могла йому відмовити? А він тільки й думав про нього. Останнім часом не давав спокою – купи і все! Так йому кортіло мати мопед, що рахував кожна вторговану гривню. А як придбали, то аж сявав від радості.

«Це вже кудись пограв. Може, на оптову базу за яблуками? – згадала, що про це вчора була розмова. – Уже треба збиратися на базар. Такий день, – виглянула вже вкотре у вікно, де в осінньому падолисті тішилося сонце, – як золото! Чи його самій оце їхати? – забідкалася. Склала в коляску весь необхідний товар, який ще вчора приготувала, можна б виходити з дому, а сина не було. То ходила та дослухалася до кожного шереху в під'їзді – нервувала. Така злість розбирала. Здавалось, як з'явиться на очі, то вихлюпне на нього весь свій гнів, отой біль, що накопичився за ці роки в душі. «Стільки часу змарнувати!» – пеклося. Нарешті терпець увірвався: написала нашвидку записочку синові, щоб, коли повернеться, підійшов до неї на базар, одягла теплішу одежину, бо надворі помітно холодніло, і підкотила коляску до дверей. А тут дзвінок...

– Нарешті! Ну де оце стільки... – спалахнули на вустах слова, але враз згасли. І сама вона розгублено заціпеніла, коли прочинилися двері. Перед нею стояв дільничний міліціонер.

– Мені з вами треба поговорити, – якимось підозріло мовив той і зайшов до кімнати. – Вашого сина звати Славко? – глянув Людмилі в очі.

– Так. Щось накоїв?! – пройняв її переляк.

– Накоїв... – повторив дільничний Людмилині слова. На мить змовк, зам'явся, дивлячись на сполохану жінку, в якій вже тремтіли руки. Певно, засумнівався чи говорити їй відразу правду. – Біда сталася. Півгодини тому ваш син на мопеді зіткнувся з вантажівкою...

З рук Людмили випали ключі, якими збиралася замикати квартиру, обличчя враз стало сіре як полотно, зупинилося дихання.

– Що з ним? – вирвалося з її грудей як зойк.

– Його забрала «швидка».

– Синочку! Боже мій, Боже мій! – стискувала до болю долоні, крутила пальці. – Не може бути цього. Ви помилилися. То не мій син. Я хочу його бачити, – і очі її попливли, як лебединий ключ, через душу дільничного.

– Я вас зараз відвезу до лікарні. Збирайтесь...

Людмила кинулася до шафи, почала хаотично ритися в ній, з тим вискочила на кухню, але й там не могла збагнути, що їй треба взяти з собою. Нараз кинулася знову до шафи, ухопила, до кінця не усвідомлюючи для чого, сорочку чисту і штанці, забгала у вузлик, вискочила на вулицю і вмити опинилася в машині дільничного. Моторошно зашерехтів асфальт під колесами – попереду мережилася пуста. Світ відступився, змертвів. Нічого не було в жінки перед очима, крім синового обличчя. «Невже?.. Невже?..» – пульсувала страшна думка, якої позбутися Людмилі вже було несила. Проймав жах. І душа її, як пташка в клітці, що прагне волі, нестерпно билася об щось болюче і жорстке. І день за вікнами завис, затих, як перед осінньою грозою. І сон, як символ біди, обпікав пам'ять. І тяжко було зрозуміти самій, що з нею, що сталося нині і що буде опісля.

Ось уже вона з дільничним в коридорі лікарні – білі стіни, білі люди, як мерці. «Швидше кажіть, що з моїм сином?» – озивалося її серце, але його ніхто не чув. Тоді Людмила кинулася до палати, – і тут жінці перегородив дорогу сивий як голуб лікар, взяв її руку в свої долоні, глянув у очі і зовсім спокійно, ніби нічого страшного не сталося, спитав:

– Ви мама Слави Пархоменка?

– Я мама...– затремтів Людмилин голос. І вже нічого більше вимовити не могла.

– Вибачте. Не маю чим втішити. Ваш син ... помер.

Серце в жінки тихо зойкнуло, в очах потемніло – відчула чорний поцілунок сну. На якусь мить побачила себе у весільному вбранні, білу паморозь на вишні і жовтогарячий сплеск хурделиці під вікном...Сяйнула блискавка – і покотилися через неї осінні громи. Похитнулася. Відступила до стіни, припала обличчям, затремтіла. Не мала голосу, не було сліз, не було повітря, щоб дихати. Зсунулася на підлогу. Не чула, як до неї говорили, як відвели до палати.

Сина в останню дорогу готували родичі і сусіди. Ховали його наступного дня уже надвечір. На цвинтарі, біля щойно викопаної

ями бульдозеристом поруч батька Івана, стояла купка людей, переважно жінки – подруги Людмилині – трохи осторонь – школярі, дев'ятий клас, в якому вчився небіжчик. Ближче до домовини, яка стояла на жовтій глині, де зоріли червоні троянди, в чорній хустині, наче переломлена бадилина, похитувалась постать матері. Її тримали під руки жінки, бо самій стояти було несила.

Невисока, з яскраво нафарбованими губами дівчина, організатор поховального обряду, прочитала якось монотонно з куцого папірця російською мовою прізвище, ім'я та рік народження померлого і в якій школі вчився. І що він був здібний учень, чуйний, і що, лишившись у сім років без батька, допомагав матері заробляти гроші, щоб якось вижити у наш час. Затим підвела очі на присутніх і в наказному тоні мовила:

– Родителі, прощайтесь.

Жінки підвели Людмилу до домовини. Її уста торкнулися русявого волосся.

«Боже, яка в тебе, синочку, хаточка темна та невидима. Ні око-нечка, ні праведного сонечка...»

І обірвалися слова. Серце похлинулося болем. Від горя обважніло вечірнє небо і посивіло сонце. І запеклася сльоза у сльозі. Застугоніла земля у глибину вічності. Забриніла між хрестів тужно мелодія вітру, наче озвалася тонко і жалібно чиясь душа. Нараз стало довкола зовсім тихо. Перед очима Людмили блукали як ляльки люди, про щось ніби гомоніли, але без голосу. Не чула ні гудіння двигуна, ні шелесту шин автобуса, яким поверталася з кладовища додому. Так ніби життя зупинилося, і світ занімів від того горя.

Уже, як відбулася поминальна трапеза, як розійшлися всі, хто брав участь у похованні хлопця, Людмила притулилася на синовому ліжку і довго сиділа, мов скам'яніла. Все видавалося безглуз-дим і непотрібним. Відчувала повну безвихідь, кінець усьому. Так ніби не синове життя обірвалося, а її... Далі дістала з тумбочки синові фотографії, переглядала їх, вдивлялася в риси дорогого обличчя і зболене серце палила в спокуті:

«Синочку, втіхо моя!.. Чому ж ти не взяв мене з собою? До кого ж я тепер заговорю, з ким пораджуся?! Коли б знала, що так буде, ніколи б тобі не дозволяла тягати оту коляску по базарах, мерзнути у холодних вагонах, ночувати на брудних вокзалах. Коли б знала,

що таке станеться, то спалила б ті тяжко зароблені гроші і ніколи б не шкодувала. Синочку мій, знала б, що в останнє тебе бачу, то не випустила б з хати. Загородила б тобі дорогу. Господи, якби ти лишився зі мною ще хоч на один день, на одну годинку, я б тобі приготувала щось найсмачніше, я б купила тобі найдорожчу одержину, сказала б тобі, синочку, що найбільше всього я тебе люблю. Хай би зостався калікою, я б сиділа біля твого ліжка день і ніч, тільки, щоб був зі мною...» Відтак зібрала всі ті фотографії до купи, поклала собі під голову і лягла. Але заснути не могла. Від однієї думки, що вже змінити нічого не можна, сина вже нема і ніколи не буде, тьмарилася пам'ять, зупинялося серце. Нестерпно тяжіло в грудях. Там вчувався суцільний біль. Він уже не вміщувався в ній, перекидався на все, що її оточувало, проймав обпалені першими заморозками дерева, будинки – цілий світ. Хотілося від розпуки кричати, бігти кудись, щоб все минулося. Від того здіймала руки догори, крутила їх, ламала до болю. Здавалось ось-ось, ще трохи і вихлюпнеться той біль, зтече гіркою сльозою – стане легше.

– Ой, синочку, відкіля тебе визирати, відкіля виглядати? Чи зі школи йтимеш, чи з базару їхатимеш?... – жебоніли її вуста.

«Мамо...» – чи то видалося, чи почувся враз їй бентежний і віддалений голос, наче крик пташки з вирію.

Серце в жінки зойкнуло:

– Боже, що це? Здалося? Ні, ні! Це Славко, синок кличе мене...

Умить підхопилася з ліжка, одягла нашвидку кофтину і, не розчісуючи волосся, вибігла з квартири. Надворі уже майже розвиднялося. Дув холодний вітер – осінь пританцьовувала на пожовклому листі, сміялася чаклунка зопалу, наче їхала на скрипучому велосипеді. Все відступало, пливло від неї...

– Люди, почуйте! Сашко кликав мене... – озвалася невідомо до кого, бо поруч не було жодної душі, і від тих слів їй стало начебто легше дихати. Через хвилину переконувала на зупинці у цьому присутніх і не дивувалася, що всі відмовчуються.

– Люди такі холодні, байдужі. Вирвали моє серденько з грудей і заховали в темну яму, то мушу його визволяти, – хвалилася всім, вже їдучи в автобусі на кладовище, хоч ніхто в неї про це не питав. І далі голосно гомоніла: «День у день тягаю з сином оту «кравчучку» – ні вихідного, ні прохідного. Уже стільки років отако робимо

як колгоспні коні, і грошей тих катма. Тільки на харчі заробляємо. Жодної одежини не справила ні собі, ні Славкові за ці роки – доношуємо старе. І хата обідрана. Ото тільки на мопед і назбирали. Дурна, послухала сина та втелющила в той мопед усі до копійки. А тепер і сама гола, і він старцем ходить. А вже ж парубійко – п'ятнадцятий пішов... Через тиждень у школу піде – очі горітимуть від сорому. Люди, повірте. Цю ніч мені Іван снівся. Так цілував, наче в юності...

Усі слухали Людмилин монолог і, наче змовившись, мовчали.

Зійшло сонце. Над цвинтарем у білому густому тумані ледь проглядалися позолочені бані невеличкої церкви. Осяйні хрести так гостро протинали небо, наче заглядали у вічність. Озивався дзвін...

МАЛЮНОК СТИГЛОГО ЛІТА

Третя година ночі. Моя невеличка кімната з одним брудним віконцем, яку я орендую у старенької бабусі, – такий собі закапелок, де ледь поміщається ліжко, стоїть стілець та столик на дві четверті в ширину, – осявається від спалаху різнокольорових феєрверків, що вибухають надворі. Не вшухає гамір та сміх. Хтось пританцьовує під свист і вигуки оточуючих. Вчувалися голоси дівочі. Проймає пісня дзвінка і бентежна, що шириться десь далеко у нічному просторі. Місто горить як смолоскип, вирує від людських емоцій, а я лежу на ліжку в обіймах самоти, у німій буденності, зовсім байдужий до того. І зовсім заплутаний загадкою душі – в мені помирає любов.

Три години тому я покинув її... То було жорстоко і невинувато. Тепер дивлюся в розтривожені очі, що світяться синім полум'ям ще не пережитого кохання, відчуваю дівоче страждання, а серце мовчить. Не мучить сумління. Якось холоднеча скувала моє ество. Я наче сам собі тінню став. І чому те сталося, несила збагнути.

Ще як блукав у надвечір'ї по місту, то мав таке дивне відчуття: ніби хотів і не хотів бачити Надю. Та коли помітив у колі дівчат, не вагаючись, озвався.

Вона гойднула легенько, як це завжди робила, густим русявим волоссям і запашіла.

– Здрастуй, Остапе! – мовила трохи розчулено – Ой, як добре, що ми зустрілися! – Я весь час думала і думала, що, може, тебе побачу. Такий сон снився поганий. Давай тут трішки побудемо разом, – враз запропонувала. – Глянемо на ялинку, а тоді підемо до мене зустрічати Новий рік. Підемо? Я готувалася. – Надя міцно притулилася до мого плеча і прошепотіла: – Я так скучила за тобою...

В її розчулених очах завирувало веселкове літо. Наше з нею літо – таке коротке і неповторне, мов спалах зорі, з втаємниченими грозами і зливами почуттів. Майнула дівоча постава на стрімкому березі Снові. Як ніжно тоді її русяве, мов шовк, волосся злягало на голі плечі і груди. Ми перепливли річку в тому місті, де та,

звиваючись у кільце, творила невеличкий півострів, і вийшли на безлюдний берег. Розкішна поляна, усіяна поодинокими кущами верболозу та буйним зеллом, впала в наші обійми. Горіло сонце у високості, синіло небо – і пахли березовим соком незаймані луки... Зараз мені здається, що ту Надю я просто вигадав. Наче наснився сон? Був день клечальний, і вона вийшла з глибокої води – струнка і вродлива як мальва. Я цілував її, потім ми сховалися від гріха у високу траву...

– Я і вчора тебе виглядала. Дві години простояла на зупинці... Якби ти знав, Остапе, як тяжко...

– Не треба, Надю...

– Ти такий... Завжди обходиш мене. А я рада... Не треба дутися сьогодні.

– Не буду, – мовив щиро. І ми подалися обхідними вуличками до гуртожитку. Надя розповідала про навчання в інституті, як здавала заліки, про все, що їй приходило в голову, захоплювалася, аж забігала мені наперед, заглядала в очі, а я майже всю дорогу мовчав. Чомусь досадував. Наростало невдоволення собою. Праглося самоти. «Це ж після дванадцятої тяжко буде добратися додому», – спало на думку. Надя наче здогадалася, що мене мучить, обрадувала:

– У новорічну ніч тролейбуси ходять до ранку.

– Справді?

– І чого це тебе так лякає? Заночуєш у мене... Один раз на рік можна, – глянула ревниво.

Я промовчав, але то не був знак згоди. Відчував, що не зможу залишитись, – і не міг втямити до кінця чому. Я мучився в своїх незрозумілих проявах душі.

– І чого ти такий сумний? Вічно чимось невдоволений. Тобі зовсім нецікаво зі мною? Правда?

– Надю, не став прямих запитань. На них тяжко відповідати.

У вестибюлі гуртожитку десятки дівочих очей прошили мене наскрізь, від чого якимось зняковів, відчув себе скованим і нікчемним. І тільки в кімнаті полегшено зітхнув, розслабився.

– Сідай. Будь, як вдома. Я ось відчиню квартиру, – мовила привітно Надя. Підставила стільця до вікна і потяглася вгору... Свіже повітря дихнуло в обличчя. Затим зібрала на столі зайві речі, дістала з валізи кілька світлин і поклала переді мною.

– Хочеш побачити, яка я була малою? Ха-ха!

Я взяв до рук стареньку фотографію, на якій проглядалося зовсім юне дівчатко, потримав і віддав. Говорити щось не став. Бракувало настрою. В її надмірній розчуленості вбачав дещо приховану гру.

Надя тицьнула мені ще один знімок, де була в розкішному і довгому платті, аж до п'ят.

– Це ти сама шила?

– Сама. А що?

– Якесь розхристане...

– Ой, – скривилася Надя. – Чим уже воно тобі не подобається?

Я нехотя, без будь-якої цікавості, розглядав інші світлини. Розумів – одібрала їх спеціально для показу.

– А де твій альбом?

– А в мене його не було.

Нарешті Надя натрапила на той знімок, що збиралася показати.

– Глянь – це мені сімнадцять! Ще селючка. Готувалися з подругою в інститут, – прокоментувала. – А ось – двадцять...О, підписана... – похопилася і хутко заховала фотографію за спину.

– Боїшся, що прочитаю, то думка про тебе іншою стане? Нічого вже не зміниться. Забирай, – відсунув байдуже всі. Нараз з купи фотографій висунувся уже прижовклий папір з малюнком голої жінки – то була Надя. Вона вмить відмінилася на обличчі.

– Це ти мені подарував... – мовила сором'язливо.

Поволі взяв до рук свій мистецький витвір – засвітилося завітчане літо. У кімнаті запанувала тиша. Той малюнок я накидав олівцем нашвидкуруч спекотного дня, в переддень купальської ночі, коли ми з нею після довго блукання в гаю опинилися на осонні, далеко від людського ока, де буяло квітуче різнотрав'я. Я зняв з плеча етюдник – і загамував подих. На мене дивилися синіми очима петрові батоги, довкола білили ромашки, високо стриміли руді грона кінського щавлю, зоріли дзвіночки, потріскувала суха нехворощ, стрибали коники – все жило, дихало, раділо, кохалося у сонячних променях. І ніби вчувалася музика, відлунювала поліфонія квітів – мелодія вічності світу цього і нескінченності буття.

Надя дивилася закоханими очима.

– Остапе, намалюй мені літо. І нас у ньому... Оці чарівні квіти...

– І тебе, найчарівнішу серед них!

Хотів поцілувати, та ухилилася, засміялася голосисто і враз побігла вперед, плутаючись у густій траві. Коли наздогнав, обоє, тяжко дихаючи, упали у гарячу повінь літа, сонячний туман. Десь озивалась закохана пташка і солодко пах зім'ятий буркун... То була прелюдія нашого кохання.

Вона лежала так, що кожна цяточка її тіла, немов у дзеркалі, відбивалася в моїх очах. У своїй наготі Надя видавалася мені неповторним дивом, щось було в дівчині неземне, величне і таке звабливо-втаємничене. Від кожного її поруху я наче завмирав. У ній все було неймовірно красиве: натхненне обличчя, оповиті золотистим волоссям плечі, зворушливі овали грудей, низ живота, плавні лінії ніг... Не міг відвести погляд. Від насолоди, від якогось незрозумілого задоволення, можливо, усвідомлення щастя, відчув незбагненну широту думок, невимовну втіху в душі. І тоді розкрив етюдник, дістав папір і олівець. Надя, зіп'явшись на лікоть, вдивлялась в синювату далечінь, дзвеніла мелодія стиглого літа – в мені вирувало натхнення. Робив штрихи, komponував пропорції. Ще захоплено продовжував працювати, та Надя не стрималася:

– А можна глянути?

Я подав малюнок.

– Схожа? Подобається?

Надя вдячно притислася теплими грудьми до мого тіла. З рук випав олівець. Серце переповнилося нестримними почуттями.

– Тепер я знаю, що ти трішки кохаєш мене. А втім, можливо, помиляюсь? – мовив по хвилі.

Надя підвела голову, в очах спалахнуло голубе сяйво.

– А чому трішки? – спитала. Це прозвучало ніжно і хвилююче.

– Ти такий добрий, чистий. З тобою завжди гарно...

– А як з тим, що був до мене?..

На обличчі Наді легким метеликом промайнула тінь. Тяжкий подих вирвався з грудей. Настала дзвінка і напружена тиша. Відчував: зараз спалахне, наговорить дурниць. Вигадуватиме будь-що, тільки не те, що хотілося знати. І вона ніби зрозуміла, на мить задумалася.

– Так, я зналася з хлопцем, – промовила тихо і розсудливо. Але то було інше почуття, якесь незрозуміле і дурне. Можеш що хочеш думати... Він повертався тоді з рейсу, натрапив на ревізора. Бачила як в нього тремтіли руки – не міг порахувати гроші. Допомогла. А

він запам'ятав. Одного разу наздогнав у місті – і ми довго блукали у міському саду. Тоді вперше не пішла до інституту. Зустрічались, я на все з ним згоджувалась. Мабуть, то було кохання. Потім запросив до себе, і я заночувала...

Надя глянула вдалину і змовкла. Відчувалося, як їй тяжко згадувати. Та й слухати виявилось нелегко. Ніби нічого не уявляв, ні про що не думав, а всередині вже нуртувала кров. По хвилі вона продовжила розповідь:

– Не знаю, що тоді зі мною діялося. Весь день була не своя. До нього не пішла і він не з'являвся. Це вже пізніше сказав: я загадав. Якщо ти повернешся на наступну ніч, то ми поберемося. А ні – значить все... Після чого зник. Я довгий час його не бачила. Мучилась. І нарешті – той вечір, повертаючись додому, відчула на собі погляд. Глянула і схолола. З ним була дівчина. Вдома лежала в ліжку, сон не приходив. Гіркота їла серце. Вже було пізно, але одяглася і побігла до нього. Постукала – відчинив. – Що ти хочеш? – накинувся до мене. Очі стали страшні – таким його не бачила ніколи, то злякалася, не знала, що й казати. І нічого не встигла – він ударив щосили в обличчя. Різкий і гарячий біль пройняв до кісток. Я похитнулась і впала на стіну. Затим скроні обпик другий удар – у моїх очах потемніло. Тоді закричала. Його мати вивела мене на вулицю. Я вся була в крові. Повір, Остапе, почуття наче вітром здуло. В міліцію не заявляла. Не могла його образити. Тепер ніколи не бачу і не хочу бачити. Хай живе. Ось тільки одно...

Я глянув їй в очі – і затремтів.

– Де він живе? Покажи цього негідника. Я вб'ю його!.. – вихопилося з моїх грудей. Якесь гаряча хвиля обпалила обличчя, серце забилося шалено. Запалала ревність. І вже нічого не міг зробити з собою – наростало відчуття помсти. Воно було таке жагуче і нестерпне, що я підхопився – хотілося в цю ж хвилину знайти його і розквитатися. Відтоді втратив спокій: розпитував у Наді, як він виглядає, розшукував по місту, згорав від ревнощів кілька місяців, але зустрітися з ним так і не вдалося.

Тепер згадав про це, дивлячись на малюнок, і зловив себе на думці, що нині ті ревнощі ніяк не хвилюють, розвіялися де й що.

– Боже, аж не віриться, що це я малював. Такі грації! В тебе можна закохатися – глянув на Надю. На її обличчі проглядалась розгубленість і якась тривога.

– Що так і будемо сидіти? – озвалася. – Може, підемо в компанію?

– Ні!

– Тоді будемо зустрічати Новий рік самі.

Я підхопився і почав ходити по кімнаті: відчуття самотності посилювалося. А тупотіння ніг у коридори і сміх викликали нудьгу.

– Давай підемо в місто – там більше відчуватиметься свято, – запропонував. – Це ж тільки тобі додому самій доведеться вертатися. Знаєш що, Надю, відпусти мене...

Надя знітилася. Розгублено дивилася на мене. Було помітно, як їй боляче чути таке.

– Я тебе не тримаю, – мовила тихо.

– Підеш у компанію, потанцюєш. Може, хто з хлопців самотній буде... – порадив.

– Як тобі не соромно! – Надя відступила до дверей – в очах заблищали сльози.

Зрозумів, що попустився грубощів – пожалів. «Ідіот», – промайнуло в голові. Глянув на неї – впіймав засмучений погляд.

– Вибач, Надю. Прошу тебе – не сердься, торкнувся волосся. – Я противний. Ненавиджу себе за це.

– Ні, ти добрий, – заперечила.

– Поганий, бо завдаю тобі болю, – глянув на годинник. – Уже пів на дванадцяту. Зараз зустрічатимемо Новий рік.

– Не будемо... Затримав, то картопля згоріла, – розгублено мовила Надя.

– То не біда. Обійдемося.

– Не будемо зустрічати, – зовсім серйозно повторила вона. – Не треба.

Я відчув, що в неї пропав настрій, але дорікати собі не став. Спробував виправити ситуацію.

– Та ні – треба! Має ж бути як у людей – святково, – на обличчі мимоволі похопилась недоречна посмішка.

– Що ти за людина? Не знаю чого так, а коли любиш – все прощаєш. Я б вік з тобою була, а ти... Розумію, я тобі не підходжу.

– Не треба так думати. Ти гарна і чуйна дівчина. Я вдячний Богові, що зустрів тебе. Але – не знаю, як тобі сказати... Може, це й боляче буде для тебе... В моєму серці з'явилася якась порожнеча.

Надя розпрямилась: в очах засріблився туман.

– Я знаю! Просто, в тебе вже є дівчина, за якою бігаєш, а вона байдужа. Ти думаєш про неї, мучишся.

– Нічого ти не знаєш, Надю.

– Знаю! Нікого ти не любиш і любити не зможеш – ось що!

Останні слова якось вразили – наче вона заглянула в душу мені. Настала пауза. Уже лишалося кілька хвилин до початку Нового року, але якогось піднесення, святості ніхто з нас не відчував.

– Накривай стіл, – тихо озвався.

– Не встигнемо.

– Яка різниця, – байдуже відповів, накинув на плечі піджак і включив музику. Вона бриніла наче в підземеллі, а я задумливо дивився у вікно, де місто світилося новорічними вогнями. Надя носила до столу якісь страви, мовчки поралася, потім дістала в шафі «Шампанське», озвалася:

– Відкоркуй, будь ласка. Ще вчора купила все. Хотілося, щоб ти був. Скажи, Остапе, що ти нікуди не підеш. Правда ж не підеш? За стіною вже співали, хтось прочинив двері і зник.

– Вибач, Надю. Я мушу йти... Не ображайся, – звів на неї очі.

Вона зблідла, сплела до купи пальці двох рук у напрузі і тихо:

– Иди... – Тоді метнулася наперед, перепинила мою ходу. – Останься! Я не хочу залишатися сама. Побудь ще хоч трохи...

Підступився до дверей: стояв і ніби вагався, бо не міг схвати свій погляд від її благальних очей, пристрасного болю, що так помітно проглядався на обличчі. Вона умовляла мене довго як могла, а коли відчула, що несила утримати, перехопилася на інше:

– Ти підеш, і я більше тебе не побачу...

– Не говори дурниць.

– Вибач. Прийди завтра. Прийдеш? – Надя ухопила мою руку, затисла в долоні з розпуки. Сама відмінилася, сполотніла, виглядала геть розгубленою. Очі зробилися, як перед грозою небо, – роз'ятрені, вразливі. Такі стражденні, що глянути страшно – стільки в них накопилось тривоги і смутку. А я стояв на порозі – як на лезі ножа. Нездатний змінити своє рішення. Якесь внутрішнє відчуття не дозволяло – душа була непробудна.

– Вибач, не можу лишитися. Всьому є кінець. Не сумуй, – сказав і вийшов з кімнати...

Надворі феєрверки, сніг і місячне сяйво. Вирує свято. А я лежу в ліжку вільний, зовсім самотній і ніякий. Втрачений. І ніщо мені

не болить. Всередині порожнеча, наче хто вирвав з грудей серце. Все відбулося і відступило – і ті нерозгадані почуття з музикою неба і запахом високих трав, малюнок стиглого літа і осінні пожежі. І цей невизначений холодний вечір... Я не зву і не прошу, щоб лишилося, не закусую губи від жалю, але не можу позбутися думок. Поступово опановує нестерпний сум, приходить страх від того, що Надя й досі кохає, і її душа блукатиме моїми стежками як тінь. Дивлюсь і дивлюсь в її зболені очі, чую дихання, і серце б'ється... І душу мою ніби засипає то снігом, то опалим листям.

МУЗИКА ПЕЧАЛЬНОЇ НОЧІ

За вікном проглядається небо, сіра глибинь. У старенькій сільській хаті напівпорожньо, безлад. Почорнілі від диму стіни, обідрана піч. Павутиння по кутках – мов гамаки. На розкішному дубовому столі, якого змайстрував ще хтось із сільських умільців, купи паперу, списані нотами окремі аркуші, книги. На краєчку – чашка і шматок булки. Поруч лежить скрипка і футляр. Під стіною табуретка, на якій притулено бубон та духову трубу. І це чи не єдина цінність, що збереглася у цьому помешканні.

Сам господар, тридцятисемилітний холостяк, скрипаль Іван Хоменко, котрий переселився з міста у батьківську хату три роки тому, як померла мати, лежить на ліжку обличчям до вікна. Пишна чорна борода виблискує пролисками сивини, очі розплющені, нерухомі. Тільки помітно, як раз по раз згущуються на чолі дрібні зморшки, як стає дедалі похмурнішим і болочішим його обличчя. Тяжко йому. Ще з ночі опанувала депресія, то лежить і лежить. У пам'ять вриваються миттєвості міського життя. Бачить, як у підземному переході юрмляться люди, обабіч усміхаються втаємничено дівчата – і над усе звуки його скрипки... Чути шурхіт, брязкіт... Хочеться загулити очі і побігти навмання чи провалитись кудись, а він грає... І вже у вагоні електрички наче всі дивляться крізь нього. Тремтить смичок, і голос скрипки завмирає... Ось очі Ганни – ідуть вони між засніженими деревами парку, а то – листопадового дня – збирають опале листя. Такі яскраві ті вечірні прогулянки у сутінках саду, у замріяній тиші. І тепло її рук, гарячі вуста як сон, від якого не солодко, а нестерпно тяжко. Скільки разів він зарікався, давав собі клятву не думати про неї. Бо нічого не зміниться – так доля розпорядилася. Казав собі: боляче, а ти тримайся, не давай волю почуттям, бо той біль подвоїться. І ось знову повторюється.

У цьому розореному селі, неподалік чорнобильської біди, де разом з бабусями зникали звичаєвості, дитячий сміх і пісня, подих самотності і непотрібності світові Іван відчув гостро відтоді, як лишився сам. Раніше їхав сюди, щоб перепочити у матері від місь-

кої втоми, від принизливого жебрацького поневіряння зі скрипкою на базарах та смердючих вагонах, ночівлі у холодних підвалах, – то були блаженні години. А тепер не мав для кого і не знав для чого жити. Втрата Ганни посилювала це відчуття. «Я люблю її. І це для мене трагедія», – тяжко зітхнув. Відтак звільнив зомлілу руку з-під голови і, щоб вирватися з полону думок, нарешті підвівся. Не знав, котра година і не цікавився. Одягнув стареньке пальто сірого кольору, яке придбав ще за радянських часів, і вийшов з хати. Затим, подумавши трохи, попрямував повз кладовище до зупинки.

Через деякий час уже блукав у міському саду, саме там, де вперше зустрів Ганну. Ніби й надії не мав ніякої, що зустріне тут її, однак ходив довго. Ступав обережно на опалі, ще зовсім свіжі, листя, інколи зупинявся на мить, дослухаючись напруженої тиші та вдивляючись у мовчазні задумливі дерева. Йому здавалося, що вони більше знають про цей світ, глибше усвідомлюють своє призначення, ніж він, але уперто мовчать. «Хоч би словечко чи звук який почути...» Напружувався, завмирав, чекаючи що ось-ось пробудиться в нього думка, якась просвітлення настане, яке дасть змогу глянути за «лаштушки», збагнути вічну таємницю життя. Але ті намагання тільки навіювали смуток. «І все-таки я є, присутній у цьому світі. І музика – то голос моєї душі...» – подумав.

Поволі вийшов з парку, діждався тролейбуса і сів. І враз завмер – попереду нього тулилася Ганна. Пам'ятна темно-вишневого кольору курточка, довгі русяві коси, що лягли на комір. Легенько торкнувся плеча: дивилися одне одному в очі розгублено.

– Іван! Боже, як заріс! Тебе і впізнати тяжко, – здивувалася Ганна. Спитала: – Де ти зараз?

– У селі. Живу у материній хаті.

– Село надумав відроджувати?

– Ти ж не прийшла тоді... Вирішив, що тебе мій вік злякав – не став шукати.

– Ні, Іване, твої роки не були перешкодою. У нас не було так, як треба. Нічого серйозного. Здалося, що я тобі байдужа.

Іван дивився на Ганну і відчував, як тепла хвиля проймає його ество. Не міг збагнути до кінця: чи справді бачить її, чи тільки сниться? І коли тролейбус пригальмував на зупинці, враз запропонував:

– Зійдемо!

У невеличкому сквері, де вони зупинилися, Іван легенько прихилив дівчину до себе.

– Боже, три роки поминуло! – прошепотів.

– Я чомусь думала і вірила, що ти мене знайдеш, – зізналася Ганна. – Одного разу бачила, як ти грав у підземному переході біля «України». Хотіла підійти і не зважилася. Тебе оточили люди, але ти їх не бачив. Щось нерозгадане і тривожне відбивалося в очах. Таким тебе ніколи не бачила. Ти грав ніби не для них – для себе. Я стояла і слухала, слідкувала за кожним рухом смичка, відчуваючи, як щось підкочується до горла, не дає дихати. Здавалося: не скрипка плаче, а твоя душа. Потім, – Ганна на мить змовкла, – забряжчали копійки об футляр... Я затулила очі долонями і побігла... Іване, ти маєш талант. І повинен грати на сцені.

Він дивився на неї довго, певно, боляче було те слухати. Нараз сказав:

– Тепер моя сцена – сільський цвинтар. Учора грав на похороні, і ніхто не йшов за гробом. Тільки скрипка тужила за небіжчиком. Я покликаний там бути...

Ганна враз принишкла, на обличчі промайнула тінь, якась тривога.

– Ти одружився? – тихо спитала.

– Так... – опустив очі. Усвідомлення не було, чому саме так сказав. Тільки десь глибоко озвалася: «Все!»

– Це неправда, Іване! Бачу по тобі – такий розгублений. Щось приховуєш. Ну скажи, що неправда, скажи, – затремтіли в Ганни уста.

– Вибач. Зі мною щось діється незрозуміле. Прагну тебе – і боюсь. Боюсь, що втрачу. Ти не розділиш мою долю – зречешся.

– Не говори цього. Ти не байдужий мені. Хочеш, поїду сьогодні з тобою в село. І не лякай труднощами. На все згодна.

Іван мовчав. Таки чогось боявся. Страх, що давно закрався, при думці про одруження пройняв холодом груди. Не втрата волі його лякала, а відчуття власної неповноцінності і безпорадності.

Дивився в її очі, бачив, як бентежно світяться зіниці, відчував, як тягнеться душа до неї, як запаморочливо пахнуть коси, звабливо горять уста, ціловані ним тисячу разів – дивився і мовчав. Бо добре розумів, що те нестримне жадання бути разом може завдати не тільки йому, а і їй нестерпного болю. «Треба все пройти до кін-

ця, якби тяжко не було», – подумав, коли міцно притис дівчину до своїх грудей.

Ще довго блукали вулицями міста, де кожний з них прожив не один рік, тішачись та насолоджуючись його принадами. То схоже було на прощання. Біля університетського гуртожитку Ганна зупинила Івана, аби той почекав трохи, а сама зникла за дверима помешкання. По хвилі з'явилася, тримаючи в руках великий вузол, дещо збуджена, осаяна. І вони швидко подалися до вокзалу.

Уже як старенький автобус довів їх до села, зробилося зовсім поночі. Наче на село хтось накинув чорну ковдру – ніде не було світла. І все ж у центрі було помітно, як вивищується, обнесений бетонною огорожею, триповерховий особняк. Його спорудив міський бізнесмен, згрібши бульдозером з десятків порожніх обійсть до ставка, але не жив постійно, а тільки влітку навідувався. За ним маячили приземкуваті хатки – чорне тло у вікнах, усамітнені сади і безлюдна вулиця, що вела на кінець села. Там гніздилося Іванове дворище. За ним – цвинтар. Далі – довгі городи, околиця, де нидіє куценька трава, напівсухий верболіз і зарослі стежки, якими уже давно ніхто не ходить.

– Яка тиша! Мені чогось лячно. І що ти тут робиш? – озвалася Ганна.

– Сумую, пишу музику, вірніше записую. Уявляєш, дивне явище: люди померли, а мелодії пісень, які вони співали, звучать у їхньому виконанні. Їх сила-силенна. Зовсім мені незнайомі, найбільш сумні...

– І ти чуєш? – з подивом глянула на нього Ганна.

– Інколи вирізняю ритми, навіть голоси...

Зайшли до двору. Хата в темряві видавалася низенькою, ніби вросла в землю... Двері у веранді були напівпрочинені.

– Заходь. Я ніколи не замикаю. Від кого? Тих халамидників, що блукають по селу, щоб десь розжитися на чарку? Та вони були тут уже не один раз – нічого брати, – мовив спокійно Іван і перший проник всередину. Запалив свічку.

– Електрику відрізали за борги, – обізвався до Ганни, яка зупинилася біля порога, приголомшена побаченим.

Вони довго і старанно прибирали в хаті – мили посуд, виносили всілякий непотріб, що назбирався тут, навіть вечерю готували разом, відчуючи кожний по-своєму в душі свято. Було вже за пів-

ніч, коли Ганна почала поратися біля ліжка: розв'язала вузол, дістала ковдру і білі простирадла і почала їх стелити гладенько. Іван, що сидів за столом, підвівся: тремка хвиля прокотилася по тілу. Поволі підійшов до ліжка, в якому вже примостилася Ганна, став на коліна. Торкнувся долонями м'яких кіс, чола, скронь. Її дихання було поривчасте і збуджене. Припав до вуст і вже не міг їх позбутися. Наростала жага єднання. І тут Іван відчув, як втрачає її, самого себе, як слабне тіло. Від усвідомлення такого стану змалів, завмер, тамуючи відчуття безпорадності та сорому. На мить збагнув драматизм своєї долі. Те, чого він боявся, підтвердилося. Зловісна хвиля Чорнобиля знищила у ньому родовий корінь.

Ганна, помітивши зміни у настрої чоловіка, принишкла. Стримувала розбурхану пристрасть і все ж тяглася до нього, гладила чорну бороду, цілувала очі – була розчулена і нетерпляча.

– Вибач. Я не такий, як хотілося б... І це назавжди. Не вини мене ні в чому. Завтра поїдеш до міста, а я – писатиму музику.... – мовив Іван. Далі підвівся і відійшов до вікна.

До брудної шибки прилип щербатий місяць, мов прижовклий листок. У саду – цвинтар перезрілих яблук, голі похмурі дерева, непробудна мряка. Іван стояв незбагнений: все стало очевидним і вбивчим. Над ним висіло безглузде відчуття неминучої самотності. «Піде? Як житиму? Мої почуття не зміліють до неї ніколи». І гостре прозріння пропекло душу: «Вже не збережу свій рід, село, бо не матиму продовження... Ще якийсь час – і не буде нічого...» Щось запеклося в грудях. Він підійшов і взяв скрипку. Мелодія, в якій було так багато смутку і печалі, сколихнула вразливу ніч, розітнула стіни старенької хати, попливла над усамітненим селом.

Він грав у якомусь пориві: обличчя було зболене і натхненне. І враз зашурхотіло ліжко, зашелестіли кроки на долівці. Смичок затремтів – тріпнулася душа. Оглянувся. Ганна стояла позад нього у нічній сорочці з померезаним комірцем, ніби біла лілея, тремка і розгублена. На очах були сльози.

– Ти плачеш?

– Я люблю тебе...

ПУТА

Падаю на сидіння вантажівки, немов провалююсь у яму, і, не дивлячись на водія, кажу якимось дивним самому собі голосом:

– Поїхали...

«Швидше тільки, швидше!» – бунтує в мені дух. У свідомості витанцьовує ще одна фірма, в якій я сьогодні будь-що мушу побути. «Будь-що! Поки робочий час не скінчився...» – не відступає думка. Хоч добре знаю, що ніхто мене там не чекає. «В обійми не братимуть». Та й тіло, всупереч духові, надто кволе. Стомило безрезультатне крутіство по місту в пошуках необхідного матеріалу та коштів. А незрозумілий дух однак нуртує незбагненне. Мучить думка: «Може, застану там її...» До того ж не довів справу до пуття. Не все додумав, договорив. Тисячі невирішених питань кружляють наді мною, мов гайвороння. Як чорна хмара, що нависла над містом. А між тим щось озивається протилежне. Те «щось» спрямовує мій дух в інше русло. Спонукає зняти зайвий клопіт, гніт, зректися обов'язків, які взяв на себе, і дати собі спокій. «Воно тобі треба?..» – хтось ніби шепоче у самі вуха. Наростає напруга. Між стомленим тілом і невгамовною душею іде боротьба.

За дверцятами схлипує м'який дощ: одноплинний і нескінченний. Збурене шерехтіння шин, шерех кленової міді. Таке бентежне відчуття – на порозі глибока осінь. «Вже поминула краща пора, не встиг оглянутися...» «Шу-ух шу-ух», – пролітають мимо, як на екрані, темні потвори «Мерседесів», невиразні обличчя зеленого кольору, закам'янілі, мов потойбічні істоти. Очі ріжуть яскраві вітрини, оголені манекени, барвисті капелюшки як осінні поганки, вирують багаті базари. Цигарковий дим змішується з дощем, смердить шоколадний бум, брудний асфальт. Довкола жирує сміття. «Нічого, перетліє і буде купа гною...» Обабіч (я бачу їх смутні обличчя) напівголодні бабусі, безпритульні діти. Блукають безробітні – сотні, тисячі... А я маю роботу, за яку мені ніхто нічого не платить. Я маю пута. Біль душі. Чогось приходить в голову думка: «Народження і смерть одна подія – перехід у інші форми життя».

Припадаю до шиби, що затьмарена брудними потоками – дощ не вщухає. Машина, мов куля, пронизує туманне місто. Погойдуються висотні будинки, пливуть назустріч і, збільшившись до неймовірних розмірів як у казці, зникають. Враз з обочини рекламний щит поцілює в саму душу: «Шукай жінку...» І вже інший: «Насолоджуйся. Пізнай смак Америки». А зовсім супроти: «Там де ти» – шалене місто як смолоскип згорає в огні. Заплющую очі, щоб відшукати себе в тому буйстві, а величезні мальовані жіночі губи напірають на мене. «Шукай жінку», – хтось шепоче в ліве вухо. Дивно, чому в ліве, думаю, щоб швидше достукатися до серця? І зовсім абстрактне: щоб зруйнувати мій маленький світ у цьому безмежному живому океані. Від тих думок у глибину мого єства починає заповзати якась гадина. Голова стає важкою, – не так важкою, як ніби зайвою на плечах. І чую терпкий біль у грудях. «Все-таки випив багато...» – дорікаю собі. Уже каюся не раз, та що з того. Гріх повторюється. І слабкість ця має першопричину. Тридцять п'ять років за плечима, а живу один як палець. І винна в тому вона... Молодий я чи ні? Вийду на вулицю – музика в парку грає, от уже грає! Стоголоса поза річкою озивається. Дівчат стільки! Ідуть і йдуть мимо, а я стою у вечірніх сутінках мов закам'янілий. І вона, єдина, як тополя, хилиться в мою долю...

Ось уже й знайомі квартали Слобідської. Машина мчить надто шалено. А прагнення рухатися швидше не відступає. «Чи встигнемо?» – наростає неспокій. Дивлюсь на годинника:

– Так довго їдемо... – зітхаю.

Водій усміхається:

– Ми не їдемо – летимо!

– Хто це летить? Оця бляшана коробка? Це так. А душа начебто й досі на місці. Для неї швидкість твоя – звичайнісінький нуль. А саме їй, а не цьому кволому тілу, потрібен рух, – кажу. І в тих словах немає й краплі жарту. Бо відчуваю, як розпинає мої груди невимовна жага до надруху, до миттєвості. Уже відступили всілякі справи на другий план, одне тільки бажання: зустрітися з нею. І воно підсилюється з кожною хвилиною. «Іншого разу просто не буде. Час не повторюється», – пульсує в моїй голові, стукає в саме серце. Від того соваюся на сидінні сюди-туди, ніби хто мене розкачує. Прилягаю на спинку і завмираю – дослухаюся внутрішнього голосу: «Вийшло все так... Покинув село – мав крила. Думав, злечу до вершин... А зустрів її, покохав... Ні радості, ні втіхи. Ношу те кохання в собі, як біль, та й годі. Ех, мамо, це вже не той Василь, що раніше...

Дивна річ, щось міняється в мені – падаю в якусь прірву і ніяк не впаду. Не печальте серце, що не дам ради собі. Заблукав я серед людей, живу для них. І це правда. За вікном уже давно нові реалії, приватне бере гору, а я дію за принципом: «Не моє, а наше». Смішно. Звалив на себе об'єкт і тішуся ним, як дитиною. Душу краю. Нажив собі оті жахливі сни: щоночі насуваються всілякі труби, цегла, немов землетрус розгойдує місто. І останній договір перед очима. Кому ті гроші? Якесь брудна справа...»

Цей внутрішній голос посилює тривогу, починає бити на сполох. «Куди жону себе і що шукаю? Ця безглузда метушня... Це гріх, накопичене зло в мені блаженствує. І незрозуміла втома хіба від роботи? Від щоденного жебрацтва, від приниження. Душа бунтує, бо упосліджена, пригноблена як і мій народ... Від правди не сховаєшся. Хіба не бачу довкола знедолених? Заплющити очі, затулити вуха – то й що з цього? Хіба не чую, як земля стогне від болю? Серце її порізано на шматки. Душу заковано в залізобетонні конструкції. А цнотливість нашу нахабно роздягнуто... Гола і боса вагітніє вона і народжує чоргополох на пустирищі наших сіл. Цей суєтний світ – неволя? Пута для душі? Як сільце для пташки...»

«Боже, що мені в голову лізе!» – жахаюся. До цього я ніколи не думав так над життям. У груди проникає холодний страх. Тіло стискається в ніщо, а думка відлунує як удари молотка: «Звалилося все... Ця гріхоблудна атмосфера... Хитроці всілякі, підступна спокуса, щодня, щогодини ці клопоти, обов'язки як павутиння – і виплутатися несила. Якесь пастка. Хочеться волі. Душа цього завжди прагне. Сам стримую її від звільнення. Ось і зараз у цій бляшаній коробці, як у казармі, вона задихається. Заблоковано її рух. Годі, годі! Треба розірвати пута...» Чую, як серце в грудях б'є поштовхом – це сигнал до дії. Вмить рука лягає на ручку, штовхаю плечем дверцята і лечу у безмежжя...

Услід за мною скриплять гальма вантажівки. Десь далі зойк, гомін. Розплющую очі – світ дивний! «Як добре, що бачу його тремке осяяння, що я є в ньому і буду...» – приходиться у голову. «Господи, прости мене грішного...» – повторюю раз по раз, відчуюючи велику провину перед світом, перед людьми. Серце схвильовано стукає в грудях. І так легко, уже не підгонить час, бо він просто спинився, зникли всі тривоги і клопоти – ніщо не мучить. Тільки незборима потайна радість – і сльози. Вони течуть легко і рясно, як джерельна вода, змиваючи з утомленої душі тяжкий бруд.

ПАДАЄ ЛИСТЯ

Спинись! – кажу собі. Горить село в останніх краплях літа. Не вже горить? І синій дим пливе на сіре поле.

Сади мовчать... Дивись – палає небо! Летять машини вздовж села, летять хвилини, пісня лине з глибини... А за парканом з тихим сумом листя опадає...

Чого мовчиш? Розгублений, очам своїм не віриш. Зніми рюкзак, зірви старенький плащ! Так пахне хліб з дитячих літ... Яка разюча пам'ять! П'януть стежки, пахкі пригаслі трави. Це ж тут ти жив... Це ж тут дитинний світ розвіяно у полі, в чужих садах загублено сліди. І в теплу ніч впіймав собі неспокій – дівочі очі, холодні, примарні та сумні...

Ну доторкнися, розбуди її. Нехай не спить верба, хай побачить, як тихий вечір зелені коси в барви запліта.

Верба... А біля неї мати. О Боже, які старенькі! Зігнулись, згрібають лист пожовклий на оборі і тихо, неначе смуток, у купочки кладуть. Довкола душі живої... Мов жар роздмуханий, до хати тулиться вишняк. Червоні яблука ніхто не рве в саду, червоний хміль під вікнами зів'яв.

Горить село! Горить у сутінках душа, горить земля – в руках гарячий попіл, холодна сіль на стомлених плечах.

Про що я думаю? Куди весь час дивлюсь? Зринає пісня-стогін, і вже на обрії ворушиться, колишеться натовп, і хвилиною, неначе уві сні, пливе чиясь труна... І мати вслід поволі йдуть... А на вербі листок тремтить, погойдуюється і падає на стоптану дорогу. Під ногами шерех, шерех... І голоси, як з-під небесся. Біжать назустріч діти! Діти...

Тепер скажи, чого мовчиш? Чого так серцю тяжко?

Смутніє обрій, затуха заграва, лягає тінь на зболені сади. А біля хати, під зорями гойдає вітами замріяна верба. І тихо-тихо в нашому саду прижовкле листя летить в холодну ніч щоразу навмання.

ВИШУВАНКА ДЛЯ СТАРШОГО БРАТА

Потяг прибуває до Архангельська. Ось і вокзал: виходжу на перон. На годиннику пів на шосту вечора за місцевим часом. Сутінки заволокли будівлі, дме холодний вітер, аж з ніг валить, снігом забиває – нема де дітися. Місто незнайоме, чуже, то не знаю, куди відразу податися. Бачу, як люди один за одним біжать на стоянку, де проглядаються таксі. Кидаюся і я до однієї машини, та водій розводить руками, до іншої – теж зайнята. А холод дошкуляє – дихати нічим. Повертаюся спиною до вітру, затуляю коміром кожуха обличчя, щоб не так сікло снігом, – бігаю по колу, але ніхто не хоче їхати. Починаю хвилюватись: що робити? Коли це, враз, постає переді мною довготелесий молодик: очі в нього сірі, якісь замулені.

– Куди тебе? – питає.

– На Покровську, 13.

– А район какой ето?

– Ой, район який? – розгублююся. – Цього я вам не скажу, бо тут уперше. До брата їду.

– Подожді, узнаю...

Проходить хвилина, дві, вітер пронизує наскрізь, а його нема й нема. Таксі відходять одне за одним – порожніє стоянка. Нарешті з'являється.

– Узнал! Так ето же за чертой города! Садись.

Я відчиняю дверцята.. «Може, не треба?» – вагаюся. Проймає якесь дивне відчуття. І все-таки сідаю.

Їдемо по місту. Водій набирає швидкість, кидає погляд на мене:

– Гаваріш, в нашем городе впервые?

– Та був колись, – зумисне брешу, – вже забулося... «Скажи тобі, що вперше, то ще завезеш хтозна-куди», – думаю. І додаю: – Я дав телеграму, але чогось не зустріли.

Він відвертається, мовчки запалює цигарку.

Відхиливаюся на спинку сидіння – відчуваю ледь помітне хвилювання. То від думки, що уже ось-ось буду в брата Сергія. Уявляю його таким, як в останнє бачилися. Ще коли союз не розпався, то

побув Сергій в Україні з родиною. Пригадується, йдемо за село, у яри, де на крутих схилах у дитинстві збирали суніці, цвіт акації, спускалися з беріз, а він і каже: «Найбільше, за чим я скучаю там – це за нашою природою. Ото приснитись поле і луки або сад, де мати в білій хустині сіно гребе, прокинусь – і так стане тяжко на душі, що облишив би усе і полетів сюди, у рідні краї. Воно в моєму серці навіки. І завжди буду тужити за цим». Мене й досі печуть сльози, що з'явилися у нього на очах, коли зупинився на березі Снові. Думаю про те, що моя поява буде радісним сюрпризом для нього, бо про свій приїзд нічого не говорив. До того ж везу унікальний подарунок – вишивану сорочку. «Буде нагадувати йому тут, на чужині, своє, рідне...» – тішуся.

Приглядаюся до вікна – надворі вже суцільна темінь, але бачу, що не центром міста йдемо. Будинки невисокі, вузенькі вулиці, засипані снігом. Перехожі, заплутані у завірюху, наче котяться по тротуару – виринають і зникають у пільмі. І машину кидає так, ніби човна на хвилях.

В якусь мить опиняємось на мосту, – металеві арки довго мелькають перед очима як велетенські тіні, – і я здогадуюсь, що переїжджаємо річку Північну Двіну, яка удвічі, мабуть, ширша Десни. Нараз за мостом машина круто повертає ліворуч. Пильно стежу за дорогою і бачу, як трое хлопців – один у піджаку з високим коміром, двоє в коротких куртках із синтетики – лагодяться переходити дорогу. І водій їх, певно, бачить, але швидкість не зменшує. Мабуть, сподівається, що стоятимуть. Проте, один з них, той, що в піджаку, враз виходить на дорогу. Спиняється посередині – в наш бік голови не повертає, стоїть спиною і похитується, наче тупцює на місці. Водій різко звертає ліворуч, нараз праворуч, – транспорту довкола багато, – затим спрямовує машину між людиною і стрічною «Волгою», але не втискується. Підхоплює хлопця правим крилом і той, ударившись об капот, падає на асфальт. Інші двоє, побачивши таке, кидаються до товариша.

– Ідіот! Стой, стой! – долітають вигуки.

Водій на якусь мить пригальмовує, але не зупиняється, набирає швидкість. В мої груди закрадається неспокій. Від думки, що ми збили людину, проймає острах. «Можливо, потрібна допомога?» – болить мені. Хочеться вийти... Однак не наважуюся це зробити.

Потроху місто відступає, дорога стає більш широкою і безлюд-

ною. Обабіч ледь бовваніє лозняк та очерет у темряві. І снігова заметіль застилає білим простирадлом все довкруги. «Я уявляв, що брат живе відразу на околиці міста, а тут – гола тайга», – бентежуся.

– Ще далеко? – запитую розгублено.

– Приєхали, – каже молодик і звертає враз на обочину. Загальмовує, гасить світло – і густа темрява залягає у салоні. Тільки ледь біліє сніг з усіх боків, а далі – пільма. Приглядаюся, щоб хоч щось розпізнати, тим часом пхаю руку до кишені, намагаю гроші, бо треба розраховуватися. І тут відчуваю на собі підступний погляд водія: сірі очі його горять по-хижацьки.

– Деньгі лежи на сиденіє – і виході, – чую хрипливатий голос.

– Скільки? – питаю, ще не розуміючи, що він хоче.

– Викладавай всьо. Всьо! – повторяє холодним тоном. – І бистро!..

Надто пізне усвідомлення не дає мені шансів на роздум. Перед очима вмить з'являється цівка пістолета і починає збільшуватися до неймовірних розмірів. Я ціпенію, страх проймає до кісток, сковує всі мої рухи. Якось судомно мацаю кишені, бо не можу збагнути, в якій лежать гроші. Відтак знаходжу три тисячі рублів, які перед поїздкою обміняв, і кладу на сидіння. Згадую, що в рюкзаку є ще гривні, хочу взяти його, але водій різко зупиняє мене:

– Убері руки! І виході...

Щось ворухнулося всередині, сполохано забилося. «Це все... Зараз поцілить у потилицю, і не буде ніякої зустрічі з братом – ніколи не буде. Хоч і залишуся живим, але буду ранений – ніхто мене тут не знайде», – підступається жахливе. І серце нараз стискається, кам'яніє від жалю за п'ятирічну Оксанку, яка більше не побачить батька. «Що робити? Протистояти йому? Безглуздо. Безвихідь. Невже це – кінець?.. пронизують свідомість миттєві думки. – Господи, Ти поруч зі мною. Хай буде воля Твоя. Я грішний, але благаю Тебе збережи моє життя...» – шепчу без поруху на вустах, відкриваю дверцята і, затамувавши подих, пірнаю у сніжну каламуть. Лежу якусь мить зовсім поруч машини, чую як шалено гупає серце, потім підхоплююсь, біжу і знову падаю. Чую, як рве з місця машина і зникає у мареві ночі.

Стає неймовірно прикро і боляче від того, що сталося. Зганьбленим почуваюся, приниженим настільки, що й жити не хочеться. «Ось так зустрічають нас російські «брати». А щоб ти подавився

тими грішми», – пече образа. Проте, відчуваю, що не так шкода тих грошей, які віддав до копійки, як вишиваної сорочки, бо збирався подарувати братові. Я віз її як щось найдорожче і святе. «Хіба він неситиме її – позбиткується та й годі», – не можу заспокоїтися.

– З півночі дме дошкульний вітер, але я його майже не відчуваю. Стою ошуканий і зовсім розгублений на чужій землі як в пустелі. Ніяк не можу збагнути, де я і куди мені далі рухатися, де шукати прихисток?

Та ось наче просвітлюється довколишній простір: бачу блимає вогник, а за верболозовим галуззям проглядаються невисокі будинки. Йду безнадійно туди. І таки на радість знаходжу в тому районі вулицю Покровську, затим, трохи поблукавши, і тринадцяту квартиру. Довго не заходжу, бо ніяково. Нарешті тисну на дзвінок – і відразу потрапляю в обійми брата. І вже по хвилі душа трохи відгає.

ПРОЕКЦІЯ РОМАНУ

Наталка притулилася до підвіконня і принишкла – юна постава вкарбувалася у таємниче надвечір'я надто вразливо. Обличчя зболене, у руському волоссі – загадкові тіні. Очі дивляться в нікуди. «Що воно таке? Ранок був – як завжди. І день, як день, а на душі тяжко... Боже, так незатишно у цьому світі! Ой!» – зітхнула мимоволі. Стояла без будь-якого поруху – віддалася думкам на поталу. У пам'яті то з'являлися, то розтікались кудись уривки текстів, окремі епізоди, діалоги з детективного твору, який ухопилася писати ще рік тому на конкурс «Коронація слова», але так і не закінчила до цього часу. Останній розділ уперто не вимальовувався. Ніяк не могла визначитися: що ж має статися з героями в кінці твору? Планувала трагічний фінал. Але коли бралася за перо, щось її ніби зупиняло. Так і носила в голові свій задум. Він навіть снівся Наташі одного разу – туманно і вельми тривожно. Все в чорному бачила і на відстані.

І далі мучила себе думками – не було втіхи від написаного і того середовища, в якому сама існувала. «Стільки лукавства, жорстокості! Страшно вже жити на цій землі. Невже Богові вже несила боротися зі злом? Йому потрібна допомога?! А я теж фантазую чвари, ілюзії, маски, хтиво-мертве кохання»... – боліло їй. Хотілося знищити твір до останнього аркуша і забути назавжди про нього. А разом з тим, дедалі відчутніше вривалося періодично в душу якесь тривожне передчуття, до кінця неусвідомлене і непідвладне їй. «Щось має статися? Що..?»

День давно вже кудись зник – світ зчорнів у своїй сутності над містом. Тільки ліхтарі, мов згасаючі зорі, блискотіли у безодні ночі та гул машин не стихав на дорозі. Вони часом ніби вибухали за вікном, від чого земля тяжко стогнала, і раз по раз тремтіли шибки у маленькій кімнатці університетського гуртожитку, де тулилася Наталка з чоловіком Олегом та дворічним сином Юрком. У помешканні було душно, панувала напівтемрява. Однак ще помітні були на стінах нашвидкуруч приліплені вирізки з журналів напів-

голих дівчат, якісь дитячі малюнки. На вхідних дверях – календар на 2006 рік з портретом жінки, у якої проглядалися руса коса, мов німб, і червоне сердечко на грудях. На дивані лежали зібгані простирадло і ковдра, зіжмаканий одяг. На підлозі – іграшки та книги. До шафи тулилася коляска, де спала дитина. Поруч на невеличкому столику – комп'ютер, стоси паперу. Окремі аркуші помережані дрібним почерком – то сторінки недописаного роману.

Ще вчора Наталка працювала за цим столиком цілісінький день надто захоплено. І вечором обдумувала по кілька разів конфліктну сцену між головною героїнею твору та її чоловіком. Хотілося змалювати більш правдиво стан жінки в ті хвилини, коли та, вражена зрадою, у розпачі зважується на відчайдушний крок... То ж шукала щось подібне в собі, напружувала думки, запалювала в серці почуття образи, жіночого самолюбства, помсти – перевтілювалася в образ так, ніби не з героїнею твору те діялося, а з нею. Від уяви накопичувалися емоції – хотілося плакати. Часом кидала ручку, завмирала. Боліло в грудях. Але встати і піти від столу не мала сили. Навколишній світ не існував – не чула, як гуркотіли за вікном машини, як плакав та смикав її за одяг син Юрко. І тільки як з'явився опівночі Олег підхопилася, погодувала поспіхом дитину, приспала. Олега не зачіпала, хоч пеклося на серці, що вже вкотре так пізно прийшов. Відчувала втому, але знову сіла за стіл. І вночі прокидалася кілька разів – з голови не виходив розпочатий роман. Лежала та думала над ним, наче над власним життям, аж поки не почало сіріти. А вранці тій незрозумілого страху промайнула над нею. Відчула всередині порожнечу, схожу на біль.

У колясці заворушився Юрко, заплакав. Нав'язливі думки розсипались по підлозі бурштиновим намистом, розстав гуркіт за вікном, наче машини відлетіли у вирій. Наталка сахнулася підвіконня, нахилилася над дитиною, приколихала. Глянула на годинник, щось трепетне озвалося біля серця – був пізній час, а Олега не було. Тепер уже ходила по кімнаті з кутка в куток як неприкаяна, дослухалася звуків у коридорі, виглядала у вікно, раз по раз ставала перед дзеркалом і довго чесала русяве волосся, дивилася в свої сині, мов шматочки неба, засмучені очі, усміхалася якомсь силувано, щоб хоч трохи розвіяти хандрю, проте не здатна була щось змінити в собі. Тривожне передчуття не відступало, посилювався страх. «Воно й раніше з'являлося, – згадала Наталка. – Тоді померла мати, а через

рік – сестра... А це знову підкралося... Може..! – перекинулась ураз на Олега, – що станеться з ним..? Не дай Боже! – вмить відкинула жадливу думку. І враз – інша, не менш болюча: – Не прийде ночувати! – Принишкла вражена: – А я ж кохаю його... Боже, як я кохаю: що зі мною буде? – прошепотіла. Підступила образа: – Його не влаштовує наше спільне життя?.. А мене влаштовує!.. Встав, поснідав – і до пізнього вечора. Відчитав свої години в університеті, а опісля де вештається – один Бог знає. Він не бачить, як у цих чотирьох закопчених стінах день у день топчуся. В яких умовах готую їсти йому і дитині, постійно бігаючи на ту загальну гидку кухню. А прийде наїдпитку, то все йому не так. І я не така як всі. Нічого не встигаю, не так зварила. Не товариська, друзів не маю. Один він ідеальний. Так допікає, хоч накладай руки на себе. Боюся, коли приходять зі своїх походеньок», – зітхнула стомлено.

Глянула знову на годинник – бралось за північ. Нараз миттєво якимось нервовим рухом вхопила на столику мобільний, набрала номер Олега. «Доступ відсутній, доступ відсутній», – повторив жіночий голос. Видихнула тяжко повітря з грудей, задумалася. Сумнівів у тому, з якими «друзями» він до півночі розважається, уже не мала. Подруги з університету (вчилася з ними до декретної відпустки) не раз нашіптували їй, що Олег залицяється до студенток, заліки ставить не за знання, а за дівочі принади. Однак не брала те в голову. А це, коли став себе вести загадково, повертатися додому тоді, коли чорти вже навкулачки грають, прикриваючись нарадами та конференціями, зрозуміла, що він таки зраджує їй. «Дуже змінився останнім часом. Байдужий, сердитий став. Хтось чинить зло? Адже все було добре між нами і починалося казково!» На мить затамувала подих...

Перед очима постав той сонячно-золотавий день трирічної давнини, коли вперше побачила Наталка Олега на морі. То мати дістала їй путівку, щоб трохи відпочила від шкільних екзаменів та підготувалася до вузу. Тоді вона, засмагаючи залюбки під південним сонцем, читала «Чорну раду» Куліша. Нараз відчула, як хтось зупинився поруч. Підвела очі і трохи зніяковіла – молодий чоловік, добряче засмаглий, чорнявий, з ледь помітною сивиною на скронях, безцеремонно дивився прямо на неї. «Куди збираєтесь поступати, якщо не секрет? – нараз спитав. І дізнавшись, що в педагогічний університет його міста, гордовито промовив: – Вважайте,

що вам пощастило!» Як виявилось, він доцент цього вузу, кандидат наук. Обличчя в дівчини спалахнуло, і погляд в одну мить потонув у його глибоких карих очах. І всю її пройняло ніби струмом. «Це Бог мені його послав! Це моя доля», – промайнуло миттєво в голові.

Вечоріло. Червоний диск сонця потонув у синьому мареві, обезлюдів пляж, а вони блукали берегом босоніж, доки не настав ранок. Зійшло сонце, і море було щасливе. А потім ще була не одна ніч, – романтична і втаємничена. І Олег не втомлювався їй говорити: «Ти моя мрія, ти моя пісня...»

Сиділа на стільці в якомусь забутті. До тих згадок додалися інші. Ще тільки побралися, то Олег замучував ревнощами, коли дізнався, що до міста приїхав її однокласник, котрий упадав біля неї в школі і не приховував свого почуття. І хоч Наталка клялася, що в них нічого не було серйозного, бо хлопець не подобався, однак Олег не міг вгамуватися. Допитувався щодня куди ходила, вигадував щось, дорікав таємними зустрічами. Одного разу довів до такого стану, що Наталка з досади мовила: «Я уб'ю його і з собою покінчу...» І заплакала. Він наче злякався того, почав вибачатися, говорив, що кохає її безтямно. Цілував руки, очі, пестив коси, щоб якось розвіяти в очах дівчини зажуру, і повторював: «Я більше не буду ніколи ревнувати, робити тобі боляче...»

Ці згадки не додали розради, а ще більше посилити депресивний стан. Від усвідомлення того, що Олег таки зраджує її, очі в Наталки раз по раз туманилися, наче падали у пільму, судомило обличчя. Все довкола було мовчазне – мов божевілля. Хотілося кудись зникнути, провалитися у невідоме, заснути, накривши голову подушкою, аж до Судного дня.

Стала серед кімнати, прислухалася до себе: «Нема вже того Олега, що тоді зустріла: час підминив. А серце наче в полоні. За чим я сумую? За тим днем, що загубився десь у сутінках ночі?..»

У коридорі гуртожитку щось застугоніло, вчулися кроки. І чоловічий голос затяг: «Не питай мене чи любов мине...»

– Олег! – зойкнуло в Наташі серце чи то від радості, чи тривоги. Ступила тільки крок уперед і завмерла – очікувала. Поминуло кілька хвилин, але чоловік не заходив до кімнати. «Наче ж його голос? Невже здалося?» – прошепотіла. Прочинила двері – нікого. Тільки в кінці коридору, де стояло кілька колясок, блукало двоє хлопчаків. Чиї вони – не розпізнала. Дітей на четвертому поверсі

багато – половина викладацького складу університету уже кілька років перебивається тут з родинами. «Може, Хоменкові..? – подумала про професора-філолога, який вліпив їй трійку по літературі на першому курсі. «І оце до цього часу не сплять?» – здивувалася.

Зачинила двері і чомусь швидко пішла до столу, нахилилася над рукописом і почала його переглядати. Перечитала кілька сторінок – і враз підвела очі, перестала дихати. Обличчя пополотніло. «Якийсь злий бумеранг! Те, що я пишу тут, у романі, відбувається в моєму житті!? Все повторюється зі мною! Який жах! – приголомшено протягла. Вражена таким відкриттям, вмить пригадала, що після того, як змалювала смерть матері героїні твору, пішла з життя і її мати. І всі біди в неї з Олегом починалися тоді, коли описувала ті чи інші події в романі. І відбувалися вони точнісінько так, як на папері вигадувала. «Сама собі пророкувала? Боже, я програмую свою і його долю! Це я Олега таким зробила?!» – промайнуло в голові як прозріння. І якийсь пекучий біль пронизав її до кісток. Вона вхопила останній розділ, над яким вчора так натхненно працювала, аби розірвати на шматки, але не встигла – до кімнати зайшов Олег.

По тому, як світилися в нього очі, як під комір заповзла краватка, було зрозуміло – напідпитку. Покрутив головою, зняв піджак і кинув на диван. Потягнувся по хвилі, глянув крадькома на Наталку. Говорити з нею не поспішав. Явно не збирався звітувати: де був до цього часу, чим займався? Однак помітив в очах дружини щось пронизливе і трагічне, що на якусь мить протверезило його. Зрозумів: брехня про те, що затяглася конференція, не пройде.

Наталка, яка все ще стояла біля столу, зовсім сторопіла і перелякана від розгадки своїх бід мовчки спостерігала за чоловіком. Боялася зронити будь-яке слово, щоб не викликати сварку, котру вже запрограмувала в романі. Бо тоді ланцюгову реакцію не зупинити. Все піде за сценарієм, як написала. Вона б і втрималася, якби Олег не почав:

– Не дивись так ревниво. Ну, зайшов з друзями до одного бару... Туди запускають тільки по двадцять чоловік. Усього два ліхтари освітлюють залу. Дівчата як повиходили – наче стриптиз на палках. І музика така: хлопці грають, грають, а тоді зупиняться враз – і знову спочатку. Танцюєш мов робот. О, кайф! Подібне і уві сні не

приснитися. Тільки сушняк сушить. Дай чогось попити кисленького, – попросив без будь-якого відчуття провини.

Наталка в якусь мить відчула, що втрачає контроль над собою. Бісівська сила збурила в ній все донестями.

– А смоли гарячої!..– вибухнула. І тут усвідомила: повторила слова головної героїні свого роману. Але вже нічого не могла змінити і ні про що не пошкодувала. Сльози бризнули з очей, вся вона спалахнула, мов смолоскип, дихала гаряче. – Як тобі не соромно! Ти жадав моєї душі, взяв її і розтоптав. Я... я, – задихалася від збудження, – наскільки тебе любила – настільки ненавиджу!

Олег підскочив як ошпарений:

– Завелась, блін! Я заробляю гроші і маю право на відпочинок. У мене скрізь друзі – на роботі, у місті. Мені не вистачає спілкування. А ти сидиш тут, замкнулася в собі. Якись писульки пишеш. Від безділля з глузду сходиш. У хаті постійно безлад.

– Я не автомат. Не встигаю.

– А інші встигають. Онде у Хоменкової троє – і в хаті порядок. А ти безтолкова, марнотратка. Нічого не робиш. Набридло! З мене досить! Збирайся і їдь у свою Карпилівку. Я втомився від тебе... На Закарпаття! До діда, до баби! Куди хочеш! – кричав він, бігав по хаті сюди-туди, не звертаючи уваги на те, що дитина спить. Нараз спинився: – Ти хотіла почути правду, то слухай: я кохаю вже іншу жінку.

Від тих Олегових слів у Наталки ніби щось застряло в горлі, затерпло. Образа була такою глибокою, що жінка замовкла, оціпєніла. Серце затремтіло так, наче хто його вирвав з грудей.

– Я поїду зараз! – вихопилося у неї. Кинулася до шафи і одним махом вигребла все збіжжя на підлогу. Бігала по кімнаті, мов навіжена, рухи були хаотичні. Збирала та складала у целофановий пакет своє вбрання, дитячий одяг, поглядаючи раз по раз на коляску: чи не прокинувся Юрко. Але дитина навдивовижу спала міцно.

Олег поволі роздягнувся і впав на диван. Лежав горілиць нерухомо і зречено, наче нічого не відбулося між ним і Наталкою. Довге волосся упало на чоло, було блискуче і чорне, мов смола, такі ж брови і борода. Повне обличчя від постійних нічних митарств виглядало змореним, ніби вистраждане болем.

– Коли будеш виходити – погасиш світло, – по хвилі озвався саркастично.

– Погашу! Назавжди погашу... – кинула йому Наталка, не усвідомлюючи, який зміст вкладає в ті слова. Нахабна байдужість Олега вивела жінку зовсім з рівноваги. Коли б мала у цю хвилину в руках важкий камінь, то жбурнула б згарячу в нього, не задумуючись про наслідки. Від напруги все тіло горіло, наче облилася кип'ятком, на обличчі рясніли крапельки поту. Вона не могла вгамувати, заспокоїти чимось себе хоча б на мить. Не могла змиритися з тим, що лишилася обдурена. І зупинити цей запрограмований процес була нездатна. Відбувалося мимо волі щось незбагненне в душі, катастрофічне. Мучило відчуття провини перед покійною матір'ю, яка ніяк не хотіла цього доччиного заміжжя. Дізнавшись якимось чином тоді, що Олег набагато старший Наталки, двічі одружувався, то примчала до міста, щоб перешкодити такому задуму. Бігала, умовляла, аби вона не єднала свою долю з Олегом. Навіть до ректора університету ходила, але нічого з того не вийшло. Наталка, як тільки здала екзамени до університету, перейшла жити до Олега в гуртожиток (на той час попередня його дружина вже виселилася), не реєструючи шлюбу, – на віру.

Поглибилася відчуття образи. Жіноче самолюбство захмарювало любляче серце. Глянула ревниво на Олега, який уже хропів на дивані, і відвернулася. Не могла спокійно дивитися на нього – ненависть наростала. Хотілося помститися. Проте не знала, як йому дошкольніше завдати болю.

Склавши всі до купи речі, Наталка підступилася до столу, де лежали списані аркуші її роману. «Що з ним робити? Знищити зараз чи забрати з собою?» – завагалася. Нахилилася і почала читати останню сторінку: «Їй так набрид задушливий гуртожиток, сморід, бруд... Проте виселятися з нього боялася. Куди? Повернутися в село з дитиною – це смерть для неї, ганьба. Хотілося жити у великому місті, вчитися, писати книги... Весь час не втрачала надію, що матиме свою квартиру. Часом проглядала оголошення, телефонувала власникам, сподіваючись, що може знайде щось не дуже дороге, і чоловік погодиться взяти кредит. А тепер все те ні до чого. Де дітися? У свідомості жінки діялося щось жахливе...»

Наталка підвела очі, задумалася над прочитаним: «Як далі мусять розвиватися події в романі?» Раптом промайнуло в голові, що героїня роману все-таки повинна ... вбити свого чоловіка за зраду – і це буде розв'язка твору. І мимохіть думка перекинулася на

Олега, як блискавка пронизала свідомість: «Убити?.. У грудях похололо. Стало моторошно і страшно. Уляклася, перестала дихати, дослухалася, наче не вона те подумала, а хтось сторонній сказав. О, Господи! Звідки таке взялося?» Озирнулася перелякано, так ніби на гарячому піймалася. Здалося, що та жаклива думка вже випурхнула з голови і витає у повітрі: її почули всі і сам Олег. Глянула на нього крадькома, стримуючи незрозуміле тремтіння, що охопило все тіло. «Ні, ні!» – боронилася від докучливої думки, але та не зникала. Навпаки, чимдуж просочувалася в кожную клітинку її ества.

Вислизнула до коридора, запалила цигарку: ковтала дим, наче давилася ним. «Зло треба карати не морально, а фізично знищувати, щоб не пускало коріння?» – уже не відхрещувалася страшною думкою, що прийшла в голову, а шукала їй виправдання. – Богові потрібна допомога. Посадять?.. Хай! Один раз душа переболить. У всього є початок і кінець. Цей детективний роман має завершитися. А разом – все, все... Один раз – і назавжди...»

Зайшла до кімнати – на полиці зблиснув кухонний ніж. Боязко взяла до рук. «Я збожеволіла, збожеволіла... Що зі мною діється?» – жахалася задуманого. Однак рухалася крадькома до дивана. Нараз зупинилася і завмерла за два кроки від Олега. Стояла і чула, як тіпає в неї все тіло, стугонить сполохане серце. «Ой, він зараз прокинеться! Уже дивиться!? Відкриті повіки? Ні, спить... Йди, йди... – хтось ніби шептав їй. – Сміливіше, ще крок і все закінчиться...»

Зойкнула дитина. І враз Наталці несподівано видалося надто дивне – в обличчі Олега, який лежав горілиць, промайнув образ Ісуса Христа... Не уявила – побачила той печальний лик реально і остовпіла. Щось ніби обірвалося всередині. Рука, що стискувала ніж, обімліла і він упав на підлогу. Стояла спантеличена і зовсім розгублена, відчуваючи, як опановує її страх перед Всевишнім. Було тяжко на душі, так тяжко, що в якусь мить з'явилась фатальна думка: убити саму себе, щоб не дивитися світові в очі. Кілька хвилин була ніяка, ніби вижила з розуму. Її тіло все ще тремтіло, мов від пропасниці. Відтак опустила на підлогу, бо ноги вже не тримали і, відчувши, який гріх вчинила, піднесла три пальці до чола і надривно прошепотіла: «Господи, не карай вельми. Не покидай мене!» З очей бризнули сльози.

У колясці знову схлипнула дитина. Заворушився Олег, підвів го-

лову і сторопіло дивився на Наталку, що якось дивно і непорушно сиділа на підлозі.

– Що сталося? – підхопився. – Чого не спиш? – спитав, наче між ними нічого й не відбулось.

Наталка мовчала.

– Мені сон тільки що тяжкий приснився. Наче ти серед поля одна. І вся в чорному...

– Годину тому була б тебе вбила... Господь зупинив. Прости, – мовила тихо Наталка не підводячи очей.

Олег посміхнувся. Сприйняв ті слова як жарт. Хотів, було, навіть сказати дотепне слівце, та перед очима враз зблиснув ніж, що лежав зовсім поруч, і він зблід.

Наталка підвелася, розбудила Юрка, одягнула його похапцем. Потім взяла валізу, наповнену речами, поклала туди рукопис недописаного роману і підвела очі на Олега.

– Прощай, – мовила і вийшла з кімнати.

Олег стояв як укопаний, ніяк не міг збагнути того, що сталося. Нараз ніби схаменувся: вискочив у коридор, затим вернувся, упав на диван і застогнав. Але не від усвідомлення того, що годину назад могло б статися з ним, а від болючого відчуття провини. Йому кортіло наздогнати Наталку, умовити, щоб вернулася, попросити вибачення, сказати, що він, як і раніше, кохає її. Ладний був стати навколішки, аби тільки простила. Але якась сила змушувала його лежати. Нарешті підхопився, підбіг до вікна, розчинив його навстіж і висунувся по пояс, щоб озватися до дружини, проте слів забракло.

Наталка вийшла з під'їзду, постояла кілька хвилин, затим, притискуючи до грудей Юрка, перейшла дорогу. Вона ще не знала, де дітися, куди податися з дитиною, проте в одному була переконана – в гуртожиток не повернеться ніколи. Опинившись у невеличкому скверіку, спинилася. Моторошно було, в голові якось надривно і боляче чувалася пісня, яку любив співати Олег: «Не карай мене, що любов мине, а карай очима карими...»

Притулилася до дерева – наче відчула плече матері.

А над нею, мов виплакані очі, уже синіло ранкове небо.

СПОГАД ПРО ДРУГА

Про війну не люблю згадувати, хоч відлуння її постійно в мені. А це почув, що наші молоді хлопці знову помирають на Донбасі, і все ожило в пам'яті, заговорило. І на їхню долю випало те, що й нам.

Тоді я був зовсім молодим. Що й казати, землі під ногами не відчував. Дужий був. Хоч вірте, хоч ні, було, нападуть на мене кілька чоловік – всіх плечима розкидаю. Ото копицю сіна візьму на вила – і вгору. Воно і зараз хватка молодеча, тільки сила вже не та.

А звідки їй братися – вже за вісімдесят п'ять перевалило. На віку було всього – пережив. А війну – ні. Вона досі у грудях, де осколок ворухиться. Мої фронтові друзі сняться щоночі. Без них – таке відчуття, ніби я на чужині. Тільки як кого було звати, багатьох із них уже не згадаю. Забулося. А ось Альошу – свого командира – забути не можу. От ніби бачу зараз стоїть він перед моїми очима, такий, який був перед боєм.

Він, як і я, з Чернігівщини. Здається, з Седнева. Всього на два роки старший мене. І теж був не одружений. Гарний хлопець: що високий, що стрункий – козак. Я, бачте, середнього зросту, русявий, а він такі чорні вуса носив. Усе розповідав про свою дівчину, як вони зустрічали світанок, блукаючи понад річечкою Снов, як вона його любила і обіцялася чекати.

Мене та ще кількох чоловік взяли на третій день війни і відразу повезли в Житомир. Там сформували групу зв'язківців, до неї і я потрапив. Ночували в бібліотеці, в якій, як зараз бачу, вікна були вибиті, книги розкидані. На ранок, ледь на світ благословилося, всі кинулися вистрибувати з вікон – налетів ворожий літак-бомбардувальник. Я пробіг кілька метрів і впав. Ще після вибухів довго лежав, боявся підвестися. Коли це чую, як хтось торкнувся мене, питає: «Живий?» Підвів голову: наді мною схилився новобранець. То був Альоша. З того часу ми разом.

Ото ротний проведе на карті напряму маршрут – хоч річка, хоч брід, однак треба йти. Котушку одну на плечі – вісім кілограмів –

іншу спереду – і в похід. Якщо траплялася якась річечка, то стрибали через неї з Олексієм на жердинах як ото спортсмени. Було, розженешся – і вгору. Де та й сила бралася.

Якось подалися удвох налагоджувати зв'язок. Тоді така погода була: сльота та й годі. Перейшли болото. І ось тобі – річечка. І достатньо широка. Я стрибнув з жердиною перший, бо він старший був, мій командир. Опинившись на іншому березі, гукнув йому: «Давай, стрибай». Він розігнався, але не дотягнувся до берега, опинився на глибині. І через ті клятві катушки почав тонути. Моя жердина виручила.

А дрiт зачищали зубами. Ніж був у кишені, але ним ніколи не користувалися. Як тільки що, так і в рот – обмотка облетіла. Стальні жили закручу, мідною поверху – і все. Як набридли ті катушки. Було, прив'яжеш до боку, а дрiт її натягує. Тоді давай ми шукати німецькі: то в лісі, то в полі. Їхні у станках: перемотувати гарно і тягати краще. Було, знайдеш убитого німця-зв'язківця – у них у кожного були плоскогоубці. А ми – з голими руками.

Пізніше Альошу призначили командиром зводу. Ми прикривали на переправі своїх. Батарейка була з мінометів без перерви. Тільки вилітала одна, відразу іншу кидали у сопло. Хлопці вибилися з сил. В якусь мить один з них прорахувався, поспішив – ще міна не вилетіла з труби, а він укинув туди ще одну. Пролунав вибух. І вся батарея, а це вісім чоловік, загинули. Навіть ті, що подавали міни, не уцілили. На місці батареї утворилася глибока яма. Ми тоді з Олексієм сиділи в окопі, тримали зв'язок. Після цієї події впав у тугу. «Ах, – казав, – треба було дати бійцям відпочити».

Потім був наступ. Солдати вже добігали до переправи. Я сидів з рацією в окопі. І тут почув, як щось ніби голосить. Швидко перебігли з Олексієм до сусідського окопу. А там – ціле збіговисько узбеків. Когось поранило чи вбило, то ревуть. «Ви що робите, – огонь на себе викликаєте? – напався він на них. – Ану припиніть зараз же!» Але вже було пізно. Німці почули, помітили, де вони, і скористалися цим. У повітрі засвистів снаряд. Ми з Олексієм відбігли і попадали у траншею. Поруч узбеків розірвався снаряд – і все стихло.

Коли ми підвелися, Олексій відразу: «Побіжу туди, де бійці». Я

йому: «Виждіть трохи. Чуєте, як міни рвуться» А він: «Не можу. Я командир, а позаду бійців. Як вони без мене». «Вони вже зробили, що треба», – кажу.

Але Альоша підхопився і побіг до переправи. Я дивився з окопу. Ось він добіг уже до самого містка, на мить зупинився. І враз похитнувся і впав у воду. «Ат, казав не біжи!» – вигукнув я з досади і заплакав гірко як мала дитина.

Оце згадав і так тяжко на душі стало. Хіба можна спокійно жити, коли наші діти знову йдуть під кулі.

СОНЯЧНА МІТЬ БІЛОЇ НОЧІ

Треба вмерти, щоб знову народитися і почати все спочатку. Лежу відколи... Моє безсоння від передчуття безвиході. Скутість і невимовний біль. Часом здається, що зараз позбудуся його, – розчинюся у мороці ночі, зникну як тінь від сонця, коли воно заходить за хмари, – тоді моє минуле стає ніби миттєвим і не суттєвим, навіть нікчемним, таким, як викинутий на сміття двірником старий капелюх. Воно не реальне, бо вже у цьому світі не існує. Нічого в ньому ні змінити, ні додати. У житті запізнілому немає місця. І сум не вартий нічого, і кається пусте. Ні, я не думаю про смерть. Начебто стараюся не думати, не дивитися їй в очі. Навіть не можу уявити її. А точніше – уявити світ без мене. Як не дивно, в голові вриваються поетичні рядки. Слова пливають невідь звідки як джерельна вода. Полонять мене. І як римується легко, соковито, аж хміліє чоло. Душа там, де небо хилиться до мого плеча, де жовте сонце золотиться у соняшниках, мелодія вітру у травах і свіжий ранок, як подих. Дивні образи переплітаються. Але як їх не втратити, як записати, коли не можу ворухнутись, навіть руку підвести несила? Чи збереже пам'ять до завтра? А чи буде завтра?..

Уява поволі висвітлює давнє. Воно розсипається у просторі, ніби ворухнеться, оживає. Забуті постаті людей, яких уже немає на світі, поле і ліс, і околиця села, що закарбувалася в пам'яті з дитячих літ. Бачу почорнілий вітряк, що стоїть як упир ще з минулого століття. І яри, і березові гаї понад ними. Ось мамине обличчя: біліє хустина, і очі сині світяться бентежно. Чую тепло від її долонь. Це там, на рундуку, біля старенької хати, що приросла до землі як печериця. І сад бачиться, густі трави у бережку, де моя присутність невимомно-мінлива ніби в пісню переливається. Як добре, мамо, що ти зараз поруч зі мною у ці хвилини, кажу, хоч добре знаю, що це тільки уява, що все це зникне разом зі мною. Тільки Поезія лишиться. Її не забере смерть.

Лежу у ліжку як у домовині ніби цілу вічність. Ще не так давно міг підвестися і підійти до вікна, а тепер тяжко навіть повернутися

на бік. Ще місяць тому писав статтю про екологію, готував нову поетичну книгу до видання і нічого не підозрював. І раптом біда. Десь же вона була поруч мене, приховувалася певний час, щоб отак взяти мене в холодні обійми. Прикро, що ніхто мене не підтримує. Дивно всім: не розуміють, чому я відмовився від послуги лікарів? Але ще невідомо, щоб було зі мною, коли б погодився на операцію? Вони відмовчуються, але я знаю їхню думку. Діагноз вбивчий: рак. А якщо ні? Про їхні помилки начувся вже багато. Довіри до них не маю. Лягти під ніж, то віддатися нечистому. Ні – однозначно. Що мені послано, гідно прийму. А коли б і зважився на операцію, то де ті гроші взяти? З газети пішов. Не зі своєї волі – таки підставили. Хтось доніс чиновнику з адміністрації, що я його дурисвітом обізвав, навіть запис розмови передав. Я міг і не писати заяву, але в тому хорі брехні і доносів, де всі ходять у масках, уже працювати було нестерпно. Знати б, хто цю підлоту зробив. Боляче за газету, яку майже десять років редагував. Було, і в неділю, і вечорами просиджував над нею, а таки стала популярною. Обсяг з кількох сот до 30 тисяч піднявся. А тепер що? На грані закриття. Не треба було братися Петру. Завалив, а тепер, бач, і сам місяць тому пішов з життя. Перед тим заходив, умовляв, щоб ліг у лікарню, навіть обіцяв зібрати кошти на операцію. Чи була в тих словах щирість? Він таки заздрив мені. Це було добре помітно. Не могу позбутися його уяви. Невисокий на зріст, але розкішний у тілі, він не заходив до редакції, а наче зачочувався у поношеному светрі, як колобок, клав мені руку на плече і питав: як справи, старик? На обличчі з'являлася хитромудра посмішка. Схоже, що копав під мене. Гублюсь у думках як у дрімучому лісі, безтямно ловлю їх внутрішнім зором і на мить утрачаю.

Уже глибока ніч. Спинився, завмер в її обіймах довколишній світ. Тільки дощ, якщо то він, нагадує про його існування. Шум тихий, розчулено вразливий, наче схлипує самотня жінка. Я люблю дощ, як і будь-який прояв природи, але цей такий тривожний. Дощ-вістун? Яка це пора року? Літо? Ні, не літо. Надворі, певно, листопад. Таки листопад. Як я загубився у часі. Відколи вже не був у Ялівщині. Певно, одягли молоді берізки золоте вбрання. Так хочеться відчутти б ще хоч раз під ногами шелест опалого листя, подих осіннього туману. І чого так тяжко залишати білий світ? Адже не знаю, що там, за межею... Рідні й друзі роблять цей перехід болючим. Якби лишився сам тут, то чи дорожив би так життям? Не було б для кого писати

вірші? Бо яка втіха від зробленого, коли його ніхто не поцінує? Задумуюсь. І враз стає не по собі, відчуваю – хтось є у кімнаті, ходить якась скарлючена тінь. Коли це – стук, стук, стук, начебто в шибку, затим голос жіночий: йди, йди, Володю... Завмираю – така тиша, аж моторошно. Щоб Катря, то озвалася б ще раз. Чи чула вона? Знаю, що не спить, бо раз по раз ходить до мене, переживає. Ото підступиться тихенько, затамує подих і стоїть – дослухається чи дихаю. Невже видалося? Але ж голос добре чув. Не дуже вірю в містику, але раптом проймає страх: це та кликала, що з косою іржавою приходить. Я навіть відчуваю її у суцільній темряві. Невже це все?.. Так рано... Таке сполохане серце. Чого стоїш? – кажу. – Іди геть. Я не хочу тебе бачити. Вже була одного разу, тоді я втік. Ти забрала мого батька, матір, брата, а потім і сина, якому виповнилося тільки п'ять років. А це знову з'явилася. Зачекай. Ти ніч, а мені потрібно світло. Я повинчаюся з тобою, тільки не зараз. Знаєш, чого мені найбільше шкода? За чим буду сумувати? Що ніколи не бачитиму сонця. Як я люблю його! Яке то диво, коли воно заглядає у мої вікна. Як я радію, коли сходить над гаєм по той бік річки. Тоді відбувається щось незвичайне зі світом. Він змінюється кожену мить, оживає все – вода, дерева, пісчані береги і росяні трави. І повітря стає прозорішим і ніжнішим. І дуже сумую за ним, як осінньої пори його затуляють сірі хмари. Залиш мені хоч одну сонячну мить перед вічністю ночі. Мовчиш. Я розгублений. І вже не можу збагнути, що зі мною відбувається. Заплющую очі – темрява відступає. Високо вгорі кружляє небо. На чорному тлі кліпають своїми очима зорі. Вони ворущаються, ніби моргають своїми очима. Дивлюсь на одну, що збільшується і збільшується, стає неймовірно яскравою. І чи то наближається до мене, чи я пливу туди, у зоряний вир, у нескінченну глибину. Мабуть, я вже сплю, ні не сплю, тільки я затамував подих, і тіло втратило ознаку. Якесь передчуття не передбачуваного і нерозгаданого. Ось зоря як сонце спалахує і гасне. І вже ні неба, ні зір. Безмежний сірий простір, ніби засніжена пустеля. Тільки вдалині, у білому тумані, проглядаються як міражі посивілі сосни. Сонця немає, воно десь за кулісами. Раз по раз виринають якісь постаті, розмиті, більше схожі на тіні. Вони то окреслюються, то зникають як привиди. І жодного звуку. Біла тиша. І враз у тому білому прозорінні проявляється ніби образ покійного Харченка. Петро чи що? Може, я провалився в минуле? І тут у моїй пам'яті зринає ніби його голос:

«Так, це я, Володю, бо ти вже в іншому вимірі».

– Я ж не озивався, як ти почув ?

«Тут розмова на рівні телепатії. Той, про кого ти згадуєш, чує тебе, а ти його. Приховати думки не можна. Маски знято з кожного. Тепер дізнаєшся, хто оббрівував чи якесь чинив зло тобі. Зворотна дія. Як там гукнув, то так тут і відгукнеться. Я часто не по правді поступав. Підставляв друзів, обмовляв, тримав у тіні творчу молодь, щоб не висувалася вище мене, багатьом заздрих. Востаннє доніс на тебе в адміністрацію, за що й поплатився. А тепер звітую перед Богом».

– І що відбувається у цій туманній пустелі?

«Тут сонця ніхто ніколи не бачить. Це вічна біла ніч, де кожна душа перебуває сорок днів, відмолює гріхи, щоб потім постати перед судом Божим». Голос Петра стихає, стає відстороненим, а потім зовсім зникає.

Мені не затишно і бентежно. Хочу покликати Катрю, а губи щільно зімкнуті. Ця порожнеча тисне так, що хочеться закричати, а голосу нема. Нараз мене проймає жах: я покинув цей світ, помер. І повернення назад не буде. Господи, забери мене з цієї білої ночі, прошу. Я хочу бачити сонце, кольори неба і квіти!

Тіло моє гойднулося, наче порожній човен, в який вскочив рибалка. Лежу непорушно – надворі видніє, а перед очима біла ніч. Чи я там, чи тут в реальному світі? Не можу вивільнитися з полону тої ночі. Не можу переконатися, що я повернувся. І враз чую у кімнаті кроки. Здогадуюсь – то Катря. Вона не йде, а ніби крадеться. Стає біля ліжка, схиляється наді мною.

– Та живий, живий! – кажу.

– І чого оце ти не спиш?

– Боюсь знову провалитися в ополонку ночі. Не знаю чи розповідати тобі, чи ні. Я побував на тому світі. Катю, повір, це було насправді. Бачив там білу ніч – Господню резервацію людських душ.

– Не говори дурниць. Куди ніч – туди й сон, – Катря торкається долонею мого чола.

– Та ні! То був не сон. Оце й зараз бачу все, як наяву. Петро Харченко не виходить з голови. Уявляєш, це він...

– Не розповідай, – затуляє мені рота. – Не згадуй покійного. Живіт болить? – питає.

– Дивно, ніщо не болить.

– Я приготую тобі ліки, – похоплюється Катря.

– Не треба, – зупиняю її. – Чи вони мені допоможуть? Якщо не

знайду в собі сили підвестися, то так тому й бути. Я вже, було, змирився з тим, що помру, але зараз не хочу про це думати. Господь повернув мене сюди, до життя, щоб я очистив душу. Я так багато перед ким завинив.

– Володю, ось послухай, – розгублено дивиться Катря на мене. – Вчора було стільки телефонних дзвінків – із редакції, від друзів. Просьять, наполягають, щоб я тебе відвезла до лікарні. Збирають гроші на операцію. Не знаю, що його робити, сама розгубилася. – Голос її починає тремтіти, на мить змовкає. – Володю, може, все-таки згодишся. Я боюсь, так боюсь. Ти просто танеш на очах. Якщо станеться непоправне – я не переживу.

– Тільки не говори про лікарню, прошу тебе, не змушуй. Коли поріжуть, то буду вже не я, а щось інше. Біологічне існування? Ні! Якщо жити, то повноцінним життям.

Катря відводить погляд – їй говорити тяжко. За цей час, відколи хворію, так відмінилася, змарніла. Її русьві коси помітно засріблилися. Боляче це бачити. Ще ж тільки сорок років.

– Катю, ось сядь ближче. Побудь зі мною, – кажу.

Вона сідає на ліжку, бере в теплі долоні мою руку. Тягнуся до неї, хочеться пригорнути її, відчуті в своїх обіймах, але руки кволі. Роблю тільки порух, тяжко зітхаю. Завмираю від безсилля. Катря схиляється до мого чола. Як гріють її вуста, пробуджують зболене серце до життя. Воно чуттєво озивається, стає бентежне і, як раніше, ревно вразливе.

– Володю, ти будеш жити! – шепче Катря. Її зіниці блищать, мов повноводні озерця.

Я лежу горілиць. Якби я міг підвестися хоч на лікті, то випив би ті озерця, вицілував до дна. Відчуваю, що мені хочеться зараз сказати важливе, можливо, найголовніше, але не знаю, з чого почати. Нарешті кажу:

– Катю, ти сходи до Івана Бурового, скажи хай зайде до мене. Хочу вибачитися перед ним. Я звільнив його з роботи тоді зопалу. Пам'ятаєш, і зарплату не виплатив. Треба віддати.

– Не думай про це. В житті всяке буває.

– Соромно за вчинки, хіба мало кого образив. Тепер маю вибачитися перед кожним, перед усім світом. І перед тобою. Хіба завжди був справедливий. Не раз засмучував, завдавав болю і так мало казав ніжних слів, цілував твої вуста. Я кохаю тебе неймовірно. І так хочеться, що ти була щаслива. Не сумуй, – дивлюсь в її глибокі очі. – Краще заспівай. Чуєш, заспівай.

– Як я можу, Володю? На серці таке.

– Ти завжди співала, коли було тяжко. Спробуй, – прошу. – І мені буде легше. Пам'ятаю, як побралися, то часто ходили до гаю. Тоді так легко співалося.

Катря затуляє руками обличчя, підводиться і йде мовчки в іншу кімнату.

А я дивлюсь у тихе надвечір'я. Згори сіється дрібний дощ. Під розлогою вербою я тримаю безперестанно Катрю в своїх обіймах – боюся відпустити. Здається вона ось-ось випурхне з моїх рук як пташка і зникне. А вона співає. Її голос зливається з мелодією дощу і мого серця. І здається, що він відлунує не тільки серед замріяних верб, а поза ними, у всьому світі. То було щастя. І таке коротке. І чи було воно? Може, тільки снилося?

І раптом чую знову цю пісню:

*Поза дугом зелененьким
брала вдова льон дрібненький...*

Наче підхоплює щось мене на крилах, тамую подих. Голос долинає такий ніжний і вразливий, наче спустилися з неба ангелята. І враз обривається... Чую, Катря плаче... Боже, як її втішити, розвіяти смуток?

– Катю, Катю! – кличу, але крім свого голосу, який не йде на зовні, а десь всередині мого єства озивається, нічого не чую. – Господи, ти допомагав не раз, коли наді мною нависала загроза, коли був безпомічний і сліпий, то дай і цього разу сили хоч на мить, – шепчу. – Я готовий знову померти, тільки б підвестися зараз. І вже дихання таке спокійне і глибоке. І тіло чутливе і легке. Підводжу голову, як не дивно, сідаю на ліжко. Не вірю сам собі. Не вірю ніяк. Чи таке може бути? Я ж тільки умирав. Боязко підводитися, почекати б. Та вже ніщо не стримує мої наміри. Стаю на ноги і йду, так йду до сусідньої кімнати.

– Володю, ти встав! – обличчя Катрі від подиву стає розгубленим, відтак осяйним як небо після грози. Ступаю крок їй назустріч – в обіймах завмираємо.

Хміліє ранок. За вікном світліє голубий простір, небо спалахує барвами, оживає. То сходить сонце.

Яка незбагненна, подарована Богом, мить!

ОДНОГО СЕРПНЕВОГО ДНЯ

Ще зранку Марину мучило якесь бентежне відчуття. Кортіло якнайшвидше повернутися з дитячого садка, де працювала вихователькою, додому, щоб дізнатися, що там. З думки не сходив Михайлик – її прийомний син. «Може, що сталося..?» – хололо в грудях.

Вискочила на подвір'я, – а серпневий день прихилився до вечора. І сонце, що заплуталося в білі павутиння хмар, наче в «бабине літо», пригасло і помітно засмутилося. «Воно як і людське серце – то радіє, то за чимось сумує. Інколи і йому стає нелегко, тільки ми не помічаємо» – прийшло в голову жінці. Ступила кілька кроків і ніби спіткнулася: перед нею на сірому асфальті лежав єдиний прижовклий кленовий листок. Щось промайнуло в її свідомості трепетно-ніжне як бувало в дитинстві. Цей зів'ялий листок, що одірвався від гіллі першим, так гостро нагадав їй про наближення осені. І неспокій, що ніяк не полишав її цілісінький день, знову посилювся.

«Ще така зелена крона довкола, а він згорів», – подумала. І враз перекинулася на Максима – свого чоловіка. Згадалося його обличчя, коли він лежав у домовині. Чимось схоже було воно на цей листок. Три місяці вже минуло як привезла Марина його з Донбасу. Нахилилася і підняла той листок, тяжко зітхнула. Відчула, що сама себе загнала в болючий кут.

Бігла до свого будинку, а до тої печалі додавалася тривога за Михайлика. «Де він зараз?» Гнітило, що зовсім вибився з-під контролю. Тільки прикрощі від нього та хвилювання. Чкурне з дому на увесь день – і шукай його. Уже півроку, як привела цього дев'ятирічного хлопця з інтернату у свій дім, треба звітувати перед соціальними службами, а що їм казати – не знає. Хлопець веде себе якось незвично, неадекватно, часом агресивно. За цей час жодного разу не назвав її мамою. І робити нічого не хоче, тільки телевізор дивиться або біля комп'ютера сидить. Ото книжки по всій кімнаті, просить Марина, щоб позбирав – як і не чує. Або почне кричати: «Не буду! Мені важко. Я їх не розкидав!» З першого дня заявив,

що не їстиме каш і супів. Хоче, щоб купувала щось смачне. Дуже любить сосиски – ріже їх ножем і смакує. Інколи візьме ножі і грається перед очима Марини. Просить, щоб поклав – не кладе. Або каже: «Я буду вбивцею...» Бігає по кімнаті, стріляє з іграшкового автомата. Іншого разу розмалює обличчя червоною фарбою – і до Марини: мовляв, дивись, я ранений. А вчора, як тільки забіг з вулиці в хату, заявив: «Я вб'ю її!» І відразу сховався в кімнаті. Сяк-так Марині вдалося дізнатися, що сталося: сусідка Ольга при друзях обізвала хлопця «неблагодійним».

«Що з ним робити? – запитувала в себе Марина. – Поки Максим живий був, то той якось знаходив з ним спільну мову. Брав з собою, коли їхав на Десну. А зараз все самій треба – і виховувати, і гроші шукати. Максим, як взяли дитину в інтернаті, мав гарну зарплату. Як я буду тепер з ним жити на ту жалюгідну соціальну подачку та ті копійки, що в садку заробляю? – заболіло їй. Ось у школу через тиждень мушу виправити – і книги, і джинси, і взуття нове треба», – задумалася. Згадала про ті гроші, що збрала, розмірковувала чи їх вистачить, коли так ціни стрибнули. Незчулася, як до свого під'їзду добігла. І тут хтось озвався до неї:

– Марино!

Підвела голову, оглянулася. То сусідка Ольга.

– Ти вже знаєш про Михайлика? – підступилася ближче.

– А що з ним? – У грудях Марини похололо.

– Сьогодні мій Славко похвалився, що має двісті гривень, – в очах жінки промайнуло щось зрадливе. – Навіть показав двохсоту купюру. А коли спитала, де взяв, то зізнався, що дав йому твій Михайлик. Ніби-то й іншим хлопцям роздавав гроші, купував їм дорогі цукерки. Ти поговори з ним, де він їх узяв?

– Гроші..? Мій Михайлик!? – розгубилася Марина, ще не усвідомлюючи до кінця, що то значило. І в ту мить обімліла, страх скував їй уста: здогадалася, які то гроші він роздавав. Сусідку слухати не стала – кинулася до дверей.

Уже в під'їзді промайнуло в голові: «Мабуть, знайшов ті, що збрала йому на одяг!?» Від цієї неочікуваної новини підступилося до неї щось недобре, тяжке, навіть підступне і штовхнуло її на думку, яка раніше не могла навіть і в голову прийти, а зараз завирувала нестримно: «Добре, що не усиновила. Поки виховую як прийомну дитину, то можна і відмовитися, повернути... Якщо справді роздав гроші – відведу до інтернату. А що мені робити з ним?»

У кімнату влетіла, не відчуваючи під собою ніг, мов вихор, кинулася до шафи, просунула під білизну руку, де мав лежати гаманець з грошима, але його там не було. Вмить обімліла, повітря забракло.

– Боже мій! Забрав... Що ж це таке? Михайлику! – вихопилося у неї з грудей. Але хлопець не озвався. Стояла біля шафи кілька хвилин, мов закам'яніла, затим відступилася до вікна. І тільки тепер відчула, що й досі тримає в долоні прижовклий кленовий листок. Хотіла викинути, але стрималася, розпрямила і поклала на підвіконня. Знову мимохідь подумала про осінь. Щось заворушилося всередині: вперше підступилося відчуття самотності. На очі накопилися сльози, хотіла дати їм волю і тут побачила Михайлика на дитячому майданчику, у колі таких, як він хлопчаків. Лець стримуючи хвилювання, прочинила вікно, гукнула:

– Миша!

Той підвів голову.

– Ану йди швиденько додому.

– Чого? Не піду. Я тільки вийшов, – почав упиратися хлопець.

– Я що сказала! Повторяти більше не буду, – мовила Марина досить сердито. І відійшла від вікна. І тільки Михайлик з'явився на порозі, відразу напалася:

– Ти взяв гроші у шафі?

– Що ти вигадуєш! – настовбурчився хлопчина. Сірі очі його заблищали, затим вогник у них погас.

– Ану підійди сюди.

Той нехотя зрушив з місця, зробив кілька кроків і зупинився оддалік, якимось боязко дивлячись на Марину. Вона підступилася сама і відразу торкнулася його кишені, нараз застромила туди руку і витягла гаманець, той, в якому зберігала гроші. В ньому лежало всього дві зім'яті десятки.

– Ти кого дуриш!?! Нащо ти їх узяв?

Михайлик дивився на Марину розгублено і мовчав.

– Я тебе питаю! – насадала жінка. – Де ти їх подів, роздав хлопцям? Для чого? Кажі!

Хлопець переступав з ноги на ногу, м'явся, не хотілося йому говорити, відтак промимрив:

– Я хотів зробити добро друзям. Ти ж мене вчила цього.

– Їм добро, а собі і мені зло? – наче застогнала Марина: вона

вже ледь стримувалася. – Я ж їх півроку збирала, щоб купити тобі щось новеньке до школи. А тепер в чому я тебе виправлю? У цих подертих штанцях і стоптаних черевиках? Ти ж не бережеш нічого. Глянь на себе.

Михайлик, що весь час уперто і здивовано дивився на Марину, певно, ніяк не розумів, у чому його вина і не визнавав її, нараз опустив очі, глянув на свої черевики.

– А мені і в цих добре, – промовив і задерикувато посміхнувся.

– От і будеш у них ходити! – нерви в Марини напружилися так, що ледь не вхопила хлопця за вухо. Вона ладна була кусати його від злості. – Смішно йому. Ти розумієш, яку ти шкоду вчинив? Три тисячі розвіяв. Отаке безголов'я. Де подів, кому віддав? – не вгамовувалася жінка. – Як оце з тобою жити? Взяла на свою голову. Зараз зберуся і відвезу на Подусівку, до інтернату.

– Ой-ой, залякала. – Ну й шо? Мені там буде ще краще, – заявив хлопець чванькувато, але помітно посмутнів на обличчі.

– Краще? От і добре! Замучив своїми витівками, – зірвалося з вуст Марини. Вона вмить опинилася біля шафи, дістала нові сорочку та штанці і подала Михайлику. – Переодягайся!

Той якийсь час стояв і дивився на Марину, певно, сподівався, що вона жартує, а коли побачив, як поспішно складає його одяг у валізу, поволі одягнувся у нове і відразу заявив:

– Коли так, то я заберу свій автомат.

– Забирай. Усе забирай, що я тобі подарувала – і планшет, і книги та зошити. Тепер там будеш учитися, – Марина настільки була роз'ятрена, що на ній все горіло. І біль, і гнів – все змішалось до купи і зробило її надто жорстокою. Вона розуміла, що робить щось не те, можливо, непоправне, аморальне, але якась сила не дозволяла їй відступити від свого наміру.

Вийшли на вулицю, проїхали кілька зупинок до Подусівки, а далі подалися пішки. Дорогою Михайлик поводив себе якось дивно: зовні був ніби байдужий, але часто оглядався на людей, теліпав головою, інколи емоційно реагував на щось побачене, незвичне для нього, озивався до Марини, вигукував: «Дивись-дивись! Що то з ним?» І голосно сміявся. І разом з тим на дитячому обличчі можна було помітити тінь розгубленості і смутку.

Марина майже всю дорогу мовчала. Їй було тяжко, нестерпно боляче від того, що все так складалося. Вчинок свій усвідомлювала, добре розуміла, що в інтернаті його не вітатимуть, можливо, не візьмуть дитину назад без дозволу соціальних служб, але налаштована була рішуче. «Якщо не візьмуть – залишу на подвір'ї установи», – з'явилась думка. Жінка й досі не могла врівноважитися. Бунтувала душа, наче хтось рвав її на шматки. Хотіла ж мати дитину і покійний Максим, бо за десять років подружнього життя так і не розжилися на свою. І тепер такий фінал.

Прийшло в голову, як все почалося, скільки було мороки, поки з'явився в їхньому домі Михайлик. Перевіряли стан здоров'я, цікавилися квартирою, щоб достатня була житлова площа, доходами, потім шість місяців ходила на курси, вчилася, як виховувати дитину, і тільки потім їй зателефонували з соціальної служби. «Прийдіть, виберіть дитину». Пам'ятає, як ті слова вивели її з рівноваги. Йшла тоді до інтернату, а радість затьмарювалася тим, що вона мала вибрати дитину як якусь річ чи тварину. «Ні, я дитину вибирати не буду, яку покажуть першу – ту й візьму», – загадала собі.

Зайшла до зали, де показували сюжети про дітей. Першим на екрані з'явився хлопчина, якого звати було Михайлик: невисокого зросту, рухливий. Мав розкуйовджене русяве волосся, сірі очі. «Чимось схожий на мене», – подумала. А потім дізналася, що і день народження його співпадає з її датою. Зустрілася з ним вперше у лікарні, бо якраз захворів. А вже як виписали через кілька днів, то повезла його разом з Максимом до Макдональдсу. Там він намагався привернути до себе увагу: говорив голосно, безпричинно сміявся, а в очах світилася неприхована дитяча радість...

Ця згадка дещо розчулила Марину, вона уповільнила ходу, глянула на Михайлика. Той уже не був такий жвавий: йшов нехотя, перевальцем, запхавши руки до кишені.

– Стомився? – спитала.

Хлопець нічого не відповів. Мовчки дивився на знайому установу, яка проглядалася по той бік вулиці.

Марина взяла Михайлика за руку і перейшла з ним дорогу, зайшли на подвір'я інтернату. Та коли підступилися до дверей, то враз спинилася, наче хто їй перегородив дорогу. «Чоловіка втратила, а тепер сина цураюся...» Від тої думки завмерла на мить, стояла і ніби дослухалася її. Терпка іронія застигла на вустах. І враз по-

хопилася – перед нею горіло як прижовклий листок клена сонце. «Боже, якась містика», – прошепотіла.

– Мамо! – озвався Михайлик. – Не віддавай мене сюди. Я хочу бути з тобою... – голос хлопця затремтів. Він глянув на Марину розгублено, на очах забриніли сльози.

Слово «мамо», почуте від дитини вперше, пройняло все єство жінки. За весь час спільного життя таким похмурим вона бачила Михайлика тільки один раз, коли ховали Максима. Зринули в пам'яті його засмучене обличчя і оті слова «Мені добре з ним було. На рибалку ходили», і така ж, як і сьогодні, нестерпно болюча дитяча сльоза, від чого в ній щось ніби обірвалося, затремтіло серце. Вона притулила хлопця до себе, нахилилася, витерла хустинкою сльози:

– Не плач, Михайлику. Чуєш, не плач. Я й не хотіла тебе віддавати. Ой, Боже, десь так вимазався у крейду, – старанно витерла на спині светрик, взяла його за руку і повела через дорогу на зупинку.

З приміщення вискочила жінка, вихователька інтернату, що помітила їх на подвір'ї, – вона впізнала Михайлика, – довго дивилася услід, намагаючись зрозуміти, що то значило, але так для неї все лишилося загадкою. І то добре.

САМОТНІСТЬ

Далеко від шляху, відгородившись високими тополями, причаїлося в долині село, напнуло на голову чорну хустку журби і ніби дослухається, як вирує, захлинаючись десь в диму, сучасний світ. Стоять у ньому самотні хатки, мов пусті ластів'ячі гнізда, дивляться осиротіло сірими засмученими вікнами на дорогу, – а ось з'являться їхні господарі, їхні діти, що розлетілися по світах, що покинули своє село в самотині. Стоять, обростають бур'янами і, не діддавшись нічого, поволі зникають...

Онде хата – за хатою пустирище. А там ще одна похилена, всохлі вишні. Проскочить мимохить вітер на тому пустирищі, захитає болиголов, що, мов ліс, звівся на обійсті, – і німа туга. Ні сміху дівочого, ні пісні, ні щєбету пташиного – тихо довкола, наче в домовині. Тільки інколи:

– Ай-я-яй, перевелось село! Із двохсот хат – всього п'ятдесят лишилося...

– Помремо ми – і село помре...

То старенькі бабусі перемовляються.

Відробили вони своє в колгоспі, навтішалися за весь вік і в полі, і вдома, випестили своїми руками оті замріяні хатки і тепер нездатні доглядати їх так, як раніше в ті далекі молоді роки. Несила їхня. Сидять вони попід хатами на вичовганих колодках та й журяться за дітьми, за тим, що минуло і чого вже ніколи не вернеш.

Сидить і Ганна біля своєї, опутивши голову, бо і в неї така біда. Дожилася, як та Оверчиха, що й піч протопити нічим. Уже відколи сама живе, нездужає, а привезти дров чи так щось допомогти нікому. Був один син і той наче пропав безвісти. Подався відразу після закінчення школи на Донбас – так і зостався там. Поки ще був молодий і парубкував, то інколи з'являвся серед літа на кілька днів. Хоч нічого й не поможе, але ж біля матері побуде – і то легше. А як оженився – змовк, наче й нема його. Ось уже кілька років ніякої звістки.

Отож сидить стара жінка, бухикає від простуди, бо в нетопле-

ній хаті сиро, а в дворі гуляють холодні осінні вітри. Їй би і сидіти не годилося – роботи не початий край. На городі картопелька недокопана, пожовклі соняшники не вирізані – горобці допивають. Кукурудзиння лежить, треба зносити, а руки не беруть.

Сторгували в неї чужі люди кізку, дали завдаток, – гроші у вузлику на приполі, – пішли з двору і мов понесли її останню радість. Звалилося на Ганну щось болюче – підвестися тяжко. І не хоче вона думати поганого, а воно саме лізе в голову: «Чи жалітимуть вони її? Чи доглядатимуть так як я? Я ж їй і бурячка, і хлібця скибочку щодня віднесу... А тепер як їй буде?»

Невимовно жаль Ганні було віддавати кізку в чужі руки, але мусила, бо вже несила самій доглядати. Хлівець похилився, тече, а полагодити ніхто не хоче. Просила сусіда, ледь не навколішки ставала і гроші наперед пропонувала – відмовився. «Не треба мені, тітко, ваші гроші, – відмахнувся, – ніколи! У самого онде недобудоване і недогороджене. Як піду на табір – так і до темна». Не умовила – тече хлів. А прийде зима, підіслати нічого – хоч на вулицю виганяй. Минулого року навідувалася до голови, аби той виписав трохи сінця, а він подивився на неї, наче п'ятака дав, та й каже: «Де його, бабусю, взяти? Колгоспна худоба не наїдається. В районі за горло давлять, що надої впали». Так і пішла Ганна ні з чим.

Пригадалася та розмова і болить: «Весь вік проробила в колгоспі. І чого вже йому жаль виписати отой пуд сіна? Поки молодша була та здоровля мала, то все в мене було. Скрізь встигала. А тепер..? Ой-ой-йой, дожилася! А що я робитиму, як зовсім занедажую? Як город поратиму? Заросте лободою та бур'янами, як у Оверчихи. І мені, як їй, доведеться у той «гуртожиток» проситися. Лихо та й годі. А що ж тоді буде з хатою?»

Дивиться Ганна на свою хату, а серце в'яне: «Почорніла, облізла геть вся, а причепурити її несила. Ганок онде перехлябився, двері не зачиняються... Боже мій, а я ж тільки й робила на неї...» Впам'ятку жінці, як копіечку до копіечки складала, аби лісу купити. А де ті по війні гроші було взяти? Треба було платити позику, на яку змушували щороку підписуватися. І синові на ноги щось купувати, щоб не ходив хоч босий до школи. Та ще й хату будувати. З пучок ламала, а таки спорудила нове обійстя. А вже як син пішов з дому, то і підмурок підвела, бляхою перекрила дах – все, що надбала в молоді роки, в хату вгатила. Хотілося, щоб не гірша була,

ніж у людей, щоб синові не було соромно в ній жити. А виходить, що не треба йому. «На кого ж я вік робила, для кого старалася?» – зацеміло серце.

Сидить Ганна, схилившись, ятрить себе тими думками, перебирає на приполі худенькі пальці з розпуки і вголос промовляє:

– Невже це тобі, синку, за п'ять років не можна навідатися? Помогти щось на городі, дах полагодити, загородити. А я ж і грошенят збрала. Невже це так важко? Чужі діти онде, хоч як далеко живуть, а навідуються. Чи я тебе гірше інших виховувала, чи жаліла щось для тебе? Чого ж ти став такий, чого забув дорогу до матері? І чим уже ти так зайнятий? Ой, сину, сину, так мені сумно...

Зітхне жінка тяжко – і заніміє. Біля ніг закружляє сухий лист, загуде тужно, мов заплаче, на причілку вітер, і впаде враз на її сухі кийкуваті руки крапля дощу... Сидітимо.

Надвечір з'являться чужі люди і поведуть з двору кізку Циганку. Покладуть на віз, прив'яжуть – у Ганни мов обірветься щось у грудях. Вийде за хвіртку і довго дивитиметься вслід. А коли зайде до двору, схаменеться – сама лишилася! І запече в грудях, заквилить душа: «Торік корівку збула, а це вже кізку віддала в чужі руки. З ким же я буду жити? До кого промовлю хоч слово, озовуся? Кому порадію..?» Піднесе руки до обличчя, застогне з того жалю. Далі потеліпає поволі до хати. У вечірніх сутінках, не запалюючи світла, витягне з печі, також поволі, горщик з борщем, налле в миску, наріже хліба, але їсти не стане – і в рот нічого не візьме. Сяде на покуті, опустить низько голову – до півночі сидітимо... Та коли й ляже, однак не спатиме, бо чутиме, як крадеться самотність у хату...

ЛЕБЕДИНІ КРИЛА

Ось воно!..

Остап зупиняється на краю села, де починаються знайомі городи та сади, і відчуває, як у грудях холодіє, проймає тривога: що на нього чекає вдома? У кишені телеграма, яку отримав від сусідки два дні тому. Чи не запізнився він?..

Біля першої хати, вікна якої забиті дошками, переступає жердину і виходить на околицю – там має бути стежка до матириного обійстя. Ще не забулося! А поминуло вже більше десяти років, як востаннє йшов по ній. Тоді старенька мати дибуляла за ним аж до верб, де поховано солдата-танкіста, довго придивлялася до могилки – Остап знав, що то вона посадила три верби і квіти, – потім, глянувши на нього, мовила: «Десь і його ждуть...»

Але тієї стежки вже нема, заросла, і Остап йде навмання, толочачи густу траву. Ось і те місце, де поховано невідомого бійця, верби такі високі розлогі стоять, попереду у синьому мареві сад, погойдуються сине небо, і синій дощ... Б'ється серце. Ще кілька десятків кроків – завмирає...

Під хатою грядочка цибулі заросла... Хвіртка прочинена на горд, навстіж сінешні двері...

Стає на поріг свого храму: очі сусідки Катерини світяться бен-тежно.

– Господи, нарешті! Кожну хвилину питає: чи не приїхав Остап? Прочиняє хатні двері, йде до ліжка.

– Мамо! Що з вами?

Вона ніби пробуджується, підводить руки, мов лебедині крила, до Остапа.

– Синочку! Діждалася... Як я за тобою скучила! – шепоче. Кволе обличчя її розчулено зріє, у пригаслих очах – голубе тепло.

– У вас щось болить?

– Нічого не болить, сину. Час мій прийшов... І в тебе онде вже голівонька сива.

– Сива, мамо. І не розумна, – каже Остап, відчуваючи гірку непоправну провину. «Як я мало був разом з нею!.. Не надивився в її голубі очі, не наслухався ніжного тихого голосу... І що, вже вічна розлука?» – проймає болюча думка. – Пробачте... Коли б не поїхав відразу після армії до Архангельська гроші на хату заробляти, послухав вас, то було б по-іншому. Думав, що тимчасово, а вийшло – назавжди...

– Остапе, ти, теє... – озивається тихо мати. – У чемодані, що ти привіз з армії, лежить батькова вишивана сорочка. Ось, одінь її...

– Що зараз?

Мати благально дивиться на сина.

– Тепер, мамо, вишиванок не носять. І вік уже такий...

– Не носять, то й добра нема.

– Коли ваша воля – одягну, – згоджується Остап.

– Це батькова воля, твого діда і прадіда...

Остап тулиться до материного виболілого обличчя, підводиться і йде до чемодана, відчиняє – у ньому лежить на дні одна-єдина вишиванка. Бере її до рук, стоїть і стоїть, а в пам'яті давнє... Ніби бачить, як праска розгорається, у вузьких отворах її червоніє вугілля. І він, п'ятнадцятирічний юнак, дивиться у вікно, де проглядається ранній розквітлий соняшник, околиця, а за нею синя нитка обрію і ... нескінченність. «Там гарні міста, цікаві люди, а тут – старенька хата... Дивна Олена Миколаївна: «Був би відмінником, якби не пропускав уроки». А що я прогулював? Возив санчатами дрова, по соломі ходив у поле...» – думає. Затим підходить до столу і починає прасувати з простенького краму голубу сорочку.

Мати порпається біля припічка, ставить у піч горнятко за горнятком, відтак витирає руки рушником, підходить до нього та й каже: «Не гладь цю сорочку, Остапе, бо вона латана, а ти вже дорослий». – «А в чому ж я піду, мамо?» Вона дістає зі скрині білу сорочку, вишиту червоними нитками. Обличчя в юнака ясніє, наче гожий день: «Зовсім новенька!» – «Це батька твого. Рушники та хустинки, коли було скрутно, віднесла на базар, а її не змогла... Одінь, сину», – подає. – «Я тільки на цей вечір. Ще й батько повернеться... – Остап одягає сорочку, оглядається. – Ну ось, плачете...» – «То так... Дивлюсь на тебе, радію. Зайшов би зараз батько, гля-

нув. Війна тая...» – «Війна вже закінчилася давно, мамо», – каже Остап. – «Мені вона, сину, й досі гримить. Поки батько не повернеться...» – мати змовкає і тулить хустку до очей. Остап обнімає її за плечі, виходять на вулицю.

«Куди це Палажка зі своїм сином причепурилася?» – «У школу – на випускний. Хлопець уже сім класів закінчив», – чується розмова на вулиці...

І вже інше зринає... Перед очима юрмляться хлопці та дівчата, грає баян біля двору – зібралися на проводи його в армію. Уже випито не одну чарку з друзями, переспівано багато пісень. Настав час рушати в дорогу... Мати клопочеться в хаті, кладе раз по раз щось в торбинку Остапові, нараз підходить до нього і каже: «Сину, одінь батькову вишивану сорочку. Пройди селом у ній, щоб люди тебе побачили». Він згоджується, одягає і виходить з двору. І мати поруч – в очах її щось непоборне горде і красиве...

«Берегла її, як щось найдорожче. Це все, що лишилося від батька. Вона як і пісня зворушує душу», – спадає Остапові на думку. Він одягає сорочку, дивиться на себе в дзеркало і відчуває, як озивається в ньому щось рідне, своє, яке за багато літ майже втратив на чужині – на очах виступають сльози.

– Остапе! Підійди ближче до мене, – чує голос матері. Вона силкується на ліжку підвести голову, примружує очі – у вузьких щілинах сині крапельки світяться. Дивиться на сина, на біле полотно сорочки, на червоні кольори – на змарнілому обличчі снується сивий спогад...

– Бач, шістдесят годочків як вишила, а заполоч не полиняла. Вона на тобі – наче на батькові. Оце одів, то не скидай і там, на чужині. Не треба забувати, цуратися самого себе... Так мені зараз легко на душі. Аж в хаті посвітліло. Дай тебе обніму...

Мати у якомусь пориві уже згасаючого життя тягнеться до сина, тремко тулить його сиву голову до кволіх грудей – наступає мить, яку передати не здатний ніхто – тихо шепоче:

– Синочку, як добре, що я побачила тебе... Тепер умирати не страшно...

– Мамо! Ма... – голос Остапа в'яне.

Терпко пахне бузина, що розрослася за стареньким парканом,

гудуть бджоли. Остап іде вулицею села у батьковій вишиваній сорочці, тепер уже втретє. Йде сам, на цвинтар. А матір несуть лебедині крила назустріч тому, кого вона ждала все життя з фронту, кому вишила сорочку в юності і берегла її як святиню до останніх днів.

На дорогу дивиться журливо осиротіла хата, погойдується небесна синь, а десь у безлюдному полі озивається подих вітру і брикнуть у серці Остапа як давня незабутня пісня...

ЗМІСТ

В. Кузьменко. <i>Наперекір грозам.</i>	5
ВЕЧІРНІЙ СВІТ.	9
Стоптани чорнобривці	10
Марево ночі	13
Смерч.	19
Окупація	25
Про що сонце промовляло	29
Хока	37
Вечірній світ	43
Зоряна ніч	46
Сині очі Маньки	51
Сироти	64
Дике поле	75
Позика	78
Злодій	87
Чорні гуси над білою хатою	94
Пропає безвісти	96
Коло мої хати зацвіли блавати	105
Покалічена душа	110
Посмішка Ганни	128
Доля	134
Дорога на село	140
Хочеться грози	143
Новина	148
Харитонові клопоти	152
Притча	161
Червоне лихо	164
Половіли жита	166
Гаряче літо	170
Сюрприз для Валентини	178
Одарчин Грицько	188
Вдова	194
Жорина молодість	201
Благословенна мить	205

ЛЕБЕДИНІ КРИЛА	209
Осінній акорд	210
Спадок	215
Заробляли гроші	223
Гуляли весілля	234
Незамінний	243
Святкова феєрія	244
Холодне сонце пополудні	254
Хата моя, біла хата	259
Тінь на березі річки	270
Приміський маршрут	276
Приватний протезист	281
Люба	293
Нікчема	296
Хвороба нашого часу	301
П'ятий кут	313
Розімкнуте коло	319
Протест	327
Подих причасного вихору	336
Рання паморозь	339
Малюнок стиглого літа	346
Музика печальної ночі	354
Пути	359
Падає листя	362
Вишиванка для старшого брата	363
Проекція роману	367
Спогад про друга	376
Сонячна мить білої ночі	379
Одного серпневого дня	385
Самотність	391
Лебедині крила	394

Літературно-художнє видання

Михась (Михайло) Михайлович Ткач

ХОЧЕТЬСЯ ГРОЗИ

Редактор В.М. Сапон

Технічний редактор В.М. Лозовий

Комп'ютерна верстка та дизайн В.М. Лозовий

Коректор О.В. Василенко

У оформленні книги використані малюнки автора

Підписано до друку 17.02.2015 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.

Ум. друк.арк. 25,0. Ум. фарб.-відб. 25,0. Обл.-вид. арк 23,25

Зам. 0016. Наклад 300 прим.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14005, м.Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34

Тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40

Михась(Михайло) Ткач народився 1937 року в селі Ленінівка (до 1924 року Сахнівка) на Чернігівщині. Закінчив Ніжинський технікум механізації, Остерський будівельний технікум та Московський університет мистецтв ім. Крупської, факультет малюнка і живопису. Працював довгий час інженером-будівельником, художником, відповідальним секретарем Товариства української мови ім. Т. Шевченка (нині «Просвіта»). У 1992 році створив незалежну громадську організацію – літературну спілку «Чернігів» та заснував журнал «Літературний Чернігів».

Вийшли окремими виданнями його повісті та оповідання – «Сонячний полудень», «Світле диво», «Святковий ранок», «Дике поле», «Гірка ягода калини», «Веселий Штанько», «Відлуння душі», «Зимові сюрпризи», «Багряні громи», «Ласий Ведмідь», «Осінні акорди», «Спадок» та інш.

Нині очолює літературну спілку «Чернігів», є головним редактором журналу «Літературний Чернігів». Член НСПУ та НСЖУ. Лауреат літературних премій ім. М. Коцюбинського, ім. Григорія Сковороди, ім. Пантелеймона Куліша та ім. Миколи Гоголя. Заслужений працівник культури України.